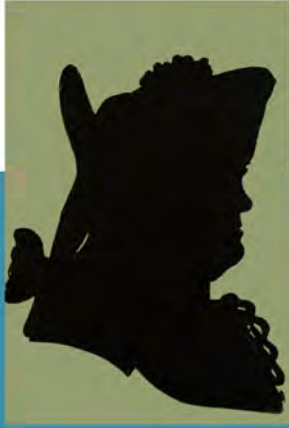

Jakob Ingemann Parby

At blive...

Migration og identitet i København
ca. 1770-1830

Ph.d-afhandling
Roskilde Universitet /
Københavns Museum
Juni 2015

At blive...

Migration og identitet i
København, ca. 1770-1830

Jakob Ingemann Parby

Ph.d-afhandling

Roskilde Universitet / Københavns Museum

At blive...

Migration og identitet i København, ca. 1770-1830

Jakob Ingemann Parby © 2015

Ph.d-afhandling

Roskilde Universitet / Københavns Museum

Forsvaret d. 30.10.2015

ISBN 978-87-87137-69-0

Indholdsfortegnelse

Indledning / 1

Kapitel 1: Om forskningsfeltet og afhandlingens teori og metode / 9

Kapitel 2: Migrationens skala / 37

Kapitel 3: Migrationens italesættelse / 69

Kapitel 4: Kulturmøder og identitetspositioner i den florissante handels netværk / 93

Kapitel 5: Mobilitet og ære – sammenhænge mellem identitet og migration blandt københavnske snedkersvende 1770-1830 / 127

Kapitel 6: Kosmopolitiske offentlighedslaboratorier og transnationale netværk – om de grisonske konditorier i København / 173

Migrationens materielle og immaterielle kulturarv – en afsluttende perspektivering/ 209

Resumé / 213

Summary / 217

Tak / 221

Kilder / 223

Litteratur / 263

Indledning

Identitet og migration på byens museum

Denne afhandling er udsprunget af arbejdet med udstillingen *At blive københavnere*, som åbnede på Københavns Museum i november 2010. Jeg var kurator på udstillingen og stod blandt andet for koordinering af nyindsamling, indholdsudvikling og undersøgelser af Københavns migrationshistorie, der lå til grund for udstillingens indhold. Undersøgelserne, der ledte frem til udstillingen medvirkede også til en genfortolkning af dele af museets samlinger. En væsentlig hensigt med udstillingen var at etablere en ny ramme for de fortløbende drøftelser af indvandring og multikulturalisme, som havde præget 1990'erne og starten på det nye årtusinde. Det var drøftelser, der typisk tog udgangspunkt i en grundforståelse af det danske samfund som historisk homogent og af indvandringen i sidste del af 20. århundrede som et fænomen, der helt afgørende havde forandret befolkningssammensætningen i det danske samfund.

I udstillingen lagde vi i stedet vægt på, at migration og indvandring ikke kan betragtes som et (sen-)moderne fænomen, men har gennemstrømmet mange historiske epoker, særligt når man vender blikket fra et nationalt til et urbant perspektiv. Migration og de kulturmøder, som skabes herigennem, har i de fleste byers historie været et grundvilkår og en forudsætning for deres eksistens og udvikling. Migrationens mønstre har ændret sig over tid, og det samme har reguleringen og diskursen om migrationens gavnlighed og udfordringer, men grundlæggende har flertallet af befolkningen i byerne, inklusive København, i de fleste perioder været tilvandrere, ikke indfødte.

Udstillingen diskuterede, hvordan denne kontinuerlige indvandring har påvirket og stadig påvirker identitetsdannelsen i byen og hvordan byens store befolkningsmæssige "turnover" fortløbende indgår i tolkningerne af, hvad det vil sige at være (eller blive) københavnere. Og den materialiserede gennem en række forskellige historiske og nutidige eksempler et rum for dialog om dette emne. Undervejs blev den dominerende nationale fortælling om historisk homogenitet og national identitet overskredet på forskellige må-

der, ligesom etnicitet og nationalitet som bærende kategorier for forståelsen af identitetsdannelsen i et bysamfund blev problematiseret.

Udstillingens undfangelse og reception har jeg behandlet i anden sammenhæng, men er her introduceret som en væsentlig forudsætning for afhandlingen.¹ I denne vil jeg via appliceringen af teorier og metoder fra den moderne migrations- og identitetsforskning se nærmere på sammenhænge mellem migration og identitetsdannelse i København i perioden 1770-1830.

Afhandlingens overordnede problemformulering kan således beskrives på følgende måde:

Med udgangspunkt i den eksisterende forskning i den nationale identitets historie på den ene side og forskningen i indvandrings- eller migrationshistorie på den anden undersøges det, *hvordan en række migranter etablerede og forhandlede deres identitet i perioden fra cirka 1770 til 1830, samt hvilken rolle migranternes tilstedeværelse i byen og deres migrationspraksis spillede i den gensidige udvikling af nationale identiteter?*

Dette vil ske gennem en analyse af individuelle migranter og migrationsprægede miljøer i byen i overgangen fra konglomeratstat til nationalstat, som fra forskellige ståsteder forholdt sig til og blev påvirket af den ændrede diskurs og praksis i forhold til behandlingen af og beskrivelsen af fremmede i perioden. I forlængelse heraf vil jeg også undersøge interaktionen mellem de studerede migranternes identitetsdannelse og identitetsdannelsen i det omgivende samfund. Den bymæssige ramme betragtes som væsentlig for denne interaktion, uden dog at være hovedgenstanden for studiet.

National identitet – en tillært adfærd?

For selv det mest internationalt orienterede, kosmopolitiske menneske kan det i dag være vanskeligt at forholde sig til mødet med en person, der taler et andet sprog eller har en anden hudfarve, uden at reagere ud fra nogle normer, der er formet af de nationaliseringsprocesser, der har udspillet sig gennem de sidste godt 200 år. Forestillingen om, at der findes noget, som er specielt dansk, amerikansk, tysk, engelsk, italiensk, indisk eller kinesisk, og at kategoriseringen af mennesker begynder med sproget eller oprindelsesstedet, er i dag så grundfæstet, at selv de mennesker, der forholder sig kritisk til forestillingen om nationale identiteter, har vanskeligt ved at unddrage sig dens tilstedeværelse i omgangen med andre mennesker. Gennem demokratiet, skolen, fagforeningen, massemedierne, lovgivningen, kulturlivet og en lang række andre institutioner og traditioner, som er opbygget til at understøtte og opretholde nationalstaterne, foregår der en kontinuerlig oplæring i at forstå verden gennem nationalstaternes linse, trods det velkendte faktum, at næsten ingen stater lever op til forestillingen om et sammenfald mellem en stats territorium og en kulturelt ensartet befolkning, nationen.²

På trods af dette har nationalstaten, siden dens undfangelse i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, vist sig som en af de mest livskraftige samfundskonstruktioner i forhold til at knytte borgere sammen i et forestillet fællesskab, der er større end den kreds af mennesker, som det enkelte menneske kan have et personligt forhold til.³

Ifølge den britiske sociolog David McCrone er begrebet 'nation', som tidligere

henviste til forskellige former for folkelige fællesskaber, igennem de sidste 200 år af Vestens historie blevet indfanget af statsbygningsprocessen, som gradvist har monopoliseret nationsbegrebet som en del af sin grundlæggende legitimation.⁴

Kollektive identiteter før nationalstaten

Bevæger vi os længere tilbage i historien, var dét at høre til et bestemt folk eller en bestemt sproggruppe imidlertid langt fra så klart afgrænset eller så højt placeret i identiteternes hierarki, som det er i dag. Selvom ordet *nation* fandtes i det danske sprog allerede i 1500-tallet,⁵ var dets anvendelse ikke forankret i den overensstemmelse mellem folk, sprog og territorium, som knytter sig til begrebet i dag. Der eksisterede en forestilling om, at fødestedet havde betydning for et menneskes karaktertræk, herunder sprog og udseende, men tilhørsforholdet til en stand, en egn eller et konkret landskab var som regel væsentligere end det nationale, forestillede fællesskab.

Etableringen af moderne territoriale identiteter finder sted i løbet af oplysningstiden og munder ud i det 19. århundredes nationalstatsdannelser, som især drives frem af det borgerskab, der igennem 1700- og 1800-tallet konstituerede sig som en politisk og økonomisk magt i staten, og som i stigende grad benyttede den nationale identitet som et redskab til at nytænke stands- og rangsamfundet på.⁶

Det nye identitetsparadigme stod i opposition til stands- og rangsamfundets repræsentative offentlighed, hvor fokus især var på den ydre (kollektive og individuelle) fremvisning af loyaliteter og sociale hierarkier gennem klædedragt, færdigheder, forbrug og iscenesættelse af det offentlige rum. I denne offentlighed var adskillelsen af det private og det offentlige rum minimal. Tilkendegivelsen og opretholdelsen af standsidentiteten var indbygget i den enkeltes hverdagsliv, særligt i de øverste samfundslag. Ikke blot gennem påklædningen og forbrugsmønstrene, men især i interaktionen med andre mennesker blev standsrelationerne konstant gennemspillet.⁷

I stedet trådte en ny borgerlig offentlighedsform, hvor fokus var på adskillelsen af det private og det offentlige rum og på udviklingen af en særlig inderlighed og intimitet. Et privatliv, hvori den enkelte ideelt set kunne dannes og uddannes og derigennem nå frem til en egen holdning til samfundsspørgsmål og derefter diskuterer disse spørgsmål i en åben, kritisk dialog med andre (individualiserede) borgere. Udviklingen af denne nye offentlighedsform skete blandt andet gennem kaffehuse og saloner, gennem dannelsen af borgerlige klubber og læseselskaber og ikke mindst gennem fremkomsten af en strøm af tidsskrifter og aviser, hvori den offentlige meningsudveksling kunne føres blandt en stadig større kreds af læsere og bidragydere og ideelt set lede frem til den bedst mulige indretning af samfundet. Fremkomsten af denne type offentlighed modsvareredes af udviklingen af en ny forståelse af hjemmet som en særlig privatssfære.⁸

Udviklingen af det nye patriotiske borgerbegreb og dets gradvise gennemslagskraft i de meningsdannende lag førte til, at standssamfundets traditionelle æresbegreber og dets repræsentative offentlighedsform kom under pres, selvom forskellige udtryk for det, blandt andet duellerne og håndværkerlaugenes rituelle praksis, der på hver sin måde udtrykker dele af standssamfundets kollektive identiteter og æresbegreber, levede videre et stykke ind i 1800-tallet.⁹

Det universelle borgerskabs afgrænsning

Etableringen af en fælles identitet som patriotiske borgere ledte imidlertid også til en diskussion af, hvem der kunne have del i denne nye identitet. Særligt forholdet mellem indfødte og fremmede blev et omdrejningspunkt, kulminerende med indfødsrettens indførelse i 1776, der skelnede mellem fremmede og indfødtes rettigheder.

Fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet rettedes i stigende grad et fokus på det nationale, og diskussionerne om patriotismen nationaliseredes i nogle kredse, en udvikling, der i Danmark blev forstærket af de britiske angreb på København i 1801 og 1807 og tabet af Norge i 1814.¹⁰ Andre væsentlige samfundsmæssige forandringer såsom nedlæggelsen af den hvervede hær og indførelsen af generel værnepligt i 1808 og skolereformen i 1814 bevirkede, at et stigende antal mennesker inden for den skrumpende konglomeratstat gradvist knyttede sig tættere til en national dansk eller tysk identitet ved siden af deres status som borgere i helstaten.

Denne bevægelse førte til en ny diskussion, der kredsede om, hvem der kunne inkluderes i disse nationale identiteter, og hvem der ikke kunne. Det skal understreges, at der ikke var tale om nogen lineær proces. Sideløbende med, at betydningen af det nationale tilhørsforhold voksede hos dele af befolkningen, fandtes der andre borgere, som fastholdt en patriotisk eller en kosmopolitisk selvforståelse og forståelse af borgerbegrebet, mens atter andre vendte sig mod nye regionale identiteter, som for eksempel den i studenterkredse udbredte skandinavisme i 1840'erne og 1850erne.¹¹

Men da det, som skitseret ovenfor, er en væsentlig del af enhver nationaliseringsproces at definere ikke blot sig selv, men i høj grad også menneskene omkring sig i nationale termer, blev tilskrivelsen af national identitet selvforstærkende og stadigt vanskeligere at omgå.¹² Den videre nationaliseringsproces foregik gennem aktiviteter, der skabte nationalstaten og 'indskrev' og 'genindskrev' sig på territoriet. Stat og nation konstrueredes og forhandlede i gensidigt konstituerende processer over tid og rum.¹³

Postnationale identiteter?

En række forskere har siden 1990erne argumenteret for, at den nationale identitets betydning globalt set er vigende og i færd med at blive afløst eller i hvert fald overlejret af andre former for identitet, der ofte sammenfattes under paraplybetegnelsen 'postnationale identiteter'.¹⁴ Paraplyen dækker over begreber som *transnationalisme*, *transkulturalisme*, *hybriditet* og *kosmopolitisme*, der hver især har genereret en omfattende forskning og diskussion af begrebernes analytiske anvendelighed og normativitet, som drøftes nærmere i afhandlingens kapitel 1. I en verden, hvor stadig flere mennesker lever liv, der rummer en lang række forskellige forbindelser og tilhørsforhold, som overlapper og interagerer i en flerhed af geografisk adskilte rum, udfordres det nationale tilhørsforholds centrale betydning. Ofte er byen og i særdeleshed verdens metropoler blevet udpeget som væsentlige udklækningssteder for sådanne nye former for identitet.¹⁵

Andre forskere understreger samtidig, at den nationale identitet har vist en forbløffende sejlivethed på trods af, at den i flere omgange har været erklæret død eller i hvert fald døende.¹⁶ I Europa så man efter Berlinmurens fald i 1989 en voldsom opblussen af nationale følelser og identifikationer, særligt i Østeuropa, hvor nationalismens mere problematiske sider har ledt til væbnede konflikter, borgerkrige og forfølgelse af etniske minoriteter.

I Vesteuropa har man set opblomstringen af en til tider banaliseret version af nationalisme, der blandt andet som en reaktion på øget indvandring fra andre verdensdele, arbejdskraftens øgede mobilitet og de politiske og finansielle systemers internationalisering, promoverer bestemte forestillinger om nationale værdier og adfærdsmønstre, som kræver beskyttelse, sådan som det senest er kommet til udtryk i diskussionen om radikalisering, terrorisme, østarbejdere, social dumping og velfærdsturisme. Med antropologen Verena Stolckes ord har man, i Europa siden 1970'erne oplevet en øget kulturel fundamentalisme, der omfatter "en inklusions- og eksklusionsretorik, der understreger særegenheden af kulturelle identiteter, traditioner og kulturarv blandt grupper og forudsætter disse identiteters forankring i et afgrænset territorium".¹⁷ Nogle af de processer, som blandt andre Anthony Giddens, Zygmunt Bauman og Ulrich Beck har udpeget som grundlag for en formindskelse af de nationale identiteters betydning, synes altså i nogle kontekster at virke til samme identiteters øgede artikulering og demarkation.

Selvom det således fortsat er omtvistet, hvorvidt nationalstaten og særligt den nationale identitet er under pres fra eller ligefrem er ved at blive erstattet af postnationale identiteter, gør selve tilstedeværelsen af denne diskussion det i mine øjne interessant at undersøge, hvilke former for geografisk-rumlige fællesskaber og tilhørsforhold der kan lokaliseres under overgangen fra konglomeratstat til nationalstat i en tidligere periode. Kan den postnationale teoridannelse bruges til at opnå en bedre forståelse af de processer, der ledte til etableringen af nationalstatslige konstruktioner og identiteter i løbet af første del af 1800-tallet? Kan interessen for alternative geografisk-rumlige identifikationsmodi i den moderne identitets- og migrationsforskning hjælpe historikeren i analysen af de proto- og prænationale identiteters transformation? Og kan undersøgelsen af førnationale og proto-nationale former for geografisk-rumlig tilknytning give os indsigter, som kan bruges i studiet af udviklingen af alternativer til nationalstatens identitetsparadigme i fremtiden?¹⁸

Afhandlingens motivation og problemfelt

Afhandlingen udspringer af en grundlæggende interesse for de seneste årtiers diskussioner af national identitet, nationale værdier, migration, globalisering og postnationale identiteter. I afhandlingen ser jeg nærmere på migranternes forhandling og tilskrivning af identitet i en bymæssig ramme i perioden 1770 til 1830. Perioden er valgt af flere grunde. For det første, fordi der inden for forskningen synes at være overvejende enighed om, at det først var i løbet af 1700-tallet, at national identitet fik betydning for den kollektive identitetsdannelse hos en større del af befolkningen.¹⁹ For det andet, fordi der i en dansk og københavnsk kontekst skete en væsentlig forandring i sprogbrugen om identitet, tilhørsforhold og migration i denne periode, der blev påvirket af den ovenfor skitserede udvikling af et nyt patriotisk borgerskabsbegreb og den patriotiske diskurs' gradvise nationalisering i begyndelsen af 1800-tallet. Dette kom til udtryk både i lovgivningen og i diskussionen af fremmedes indflydelse på samfundsudviklingen.

Det er min hypotese, at udviklingen påvirkede både synet på migration og migranternes egen selvopfattelse. En ny fase kan med en vis ret siges at indtræffe omkring 1830, hvor på den ene side en lang række reformer af fremmedlovgivningen og en øget kontrol med indvandringen var gennemført og under implementering, og på den anden side en revitalisering af nationale ytringer fandt sted i den offentlige debat.²⁰ Netop i denne overgangsperiode fra konglomeratstat til nationalstat var København på den ene side en by

med en socialt, sprogligt og oprindelsesmæssigt forskelligartet befolkning, og på den anden side en af hovedarenaerne for formuleringen af konkurrerende former for geografisk-rumlig identitet i de borgerlige klubber, i kaffehusene, i tidsskrifterne og på gange og kontorer i statsadministrationen.

En række identitetshistoriske processer i denne formative historiske epoke har allerede været genstand for en del dansk og international historisk forskning, som jeg har taget udgangspunkt i under udviklingen af mine egne studier. På lignende vis har der også igennem de senere år været en voksende interesse for forskellige aspekter af den danske og europæiske migrationshistorie, som nærværende værk bygger videre på. Men som det fremgår af afhandlingens kapitel 1, er den identitetshistoriske og den migrationshistoriske forskning kun i begrænset omfang blevet integreret, ligesom den moderne forskning i indvandring, kulturmøder og identitet kun i har givet anledning til få historiske studier, der samtænker disse emner, særligt når det gælder tiden før 1850.²¹

Dette studie har som et hovedmål at påbegynde en opdyrkning af feltet gennem en casebaseret undersøgelse af sammenhænge mellem migration og identitet i perioden 1770-1830. Via nærstudier af forskellige migrationsprægede miljøer ser jeg nærmere på, hvordan sammenkædningen af nation og stat og diskursen om fremmede og indfødte påvirkede migranternes identitetsdannelse, og hvordan migranterne selv, i kraft af deres tilstedeværelse og positionering, påvirkede eller forsøgte at påvirke de forandringer i beskrivelsen og reguleringen af fremmedheden, som de mødte.

Afhandlingens opbygning

I kapitel 1 *Om forskningsfeltet og afhandlingens teori og metode* kortlægges afhandlingens teoretiske og metodiske grundlag på baggrund af en opsummering af den internationale og danske forskning på det migrations- og identitetshistoriske felt. Jeg argumenterer for det potentiale, der findes i en nærmere undersøgelse af migranternes positionering og identitetsprocesser i overgangen fra konglomeratstat til nationalstat, ligesom afhandlingens centrale begreber og deres anvendelse i afhandlingen defineres.

I kapitel 2 og 3 *Migrationens skala og Migrationens italesættelse* sættes derefter scenen for de historiske casestudier. Dels tegner jeg i oversigtsform et billede af, hvad det var for en by, de migranter, som studeres i de følgende kapitler, kom til, og hvordan den udviklede sig i den studerede periode. Herunder gennemgår jeg også befolkningsudviklingen og de metodiske problemer, der knytter sig til kvantificeringen af migrationens omfang og identifikationen af migranter i perioden, ligesom jeg demonstrerer migrationens betydning for byens sociale og demografiske udvikling i perioden. Derefter gennemgår jeg udviklingen i lovgivningen, overvågningen og diskursen om fremmede, som fulgte i kølvandet på indførelsen af Indfødsretsloven i 1776 samt i forlængelse af Napoleonskrigene og statsbankerotten i 1813.

Kapitel 4 *Kulturmøder og identitetspositioner i den florissante handels netværk* undersøger et kosmopolitisk, migrationspræget miljø i den florissante tids København med udgangspunkt i storkøbmanden Johann Friedrich Zinn og hans familie. Gennem en analyse af Zinns netværk, livsforløb og den retrospektive beskrivelse af ham selv og familiens omgangskreds og miljø i datteren Sophie Dorothea Zinns selvbiografi kortlægges det, hvordan personer i samfundets elite navigerede imellem standssamfundets æreskultur, den i storhandelen indbyggede standsoverskridende og grænseoverskridende kosmopolitisme

og den gradvise etablering af en borgerlig (proto-)national identitet i slutningen af 1700-tallet.

I afhandlingens kapitel 5 *Mobilitet og ære* undersøger jeg et andet migrationspræget miljø, nemlig byens håndværkerlaug, med særlig fokus på snedkerlauget og snedkersvendenes kollektive aktivisme i sidste del af 1700-tallet. Med udgangspunkt i snedkersvendenes skiltflytning i 1770 og en række efterfølgende konflikter inden for laugets skildres den gradvise nationalisering af brydninger i laugene og mellem laugene og staten i bredere forstand. Undervejs undersøges også migrationens konstituerende rolle i svendenes kollektive og individuelle identitet, ligesom jeg argumenterer for, at migrationsperspektivet og forsvaret af laugsfællesskabets transnationale (transurbane) og kosmopolitiske idealer er helt centrale for forståelsen af udviklingen inden for håndværket. Optøget og de efterfølgende konflikter kan fortolkes som et forsvar for *zünften*s institutionaliserede kosmopolitisme, der i aktørernes øjne udgjorde et reelt alternativ til den nye fødestedsbaserede borgeridentitet. Der er behov for at supplere den traditionelle økonomiske og strukturelle læsning af laugsvæsenets forandring sidst i 1700-tallet med et perspektiv på de interne konflikter i laugene som en kamp mellem forskellige geografisk-rumlige identitetsmodeller forankret i og skaleret gennem svendevandringerne.

I Kapitel 6 *Kosmopolitiske offentlighedslaboratorier og transnationale netværk* udforsker jeg med udgangspunkt i de såkaldte schweizerkonditoriers københavnerhistorie, hvordan et specifikt transnationalt netværk i slutningen af 1700-tallet og op gennem 1800-tallet knytter en lille gruppe mennesker sammen i et fælleseuropæisk migrationsnetværk med base i området Graubünden i det nuværende Schweiz. Konditorernes migrationsystem og fremmede oprindelse brugtes som et aktiv i markedsføringen og udviklingen af de lokale forretninger, men brugen af fremmedheden ændre sig i takt med udviklingen af såvel den danske som den schweiziske nationale identitet. Kapitlet er således et eksempel på, at den gensidige nationalisering af migranter og indfødte, som fandt sted op gennem 1800-tallet, ikke altid førte til homogenisering og integration af den fremmede i nationen, men kun lede til en klarere profilering eller ligefrem iscenesættelse af det fremmedes væsen, op imod hvilken en national selvforståelse kunne formes.

Kapitel 1: Om forskningsfeltet og afhandlingens teori og metode

En diskussion om danskhed i 1802

Sidst i 1700-tallet kom berideren og gøgleren James Price til Danmark og oprettede et pantomime- og linedanserselskab, som om sommeren optrådte i Dyrehaven og om vinteren indrettede sig i en fjælebod (bræddehytte) på Vesterbro. Truppen var succesfuld, og i 1801 fik Price borgerskab og tilladelse til at give forestillinger på Hofteatret samme efterår. Året efter, i 1802, opførte Price et ”rummeligt, med indvendige Dekorationer forsynet Commoediehus” på Vesterbro på en grund ved det nuværende Vesterbrogade 70, der var ejet af en slagtermester Ebstrup. I komediehuset kunne københavnere opleve ridkunst, linedans og andre legemsøvelser og fra 1802, da Price slog sig sammen med den fra Italien indvandrede artist Giuseppe Casorti, også pantomimer i den italienske stil, hvilket blev et tilløbsstykke.¹ Historien om Priceslægten og Morskabsteateret er skildret andre steder og skal ikke uddybes nærmere her, men anlæggelsen og særligt navngivningen af det nye komediehus på Vesterbro gav anledning til en diskussion, som passende kan indlede dette kapitel.

Price navngav således i første omgang sit etablissement Dansk Sommernationalteater, hvilket fik redaktøren af tidsskriftet *Politivennen* Klaus Seidelin til fortørnet at skrive følgende:

Der er neppe noget Land, som er saa velsignet med Fremmede, som Danmark. Fra alle Verdens Kanter, men især fra det store Tydskland, strømme Brødsøgere herind i Mængde. Men neppe er der ogsaa Eksempel paa, at den Fremmede nogensteds saaledes udleer, haaner, beklikker det godtroende Folk der modtog ham. Først nyelig har Folkets opvaagnende Aand nødt den Ankommende at lære Sproget, da nu kun Tosser tvivle om det danske Sprog er noget andet. Imidlertid seer man dog endnu en Bondart paa Østergaade, ligeledes en Fumars at foretrække franske

Opskrivter, endskjøndt de sikkert derved tabe nogle Kunder. Spisevert Leger, har ligeledes et fransk Skildt, hvori der endda er en Bommert. Af alle giver dog Price Nationen den sletteste Kompliment, ved at kalde sin Fiællebod, (der i Ildebrandstilfælde kan blive en Ulykke for Vesterbro) et Dansk Sommernationaltheater, og ved at fortælle os i Aviserne, at han med sine Gøglerier har truffet Nationens Smag. Dog kunne vi selv vrage vort Sprog, naar vi ville sætte en offentlig Indskrivt; hvad ville vi da forlange af Fremmede?²

I et efterfølgende indlæg i Iversens Avis, der blev udgivet i Odense, forsvarede Price sig med, at han kun havde brugt betegnelsen "national", fordi hans komediehus var "bygget og blevet til i en dansk Stad og for et dansk Publicum," fordi han var "dansk borger og med min Kone og Børn udgjøre Personerne i mit Spil," og fordi forestillingerne "gives i Landets eget Sprog."³ Han fandt det i øvrigt rimeligt, "at en Mand, som med den muligste Velvillighed opfylder sine undersaatlige og borgerlige Pligter, og hverken i Ord eller Gjerninger fornærmer sine Medborgere, ogsaa bør leve uden Forfølgelse og tillades i Fred at arbejde i sit Fag til sin Families Underhold og Opdragelse."

Seidelin gav imidlertid ikke meget for Prices argumentation. Han replicerede, at en "Fjælebod bliver ikke et national dansk Theater ved at staae i en dansk Stad, og fordi der spilles for Danske; paa den Maade kunde Luften over Kjøbenhavn og Maanen, der beskinner den være nationaldanske."

Illustration 1.1: Morskabsteatret på Vesterbrogade, ca. 1820. Tegning af P. Klæstrup i 1860'erne. Københavns Museum. Teatret blev som ovenfor omtalt, anlagt af den engelskfødte, men fra Hamborg indvandrede James Price og hans hustru Hanne i 1801. Efter Price's død i 1805 drev Hanne stedet videre. Den afbildede bygning blev opført i 1812 og erstattede den oprindelige teaterbygning, som der ikke findes billeder af.

Desuden vil Price, ifølge Seidelin, aldrig kunne træffe den danske smag med det, han foreviser. ”Den danske kan vel engang see sligt, men hans Smag bliver det aldrig.” Han slutter som bevisførelse for dette med at konkludere, at man ”neppe imellem hele Europas Gøglere, Markskrigere, Taskenspillere, Linedandsere, Murmeldyrsmænd og Bjørnetrækkere finde en eneste indfødt dansk.”⁴ Seidelin konstaterer i øvrigt i sit indlæg, at Price delvist har fulgt hans anke og fjernet betegnelsen ”national” fra sit skilt, så der nu blot står Dansk Sommerteater. Price giver ikke noget svar på denne sidste replik. James dør i 1805 og hans enke, Hanne, overtager teateret. Bygningen nedrives i 1808 og erstattes af et nyt teater: Morskabstheateret fra 1812 (se illustration 1.1), som hun driver med sin nye mand, Frantz Joseph Kuhn, der ligeledes var indvandret fra Det tyske Rige.

Danskhed i den borgerlige offentlighed

Diskussionen mellem Seidelin og Price er interessant af flere grunde: Dels afslører den noget om niveauet i debatten i den borgerlige offentlighed efter stramningerne af trykkefrihedslovgivningen i 1799.⁵ Herefter vendte de fleste udgivere og forfattere sig væk fra emner, der kunne opfattes som egentligt systemkritiske, men blev til gengæld mere optaget af idéen om det patriotiske medborgerskab og opdragelsen af samfundets (øvrige) medlemmer.

Aviser som *Politivennen* kan på afstand virke småborgerlige og provinsielle, når de for eksempel levner spaltepads til drøftelser af mangler ved den offentlige skiltning, rendestenenes tilstand og rensning, vandpumpernes konstruktion og vedligeholdelse og byens lugte og lyde.⁶ Men netop igennem dette engagement i alle mulige fælles anliggender konstituerede borgerskabet sig, på trods af indskrænkningerne i trykkefriheden, som en ny samfundsordens bannerfører.

Et af omdrejningspunkterne i denne nye samfundskonstitution var spørgsmålet om, hvordan man gjorde alle de, der med det universelle borgerskabsbegrebs introduktion var blevet (i hvert fald principielt) ligestillede, til gode borgere? Hvordan indpodede man borgerdyd og tanke på det fælles bedste hos en bredere del af befolkningen?⁷ Et tilbagevendende svar på dette spørgsmål var udbredelsen af kernefamilien som ideal og livsindramning, mens udviklingen af respektabilitet og følsomhed over for støj og lugtgener udgjorde andre væsentlige elementer i den borgerlige identitets konstituering.⁸

Diskussionen mellem Seidelin og Price afslører imidlertid også, at det danske sprogs rette anvendelse og spørgsmål om danskhed, nationalitet og den enkeltes ret til at definere sit tilhørsforhold havde fået en central plads i det borgerlige selvbillede og i den offentlighed, som havde udviklet sig siden midten af 1700-tallet. At man netop i *Politivennen*, der generelt afholdt sig fra at beskæftige sig med politisk sprængfarlige emner, finder en debat om danskhed og fremmedes rettigheder og friheder, vidner om, at emnet var blevet genstand for almen drøftelse, og at Seidelin ikke fandt det problematisk at tage det op i sit blad.

Diskussionen mellem Price og Seidelin slår lige ned i denne afhandlings undersøgelsesfelt, nemlig spørgsmålet om, hvordan udtrykket af og synet på (national) identitet udviklede sig fra tiden omkring indfødsrettens indførelse i 1776 og frem til 1830'erne, da de nationalliberale for alvor begyndte at tale en demokratisk, dansk nation frem, samt hvordan det konkret kom til udtryk i mødet mellem københavnernes med deres mange

forskellige oprindelsessteder og forskelligartede sproglige, kulturelle og sociale kompetencer.

Eksemplet peger også på, at der er behov for yderligere undersøgelser af, hvordan forhandlingen af national identitet konkret udformedes i offentligheden omkring år 1800, og hvordan migranter navigerede i denne nye virkelighed.

Seidelin kommer faktisk selv ind på denne forhandling, når han i sin replik til Price konstaterer, at ytringsfriheden er en af årsagerne til "Danmarks Lykke", at det er en tjeneste at fortælle en medborger om dennes fejl og mangler, samt at "duelige og fortjente her adopterte Fremmede" aldrig stødes over, at "den Danske" i almindelighed taler harmfuldt om fremmedes væsen i Danmark. "Thi de veed vel denne Harme har sin gode Grund." I Seidelins øjne kendetegnedes det således en fremmeds vellykkede integration, at han eller hun tilegnede sig evnen til at tage del i "den Danskes" retfærdige og rimelige skepsis over for fremmede.

Identitetspositioner i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet

Seidelin indtager i ovennævnte diskussion en position som indfødt dansk, der giver ham et særligt ansvar for at opdrage og irettesætte de fremmede, der er kommet til landet. Denne position, der sandsynligvis var præget af det nyligt overståede søslag mod den britiske flåde på Københavns Red, der antændte stærkt nationalpatriotiske reaktioner,⁹ var imidlertid kun en blandt flere i den offentlige debat om loyalitet, fædrelandskærlighed og borgerpligt, som prægede tiden omkring år 1800. Som godtgjort i den tidligere forskning kan der i den danske konglomeratstat sidst i 1700-tallet lokaliseres mindst tre forskellige positioner i diskursen om tilhørsforhold til en geografisk afgrænset stat eller nation. Historikeren Bernard Eric Jensen mener således, at man kan tale om henholdsvis et kosmopolitisk, et helstatspatriotisk og et kritisk patriotisk fædrelandsbegreb.¹⁰ Etnologen Tine Damsholt fremhæver ligeledes tre grundpositioner, når det gælder definitionen af fædrelandet, og at disse definerer sig i kontrast til hinanden:

- 1) *Det kosmopolitiske fædrelandsbegreb*, hvor fødested, sprog og kultur betragtes som tilfældige forhold og under alle omstændigheder underordnet det politiske borgerskab.
- 2) *Helstatstanken*, hvor fødestedet var afgørende, men også ligestillingen mellem kongens undersåtter.
- 3) *Sprognationalisme*, der krævede særstatus for henholdsvis det danske og det tyske sprog inden for helstaten på det andet sprogs bekostning.

Hun mener, at alle tre positioner eksisterede ved siden af hinanden et godt stykke ind i 1800-tallet og knyttede sig til kontraktteoriens diskursive formation, hvor tilvejebringelsen af den enkelte borgers ansvarlighed over for helheden er målet. Hun mener ikke, at denne diskursive formation kan rumme det 'nationale' forstået som den organiske enhed mellem sprog, historie, folk og landskab.¹¹

Såvel Damsholt som Jensen forholder sig kritiske til Ole Feldbæks hypotese om, at der i perioden fra 1740 til 1776 opstår en "markant dansk identitet", der var influeret af udviklingen andre steder i Europa og af blandt andet franske og schweiziske tænkere, men i Danmark havde særligt gunstige vilkår at udvikle sig under, fordi "Danmark allerede var en nationalstat med fælles sprog, historie og religion," som Feldbæk et sted formu-

lerer det.¹² Alle tre forskere er enige om, at diskurserne om identitet og tilhørsforhold politiseredes i slutningen af 1700-tallet og truede helstatens sammenhængskraft.¹³ Men både Damsholt og Jensen advarer mod målet at søge efter nationale identitetsmarkeringer, hvorved man risikerer ikke at behandle patriotismens centrale problemstillinger ”i dens egne begreber eller på dens egne betingelser,” som Damsholt formulerer det.¹⁴

Lignende advarsler går igen i den internationale forskning, for eksempel hos den hollandske historiker Joep Leerssen, der i flere omgange har advaret imod at opfatte Miroslaw Hrochs hyppigt anvendte trefasede model for nationaliseringsprocessen¹⁵ og dét, Leerssen kalder ’kulturens kulturalisering’, som en entydig og uomgængelig formel på udviklingen af nationalisme og nationalstatslige krav på territorium og identitet.¹⁶

Damsholt og Jensen har dog det til fælles med Feldbæk, at de hovedsageligt beskæftiger sig med identitetshistorien ud fra den indfødte befolknings perspektiv.

Politiseringen af diskursen om tilhørsforhold og identitet i 1700-tallets sidste halvdel har imidlertid også andre konsekvenser, som ikke er nær så velbelyst i den eksisterende forskning, fordi indfødsretsperioden hovedsageligt er blevet undersøgt ud fra dens betydning for borgerne i helstaten, mens diskursens påvirkning af den oprindelsesmæssigt sammensatte befolkning i hovedstaden primært har fokuseret på det dansk-tyske og dansk-norske modsætningsforhold.

I nærværende studie er det min hypotese, at de processer, som igangsattes og forstærkedes med indfødsretten og lignende lovgivningsinitiativer andre steder i Europa, formede en gensidig grænsedragning og udvikling af national identitet blandt de vesteuropæiske stater i den studerede periode, særligt inden for det meningsdannende borgerskab. Min hypotese er endvidere, at denne udvikling paradoksalt nok blev fremprovokeret af introduktionen af det universelle borgerskabsbegreb, der ved at opløse grænserne mellem stænderne (i hvert fald på et ideologisk plan) skabte et drev (særligt hos borgerskabet) imod nye former for inklusion og eksklusion.

Nærværende afhandling søger at bidrage til det migrations- og identitetshistoriske forskningsfelt ved at se nærmere på, hvordan migranternes tilstedeværelse i København gennem deres ofte sammensatte loyalitets- og identitetsopfattelse prægede og blev præget af denne udvikling.

Det universelle borgerskab og nationaliseringsprocessen

Det nye, universelle borgerskab, der gennem lovændringer blev introduceret mange steder i Europa i tiden omkring den franske revolution, var inden for den enkelte stat som regel juridisk baseret på *jus sanguinis*, hvor der blev lagt vægt på den enkeltes afstamning, eller på *jus soli*, hvor det sted, man var født, blev lagt til grund for tildelingen af borgerskab. I dag anvendes i de fleste stater en blanding af begge principper ved tildeling af borgerskab og der opereres desuden med en eller flere alternative, sammenlignelige rettigheder.¹⁷

Den juridiske definition af borgerskabets udstrækning blev dog meget hurtigt koblet til en kulturel definition, der omfattede symboler, karaktertræk, sprog og ikke mindst *følelser*, der kunne minde om en senere tids forståelse af national identitet. Som da Grundtvig i 1848 i sit tidsskrift *Danskeren* proklamerede, at ”Ingen kan være ægte Dansk og have virkelig dansk Følelse, naar han er af fremmed Herkomst og ikke oprindelig Dansk.”¹⁸

Med udsagnet indledte han en diskussion med den jødiske, men danskfødte redaktør og forfatter M. A. Goldschmidt, der over for Grundtvigs synspunkt stillede spørgsmålet:

Ere vi Andre, som elske Danmark, som tale og skrive dets Sprog reent, som have stillet vort Liv til Statens Tjeneste, redningsløst stillede udenfor den danske Nationalitet, altsaa fædrelandsløse, fordi der er et udansk sch i vort Navn, eller fordi vi have mørkt Haar og mørke Øine? Om vi falde for Danmark, om vort Hjerteblod flyder, skal da dette Hjerteblod ikke kunne opveie det ulykkelige sch? — Herregud, hvor Folk kunne være ubarmhjertige i deres Fædrelandskærlighed.¹⁹

Meningsudvekslingen mellem Goldschmidt og Grundtvig viser tydeligt, hvordan udbredelsen af det universelle borgerskab og afgrænsningen af dette borgerskabs udstrækning og gyldighed indenfor grænserne af de enkelte stater fra begyndelsen var tæt sammenkoblet. Og den giver endnu en indikation af, hvordan forandringerne i diskurser om oprindelse og tilhørsforhold i perioden må have påvirket andre udgrænsede borgere, herunder migranternes, selvopfattelse og subjektivering.

Afhandlingens teoretiske udgangspunkt

Afhandlingen udspringer af en interesse for udviklingen af national identitet i 1700- og 1800-tallet og for tilstedeværelsen af andre, konkurrerende former for geografisk-rumlige identitet i perioden, hvad enten de var knyttet til et netværk af byer, en eller flere regioner, kontinentet eller verden. Ved at inddrage begreber hentet fra moderne teorier om postnational identitetsdannelse og omforme dem, så de meningsfuldt kan anvendes på førnationale identitets- og migrationsmønstre, er det min hensigt at tilføje nogle nye aspekter til forståelsen af de indbyrdes afhængige identitetsprocesser i den studerede periode med særligt fokus på migranternes identifikation og subjektivering. Jeg mener, at man herved kan opnå en mere nuanceret forståelse af de forskellige identiteters gensidige påvirkning og af migrationens betydning for udviklingen af Europas nationale identiteter.

I den resterende del af dette kapitel vil jeg nærmere redegøre for de teorier, der ligger til grund for min analyse samt for afhandlingens position i forhold til den eksisterende migrationshistoriske forskning. Jeg vil desuden til sidst i kapitlet gennemgå min anvendelse af en række centrale begreber.

Hvorfor studere identitet og migration i sammenhæng – og hvordan?

Identitet omfatter en flerhed af individuelle og kollektive (selv-)forståelser og udefra påførte definitioner af særlige karaktertræk, som ethvert menneske navigerer i forhold til. De fleste er enige om, at identitet er et vanskeligt begreb at anvende i akademisk forskning på grund af begrebets mangfoldige anvendelser og betydninger såvel i hverdags-sproget, som indenfor forskellige forskningstraditioner. Nogle forskere, som Paul Jones og Michael Krzyzanowski argumenterer ligefrem for, at man slet ikke anvender begrebet i forskningen, men i stedet 'udpakker' begrebets mangetydighed i en 'teori om tilhørsforhold', som lægger vægt på "de affiniteter og tilknytninger som former vores selvopfattelse" og på inkluderende og ekskluderende kræfter både internt (individuelle præferencer og valg) og eksternt (for eksempel indfødsretslove).²⁰ For Jones og Krzyzanowski kan identitet conceptualiseres, som den måde individer sammenfatter og fortælliggør deres kom-

plekse tilhørsforhold på for andre mennesker.²¹ Omvendt kan der ikke være tvivl om, at identitet spiller en afgørende rolle for menneskers handlinger, adfærd, gruppedannelse og selvforståelse og dermed har og har haft historisk betydning: begrebet er *socialt betydningsfuldt* og netop derfor bør det anvendes. Chris Whitehead er talsmand for dette synspunkt og lægger vægt på at bruge begrebet i en åben definition, der gør det muligt at inkludere de affektive dimensioner af begrebets anvendelse, som ikke kan indfanges af en rigoristisk klassificering.²²

Der er desuden en voksende forståelse af, at i hvert fald dele af identiteten er socialt og kulturelt konstrueret og under konstant forhandling og genforhandling gennem repræsentation. Den engelske museolog Stuart Hall konstaterer således, at identitet er en processuel størrelse, hvilket vil sige, at identitet ikke er et allerede etableret faktum, som nye kulturelle praksisser kan repræsentere, men derimod en 'skabelse', der aldrig er afsluttet, men altid er i proces og altid er konstitueret i repræsentationen selv, ikke uden for den.

Cultural identities are the points of identification, the unstable points of identification or suture, which are made, within the discourses of history and culture. Not an essence but a positioning.²³

Identitet rummer altid både kollektive og individuelle elementer forankret i køn, seksualitet, erhverv, religiøse og etniske eller geografisk-rumlige tilhørsforhold, i social position, alder, psykologi og familieforhold. Som regel flere eller alle disse ting samtidig. Det er samtidig et dobbeltbegreb, der både handler om, hvordan det enkelte individ eller den enkelte gruppe ses af andre (den tilskrevne identitet), og hvordan den enkelte forstår og fremstiller sig selv (selvtilskrivelsen, identifikationen).²⁴ De kollektive aspekter af identiteten er ofte forankret i en vi-følelse, der formes i modsætning til et 'de' – individer, der står uden for fællesskabet, eller som udgrænses af det gennem sproglig, adfærdsmæssig eller juridisk eksklusion. Samtidig kræver en stærk kollektiv identitet som regel tilstedeværelsen af nogle fælles erfaringer, et fælles sprog, nogle fælles idealer, men flere identitetsforskere fremhæver udgrænsningen af 'de andre', som det stærkeste element i den kollektive identitetsdannelse.²⁵ Den norske antropolog Thomas Hylland Eriksen har udviklet metaforen om det omvendte køleskab til at beskrive de processer, der konstituerer den kollektive identitetsdannelse.²⁶ Jo mere varme (sammenhold) fællesskabet inden i køleskabet er kilde til, jo stærkere kulde (eksklusion) udsendes mod de, der står udenfor.

Identitet og subjekt

Til nærmere afklaring af forholdet mellem tilskrivelse og identifikation kan det være relevant at inddrage filosofen Louis Althusseres teoretisering af det 'vidende subjekt', der traditionelt opfattes som den suveræne, rationelle, forenede bevidsthed, som er i kontrol over sprog og betydning – jeg'et, der tænker og taler og er den tilsyneladende skaber af mening. Althusser omtaler i sit klassiske essay fra 1971 'On Ideology and Ideological State Apparatuses. Notes Towards an Investigation' det fænomen, at de fleste, hvis de i gadebilledet hører et 'Hej, du der', vil vende sig om efter råbet for at se, om det er dem, der anråbes. Derved subjektgøres de.

Because he [or she] has recognised the hail was really adressed to him [or her] and 'that it was really him [or her] who was hailed' (not someone else). Experience shows that the practical telecommunication of hailings is such that they hardly ever miss their [woman or] man: verbal call or whistle, the one hailed always recognizes that it is really him [or her] who is being hailed. And yet it is a strange phenomenon, and one which cannot be explained solely by 'guilt feelings', despite the large numbers who 'have something on their consciences.'²⁷

Individet anråbes og bliver herigennem subjektgjort i dobbelt forstand. Han/hun bliver både agent for en bestemt ideologi og subjektiveres i forhold til den. Individet interPELLERES som subjekt. Althusser argumenterer for, at denne identifikations- eller interpellationsproces indsætter individer i ideologier og ideologiske praksisser, som – når de fungerer godt – udleveres, som om de er naturlige og selvklare.

Religion, uddannelse, familie, love, politik, kultur og medier, som Althusser sammenfattende beskriver som 'ideological state apparatuses', producerer ideologier, inden for hvilke vi antager identiteter og bliver subjekter. Når disse praksisser er veletablerede, internaliserer og reproducerer individer dem gennem den fortsatte antagelse af bestemte identiteter gennem praksis i hverdagslivet, hvilket den amerikanske kønsforsker Judith Butler kalder 'performativitet'. Butler argumenterer for, at for eksempel kønsidentiteter ikke har en 'naturlig' base, men tilegnes kulturelt gennem gentagelse af bestemte handle-mønstre. Ifølge Butler kan performativiteten ikke forstås som en selvstændig eller bevidst handling, men nærmere som "the reiterative and citational practice by which discourse produces the effects that it names."²⁸ Desuden er det væsentlig at indse, at der ikke findes nogen kønsidentitet bag kønnets udtryk, mener Butler. "Identity is performatively constituted by the very 'expressions' that are said to be its results."²⁹

Som individer indsat inden for bestemte diskurser udspiller vi igen og igen bestemte former for identitet og subjektivitet, indtil disse opleves som en anden natur. Hvor de succesfuldt internaliseres, bliver de en del af en levet subjektivitet. Og hvor dette ikke sker, kan forskellige former for modidentifikation finde sted, hvilket involverer afvisningen af hegemoniske identitetsnormer.³⁰

I Althusseres tænkning er identifikationen en central mekanisme for individets erkendelse af sig selv som et 'vidende subjekt'. Men det store udvalg af identiteter og de subjektpositioner, der følger med denne erkendelse, er ikke tilgængelige for alle mennesker til alle tider. De fleste positioner afhænger af det enkelte individs eller den enkelte gruppes placering i sociale og politiske hierarkier og er forbeholdt bestemte grupper baseret på diskurser om klasse, køn og/eller race. Afhængig af individet eller gruppens sociale, økonomiske og kulturelle kapital og konfiguration indskrænkes de mulige subjektpositioner.

Identiteter kan tilskrives socialt eller kulturelt, men de kan også tilskrives instituti-onelt, som det i høj grad sker med tilegnelsen af statsborgerskab. Statsborgerskab overvåges og allokeres i nutidens samfund af et omfattende bureaukrati, der står for tildelingen af dåbsattester, pas, valgret og indfødsret, hvilket suppleres af andre initiativer, for eksempel nationalsange, flag og nationale festdage, hvorigennem staten forsøger at rekruttere nye borgere og samle de borgere, den allerede har, gennem både emotionelle og rationelle former for identifikation.

I den her behandlede periode var disse former for (national-)statslig identifikation under udvikling. Særligt de ekstroverte tilkendegivelser af national og/eller patriotisk identitet bliver i en dansk og københavnsk kontekst først udbredt i tiden efter Slaget på Reden i 1801 og englændernes bombardement af byen i 1807, inspireret ikke mindst af Napoleons Frankrigs militære og sociale landvindinger samt den almindelige europæiske fascination af den lille løjtnants bedrifter. Begivenhederne fører blandt andet til, at de såkaldt 'patriotiske' tableauer kommer på mode, og til, at man gennem sange og taler dyrker den patriotiske opofrelse, som de kæmpende har demonstreret, mens den traditionelle dyrkelse af kongemagten træder i baggrunden.³¹

Den nyere forskning i disse begivenheder understreger, at de fleste af disse tilkendegivelser må forstås inden for en (national-)patriotisk forståelsesramme. Denne lagde vægt på fællesskabet inden for staten, som blev skabt gennem fædrelandskærlige handlinger, og ikke på et nationalt fællesskab i en senere betydning, som baserede sig på fødested, sprog og afstamning.³² Et egentligt nationalt modsætningsforhold inden for den danske imperiestat udviklede sig, ifølge denne tolkning, først i 1830'erne.

Den patriotiske ramme forhindrede imidlertid ikke en voksende dyrkelse af nationale kendetegn og nationale dyder, der, selvom de blev promoveret inden for et patriotisk fællesskabsbegreb, i stigende grad fremmedgjorde individuelle og grupper af migranter fra dette fællesskab. Samtidig betød den tilsvarende interesse for nationale kendetegn og dyder i migranternes hjemlande, som de ofte stod i forbindelse med gennem litteratur, kunst og gennem andre tilrejsende migranter, at nogle af dem også selv udviklede en national (mod-)identitet, som i stigende grad skabte en anden geografisk-rumlig identitet blandt visse grupper. I samspil med disse identiteter kunne udviklingen af danskhed forme sig.

Identitet og modernitet

En væsentlig diskussion i den historiske identitetsforskning omhandler tidspunktet for fremkomsten af en individualiseret identitetsopfattelse. Ifølge blandt andre Anthony Giddens, Charles Taylor og Reinhard Koselleck skete der i 1700-tallet en forandring af (de europæiske) samfund, der i stigende grad trak det enkelte individ ud af vedkommendes nedarvede kollektivt forankrede identitet og gjorde identiteten til den livslange, selvrefleksive og skabende proces uden et konkret endemål, som Judith Butler og Stuart Hall adresserede i det foregående. Hvor den enkelte tidligere var forankret i sin stand, slægt og/eller køn og de relativt faste normer og forestillinger, der omfattede disse kategorier, skabtes der med fremvæksten af det moderne, borgerlige samfund en situation, præget af nye muligheder (og trusler), som undergravede disse kategoriers stabilitet. Individet stillede herefter gennem hele livet over for konkrete valg, hvis udfald indgik i en konstant forhandling og bearbejdning af dets selvopfattelse og i omgivelsernes opfattelse af selvet.³³ Som mine casestudier viser, var der dog tale om en gradvis proces, og gennem hele den her behandlede periode konkurrerede nye moderne forestillinger om identitet med de tidligere stands- og æresbaserede identiteter.

Over for denne opfattelse står blandt andre Jacob Burckhardt, der i sin indflydelsesrige bog *Die Kultur der Renaissance in Italien* foreslog, at den individualiserede identitet allerede udvikledes i renæssancen.³⁴ Den amerikanske renæssanceforsker Stephen Greenblatt har siden videreudviklet og nuanceret Burckhardts hypotese, mens blandt andre Cynthia Marshall har anfægtet den ved at fremhæve alle de institutioner og sociale prak-

sisser, der gennem hele den tidligt moderne periode og et godt stykke ind i moderniteteten kæmpede imod subjektivismen. Marshalls studier tydeliggør, hvordan individet, indtil det moderne samfunds etablering i løbet af 1700-tallet, hovedsageligt var kollektivt defineret.³⁵

Analysen af identitet i flertal – metodiske overvejelser

En grund til at betragte identitetshistorie som et vigtigt forskningsfelt er, at personers/grupperes handlinger delvis må forklares ud fra deres identitet – altså at identitet udgør en central forklaringsvariabel.³⁶

I stedet for at opdele og adskille er opgaven at få undersøgt, hvordan en gruppes flerhed af identiteter både kan spille sammen og bekriige hinanden. Når man dernæst skal forsøge at klarlægge den betydning, som en person/gruppe tillægger sine delvis komplementære, delvis konkurrerende identiteter, må opmærksomheden især rettes mod de sammenhænge, der kan give indblik i, hvordan en gruppe har bearbejdet spændings- og konfliktforholdet mellem dens forskellige identiteter.³⁷

Disse to citater fra Bernard Eric Jensens identitetshistoriske arbejder angiver nogle væsentlige motiver og principper for studiet af identitet: at identitet er en central forklaringsvariabel, og at den bedst lader sig studere i flertal, hvor individuelle og kollektive identiteters indbyggede og modstridende elementer sættes under pres og dermed artikuleres og forhandles tydeligere end normalt – som det for eksempel sker i Seidelin og Prices diskussion, der indledte dette kapitel.

Fordi Seidelin sår tvivl om Prices ret til at kalde sit etablissement nationalt dansk, bliver Price nødt til at forholde sig til, hvordan han har inkorporeret det national-danske i sin (og sin families) selvforståelse, adfærd og repræsentation (ved at tale sproget, ved at have boet i landet en vis tid og ved at spille for danske og ramme deres smag). Price indtager – og tvinges i nogen grad til at indtage – en bestemt subjektposition blandt et antal mulige for at forsvare den identitet som dansk (borger), som han tydeligt er stolt af og gerne vil påkalde sig. Dette er én ud af flere mulige subjektpositioner, som Price kan påkalde sig, hvis antal ikke er uendeligt, men er skabt af en konkret historisk og social kontekst præget af bestemte diskursive formationer og magtforhold. Indtagelsen af positionerne/identiteten er altså relationelt og situationelt bestemt.

For eksempel nævner Price ikke, at Casorti i sin tid startede som hans konkurrent og kaldte sit selskab ”det store Italienske Selskab”, hvorfor Price omtalte sit eget selskab som det ”lille Danske”.³⁸ Han omtaler heller ikke, at han selv stammer fra England og har mødt hans jødiske hustru i Hamborg i Nordtyskland, hvorfor familien måske også af denne grund har søgt en ny, fælles identitet. Han forsøger i det hele taget ikke at definere sin nationale eller etniske identitet. I stedet løfter han sine borgerrettigheder i vejret og bruger dem til at forsvare, at han burde kunne drive sin virksomhed i landet uden at blive udsat for chikane og forfølgelse. Gennem Seidelins offentlige kritik af hans virke tvinges han ind i en subjektposition som en fremmed, der søger lige anerkendelse med indfødte, hvilket Seidelin ovenikøbet anviser ham nogle veje til at opnå.

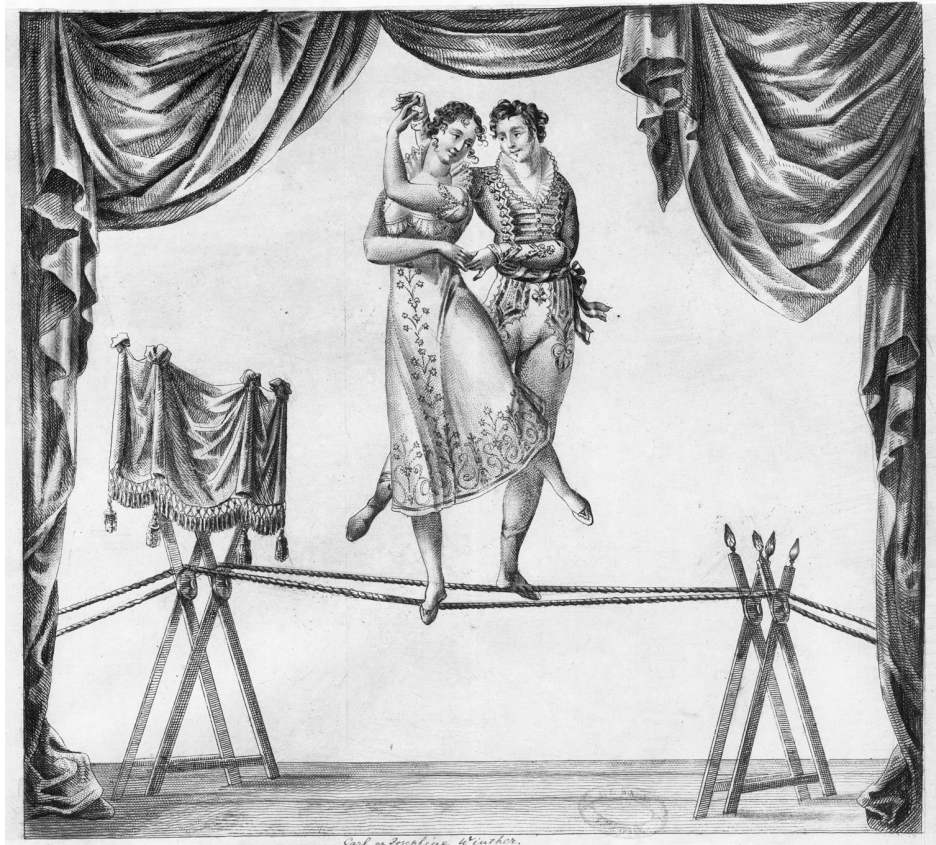

Illustration 1.2: Linedanserne Carl og Josephine Winther udfører dans på dobbeltline. Carl og Josephine var James Prices børnebørn og optrådte første gang hos Price i 1827. Dans på dobbeltline blev introduceret af italieneren Philippo Pettoletti, der efter at have startet sin karriere som linedanser og ekvilibrist hos Price fra 1828-33 blev leder af Blaagaard Theater og senere Vesterbro Ny Theater, der var en konkurrent til det Kuhn-Priceske etablissement. Københavns Museum.

Han viser for eksempel større forståelse for danskernes generelle modvilje mod fremmede, og han giver sit etablissement en mere ydmyg titel. Trods sine forestillingers popularitet skal Price ikke gøre sig håb om samme anerkendelse fra Seidelin som et dansk teater. Det næste spørgsmål må derfor være, hvordan man kan synliggøre og undersøge identitet og migration i sammenhæng i den her valgte periode.

Den sociale identitet var på det idéhistoriske plan under forandring på denne tid. Hvor den tidligere havde haft sin primære forankring i standssamfundets korporative fællesskaber (æresfællesskaber), tog den nu i stigende grad udgangspunkt i statsborgerskabet, nationaliteten og den enkeltes klasse-mæssige baggrund. Denne udvikling forløb ikke jævnt i alle samfundslag og heller ikke inden for de enkelte samfundsgrupper, og det må derfor indledningsvis være relevant at undersøge, hvordan henholdsvis korporative og mere moderne tilkendegivelser af tilhørsforhold kommer til udtryk både hos de migranter, der studeres, og hos de, der beskriver dem udefra.

Dette kan studeres gennem forskellige narrative kilder, for eksempel selvbiografiske

skrifter, breve, dagbøger, annoncer og ansøgninger. Sidstnævnte særligt vedrørende opholdstilladelse, borgerskab, indfødsret eller kongelige privilegier. Og det kan studeres ved hjælp af (skildringer af) repræsentationer i det offentlige rum, for eksempel optog, udsmykning, indretning af lokaler mv. Identitet kan også udledes gennem (beskrivelser af) handlinger (for eksempel gavegivning), omgangskreds, sproglig praksis, ægteskabsstrategier og sociale netværk. En kortlægning af den enkeltes eller gruppens identitet kræver inddragelse af så mange forskellige af disse aspekter som muligt. Særlig opmærksomhed rettes mod de situationer, hvor forskellige aspekter af identiteten udsættes for krydspres og kommer i konflikt med hinanden. Konflikten løser fortæller både noget om den enkeltes eller gruppens hierarkisering af identiteter.

Jeg har i casestudierne arbejdet efter følgende metode: Først kortlægges migrationsmønstrene og migrationens betydning inden for den konkrete sociale konstellation, herunder dens forandring over tid. Dernæst bestemmes det, hvilke geografisk-rumlige tilkendegivelser af identifikation/tilhørsforhold, der finder sted blandt migranterne selv og gennem tilskrivelse fra deres omgivelser. Disse tilkendegivelser kræver derefter en begrebshistorisk filtrering, hvor det for eksempel overvejes, hvordan begreber som 'nation' eller forskellige betegnelser af nationaliteter anvendes i det konkrete miljø, og hvilke forståelser af identitet og rum de indkapsler. Herunder også, hvordan de studerede beskriver andre 'nationer'. Dernæst kan man se nærmere på praksisser, for eksempel sprogpraksis, ægteskabspraksis, sociabilitet, omgangskreds, venskaber mv. Endelig kan der opnås yderligere indsigter ved at se nærmere på semantikken i indretningen af boligen og/eller virksomheden, anvendelsen af symboler, genstande og andre former for iscenesættelse og performativitet, for eksempel gennem iscenesættelse af byrummet ved hjælp af udsmykning eller optog. På grund af det meget forskelligartede kildemateriale, der er til rådighed i de tre casestudier, vil forholdet mellem anvendelsen af de forskellige analyselag skifte fra case til case, selvom en karakteristik af migrationsmønstre og migrationens betydning inden for den sociale konstellation går igen i alle casestudier. I alle tilfælde er det dog vigtigt at overveje, hvilke dele af identiteten som de forskellige delelementer især forholder sig til, og ikke læse den geografisk-rumlige identitet ind som det primære lag i dem alle.

Byen som ramme for studiet af migration og identitet

Når jeg specifikt har valgt at undersøge migrantidentiteter i en i datiden relativt stor by som København, skyldes det en grundlæggende opfattelse af, at byen i bred forstand er et særlig godt sted at undersøge forhandlingen af rum og identitet.

Denne opfattelse præger meget af den nutidige migrations- og identitetsforskning, hvor byen, med dens tæthed af mennesker, kulturer, sociale klasser og forskelligartede byrum og kvarterer, betragtes som et gunstigt sted at undersøge betydningen af og samspillet mellem etniske, kosmopolitiske og transnationale identitetskategorier og -skalaer knyttet til bevægelse og rum, for eksempel selve identiteten som indvandrer.³⁹

Sociologen Richard Sennett karakteriserer således storbyen som et sted, hvor mødet med 'den Anden' kan ske kropsligt, på gadeplan, og som et rum, der giver mulighed for at skabe et særligt kosmopolitisk miljø ulig det, der kan skabes inden for andre menneskelige bosættelsesformer. En af de store udfordringer i bylivet – og for studiet af byen – er ifølge Sennett, hvordan man får de kompleksiteter, byen indeholder, til at interagere.

Han fremhæver, hvorledes den fysiske nærhed til mennesker af en anden klassemæssig, racemæssig eller livsformsmæssig baggrund end én selv kan stimulere nye erkendelser af ens egen flerhed af identiteter: "The experience of complexity is not just an external event, it reflects back on individuals' sense of themselves. People can develop multiple images of their own identities, knowing that who they are shift, depending upon who they are with."⁴⁰ Denne oplevelse af et komplekst indre liv, erkender Sennett, afhænger ikke nødvendigvis af en urban tilværelse, men byen leverer det konkrete materiale til, at en sådan erkendelse kan opnås.⁴¹

Andre byforskere har ligeledes fremhævet mødet med den fremmede, 'den Anden', der adskiller sig grundlæggende fra én selv i adfærd, sprog, stil, udseende eller livssyn, som et karakteristisk træk ved det urbane liv, og som noget, der former byboens tilværelse og selvforståelse og adskiller denne fra andre menneskelige livsformer.⁴²

Senere forskning har kritiseret og nuanceret denne ensidige opfattelse af byen som et fundamentalt anderledes rum for identitetsdannelse og byboen som et fundamentalt anderledes menneske.⁴³ Men også i den moderne migrationsforskning har man – under indtryk af den voksende etniske og kulturelle diversitet i byerne, som har fået forskere til at udklække begrebet 'hyperdiversitet'⁴⁴ – fokuseret på byerne som steder, hvor det kan være særlig gunstigt at studere indvandrere og deres efterkommeres identitetsdannelse, netværk og/eller etablering af nye former for tilhørsforhold.⁴⁵ Tilhørsforhold, der ikke længere kan rummes inden for multikulturalismens traditionelle fokus på etniske og nationale gruppedannelser, men må forholde sig til, at identitetsdannelsen sker i en flerhed af skalaer og rum, hvori den globale udveksling af idéer og information foregår.⁴⁶ Dette har ledt til udklækning af en række nye teoridannelser og begreber, der er taget i brug for at analysere dét, der blandt sociologer, antropologer, geografer og andre samtidssforskere opfattes som en ny virkelighed, hvor stadig flere af klodens mennesker ikke længere oplever de traditionelle nationalstatslige, etniske og raciale kategorier til beskrivelse af tilhørsforhold som adækvate.⁴⁷

Denne teori- og begrebsdannelse sammenfattes til tider under paraplybetegnelsen 'postnationale identiteter' og omfatter analyser baseret på begreber som hyperdiversitet, hybriditet,⁴⁸ transnationalisme,⁴⁹ kosmopolitanisme og transkulturalitet,⁵⁰ og dele af postkolonialismen. Fortalerne for brugen af disse nye begreber fremhæver, at de bedre og mere nuanceret reflekterer de former for identitetsdannelse, netværk og tilknytninger, som kan iagttages i blandt andet byernes multikulturelle kvarterer, end den traditionelle multikulturalisme, der var tilbøjelig til primært at fokusere på etniske og religiøse faktorer som fællesskabernes ankre. Noget, der ifølge multikulturalismens kritikere fastholder indvandrere og efterkommere i en bestemt underordnet subjektposition som udenforstående og som nogle, der har behov for at tilpasse sig og blive tilpasset det omgivende samfunds normer og kultur gennem integration. Omvendt hævder tilhængere af multikulturalismen, at de nye begreber reelt ikke styrker analysen af indvandrernes vilkår, integration og rettigheder i det moderne samfund, men i stedet sår tvivl om de anerkendelser, der er opnået i forhold til behandlingen af minoriteter og disses rettigheder.⁵¹

Det er ikke min hensigt i denne afhandling at gå ind i en dybere diskussion med den moderne migrations- og identitetsforskning vedrørende de forskellige begrebers fortrin og mangler i forhold til analysen af den moderne indvandring og diversiteten i nutidens samfund. Den gennemgående interesse for identitet og for byen som et særlig veleg-

net rum for studiet af komplekse individuelle og kollektive identitetsprocesser, mener jeg dog, med fordel kan overføres på en fortidig urban virkelighed i nationalstatens vorden.

Selvom 'postnationale identiteter' i afhandlingen umiddelbart er en vanskelig samlende etiket i studiet af cases før nationalstatens etablering, benytter jeg alligevel udtrykket som en sammenfattende betegnelse for den skalering og perspektivering af tilhørsforhold, som rummes i forskningsfeltets analytiske begreber. Som samlebegreb for identiteter knyttet til geografiske og rumlige størrelser, hvad enten det er nationen, byen, regionen eller transurbane/transnationale positioner, anvender jeg i afhandlingen begrebet 'geografisk-rumlig identitet' for at tydeliggøre, at jeg særligt interesserer mig for de identiteter, der knytter sig til mobilitet og rum frem for eksempelvis køns- eller aldersspecifikke identiteter.

Migrationshistorien som forskningsfelt og afhandlingens position

Internationalt var historieskrivningen om migration i Europa i det førindustrielle samfund frem til cirka 1980 karakteriseret ved en række grundlæggende forståelser. For det første, at migration før etableringen af de moderne, industrialiserede samfund var undtagelsen, og at hovedparten af Europas indbyggere var sedentære og forankrede i de landsbysamfund, som dominerede kontinentet frem til 1800-tallet. For det andet, at den førindustrielle, europæiske migrationshistorie primært kan forstås som en emigrationshistorie, hvor bevægelsen gik fra Europa og til oversøiske, hovedsageligt transatlantiske destinationer. Og endelig at migration i det førindustrielle samfund især var præget af cirkulær og/eller midlertidig migration, hvor migranten før eller senere vendte tilbage til udgangspunktet.

Gennem de seneste årtier har der været en kraftig vækst i den migrationshistoriske forskning, der samtidig har hentet inspiration fra andre fagtraditioner som antropologi, sociologi og minoritetsstudier. Denne nyere forskning har transformeret forståelsen af migrationens langvarige og gennemtrængende betydning for de europæiske samfunds udvikling og dermed også problematiseret den fra Herder nedarvede forestilling om Europas folk som nogle, hvis særegenheder og kulturelle egenart er formet gennem århundreders interaktion med og rodfæstelse i konkrete territorier, sprog og (proto-)nationale fællesskaber. Historikere som Jan og Leo Lucassen, Gérard Noiriel, Steve Hochstadt, Peter Clark, Daniel Roche, Dirk Hoerder og Leslie Page Moch har gennem deres studier af førindustrielle migrationsmønstre vist, hvordan de (vest-)europæiske samfunds urbaniserings- og industrialiseringsprocesser i 1800-tallet var præget af migration og mobilitet i en grad, som gør det umuligt at fastholde opfattelsen af dem som sedentære og dermed irrelevante i migrationshistorisk perspektiv.⁵²

Den nyere forskning i migrationshistorien har forandret vores opfattelse af en lang række aspekter af den førmoderne europæiske migrationshistorie. I et banebrydende værk har den hollandske historiker Jan Lucassen blandt andet dokumenteret et omfattende sæsonbetonet migrationssystem i den nordvestlige del af kontinentet, hvor tusindvis af mennesker årligt vandrede op til flere hundrede kilometer fra regioner inde i landet til kystområderne langs Nordsøen fra Calais til Bremen, hvor de tog midlertidigt arbejde ved de kapitalintensive landbrug i kystregionerne, gravede kanaler, skar tørv, fik arbejde som bygningsarbejdere, stenskærere eller inden for eksempel teglproduktion og blegning af

klæde. Disse vandringsmønstre eksisterede i en periode fra midten af 1600-tallet og indtil slutningen af det 19. århundrede og var forbløffende varige, konstaterer Lucassen, trods adskillige økonomiske, politiske og juridiske forandringer i kystegnene, der potentielt kunne forandre tiltrækningen og mulighederne for at vandre. Tilstedeværelsen af denne type varige migrationssystemer, der har inkluderet omfattende sæsonvandring såvel som mere varig migration fra to egne i Europa adskilt af hundredvis af kilometer, demonstrerer, at betydningen af migrationen i det førmoderne samfund er blevet undervurderet.⁵³

Også omfanget af migrationsbevægelserne i den førindustrielle periode, motiverne til at migrere, migrantfællesskaber og integrationen og reguleringen af migranter samt diskriminations- og eksklusionsprocesser er nu langt bedre belyst end tidligere.⁵⁴ Jan og Leo Lucassen har for nylig forsøgt at opstille en samlet udregning af migrationens samlede omfang i Europa mellem år 1500 og 1900 og har vist, at migranter fra år 1600 til 1850 udgjorde mellem 17,4 og 22,7 % af Europas samlede befolkning med højdepunkter i de første og sidste 50 år af perioden. For perioden 1850-1900 voksede andelen til 30,8 %, hvilket viser, at industrialiseringens og urbaniseringens virkninger på mobiliteten relativt set ikke var så store som tidligere antaget.⁵⁵

Urban migration

Den nyere, internationale migrationshistoriske forskning har ligeledes bekræftet og udvidet byernes centrale rolle i den samlede europæiske, førindustrielle migration. Blandt andet er sammenhængen mellem migrationen til den enkelte by og urbaniseringsprocessen i bredere forstand blevet tydeliggjort. Den hollandske historiker Jan de Vries har gennem en komparativ analyse af europæiske urbaniseringsprocesser synliggjort forskellige niveauer i migrationen fra land til by og fra mindre byer til større byer som et karakteristisk træk ved det tidligt moderne Europas by- og befolkningsudvikling.⁵⁶ På grund af overdødelighed i byerne frem til første del af 1800-tallet var byerne afhængige af indvandring for at vokse.⁵⁷ I stærkt voksende byer i perioden var hovedparten af indbyggerne som regel født uden for bygrænsen, mens andelen af migranter i en stabil population, som regel udgjorde henimod 30 % af befolkningen.⁵⁸ I 1980'erne og 1990'erne var fokus i den migrationshistoriske forskning i det hele taget rettet mod kortlægning af væsentlige strukturer bag migrationen, herunder de push- og pullmekanismer, som motiverede den, og til dels migrationsmønstre, der har tenderet mod at fokusere på mindretal, for eksempel huguenotter, jøder, sorte og fremmede eksperter, der på den ene eller den anden måde skilte sig ud fra den øvrige befolkning.⁵⁹ Interessen for mindretallene rettede sig især mod gruppernes eksklusion fra det øvrige samfund, hvilket har kunnet lede til dels den opfattelse, at indvandringen og diversiteten var afgrænset til disse grupper, dels at de var genstand for en enestående diskrimination og overvågning.⁶⁰

Efter årtusindskiftet har der imidlertid været en voksende opmærksomhed på det forhold, at de tidligt moderne stats- og bysamfund ikke kun forsøgte at regulere og kontrollere grupper, der skilte sig ud i kraft af deres religion eller race, men faktisk havde en lang række inklusions- og eksklusionsmekanismer på plads, som berørte alle nytilkomne, og som var forbundet til en lang række forskellige urbane institutioner. Såvel erhvervelsen af borgerskab i byerne (herefter omtalt byborgerskab), medlemskab af laugene, deltagelse i foreningslivet samt den offentlige og private fattighjælp – alt sammen ting, der var nødvendige for et succesfuldt liv i byen – var omkranset af en række forskellige juridiske, soci-

al, kulturelle og/eller finansielle barrierer for nye medlemmer i de fleste europæiske byer. Samtidig var en differentieret behandling fra institutioner knyttet til overvågning og undertrykkelse med til at forstærke distinktioner mellem insidere og outsiders.⁶¹

De fleste studier forholder sig imidlertid kun til en eller et par af disse institutioner og sammentænker ikke den komplekse interaktion mellem forskellige institutionelle mekanismer på byniveauet. Det interinstitutionelle samspil mellem for eksempel laugsmedlemskab og borgerskab påvirkede imidlertid alle migranter fra hinsides bygrænsen og ikke kun minoriteters vilkår og muligheder ved ankomsten. Og netop den multifaceterede, omstridte opdeling af 'ønskede' og 'uønskede' migranter, som samspillet mellem de forskellige urbane institutioner skabte, medførte også, at migranterne selv indgik i en kompleks forhandling og konstituering af deres identitet.⁶²

Indførelsen af statsborgerskabet (gennem indfødsretten) og idéen om det universelle borgerskab samt protonationale og nationale diskurser komplicerede yderligere det virvar af institutioner, som de nyttilkomne navigerede imellem. Men indførelsen af statsborgerskabet var samtidig et forsøg på at skabe en overgribende struktur, der kunne nivellere lokale modsætninger i forhold til eksklusion og inklusion. Samtidig var det et overgreb på byernes autonomi, hvilket nogle steder ledte til omfattende modstand.⁶³ Historikeren Roger Brubaker konstaterer ligefrem, at "[t]he modern state and state citizenship was constructed against urban autonomy and urban citizenship."⁶⁴ Der var altså ikke kun tale om yderligere et institutionelt lag af inklusions- og eksklusionsmekanismer, men om en overgribende konstruktion, der på længere sigt begrænsede byernes autonomi, når det gjaldt reguleringen af migration og kodificeringen af borgernes identitet.

Antologien 'Gated Communities: Regulating Migration in Early Modern Cities' fra 2012 indeholder en række interessante undersøgelser af nogle af de spørgsmål, som diskuteres i nærværende afhandling. Antologiens forfattere forsøger på forskellig vis at undgå traditionelle etniske og religiøse inddelinger af migranter, som har præget den tidligere forskning. I stedet lægger forfatterne vægt på f.eks. de religiøse distinktioners modellerbarhed i en by som Strassbourg⁶⁵ eller den relativt lille betydning af religiøse forskelle i konflikter mellem indvandrende huguenotter og lokale håndværkere i en række tyske byer.⁶⁶ Bogens bidrag giver et væsentligt løft til forståelsen af interaktionen mellem byernes forskellige institutionelle praksisser i forhold til håndteringen af migration og den kontinuerlige afvejning af ønsket og uønsket migration over for hensynet til byernes sociale stabilitet og behov for arbejdskraft.

I samme antologi peger Winter og de Munck på behovet for en mere nuanceret forståelse af samspillet mellem byborgerskabet som juridisk og social kategori på den ene side og en række andre former for tilhørsforhold og identifikation på den anden. Det gælder både i forhold til andre former for urban identifikation, for eksempel *Schirmbürger*, *Beywoner*, *manant* osv., men også og måske især samspillet mellem byborgerskabet og ikke-lokale, især nationale kategorier for tilhørsforhold.⁶⁷

Studiet af migrantidentiteter er således et underudforsket, men voksende felt område indenfor historieskrivningen om den tidligt moderne europæiske historie. Der findes dog enkelte studier, som jeg har hentet inspiration fra.

En del af den nyere forskning i det britiske imperiums historie har således beskæftiget sig med dynamikken mellem forskellige former for imperiale, nationale, transnatio-

nale, lokale og translokale identiteter i Storbritannien og dets kolonier. Der er en tendens til at gøre op med den traditionelle skematiske opdeling i settleridentiteter over for den indfødte befolknings identitetsdannelse og mellem en imperial kerne og en kolonial periferi. I stedet interesserer forskere som A. Lester, Carl Bridge og Kent Fedorowich sig for en mere netværksorienteret forståelse af imperiet.⁶⁸ Via dette perspektiv har de genfortolket identitetsdannelsen inden for imperiet og synliggjort nye imperiale geografier og deres forbindelse til den stærke sammenfletning af de hvide bosætteres og den indfødte befolknings historier.⁶⁹

De søger i stigende grad at lægge et migrationshistorisk blik ned over imperiets historie, der dels sætter settlerfænomenet i skarper relief ved at forstå bosætteridentiteten på tværs af kolonierne som en del af en enestående, integreret historisk erfaring⁷⁰, dels anskuer identitetsdannelsen i imperiet gennem en linse af overlappende migrationer. Den nye forskning i den britiske kolonihistorie har ligeledes sat fokus på at udvikle mere sofistikerede forståelser af 'britiskhed'.

Mens tidligere forskning har understreget de enkelte imperiale nationalstaters historiske rødder, er tilstedeværelsen af britiskhed som en overordnet identitet både i Storbritannien og i de selvstyrende dominions nu blevet et fokusområde i forskningen.⁷¹ Udforskningen af, hvordan forskellige forståelser af britiskhed blev udformet i forhandling mellem bosættere, indfødte og andre tilrejsende, har i det sidste årti udviklet sig gennem inddragelse af moderne transnationalisme- og globaliseringsteorier, der minder om tilgangen i nærværende afhandling.⁷²

Jeg har også hentet inspiration i den amerikanske historiker Douglas Catteralls arbejde. Catterall har udforsket identitetsprocesser og netværk blandt skotske immigranter i Rotterdam og i havnebyer på begge sider af Atlanten med særlig interesse for de særlige vilkår for identitetsdannelsen blandt migranter i de tidligt moderne bysamfund.⁷³

I en artikel fra 2007 diskuterer han analysen af urbane migrantidentiteter før nationalstatens etablering og den multikulturelle models mangler i forhold til analysen af urban migrantnetværk. Catterall konstaterer blandt andet, at hvis migration var en så integreret del af de fleste tidligt moderne bysamfund, som den migrationshistoriske forskning har påvist, vil en analyse af disse samfund ikke kunne nøjes med at forme sig langs et skel mellem insidere og outsiders eller mellem modtagersamfund og immigrantnetværk, som typisk præger moderne migrationsstudier.⁷⁴ Den multikulturelle model er, ifølge Catterall, dårligt egnet til at beskrive forholdene i det tidligt moderne bysamfund. Når migranter udgjorde så stor en andel af befolkningen i 1700-tallets byer, som tilfældet var, medførte det, at identifikationen af fremmede og indfødte, af insidere og outsiders blev mere flydende.⁷⁵ Det var enklere at skifte mellem 'forskellige migrantroller', blandt andet fordi lovgivningen og håndhævelsen af ekskluderingsmekanismer baseret på motivet for vandringen var mindre konsekvent end i senere perioder, hvor nationalstaten og dens politik over for indvandring var mere velfunderet.⁷⁶

Immigranterne og deres efterkommere agerede inden for multiple sociale, etniske og faglige netværk, der krævede en smidig og fleksibel selvrepræsentation hos den enkelte immigrant for at kunne agere succesfuldt. En bedre forståelse af fortidens urbane migranter vil, ifølge Catterall, kunne opnås ved at analysere denne selvrepræsentation og omgivelsernes tilskrivning af identitet kvalitativt og situationelt, hvilket naturligt nok ikke sker i de mere statistiske og strukturelle analyser af den historiske indvandring til byerne.⁷⁷

Fælles for Catterall og den nye imperieforskning er ønsket om at afdække en mere nuanceret forståelse af sammenhænge mellem identitet, mobilitet og kulturmøder, som også ligger til grund for nærværende studie.

Den danske og nordiske migrationshistoriske forskning

En del af tendenserne i den internationale migrationshistoriske forskning er også slået igennem i den danske og nordiske historiografi, selvom det i disse lande har været enklere at bevare forestillingen om et traditionelt, homogent og sedentært samfund i den førindustrielle periode end i de centraleuropæiske imperier som Østrig-Ungarn eller i de største kolonimagter som England og Frankrig, hvor både den intereuropæiske migration og den interkontinentale mobilitet har spillet en større rolle end i Norden. Nyere værker som Michael Bregnsbo og Kurt V. Jensens værk om det danske imperium har dog på et mere generelt niveau forsøgt at bryde med den traditionelt nationale fortolkningsramme for historieskrivningen om det førmoderne Danmark.⁷⁸

Generelt har den migrationshistoriske forskning i Danmark og Norden været nationalt forankret og inddelt i en indvandringshistorisk og en udvandringshistorisk forskning, mens der har været mindre interesse for tilbagevandringsmønstre, transnationale netværk mv.

Igennem de senere år har en række samlende indvandrerhistoriske udgivelser således gennemhullet opfattelsen af de nordiske samfund som historisk set afsondrede og homogene og primært præget af emigration indtil tiden efter 2. Verdenskrig. Både i den af Knud Kjeldstadli redigerede *Norsk Innvandringshistorie* fra 2003, i Julia Boguslaws *Svensk invandringspolitik under 500 år: 1512-2012* og i *Indvandrerne i Danmarks Historie* af Bent Østergaard er det blevet dokumenteret, hvordan de skandinaviske lande kontinuerligt igennem deres historie har været mål for indvandring, og hvordan indvandrerne har været med til at udvikle regionen og forme såvel sproget som kulturen.⁷⁹ I disse værker findes også en mere eller mindre summarisk gennemgang af indvandringsmønstre, indvandrergrupper, motiver for indvandring og regulering og diskrimination af indvandrere i den tidligt moderne periode. Særligt den af Knud Kjeldstadli redigerede *Norsk Innvandringshistorie* forsøger at kvantificere indvandringen i forhold til den samlede befolkningsudvikling i perioden.

Knud Kjeldstadli og hans medforfattere rejser også nogle mere principielle spørgsmål til udforskningen af den førmoderne indvandring og forholder sig også mere reflekterende til de skiftende samfund og identitetsformer, som har mødt indvandrerne til Norge i forskellige perioder, og til betydningen af klassesilhørsforhold for eksklusions- og inklusionsprocesser, særligt det forhold, at mere velstående indvandrere som regel har haft lettere ved at blive inkluderet end fattigere.⁸⁰

Midlertidig migration som for eksempel håndværkersvendenes vandring eller til- og afvandring af tyende har ikke været genstand for detaljerede kvantitative studier i tiden før 1800, selvom der findes forskellige opgørelser over disse, men har været erkendt som en væsentlig del af de urbane migrationsmønstre.⁸¹

I sidste del af 1800-tallet er arbejdsindvandringen fra Polen, Tyskland og Sverige undersøgt af henholdsvis Georg Nellesmann og Richard Willerslev.⁸² Særligt den svenske indvandring i sidste del af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet og indvandringen af russiske jøder omkring år 1900 har desuden været genstand for flere andre studier.⁸³ I det

hele taget er omfanget af ind- og udvandring bedre undersøgt for 1800- og 1900-tallets vedkommende end for de foregående århundreder, hvilket hænger nøje sammen med kildesituationen, da man fra 1845 og frem blandt andet kan aflæse individers oprindelsessted ud fra folketællingerne, ligesom man for Københavns vedkommende også har et væsentligt statistisk kildemateriale i Politiets Registerblade og i Københavns Politis oversigt over indvandrere.⁸⁴ Overvågningen og reguleringen af ind- og udvandring bliver kraftigt udvidet i sidste del af 1800-tallet og første del af 1900-tallet, hvilket har gavn timer historisk skrivningen om migrationsmønstrene på grund af det stærkt forøgede kildemateriale, der herigennem er skabt.

I en del studier af den svenske og tyske indvandring findes desuden undersøgelser af identitetsprocesser blandt immigranterne. Blandt andre har Anna Nordquist i en afhandling fra 2011 undersøgt identitetsprocesser blandt svenske kvinder i forbindelse med udvandring og tjeneste i Danmark og særligt i København i perioden 1880-1914.⁸⁵ Gesa Snell har i sin afhandling om det tyske mindretal i København undersøgt forskellige identitetsprocesser med særlig interesse for familier og individers positionering før og efter de for de tysk-danske relationer skæbnesvangre krige i 1848-50 og 1864.⁸⁶ Snells studie koncentrerer sig om tiden 1800-1870, men trækker naturligt nok tråde tilbage til tiden før år 1800. Snell kombinerer på imponerende vis en kvantitativ kortlægning af den tyskfødte og tysktalende befolkning i København med en række casestudier af enkelte tyske familier og individer, hvori hun viser, hvordan denne befolkning gradvist blev tvunget til at tilvælge eller fravælge en tysk identitet på grund af krigene og det nationale modsætningsforhold, som blev skabt af disse. Mange 'tyske' holdt fast i deres patriotiske loyalitet til det nu nationaliserede danske samfund og deltog for eksempel i velgørenhedsarbejdet for de danske soldater og deres familier,⁸⁷ mens andre ikke ønskede at opgive deres tyske sprog og identitet og enten flyttede ud af landet eller gennemlevede voldsomme identitetskriser. Interessant er således hendes fortælling om ægteparret Tesdorpf, hvor manden Edward, der var indvandret fra Hamborg og i 1852 foreslog oprettelsen af en færgeforbindelse til Warnemünde til fremme af eksporten, forblev helstatspatriot til det sidste, mens hans kone Mary med tiden udviklede en stærk prøjsisk-tysk identitet.⁸⁸

Snells studie er beslægtet med nærværende afhandlingens problemstilling, men trods mange gode elementer, mener jeg, hun overdriver det førnationale tyske mindretals 'institutionelle' sammenhængskraft og alt for ukritisk benytter teorier og modeller, der er inspireret af den moderne multikulturalisme og i øvrigt opfatter tysk identitet som en stærk og veletableret gruppeidentitet. Dette er for eksempel tydeligt, når hun undrer sig over, at den tyske befolkning tilsyneladende bor spredt blandt resten af byens befolkning og ikke samler sig i enklaver eller bestemte kvarterer, som det kendes fra den tyske indvandring til de amerikanske byer i 1800-tallet, eller når hun konstaterer, at det tyske mindretal udgør en klart afgrænset etnisk gruppe med egne skoler, kirker og systemer for understøttelse.⁸⁹ Fra andre studier ved vi således, at søgningen til for eksempel de tyske kirker ikke var afgrænset af fødested eller etnicitet. Tværtimod blev både de tyske skoler og kirker søgt af et bredt udsnit af den københavnske overklasse.

Den etniske communitymodel – og dens problemer

Snell er ikke alene om at benytte sig af det, man kunne kalde 'den etniske communitymodel', der ofte tages lidt for ukritisk i brug i den indvandringshistoriske forskning.⁹⁰

Opfattelsen er, at den typiske immigrantadfærd er præget af (selvvalgt eller påtvunget) segregering, hvilket får forskeren til at søge efter tegn på etnisk, national eller religiøs segregering og fokusere på, hvorvidt immigranter bosætter sig og arbejder sammen med deres landsmænd, indretter særskilte, sociale institutioner eller ligefrem udvikler en parallel infrastruktur i form af egne skoler, kirker, understøttelsessystemer mv., eller omvendt får ham til at lede efter tegn på assimilation og tilpasning gennem ægteskab og andre former for forbindelser til befolkningen i modtagersamfundet.

I nogle tilfælde giver denne tilgang god mening, for eksempel når det gælder studiet af den jødiske befolkning i Europas byer, der var udsat for strukturel og juridisk diskrimination og af denne grund levede i en form for kulturel og social segregering indtil begyndelsen af det 19. århundrede.⁹¹

For andre immigrantgrupper bliver idéen om segregering efter etniske og nationale linjer imidlertid undergravende for analysen. Opfattelsen af den etniske segregering som en typisk immigrantadfærd er især udsprunget af den transatlantiske migrationshistorie, der har ført til, at studiet af de nationale og etnisk definerede grupperinger har dannet skole. Da migrationshistorien for alvor rykkede til Europa i 1980'erne, flyttede segregeringstankegangen med, aktualiseret af den segregering, som europæerne iagttog hos den nye ikke-europæiske migrantbefolkning, der kom til Europa efter 2. Verdenskrig. Men netop dette fokus på communitydannelse og etnisk/national segregering, som Ewa Morawska har kaldt 'the ethnicity-forever approach', gør migrationshistorien blind over for andre måder at forstå migranternes identifikation og socialisering på.⁹² I stedet bør man efter min mening anskue de enkelte migranternes associationer og forbindelser som flerfoldige, kontekstafhængige og multimodale. Frem for alt betyder det stærke fokus på de særlige etniske gruppedannelser, at andre typer migration og identifikation er underbelyst.

Vender vi os specifikt mod undersøgelser af indvandringen til København i den her studerede periode, skildres byens mangfoldighed i en del generelle værker om byens historie og befolkningsudvikling. Dette gennemgås nærmere i næste kapitel. Af mere konkrete studier af migrantgrupper kan omtales en række ældre undersøgelser, blandt andet Julius Clausens undersøgelse af den franske indvandring til København,⁹³ Vibeke Winges studier af forholdet mellem tyske og danske, der berører mange aspekter af kulturmøder og i høj grad knytter sig til København,⁹⁴ Snells omtalte undersøgelse af samme gruppe⁹⁵ samt en lang række studier af den jødiske befolknings indvandring og lokale udvikling.⁹⁶ Knud Waaben og Hans Henrik Olsen har studeret omfanget af og begrebsudviklingen i forhold til indvandringen af sorte, hvilket til tider også har omfattet personer fra Asien og indfødte amerikanere.⁹⁷

Disse ældre studier rummer mange værdifulde oplysninger om indvandring til København, om byens demografiske udvikling, om kulturmøder, bosættelses- og erhvervs-mønstre blandt byens udefrakommende borgere. Generelt bærer de dog præg af at være skrevet i en tid, hvor nationalstatstænkningen dominerede historieskrivningen, hvorfor specialstudierne typisk undersøger grupper af indvandrere anskuet i forhold til nationale kategorier, for eksempel den franske indvandring til København, det tyske mindretal i København, huguenotternes eller jødernes indvandring til Danmark eller til København osv., med de vanskeligheder, det medfører for erkendelsen af migrationens komplekse og sammensatte karakter og for forståelsen af identitetsprocesser i den tidligt moderne by, som jeg har diskuteret ovenfor.

Migrationsbegrebet og dets anvendelse i afhandlingen

For at modvirke de erkendelsesmæssige vanskeligheder, som en ukritisk anvendelse af nationale og etniske kategorier skaber for studiet af migration før nationalstatens etablering, arbejder jeg i denne afhandling med begrebet 'migration' frem for 'indvandring og udvandring' og følger hermed en trend i den internationale forskning. Præferencen for dette begreb skyldes sociologen og historikeren Charles Tilly. Han kritiserede sidst i 1970'erne den traditionelle skelnen mellem emigration og immigration, idet han fandt, at de skabte en unaturlig deling i studiet af bevægelser og mennesker, som jo nødvendigvis indgik i fænomenerne på lige fod, samt at opdelingen i udvandring og indvandring skabte et sprog og en praksis, der ikke stemte overens med mobilitetens og migrationens virkelighed. I stedet foretrak han begreberne 'migration' og 'migrant'.⁹⁸ Jeg følger i afhandlingen denne praksis.

Tilly definerede 'migration' som en betegnelse for relativt definitive bevægelser over relativt lange afstande. Det var således i hans øjne ikke migration at rejse jorden rundt, tage på nogle måneders udlandsophold eller flytte til et andet kvarter i den samme by. Men omvendt kunne migration også være meget andet end udvandring og indvandring i forlængelse af hinanden. Han inddelte desuden migration i fire separate kategorier: 'Lokal migration' beskriver migration inden for et afgrænset arbejdsmarkedssystem, 'cirkulær migration' inden for et geografisk område (for eksempel sæsonarbejdere eller udveksling mellem land og by), 'kædemigration', hvor folk migrerer, fordi de kender andre, der tog af sted før dem og måske sender penge eller en billet hjem, og til sidst 'karrieremigration', der især er knyttet til en højtuddannet elite.⁹⁹

Tillys model har siden dens lancering været bredt anvendt i migrationsstudier, men er af den nyere migrationsforskning blevet kritiseret for at ekskludere typer af langdistancemigration, som ikke passer ind i de fire kategorier, og for – i kraft af modellens gennemslagskraft i forskningen – at skævvride migrationshistoriske studier i retning af studier af immigrantnetværk.¹⁰⁰ En del af denne skævvridning ligger i dét, jeg tidligere har omtalt som en 'essentialisering' af immigrantgrupper i etniske, nationale eller religiøse termer, som jeg har beskrevet i det foregående. Et andet problem med Tillys model er, som påpeget af de hollandske historikere Clé Lesger, Leo Lucassen og Marion Schrover i en artikel fra 2002, at kategorierne i modellen er baseret på forskellige modi: 'Lokal migration' knytter sig til afstand, 'cirkulær migration' til den tid, migranterne opholdt sig på et bestemt sted, mens 'kæde- og karrieremigration' knytter sig til migrationens motivation eller type (*mode*). I stedet foreslår de tre historikere, at man i studier af migration forholder sig til alle tre modi: afstand, tid og motivation/type.

Afstand inddeler de tre historikere i: 1) lokal, 2) regional/national eller 3) international/transnational migration. Tidsrammen i: 1) midlertidig migration, 2) cirkulær migration og 3) definitiv/endelig migration. Og modi i: 1) personlig netværksbaseret migration (inklusive kædemigration), 2) ikke-personlig netværksbaseret migration (inklusive karrieremigration) og 3) individuel ikke-netværksbaseret migration.¹⁰¹

Også denne model rummer naturligvis sine problemer: Hvordan definerer man for eksempel, om en migrationshandling er definitiv? Og hvornår ved den enkelte migrant, at den er det? Lesger, Lucassen og Schrover peger selv på, at modellen ikke skal opfattes for rigtigt, og at den enkelte immigrant igennem sit liv kan skifte mellem forskellige modi. Jeg

er dog grundlæggende tiltrukket af modellens inddeling af migration i tid, afstand og modi, fordi den blandt andet er designet til at 'overskrive' netværksstudiernes hegemoni i den historiske migrationsforskning.¹⁰²

Særligt den organiserede netværksmigration, som jeg foretrækker at kalde 'institutionaliseret netværksmigration', har et potentiale i nærværende studie. Kategorien kan bruges til at skærpe opmærksomheden på, at netværksbaseret migration ikke kun består af karrieremigration, der er forbeholdt eliten eller lokale, personlige netværk, der 'rekrutterer' nye emigranter fra samme egn, men også omfatter for eksempel den ufaglærte arbejdskraft, der rekrutteredes som tyende og fabriksarbejdere gennem fæstesystemet, hvervningen af soldater i tidlig moderne tid og håndværkersvendenes migration inden for laugssystemet, som ikke nødvendigvis trak på personlige netværk.¹⁰³

Kategorien 'ikke-netværksbaseret migration' er ligeledes interessant. Lesger, Lucasen og Schrover beskriver denne modi som en form for migration, hvor migrantens (og dennes families) beslutning om at bryde op udelukkende baserer sig på en generel forestilling om mulighedsstrukturen i destinationen og ikke på personlige kontakter. Selvom de efter ankomsten kan knytte sig til eksisterende immigrantnetværk, er beslutningen om at bryde op ikke baseret på forventningen om denne hjælp.¹⁰⁴ Endelig tager Lesger og hans medforfatteres model højde for den særlige betydning, såvel den midlertidige som den cirkulære migration havde for økonomien og arbejdsudbuddet i Europa i tidligt moderne tid.¹⁰⁵

Det har været en væsentlig ambition med denne afhandling at bidrage til udviklingen af nye metoder og teorier inden for det migrationshistoriske forskningsfelt. I afhandlingen foregår dette gennem inddragelsen af postnationale teorier om migration og identitet i undersøgelsen af førnational migration.

Jeg vil særligt interessere mig for, hvordan de ovenfor skitserede ændringer i forståelsen af tilhørsforhold og identitet påvirkede migranternes identitetsdannelse i en sprogligt, oprindelsesmæssigt og kulturelt sammensat urban kontekst, samt hvilke rum for *agency* der fandtes for migranter i denne kontekst.¹⁰⁶ Var migranterne blot birolleindehavere og tilskuere til den gradvise nationaliseringsproces, som de enten kunne hægte sig på eller af? Eller påvirkede og nuancerede deres tilstedeværelse processen og ændrede dens forløb?

Centrale begreber og metodik

Begreberne 'identitet' og 'migration' har jeg diskuteret ekstensivt i det ovenstående, og jeg skal derfor ikke komme nærmere ind på dem her. Dog er det værd at bemærke, at begrebet 'identitet' i den behandlede historiske periode ikke blev brugt på samme måde som nu. Identitet blev i samtiden brugt til at beskrive objekter og begrebers enshed eller forskellighed. Dets anknytning til individuelle og kollektive identifikationsprocesser blandt mennesker er en senere foreteelse. Når det gjaldt kollektive identiteter, talte man i samtiden snarere om 'selskaber', 'samfund' eller ligefrem 'nationer'. Nationer her ikke i nationalstatslig betydning, men som fællesskaber baseret på fælles tro eller metier, for eksempel 'den jødiske nation', 'den lærde nation' eller 'den medicinske nation'. I middelalderen anvendtes nationsbegrebet også til at organisere studenterne ved universiteterne i blandt andet Bologna, Paris og Uppsala, hvor hver nation stadig havde sin egen bygning i begyndelsen af 1900-tallet.¹⁰⁷ Nationsbegrebet kunne også simpelthen henvise til 'det go-

de selskab' eller de fornemste repræsentanter for et folk.¹⁰⁸ Gennem perioden bliver begreber som 'medborger', 'borger' og 'patriot' taget i brug som italesættelse af det universelle borgerbegrebs fællesskab, der principielt omfattede alle statens borgere og stod i modsætning til standssamfundets borgerskabsbegreb, der knyttede sig til håndværks- og købmandsstanden af erhvervsdrivende og ejendomsbesiddende indbyggere i en by. I 1700-tallet anvendtes også begrebet middelstanden, som blev brugt til at beskrive håndværks- og købmandsstanden i sammenhæng med embedsborgerskabet, lærde og klerikale.¹⁰⁹

I det følgende vil jeg gennemgå en række andre centrale begreber og deres brug i afhandlingen.

Etnicitet, etnisk

Begreberne stammer fra det græske ord *ethnos*, der oprindeligt blot henviste til en gruppe mennesker eller dyr og senere i det klassiske Grækenland fik betydningen 'etnisk gruppe' eller 'folk'. I løbet af 1800-tallet anvendes begrebet i stigende grad i en ny betydning: 'særegent for en bestemt race, folk eller nation'. I takt med at racebegrebet i løbet af det 20. århundredes første halvdel politiseredes og blev knyttet til politisk og ideologisk betinget racisme, blev termerne etnicitet eller etnisk gruppe typisk anvendt i stedet for racebegrebet.

Særligt efter udgivelsen af den norske antropolog Fredrik Barths *Ethnic Groups and Boundaries* i 1969 skete der en eksplosion i anvendelsen af etnicitetsbegrebet i sociologiske, antropologiske og etnologiske studier. Barth mente ikke, at etnicitet var et universelt menneskeligt fænomen, men understregede etniske identiteters konstruerede og forhandlede natur i mødet mellem grupper.¹¹⁰

Siden har Barths konstruktivistiske forståelse af etnicitet vundet generel udbredelse, og de fleste forskere opfatter i dag etnisk identitet som noget, der er skabt af specifikke former for gruppeinteraktion, snarere end som en iboende kvalitet ved menneskelige kollektiver. Særligt de engelske historikere Eric Hobsbawm og Terence Rangers bog *The invention of tradition* fra 1983 dokumenterede, hvordan en lang række værdier, praksisser og normer, som inden for den enkelte etniske gruppe opfattes som udsprunget af en langvarig historisk proces, ofte er en relativt ny opfindelse.¹¹¹ Etnologen Bjarne Stoklund har dokumenteret lignende konstruktivistiske elementer i udviklingen af en dansk etnicitet.¹¹²

Etnicitet bliver i øvrigt ofte i de moderne vestlige stater koblet sammen med nationsbegrebet og dets implicite krav om national selvbestemmelse, som opstår i kølvandet på den franske revolution.

Nation, nationalisme, nationalstaten og det protonationale

Som nævnt tidligere i kapitlet spredes den moderne forestilling om nationer som både betegnelsen for en befolkning og en stat i kølvandet på den franske revolution, hvor kravet om folkets selvbestemmelsesret og ret til at regere sig selv introduceres som politisk princip i modsætning til de dynastiske staters kongetroskab. I forbindelse med denne udvikling sker der en sammensmeltning af nationsbegrebet som betegnelse for et folk og nationsbegrebet som betegnelse for et bestemt territorium, som dette folk besidder. Der udvikles nye principper for tilknytning til nationen og dens territorium, og samtidig indledes en mere determineret definition og konstruktion af kulturelle særtræk, myter og symboler.

Udviklingen af den nationale identitet omfatter imidlertid ikke kun konstruktionen af nationale myter, historier og symboler, omkring hvilke det nationale fællesskab kan opbygges. Som den franske tænker Ernest Renan konstaterede, er forglemmelsen mindst lige så vigtig. ”Forglemmelse, jeg vil endda gå så vidt som til at sige historisk forfalskning, er en afgørende faktor for skabelsen af nationen,” skrev han i 1882.¹¹³ Denne forglemmelseshandling omfatter flere elementer. Den omfatter forglemmelsen af tidligere bånd til andre folk, som ikke inkluderes i nationen, hvilket gør kontakten til dem sjældnere og mere anstrengt. Den omhandler forglemmelsen eller i det mindste undertrykkelsen af andre identiteter baseret på erhverv, køn eller stand under den nationale identitets bue. At blive en fransk borger betød for eksempel delvist at opgive sin identitet som bonde, hvilket blandt andet fremprovokeres af industrialiseringen og dens følgevirkninger for arbejdsprocessen og arbejdslivets organisation og specialisering.

Paul Connerton skriver herom:

When we speak of place [...] we are always in danger of forgetting that these are places created in long processes of labour. Their identity is always, and has always been, in the process of formation. The identity of place is always embedded in the histories which people tell of them, and, most fundamentally, in the way in which those histories were originally constituted in processes of labour.¹¹⁴

Et nationalt fællesskab kan defineres som “a named human population sharing an historic territory, common myths and historical memories, a mass, public culture, a common economy and common legal rights and duties for all members.”¹¹⁵ Eller, med Benedict Anderssons udtryk, som “an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.” Det er et ‘forestillet’ fællesskab, fordi det, uanset hvor lille en nation vi taler om, ikke er muligt for dets enkelte medlemmer at kende alle andre. Det er ‘afgrænset’, fordi der uden for selv de største nationer findes andre nationer, som omkranser dem. Ingen nation forestiller sig at være det samme som menneskeheden. Det er ‘suverænt’, fordi det blev til i en tid, hvor der blev sat spørgsmålstegn ved den suveræne og gudsbenådede monarkiske styreform. Indbygget i denne kritik fandtes forestillingen om, at ethvert folk fremover måtte styre sig selv – i en suveræn stats rammer. Endelig var nationen et ‘fællesskab’, fordi den – uanset den faktiske udbytning og ulighed, der foregik inden for nationens rammer – baserede sig på opbygningen af et dybt, horisontalt kammeratskab.¹¹⁶

Ifølge Anthony D. Smith er nationer ofte, men ikke altid, baseret på et etnisk og et kulturelt fundament. Nationalismen opstod ifølge Smith som et resultat af dét, han kalder ‘trippelrevolutionen’, der bestod af a) overgangen fra feudalisme til kapitalisme, der skabte økonomisk vækst, b) integration og styrkelse af statsmagten, inklusive en transformation af militæret skabt gennem international rivalisering, og 3) en heraf følgende bureaukratisering, som skabte en voksende borgerskab og en voksende intelligentsia og dermed en vækst i den del af befolkningen, der identificerede sig med staten, territoriet og ønsket om en (national) enhedskultur.¹¹⁷

National identitet er således ikke ensbetydende med nationalstatslig identitet, men det er vigtigt at indse, at der historisk set som regel har været et tæt sammenfald mellem etableringen af eller ønsket om etableringen af en nationalstat og udviklingen af national

identitet som et massefænomen. Selvom der findes enkelte kulturelle elementer og værdier, som kan spores længere tilbage i historien, kan man efter min mening ikke tale om en nation eller en nationalstat i moderne forstand, før nationalfølelsen og nationens 'forestillede fællesskab' i løbet af 1800-tallet bliver et udpræget træk ved den offentlige kultur i de europæiske samfund.¹¹⁸

Nationalstaten opstår imidlertid ikke ud af ingenting, og særligt i tiden lige før nationalstatens gennembrud som samfundsmodel i Europa i anden halvdel af 1800-tallet finder en lang række processer og forhandlinger sted, der foregriber og forbereder nationalstatens gennembrud, og som samtidig omdefinerer rummet for migranternes mulige identitetspositioner.¹¹⁹

Transnational identitet

'Transnational' bruges i afhandlingen om menneskelige relationer, der breder sig over geografisk adskilte sociale rum, i tråd med Nina Glick Schillers anvendelse af begrebet. Glick Schiller argumenterer for, at migration tidligere som regel var defineret ved et klart udgangspunkt og et klart endemål. I dag har stadig flere migranter tilknytning til et eller flere sociale rum, hvilket leder til en sløring af kongruensen mellem den enkeltes sociale og geografiske rum. Denne udvikling understøttes af udviklingen af stadig billigere transport og kommunikationsformer, der gør det lettere at bevare forbindelsen til forskellige, geografisk adskilte sociale rum over store geografiske afstande. Glick Schiller taler om udviklingen af "deterritorialized nation-states."¹²⁰ Andetsteds har hun defineret "transmigrants" som immigranter, der udvikler og bevarer multiple relationer – familiære, religiøse, organisatoriske, politiske og sociale – der rækker over en eller flere landegrænser, og agerer, tager beslutninger og bekymrer sig inden for et felt af sociale relationer, der strækker sig mellem deres opholdsland og deres oprindelsesland(e).¹²¹

Blandt de forskere, der i dag bruger transnationalismen som analytisk kategori, er der en tilbøjelighed til at se fænomenet som noget, der hører globaliseringen og det 'senmoderne' samfund til. Men historikere er i stigende grad blevet opmærksomme på begrebets anvendelighed i studiet af fortidens grænseoverskridende relationer, ligesom de er blevet klar over, at Glick Schillers formodning om, at migration tidligere havde et klart udgangspunkt og et klart endemål, ikke holder vand, slet ikke i tiden før nationalstatens dannelse.¹²² I afhandlingen bruges begrebet til at beskrive praksisser, hvor migranter udvikler og bevarer multiple relationer mellem geografisk adskilte rum, for eksempel byer, stater og regioner, samt agerer, tager beslutninger og nærer omsorg inden for et felt af sociale relationer inden for denne flerhed af rum. Visse steder i afhandlingen benytter jeg mig af variationer af begrebet, der forholder sig til den specifikke situation. For eksempel 'transurban' eller 'transregional' identitet, der ofte fungerer som mere meningsfulde kategorier i analysen af de imperiestater og konglomeratstater, som dominerer i denne periode. Begrebet anvendes som en analytisk linse, der sikrer, at min søgen efter tilkendegivelser eller demarkationer af national og/eller etnisk identitet ikke bliver enstrenget, men suppleres af et fokus på nationsoverskridende forbindelser, tekniske og kulturelle *transfers* samt en opmærksomhed på de studerede fænomeners historiske foranderlighed.¹²³

Kosmopolitisme

Kosmopolitisme er af den brasilianske antropolog Gustavo Lins Robeiro blevet defineret som et vestligt begreb, der udtrykker sociale aktørers behov for at erkende en politisk eller kulturel entitet, der er større end hjemlandet og potentielt kan omfatte alle klodens mennesker. Kosmopolitisme forudsætter en positiv holdning til kulturel forskellighed og et ønske om at skabe bredere loyaliteter og et lige og fredeligt samfund af borgere, der er i stand til at kommunikere på tværs af kulturelle og sociale grænser i universel solidaritet.¹²⁴ Begrebet er tvetydigt, fordi det anerkender forskelligheden og prøver at skabe enhed 'hen over' den anerkendte forskellighed. Af samme grund har begrebet og den kosmopolitiske tænkning også været kritiseret for at negligere uligheden i verden, som blandt andet er skabt gennem kolonialismen, og for at være et intellektuelt projekt uden forankring i almindelige menneskers liv.

Kosmopolitismen har rødder tilbage til antikkens stoikere, men fik nyt liv i 1700-tallet, hvor blandt andre Immanuel Kant i sit værk 'Zum Ewigen Frieden' formulerede behovet for en international lovgivning, en form for verdenssamfund, som han allerede da så et voksende behov for at beskrive og formalisere.¹²⁵ Menneskerettighedserklæringen var et af de første konkrete udtryk for denne opfattelse.

En anden beslægtet forståelse af kosmopolitismen findes i beskrivelser og drøftelser af 'verdensborgeren' som en person, som har løsrevet sig fra det nationale og er i stand til at navigere i en lang række sammenhænge gennem besiddelsen af sproglige, økonomiske og refleksive kompetencer. Kosmopolitisme kan altså både forstås som en måde at forholde sig til verden på og som et utopisk ideal om en polis eller polity i global skala. I en præcisering af denne forståelse har Levinas defineret kosmopolitisme som tolerance og åbenhed over for andethed gennem bevidste handlinger.¹²⁶ Deri ligger også, at erkendelsen af kulturel, etnisk, social diversitet er en forudsætning for kosmopolitismens tolerance.

I sin moderne aftapning i dét, der er blevet kaldt kosmopolitismens genkomst, er betydningen og anvendelsen af begrebet blevet udvidet og nuanceret. I dag taler politologer som David Held og sociologer som Ulrich Beck om 'kosmopolitisme' og om 'kosmopolitisering' som processer og en analytisk praksis, der er dels ønskværdige, dels uundgåelige i nutidens samfund. Kosmopolitisering henviser i Becks forstand både til dét, han kalder 'internal globalization' – globalisering inden i de nationale samfund – og til 'grænsernes pluralisering', hvormed han henviser til, at globaliseringen skaber en mængde ikke-identiske grænser inden for forskellige kulturelle og politiske felter, der tidligere blev analyseret inden for nationalstatens grænser.¹²⁷ Han peger på, at der i den 'anden modernitet' sker en udfordring af forestillingen om 'nationalstaten som en container' gennem etableringen af nye overnationale/postnationale magtstrukturer og nye sociale rum for handling og perception, som bryder og mudrer nationalstatsortodoksiens dominans i sociologiske analyser, politik og samfund.¹²⁸

Presserende problemer som skovdød, kriser i verdenshandelssystemet, epidemier og terrorisme kalder på løsninger og fællesskaber, der strækker sig ud over nationalstatens veldefinerede ramme. Når grænserne inden for forskellige politiske felter ikke er kongruente, bliver de eksklusionsmekanismer, som nationalstaterne skaber, problematiske. Hvem 'hører med' til det fællesskab, som har ret til indflydelse på beslutningsprocesserne i forsøget på at løse de grænseoverskridende problemer?

Kosmopolitisme er ganske enkelt en måde at sige, at vi lever i en forbundet verden, og at vi bliver nødt til at finde tvangsfrie veje til at mediere vores sammenkædede liv, ideer, projekter og forhåbninger.¹²⁹

Ved siden af den politiske kosmopolitisme, der primært må betragtes som en endnu ikke-realiseret utopi, eksisterer imidlertid også en kulturel kosmopolitisme, som allerede er en realitet mange steder og enten kan være frivillig, tvunget eller banal. De frivillige kosmopolitter er for eksempel NGO'er og ansatte i internationale organisationer. Disse er ofte velsituerede mennesker, der selv har valgt at engagere sig i løsningen af globale problemer. De tvungne kosmopolitter er for eksempel flygtninge og den eksilerede, der af bitter nødvendighed må lære at balancere mellem flere forskellige loyaliteter, tilknytninger og identiteter, mens den banale kosmopolitisme er den levede kosmopolitisme, som ikke skyldes en konkret individuel situation, men derimod de forskellige kulturers og kulturelle udtryksformers indlejring i transnationale og overnationale fora. Den banale kosmopolitisme sker i meget høj grad gennem forbrug af mad, musik, mode, men også gennem idéers og symbolers spredning.¹³⁰

I modsætning til Beck mener den britiske sociolog Gerard Delanty ikke, at kosmopolitisme er eller kan være en fuldt udfoldet (utopisk) samfundsmode, men karakteriserer situationer af særlig åbenhed mod verden, der kan generere en ny refleksivitet både på samfunds- og individplan. Han er ikke enig med Beck i, at kosmopolitisme kan 'påtvinges' samfundet eller individet, idet han understreger, at der i hans øjne kun er tale om kosmopolitisme, når en læringsproces indtræder i mødet mellem selvet, 'den Anden' og verden.

Skal man empirisk undersøge kosmopolitismen i en konkret kontekst, må man således godtgøre, hvilke forudsætninger der er for, at en sådan refleksivitet indtræder, hvilke kulturelle orienteringer der understøtter den, og hvilke individuelle og sociale transformationer den giver anledning til.¹³¹

Ligesom transnationalisme kan kosmopolitisme ikke overføres ukritisk til en førnational kontekst. Enhver anvendelse af begrebet må nødvendigvis forholde sig til den historiske kontekst, det appliceres på. En del af de fænomener, som Beck og Held m.fl. peger på, havde ikke samme skala og udstrækning i 1700-tallet, som det er tilfældet i dag. Omvendt er kosmopolitismen som analytisk begreb og særligt Delantys spørgsmål om forudsætningerne for en kosmopolitisk refleksivitet særdeles relevante også i den her studerede kontekst.

I mine egne undersøgelser er jeg optaget af skellet eller konflikterne mellem diskurs og praksis og af forudsætningerne for udviklingen af kosmopolitisme forstået som en læringsproces mellem selvet, 'den Anden' og verden i konkrete miljøer i København.

Opsummering

Jeg har i dette kapitel gennemgået afhandlingens teoretiske og metodiske grundlag og positioneret den i forhold til forskningsfeltet på det identitets- og migrationshistoriske område. Mit hovedargument er, at mens såvel den nationale identitetshistorie som historien om indvandringen til Danmark er relativt velbelyst, savnes der studier, der kombinerer perspektiver på migration og identitet, særligt i perioden før etableringen af nationalstaten i 1800-tallet.

I slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet foregår nogle processer omkring etableringen af en ny forståelse af borgerskabsbegrebet, som det er interessant at undersøge nærmere i forhold til synet på migranter og migranternes egen selvopfattelse, nemlig udviklingen af det universelle borgerskabsbegreb omkring den franske revolution, der inden for de enkelte stater leder til en afgrænsning af, hvem de universelle borgerrettigheder tildeles, blandt andet i form af indfødsretslovgivning og -regulering. Dermed stilles de enkelte undersætter, ikke mindst de, der ikke er født i riget, i en ny situation, der påvirker deres selvopfattelse og udefra påførte kollektive og individuelle identitet. Afhandlingen undersøger dette nærmere gennem en række konkrete casestudier af forskellige migrationsprægede miljøer i København.

Jeg redegjorde sidenhen for tendenser i såvel den migrations- som den identitetshistoriske forskning og for den metodiske tilgang, som er anvendt i casestudierne, og jeg gennemgik afslutningsvis nogle af afhandlingens centrale begreber, herunder identitet, nationalitet, transnationalisme og kosmopolitisme. Begreberne skal ikke nødvendigvis ses som hinandens modsætninger, selvom de i nogen grad er udviklet i en begrebsmæssig opposition. Efter min mening anvendes de bedst som beskrivelser af processer, der sameksisterer og påvirker hinanden. Mest oplagt er dette i forholdet mellem transnationalisme og national identitet, hvor transnationale eksistenser i en by på den ene side kan opleves som en udfordring eller et alternativ til nationale og etniske identitetsdannelser, men på den anden side også kan understøtte udviklingen af samme.

Også kosmopolitisme rummer dette dobbelte forhold til nationalstaten og de nationale identiteter. Den kan opfattes og er blevet opfattet som et angreb på eller en overskridelse af nationalstaten, knyttet til oplysningstidens forestillinger om universel frihed eller universel regeringsudøvelse. Men som Delanty understreger, kan kosmopolitismen lige så lidt som globalismen forstås uafhængigt af det lokale og rodfæstede.¹³² Delanty mener, at det centrale ved kosmopolitismen er den måde, hvorpå det lokale og det nationale redefineres gennem det globale. Centralt heri står mødet med 'den Anden' og anerkendelsen af 'den Andens' perspektiv, som han definerer som nøglen i kosmopolitismen. Ifølge Delanty beskriver kosmopolitisme situationer af særlig åbenhed mod verden, der kan generere en ny refleksivitet både på samfunds- og individplan.¹³³ Flere forskere peger direkte på byen som et knudepunkt, der kan skabe forudsætninger for denne typer møder.

Det interessante er således ikke at definere de studerede migranternes identitet som enten national, etnisk, transnational eller kosmopolitisk, men at studere, hvordan de i forskellige møder og situationer tilskrives eller tilskriver sig selv eller andre nationale, etniske, transnationale eller kosmopolitiske karaktertræk og adfærdsmønstre, og hvordan de gennem deres netværk og adfærd positionerer sig i nationale, etniske, transnationale og/eller kosmopolitiske termer.

Først træder vi imidlertid ind i 1700-tallets København for at få et overblik over, hvad det var, der drev migrationen til og fra byen, og hvordan byens sproglige og etniske sammensætning udviklede sig op gennem 1700-tallet.

Kapitel 2: Migrationens skala

Indledning

Kiøbenhavn [er] en Samlingsplads for mange deels Indfødte, deels Fremmede Mennesker. Neppe en tredje Deel af Stadens Beboere, med Undtagelse af Børn (...) bestaaer af indfødte Kiøbenhavnere. Den største Deel af Beboerne er fra de danske Provinser, fra Norge og Holsteen, de øvrige ere Fremmede, som Tilfældet eller et frit Valg har bestemt til at boesætte sig her i Staden.¹

Således skrev den fra Slesvig indvandrede læge, Heinrich Calissen om befolknings-sammensætningen i København i begyndelsen af 1800-tallet. Calissen slår fast, at flertallet af københavnere ikke var født i København, ligesom han giver nogle indikationer på den indvandrede befolknings oprindelsessteder inden for og uden for imperiestatens grænser. I dette og det følgende kapitel vil jeg som forberedelse til de følgende kapitlers casestudier af enkelte migranter og migrantgruppers positionering og identifikation mellem cirka 1770 og 1830 undersøge omfanget og den geografiske udstrækning af migrationen til København i perioden samt udviklingen i lovgivningen og diskursen om fremmede i samme periode. Undersøgelsen af migranternes omfang og oprindelse vil primært basere sig på tidligere demografiske studier kombineret med supplerende studier af folketællinger, borgerskabsbreve og andre demografiske kilder. Undervejs diskuteres også vanskeligheder og muligheder i kildematerialet til kortlægning af migrationen til byer i den før-industrielle periode (nærværende kapitel). Undersøgelser af fremmedlovgivning og diskursen om fremmede integrerer iagttagelser fra den tidligere forskning med mine egne tilføjelser (kapitel 3). I kapitel 3 gennemgår jeg lovgivningen og den offentlige diskurs om danskhed og indvandring i perioden, hvorefter jeg stiller skarpt på, hvilke identitetspositioner og geografisk-rumlige positioner disse diskurser muliggjorde, og hvilke de udgrænsede.

Det centrale spørgsmål er, hvordan befolkningens oprindelsesmæssige, sproglige og sociale diversitet indgik i periodens diskursive eksklusions- og inklusionsprocesser. Dette vil blive belyst mere detaljeret i casestudierne i de følgende kapitler.

København i slutningen af 1700-tallet

Først vil jeg imidlertid give en kort introduktion til byens udformning, sociale diversitet, kultur og økonomi, der danner rammen om den migration og identitetsforhandling, som er afhandlingens hovedtema. Introduktionen gør på ingen måde krav på at være fuldt dækkende, men peger på nogle centrale kendetegn ved byen i perioden. Jeg har særligt fokuseret på de behandlede bygninger og beboelsesmønstres betydning for migrationen til og fra København.

Byens udstrækning: Gennem hele perioden var byens geografiske udstrækning nogenlunde uforandret med langt hovedparten af befolkningen lokaliseret inden for byens volde i en række stadig mere tætbefolkede kvarterer. Frederiksstaden, der blev anlagt fra 1749 og frem, udgjorde sammen med byggeri i Øster Voldgade (blandt andet Sølvgade Kaserne anlagt 1765-71 og udvidelser af Nyboder) en tiltrængt udvidelse af bygningsmassen. Også flådens base på Holmen blev løbende udvidet indtil 1807, da den britiske belejring og ran af flåden med ét satte en stopper for væksten og gjorde store dele af det mandskab, der havde bemanded, bygget og vedligeholdt flådens skibe, arbejdsløse. Branden i 1795, hvor cirka en femtedel af byen nedbrændte, ryddede på den anden side ud i den ældre bygningsmasse, særligt da det efterfølgende blev besluttet at bevare Højbro Plads som et brandbælte, der skulle begrænse fremtidige brande.² [se illustration 2.1] Efter branden oprettedes den såkaldte Frederikskoloni på Christiansborg Slotsplads. Det var en samling af barakker, hvor en del af de 6.000 hjemløse efter branden midlertidigt husedes.³

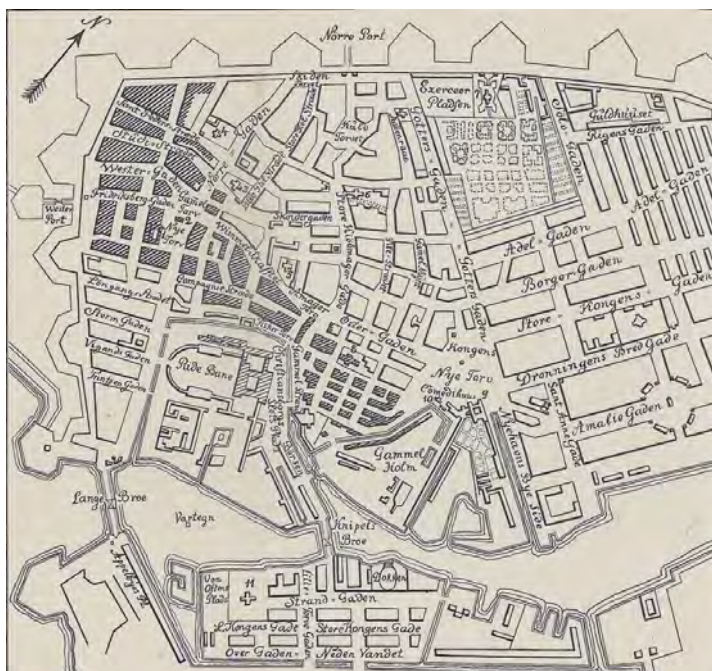

Illustration 2.1: Kort over København, der viser de berørte områder ved branden 1795.

Fra Edvard Holm, Danmarks Riges Historie, bd. 5, København 1907.

Bygningsmassen inden for voldene var meget blandet og bestod af huse og gårde fra mange forskellige tidsperioder og i mange forskellige stilarter og kvaliteter. Langs hovedgaderne og ud mod de finere pladser ved Amagertorv, Gammel Strand, Gammeltorv, i Østergade og naturligvis på Slotsholmen og omkring Kongens Nytorv fandtes de mest velhavende borgeres palæer eller hoteller i tre etager, mens man i sidegaderne og omkring for eksempel Nikolaj Plads fandt boliger for den jævne befolkning, hvoraf en stor del levede på fattigdomsgrænsen. Generelt var byens ejendomme præget af social diversitet inden for den enkelte husstand, hvor veluddannede og velhavende borgere på første og anden sal blandede sig med forretningsdrivende og fattige logerende i kældre, baghuse og loftsrum.

Undtagelsen fra dette var Frederiksstaden, der blev opført efter en plan af Nicolai Eigtved mellem 1749 og 1760, men med en række senere tilføjede bygninger af blandt andre Eigtveds efterfølgere Lauritz de Thura og Nicolas-Henri Jardin.⁴ Anlæggelsen af denne nye bydel var præget af en mere ensartet og reguleret arkitektur, idet de fleste bygninger i området efterlevede de principper og den plan, som den nye bydel blev anlagt efter.

Her lå nogle af byens fineste palæer og hoteller, ikke mindst de fire palæer omkring den centrale plads med Salys rytterstatue af Frederik V, som dog først blev færdig i 1771, og det såkaldt Gule Palæ i Amaliegade bygget 1764-67 til handelsmanden og entreprenøren Henning Fredrik Bargum. Palæet blev opført efter Jardins tegninger og betragtes som en af Københavns første nyklassicistiske bygninger, der brød med resten af bydelens rokokostil. Det nye velhaverkvarter rummede dog også pakhuse, hospitaler og forskellige småvirksomheder, så funktionelt var kvarteret stadig meget sammensat.

Ligesom så mange andre af byens indbyggere på denne tid var såvel Eigtved som de Thura og Jardin migranter. Eigtved var fæstebondesøn fra gården Egtved i Haraldsted Sogn på Sjælland, hvorfra han tog sit arkitektefternavn (indtil da hed han Niels Madsen). De Thura var bispesøn fra Aarhus, mens Jardin var uddannet som arkitekt i Paris og blev kaldt til København for at stå for byggeriet af Frederikskirken efter Eigtveds død. Kontrakten med Jardin og hans bror blev indgået i oktober 1754 på opfordring fra billedhuggeren Jacques-Francois-Joseph Saly, som var blevet kaldt til landet et par år tidligere for at udføre rytterstatuen af Frederik V til Amalienborg Slotsplads. Jardin blev i landet og byen indtil 1771 og virkede blandt andet som hofbygmester og professor ved Kunstakademiet, indtil hans professorat blev nedlagt under Struensee. Herefter vendte han tilbage til Frankrig. Bargum var derimod indfødt københavner, født af forældre indvandret fra Tønder. Fra 1765 og frem drev han Det danske Guineiske Kompagni og organiserede kompagniets handel med elfenben, guld og slaver, indtil han måtte flygte fra sine kreditorer, da selskabet gik fallit i 1775. Han vendte aldrig tilbage til byen.⁵

Husstande og social diversitet: I alle kvarterer og gader gjaldt det, at befolkningssammensætningen socialt og oprindelsesmæssigt var meget blandet. Ikke blot gade for gade, men fra opgang til opgang og inden for den enkelte husstand kunne den sociale spredning være stor, selvom den også afhang af boligens beliggenhed. I de større og mere prestigefulde gader og pladser boede husets ejer på første sal (beletagen), mens for eksempel en er-

hvervsdrivende lejede sig ind i stuen eller en forhøjet kælder. På anden sal kunne en mere velhavende person eller familie leje sig ind, mens lejerne på lofter, i baghuse og andre kælderrum typisk var typisk beboet af mere jævne folk.

De mest velhavende købmænd, hoffolk og embedsmænd samt håndværksmestre, der havde mange ansatte boende, kunne godt alene fylde en hel ejendom ud. For eksempel havde hofjuveler Friederich Fabritius, der i 1787 boede i Købmagergade 46, en husstand, der ud over hans kone og seks børn omfattede tre svende, tre lærlinge, tre tjenestepiger og en ældre stensliber.

Men de fleste havde logerende. Således boede i 1787 vinhandler H. H. Bonfils i stuen i Købmagergade 53 med sin kone, to døtre, en lærling og en tjenestepige, mens hof- og stadsretsadvokat Haagen var indlogeret på etagen ovenover med kone og tjenestepige. På tredje sal levede enken Johanne Ch. Krygger med sine to døtre, en tjenestepige og hele ni logerende/pensionærer, hvoraf fem var børn i alderen 9-12 år, mens de øvrige var både mænd og kvinder i tyverne, herunder to studenter og en kopist i Finanskollegiet.⁶

I stræderne og i mere fattige kvarterer, for eksempel omkring Vognmagergade og Nikolaj Kirke, var befolkningstætheden endnu større. Hos tømrersvend Palle Thomsen i Åbenrå boede således, ifølge skattemandtallet fra 1762, hele 84 personer, de fleste småhåndværkere, tjenere og en enkelt øltapper med deres børnerige familier.⁷ Befolkningstætheden var en medvirkende årsag til den store befolkningsdødelighed, der prægede København og andre byer helt frem til begyndelsen af 1800-tallet og ifølge den demografiske forskning udgjorde en afgørende faktor for byernes 'behov' for indvandring i den tidligt moderne periode.

Forstæderne: Uden for voldene fandtes forstæder af en vis størrelse på Nørrebro og Vesterbro. Sidstnævnte benævntes sidst i 1700-tallet ligefrem Vestre Forstad. Ud over pladskrævende og sundhedsfarlige aktiviteter som reberbaner, tømmerpladser, slagterier og skydebaner fandtes også en række lystslotte, landsteder, gårde og småindustrier i disse forstæder og – særligt vest for byen – kroer og forlystelsessteder, hvor tilrejsende og københavnere enten kunne få en forfriskning, gamble, overvære pantomimer og varietéer, opleve eksotiske dyr i menagerier eller prøve ballongynger, vipper og andre forlystelser. De kunne også blive snydt eller 'filouteret', som man kaldte det i samtiden, af nogle af de organiserede falskspillerbander, som drev deres virksomhed på værtshusene i forstaden.⁸

Langs søerne fandtes 'blegdamme', hvor det forurenende og pladskrævende arbejde med at blege bomuldsstof foregik. Mod slutningen af 1700-tallet oprettedes desuden en række statsstøttede manufakturer i området, blandt andre et dugmanufaktur og den såkaldte Manchesterfabrik, der skulle lægge grunden til en dansk klædeproduktion, der kunne begrænse importen af klæde fra udenlandske fabrikker, særligt i Storbritannien, som på denne tid dominerede det europæiske marked.⁹ En stor del af såvel ejere som ansatte af disse manufakturer var migranter fra andre dele af riget eller fra udlandet.

Det var dog kun en brøkdel af befolkningen, der var bosat uden for voldene. I 1787 blev 2.542 personer registreret på adresser i Udenbys Vester og Udenbys Klædebods kvarter samt Sankt Hans Hospital (375 personer), altså cirka 2,8 % af byens samlede befolkning på 90.000. I 1801 var tallet vokset til 2.832, hvilket svarede nogenlunde til samme andel af byens samlede indbyggertal 14 år tidligere. Af disse var 412 enten ansatte med

Illustration 2.2: F. Zeidler: København set fra Valby Bakke, 1758. Københavns Museum.

deres familier eller indlagte på Sankt Hans Hospital. Folketallet i brokvarterne var dog givetvis større i sommerperioderne, hvor flere borgere 'lå på landet'.

Byens mest iøjnefaldende bygning var Christiansborg Slot, som mellem 1731 og 1740 rejste sig på Slotsholmen og med sine hvide mure kom til at dominere byens skyline, som det tydeligt fremgår af F. Zeidlers maleri fra 1758 (Illustration 2.2).

Slottet skulle være en passende bolig for den enevældige konge og måtte naturligvis overgå alle andre bygninger i størrelse og pragt for at leve op til denne funktion. Den megen plads var desuden en forudsætning for den omfattende husholdning og repræsentation, der hørte til en enevældig fyrstes livsstil, ligesom centraliseringen af magten og den medfølgende udvidelse af administrationen og skaren af embedsmænd også krævede plads.

Både de kongelige byggeprojekter og rekrutteringen af personale til hoffet og til administrationen var en væsentlig direkte og indirekte drivkraft bag migrationen til byen. Således var formentlig cirka 2.000 håndværkere og soldater beskæftiget med opførelsen af slottet igennem næsten 10 år.¹⁰ Også slottets arkitekt og fra 1735 generalbygmester Elias David Häusser var indvandret fra Erfurt i det kurmainziske fyrstendømme. Før Häusser kom til Danmark i 1711, havde han taget en militær bygmesteruddannelse i Sachsen-Polen.¹¹

En stor del af de håndværkere, bygmestre og dekoratører, der arbejdede på slottet, var ligeledes migranter. Det gjaldt billedhuggeren Louis-Augustin Le Clerc fra hvis hånd, der findes nogle tegninger i Den kgl. Kobberstiksamling.¹² Christian VI afslører arbejdsstyrkens sammensatte karakter, når han om Le Clerc skriver: "Hovedspørgsmålet er, om denne Le Clerc kan tysk eller hollandsk, så at han kan gøre sig forståelig såvel for gene-

ralbygmesteren som for håndværksfolkene.”¹³ Le Clerc holdt sig tilsyneladende til sit franske og fik i februar 1736 tilknyttet de første fransktalende stenhuggersvende.¹⁴ Også en af Le Clercs konkurrenter, billedhuggeren Didrich Gercken, som udførte en del af arbejdet på Christiansborg og flere andre kongelige slotte, var indvandrer. Han var født i Bremen i 1692.

En anden migrant var snedkermester Dietrich Schäffer fra Thüringen, med hvem Häusser indgik kontrakter i 1732. Schäffer skulle udføre en model af slottet og blev sidenhen hofsnedker med løn fra den kongelige partikulærkasse for at vedligeholde modelerne af slottet i Kunstkammeret. Han bosatte sig i en gård i Magstræde 6. Interiøret fra hans lejlighed findes i dag på Nationalmuseet.¹⁵

Ud over disse navngivne mestre og deres ansatte blev der givetvis også rekrutteret arbejdskraft og ekspertise gennem annoncering i aviser. En sådan praksis kendes fra andre større byggeprojekter og blev blandt andet brugt efter branden i 1728, hvor man for eksempel 8. juli 1729 kunne finde en annonce trykt i avisen *Correspondenten*. Annoncen lovede mestre inden for alle håndværk, men særligt murer-, tømrer- og glarmestre samt grovsmede, klejnsmede og snedkere fri indrejse og udsigt til borgerskabsbrev efter endt arbejde, såfremt de påtog sig opgaver i forbindelse med genopbygningen af byen. De måtte desuden medbringe eller ansætte så mange svende, som de ønskede og skulle ikke søge om optagelse i eller aftale med det lokale laug.¹⁶ Annoncer som denne tiltrak hen over det kommende halvandet år 137 fremmede håndværkere, primært svende og ufaglærte.¹⁷

Arbejdet på udsmykningen og indretningen af slottets indre fortsatte i de følgende årtier med indkaldelse af adskillige fremmede kunstnere, arkitekter og håndværkere til følge.¹⁸ Helt frem til branden i 1794, hvor slottet nedbrændte, foregik en kontinuerlig istandsættelse og færdiggørelse af uafsluttede dele af byggeriet, der gjorde slottet til en mere eller mindre permanent byggeplads.¹⁹ Slottets brand satte midlertidigt en stopper for tilvandringer af arbejdskraft, men blev siden en ny motor for migrationen af håndværkere, der blev engageret i genopbyggelsen og udsmykningen af det andet Christiansborg mellem 1806 og 1828.

Der findes ikke nogen samlet opgørelse over arbejdnernes oprindelsessteder ved opførelsen af de to første udgaver af slottet. Men som vist ovenfor findes en del spor i kilderne til slottets bygningshistorie. Af og til ledte arbejdsmigrationen og de kulturmøder, den afstedkom, til konflikter på arbejdspladsen. I 1740 nedlagde stenhuggersvendene således arbejdet i protest over, at en mester havde ansat nogle brabantiske svende, der ikke var *zünfftige*.²⁰ Episoden kan opfattes som udtryk for et møde mellem kollektive identiteter baseret på oprindelse og sprog, men skal i realiteten forstås som udtryk for en transnational eller transurban kollektiv identitetsdannelse forankret i en konkret symbolsk praksis. Fænomenet behandles nærmere i afhandlingens kapitel 5.

Militærets bygninger: Hoffets tilstedeværelse i København og byens rolle som residensstad påvirkede direkte eller indirekte stort set alle københavnere, fordi byens status som residensstad skabte særlige vilkår og afsætningsmuligheder for handel, erhvervsliv, uddannelse og politisk indflydelse. Men visse dele af bygningsmassen og befolkningen skyldte i særlig grad kongemagten deres tilstedeværelse. Det gjaldt blandt andet flådens og hærens bygninger, idet den kraftige militarisering af byen, som var begyndt i de foregående kongers tid, tiltog kraftigt med enevældens indførelse. Andelen af soldater og personer med

tilknytning til flåden voksede markant i sidste del af 1600-tallet og op gennem det meste af 1700-tallet og udgjorde således en væsentlig del af byens generelt voksende befolkning i 1700-tallet. På Holmen og i Nyboder og Skipperboderne var flådens officerer og ansatte bosat og formede 'en by i byen' med egen jurisdiktion og livsstil, mens hærens personale i høj grad blandede sig med den øvrige befolkning, idet de hvervede soldater for en stor dels vedkommende måtte indkvarteres i private hjem. På Kastellet og på Sølvgades Kaserne levede soldaterne dog adskilt fra den øvrige befolkning. Det forhold, at en stor del af soldaterne blev hvervet uden for rigets grænser, medvirkede kraftigt til at øge den sproglige og oprindelsesmæssige diversitet blandt københavnere, hvilket vi skal se nærmere på i det følgende.

Illustration 2.3: Rugdreng, ca. 1850. Københavns Museum. Betegnelsen henviste til, at familien til de drenge, der fra otteårsalderen blev tilknyttet et af håndværker-kompagnierne på Holmen, i de første to år fik udleveret ca. 43 liter rug om måneden. Det kunne enten bruges af familien eller sælges til Nyboders bageri. Desuden fik drengen en uniform. Derefter blev man kostdreng (løn 3 mark + kostration) og siden kompagnidreng (7 mark og en voksen kostration). Som voksen var drengene forpligtede til at blive i tjeneste som håndværker på Holmen hele livet. Mens rekrutteringen af mandskab til Holmen og Flåden således i begyndelsen var stærkt afhængig af ny indvandring, blev systemet således gradvist mere selvforsynende.

Illustration 2.4: Dokken på Holmen i 1750erne. Maleri af J. J. Bruun. Københavns Museum.

Migranternes rolle i byudviklingen og synlighed i byen

Den by, der udviklede sig op gennem 1700-tallet, blev i høj grad befolket gennem indenlandsk og udenlandsk migration. Migrationen blev især drevet af den tiltrækning, som byens militarisering og særlige handelsprivilegier udgjorde, men staten og bystyret søgte også aktivt at tiltrække specialister og formuende fremmede til byen gennem privilegier og andre former for aktiv rekruttering. Derved kom fremmede migranter ikke kun til at udgøre en væsentlig del af byens befolkning. De spillede også en væsentlig rolle i udviklingen af byen som bygmestre, arkitekter, rådgivere. Således var det indvandrede fæstningseksperter, der stod i spidsen for de store omlægninger af befæstningen i 1660'erne og 1690'erne,²¹ ligesom den fra Schwaben indvandrede vandingeniør Johann Heinrich Dumreicher 1735-39 stod for byggeriet af den nye tørdok på Holmen, der vakte opsigt i hele Europa. [Illustration 2.4] Dumreicher var senere med i den kreds af tysktalende borgere, der fik opført Frederiks Tyske Kirke på Christianshavn i midten af 1700-tallet.²²

I 1764 indkaldtes en schweiziskfødt ingeniør, Jean Marmillod, til København for at modernisere landets vejnet. Marmillod havde igennem en årrække stået for udviklingen af en del af det franske net af landeveje og fik også ansat to franske assistenter, Baudin og de Sorbet. Han blev udnævnt til overvejinspektør og anlagde blandt andet hovedlandevejen til Fredensborg, Roskildevej samt vejen mellem Frederiksberg Slot og Falkonérgården. I hans opgaver indgik også forbedring af byens brolægning, fortove og rendestene.²³

Migranter spillede også på andre måder en rolle i byens og dens erhvervslivs udvikling. Således var mange af de første fabrikanter og ansatte ved byens første manufakturer af fremmed oprindelse.²⁴ I 1778 var i alt 4.328 personer ansat ved private dugmanufaktu-

rer og tøjmagere i København, hvoraf en stor del var migranter, der i flere tilfælde var aktivt rekrutteret af staten.²⁵ Også ved silke- og fajancefabrikkerne var arbejdsstyrken præget af udenlandske migrantarbejdere. Da den kongelige silkefabrik i Bredgade blev nedlagt i 1773 anmodede en del af de ansatte således om økonomisk hjælp til hjemrejsen til deres oprindelsessteder i Centraleuropa.²⁶

Tilstrømningen af migranter førte til opførelsen af særlige bygninger målrettet de indvandrede gudsdyrkelse. Foruden den tyske kirke på Christianshavn, også den endnu eksisterende reformerte kirkebygning i Gothersgade (opført 1680-85) og den jødiske synagoge i Læderstræde i 1733, der blev indrettet i et baghus til justitsråd Jacobis bygning ud mod Gammel Strand. Baghuset stod færdig i 1733 og adskilte sig kun fra de andre ildebrandshuse i gaden ved høje vinduesåbninger på tredje etage. Bag disse fandtes en stor sal: ”ungefehr 10 Allen høy [...] ziiret med hvelfvet Gips Decke og siirligt Gesimbswerk, Resten bare Vegge, Gulfvet Bredder.”²⁷ I 1766 åbnede en ny og større synagoge på den gamles sted, der kunne rumme 300 personer.²⁸

Katolske indvandrere fik derimod ikke lov til at oprette en egen menighed og havde ifølge danske lov slet ikke tilladelse til at forsamles for at udøve deres religion. Den eneste undtagelse fra denne regel var gesandter fra katolske lande og deres stab, som fik lov til at læse messe under eget tag. Andre katolikker måtte ikke deltage i disse gudstjenester, men det skete alligevel. Katolske præster var ikke velkomne i landet. At en katolsk baggrund ikke var en hæmsko for en karriere i den danske hovedstad, findes der dog flere eksempler på, blandt andre arkitekten Philip de Lange og hans læremester og kollega Felix du Sart.²⁹

København i 1820'erne

Mod slutningen af 1700-tallet medførte Københavns brand, bombardementet i 1807 og den efterfølgende finanskriser, at byudviklingen stagnerede, og at genopbygningen af byen kun skred langsomt frem. Genopbygningen af Christiansborg Slot og andre af de mere prestigefulde bygninger trak ud, hvilket kombineret med den øgede fremmedovervågning under Napoleonskrigene og den nye valorisering af indfødte over for fremmede (se kapitel 3) medførte et fald i indvandringen af fremmede eksperter og arbejdere. Tabet af flåden medførte ligeledes et kraftigt fald i behovet for mandskab og arbejdskraft i denne sektor.

Også internationale forhold påvirkede migrationen til hovedstaden. Ikke mindst tabet af Norge og Hamborgs forbedrede økonomiske stilling. Historikeren Rasmus Glenthøj har beskrevet processen således:

I Danmark førte København an i en økonomisk dødsspiral, der forvandlede byen fra handelscentrum til landets største provinsby. Den status, man havde haft, blev nu overtaget af Hamborg, der trængte sig ind på det danske hjemmemarked og i Norge, hvilket var potentielt ødelæggende for København og fremmede for et økonomisk og potentielt nationalt fjendebillede af den tyske hansestad. Situationen blev kun gjort værre af den europæiske krise, der brød ud i 1818 og ruinerede store dele af landbruget. Lidt efter lidt tilpassede man sig omkostningsniveauet eller om-lagde produktionen, men krisen havde forandret både Danmark og Norge.³⁰

Om udviklingen i kontakten mellem Norge og København efter 1807 og 1814 skriver den norske historiker Finn-Einar Eliasson:

Krigen og den efterfølgende, permanente atskillelsen fra Danmark endret ogsaa de norske byenes og byboernes orientering paa en fundamental maate: Mens de tidligere havde vaeret utadvendte - mot hovedstaden København, mot Danmark og ikke mindst mot utlandet, der hovedmarkederne for norsk trelast, fisk og skibsfart befant seg, ble de naa i paafallende grad innadvendte - mot den nye hovedstaden Christiania, mot deres lokale og regionale omland, og mot det innenlandske markedet.³¹

Byens status som centrum i et overvejende tyndt befolket, men geografisk udspremt imperium forandrede sig saaledes efter Napoleonskrigene og briternes angreb paa byen i 1801 og 1807. Selvom byen formelt set stadig var hovedstad i det samme rige, var en af konsekvenserne af angrebene, at rigets sammenhaeng blev nedbrudt. Dette skete ikke kun ved, at den danske flaaede blev ranet, selvom ranet selvsagt var en medvirkende aarsag til imperiets sammenbrud.³²

Krigsaarene medfoerte under et en staerk svaekkelse af hovedstaden som rigets oekonomiske centrum, hvorimod Hamborg snart rejste sig fra krigens odelaggelser og blev et nyt oekonomisk vaekstcentrum i Nordeuropa. Dette hang sammen med, at man under Wienerkongressen i 1813-14 var blevet enige om at aabne Elben for trafik og handel, hvilket begunstigede hansestaden. Herefter blev Hamborg oekonomisk foerende for omsaetningen i hertugdommerne og det oestlige Danmark, et forhold, der varede frem til pengekrisen i 1857.³³ Et andet vigtigt resultat af Wienerkongressen var dannelsen af Det tyske Forbund, der for de tysktalende borgere, saerligt i hertugdommerne, skabte et Tyskland, man kunne naere forhaaebninger om at slutte sig til.³⁴

Intet tyder paa, at hertugdømmernes borgere i det foerste aarti efter forbundets oprettelse forlod den ofte dokumenterede kongetroskab og faedrelandskaelighed til den danske stat, men blandt andet ved Kiels Universitet og blandt borgerne i hertugdømmernes byer knyttedes forhaaebninger til et samlet Tyskland i et fremtidigt perspektiv.

Ifølge historikeren Claus Bjørn paavirkede Napoleonskrigene i denne henseende afgørende den form, nationalismen antog indenfor den danske konglomeratstat i loebet af 1800-tallet. Vi skal dog helt frem til 1830'erne, foer oplevelsen af en forskel og forskelligartethed mellem København/kongeriget paa den ene side og hertugdommerne paa den anden side skinnede klart igennem. Her har en undersoegelse af de tysktalende embedsmænds situation i København vist, at der omkring 1830 blandt embedsmænd fra hertugdommerne kunne iaagttages en voksende foelelse af at vaere i 'udlandet' under tjenesten i København. Ligeledes isolerede denne gruppe sig i stigende grad fra deres dansktalende kollegaer.³⁵ Noget tyder ligefrem paa, at det netop var i kraft af deres ophold i den fremmedartede hovedstad, at de blev sig bevidste om deres holstenske og tyske identitet.

En skriver for eksempel:

[...] det er en kedsommelig By, en med tusind og atter tusind Ører og Tunge forsynet Rede, i hvilken enhver Holstener blive anset for en Gøgeunge - ; det er ogsaa ærgerligt, at de [øvrige indbyggere] ikke kan lade en passe sig selv og ikke kan begribe, at Holstenerne hellere kommer sammen indbyrdes end med 'Stockdänen'; - man maa vaere i København for at faa Respekt for Kiel.³⁶

Den almindelige selskabelighed i København på denne tid, hvor materielle nydelser var i højsædet, blev kritiseret af en R. Schleiden, der i stedet fremhævede de hyggelige sammenkomster med landsmænd fra hertugdømmerne, hvor diskussioner og interessante samtaler kunne udfylde en hel aften.³⁷

Slesvigeren George Hanssen nævner en sådan kreds og fortæller samtidig, at når medlemmerne som regel også var medlem af større danske foreninger, var det især for at have et sted at mødes og læse avis. Af andre borgere blev Hanssens sammentømrede kreds af tysktalende slesvig-holstenere hånligt kaldt for "den niedersachsiske Kreds".³⁸

Også da der i slutningen af 1830'erne gik en opfordring ud til rigets undersætter om at yde bidrag til det planlagte museum for Bertel Thorvaldsen, anes brydningerne. Der kom ikke den mindste skilling fra Holsten, selvom Thorvaldsen også her havde et stort ry og adskillige opgaver bag sig. Det virker, som om afstanden til København mentalt var vokset.³⁹ Claus Bjørn karakteriserer udviklingen i forholdet mellem hertugdømmerne og regeringen i København i 1830'erne på følgende måde:

Fra et stade, hvor man fra Hertugdømmerne understregede sine separate interesser i forhold til helheden, og hvorfra regeringen i København mente at varetage helhedens tarv overordnet i forhold til de mere separate hensyn, kunne man nu begynde at se konturerne af et egentligt nationalt betinget modsætningsforhold mellem dansk og tysk.⁴⁰

Selvom Tyskland politisk endnu var inddelt i en række separate, men adjungerede stater, blev dét Tyskland, som en del af borgerne i hertugdømmerne knyttede forhåbninger til, mobiliseret som en åndelig virkelighed i 1840'erne. I disse år blev digtet 'Deutschland, Deutschland über alles' skrevet, og der var røster fremme, der foreslog, at Nederlandene og Danmark fremover kunne få en plads i det kommende Tyskland som 'admiralstater'.⁴¹

Samtidig var der en bevægelse i gang i de fleste af Europas stater i retning af en modernisering af det bestående samfund gennem blandt andet landbrugsreformer, afskaffelse af privilegier og begunstigelser til enkeltpersoner og -grupper, begyndende industrialisering mm. I denne proces indgik et drev imod at skabe så stor ensartethed som muligt inden for den enkelte stat. Ensartningen gjorde staterne mere velfungerende og effektive ud fra en institutionel og økonomisk betragtning, men den var samtidig med til at skabe forudsætningerne for udviklingen af nationale modsætningsforhold inden for imperiestater som den danske.⁴² Udfaldet af de konflikter, som herigennem skabtes, var forskellige, men førte i Danmark og København til en gradvis homogenisering af sprog og kultur.

Igennem første del af 1800-tallet ændrede København sig således fra at være en metropol i en multietnisk og absolutistisk styret imperiestat til hovedstad i et langt mere monoetnisk, nationalt demokrati. Fra at være en fæstningsby, der primært hentede sin velstand fra sin privilegerede stilling inden for den enevældige stat, som magtcentrum, hovedstabelplads og finansielt centrum i et – ganske vist overskueligt – verdensrige, til en topografisk og strukturelt mere åben by, der til gengæld 'nationaliseredes' og i stigende grad hentede sine økonomiske og geografiske ressourcer fra det reducerede danske rige. Den topografiske åbning af byen med sløjfningen af demarkationsterrænet i 1852 og ned-

rivningen af byportene i 1856-57, der formelt set gjorde byen mere tilgængelig, faldt således paradoksalt nok sammen med et stort fald i andelen af fremmede, der bosatte sig i byen. De nye københavnere var i 1850'erne og 60'erne hovedsageligt danske bønder og landarbejdere, der søgte et nyt liv i landets eneste storby, og ikke, som i 1700-tallet, en broget forsamling af inden- og udenlandske migranter fra det meste af Europa og fra alle sociale hylder.

Efter denne oversigt over nogle centrale elementer i Københavns byplanmæssige, kulturelle og økonomiske udvikling i perioden, som kan siges at danne rammerne for de individer og foreteelser, der skal undersøges nærmere i de følgende kapitler, vil jeg nu vende mig mod kortlægningen af migrationens skala og de metodiske og kildemæssige vanskeligheder, der knytter sig hertil.

Københavns befolkningsudvikling i det 18. og 19. århundrede

Omkring år 1700 var København endnu en lille by efter europæisk standard. Byen havde cirka 50.000 indbyggere, hvilket var næsten det dobbelte af indbyggertallet i 1660, da befolkningen var blevet decimeret af epidemier og svenskernes belejring af byen.⁴³ Ved folketællingen i 1787 var befolkningen vokset til 90.000 indbyggere, og ved folketællingen i 1801 var København lige akkurat rykket ind på listen over kun 24 byer i Europa med over 100.000 indbyggere.⁴⁴ Trods den kraftige vækst var byen dog fortsat undseelig sammenlignet med byer som Paris med sine over 500.000 indbyggere og London, der i 1715 havde et indbyggertal på 630.000 personer, voksende til 740.000 i 1760.

Blandt de nordtyske byer var Berlin i 1710 på størrelse med København med sine 55.000 indbyggere, men voksede hurtigere end København og nåede i 1801 et indbyggertal på godt 176.000.⁴⁵ Hamborg havde allerede i 1710 cirka 75.000 indbyggere og nåede i slutningen af 1700-tallet et indbyggertal på cirka 130.000. Ved Hamborgs første folketælling i 1811 var befolkningstallet dog faldet til 106.000 indbyggere.⁴⁶

I Skandinavien toppede Københavns byernes demografiske hierarki. Stockholm havde midt i 1700-tallet cirka 60.000 indbyggere og holdt således trit med København, men byen tabte efterfølgende momentum og havde i år 1800 kun godt 75.000 indbyggere. Stockholm passerede først 100.000 indbyggere i løbet af 1850'erne.⁴⁷ De øvrige byer i Skandinavien og det nuværende Nordtyskland var alle mindre end København i den behandlede periode. Inden for rigets grænser var byen klart større end de øvrige byer, hvilket har fået forskere til at karakterisere urbaniseringen i Danmark som et 'primatbysystem'.

Byhistorikeren Søren Bitsch Christensen har argumenteret for, at den danske byudvikling på væsentlige punkter adskiller sig fra byudviklingen i det centrale Europa. Ligesom i andre stater etablerede den tidligt moderne bureaukratiske territorialstat sig også i Danmark med én by, residensstaden, som ubestridt midtpunkt. Men hvor man i andre stater så en afledt vækst og dannelsen af en række andre større byer inden for statens urbane system, skete dette ikke i det danske rige, hvor provinsbyerne – med undtagelse af Altona og Flensborg – ikke nåede over 10.000 indbyggere før et godt stykke ind i 1800-tallet.

I 1850 havde Odense 11.100 og kun Aalborg, Aarhus, Helsingør og Randers over 8.000 indbyggere.⁴⁸ I det danske bysystem udeblev den afledte vækst i de øvrige byer altså. Bitsch Christensen peger især på bysystemets placering i periferien af den urbane zone,

den mindre skala, når det gælder byernes funktionelle specialisering, samt den sparsomme protoindustrialisering i riget som forklaring på fraværet af en større afledt vækst.⁴⁹

Forskellen mellem København og de øvrige danske byer voksede således op gennem 1700-tallet, hvor byens status som hovedstad, udbygningen af centraladministrationen og de økonomiske privilegier, byen blev udstyret med under enevælden, forstærkede dens demografiske og økonomiske tiltrækningskraft, ligesom offentlige og private investeringer udvidede dens areal og bygningsmasse.⁵⁰

Der var imidlertid ikke tale om nogen lineær vækst. Befolkningsvæksten foregik i en pendulagtig bevægelse med store udsving, hvilket ikke kun var karakteristisk for København, men et gennemgående træk ved befolkningsudviklingen i stort set alle førmoderne byer.

Indtil omkring år 1800 var byerne præget af en gennemsnitlig overdødelighed, der tiltog med byernes størrelse.⁵¹ Også i samtiden var man klar over dette forhold, der ramte en regional storby som København hårdt. For eksempel takkede en odenseansk skribent i 1783 Gud for "vort frugtbare og sunde Climat", da han så tallene over fødsler og dødsfald i København.⁵²

Værst var overdødeligheden naturligvis under epidemier som pesten i 1711, hvor mere end en tredjedel af Københavns befolkning omkom. Ifølge politimester Ernsts opgørelse til Frederik IV var der dette år 1.464 fødsler mod 22.535 dødsfald – et samlet fødselsunderskud på 21.071. Reelt var dødstallet nok endnu højere, da dødsfald blandt en del af byens soldater synes at være blevet udeladt i Ernsts opgørelse.⁵³ Befolkningens størrelse faldt efter pesten til under 30.000 indbyggere, men da man opgjorde befolkningens størrelse efter den store bybrand i 1728, var befolkningstallet vokset til over 54.363 indbyggere.⁵⁴

Hvor kom alle disse nye borgere fra? En del af væksten kan forklares med, at pesten især havde luget kraftigt ud i byens ældre og svagelige, hvorved mortaliteten faldt i de følgende år og skabte grundlag for en lavere dødelighed og dermed et samlet fødselsoverskud. Men ifølge befolkningshistorikeren Ernst Lassen kan fødselsoverskuddet kun forklare en del af overskuddet (ca. 9.400), mens den resterende del af væksten (cirka 17-19.000 personer) må tilskrives indvandring.⁵⁵

Fødselsoverskuddet efter pesten viste sig da også at være en kortvarig afvigelse fra den demografiske norm – overdødelighed. I 1740'erne er der igen et fødselsunderskud på cirka 4.000 indbyggere for hele tiåret, hvilket i 1750'erne stiger til 6.000 og i 1760'erne til 8.000. Tilsammen har, med Lassens formulering, "Københavns krav" om tilvandring ligget på mellem 41.000 og 46.000 personer igennem de 41 år fra 1728 til 1769, hvilket svarer til mellem 1.000 og 1.250 personer om året.⁵⁶ Befolkningsvæksten og indvandringen fortsatte gennem resten af århundredet. Som nævnt passerede byens befolkningstal i 1801 100.000 indbyggere. Selvom hovedstaden i disse år ikke blev ramt af større epidemier, var der fortsat en overdødelighed, der kan tolkes sådan, at indvandringen til byen fortsat var på mere end 1.000 personer om året.⁵⁷

Efter år 1800 begyndte Københavns befolkning at reproducere sig selv, idet den årlige fødselsrate nu regelmæssigt oversteg mortaliteten.⁵⁸ Trods de politiske og økonomiske kriser, der prægede riget og dermed også hovedstaden i disse år, fortsatte befolkningstallet med at vokse, skønt i et væsentligt langsommere tempo. I 1840 nåede det 120.800 indbyggere, hvilket svarede til en årlig vækst igennem de første 40 år af 1800-tallet på

Illustration 2.5: Skeletter fundet ved Trinitatis Kirke. De fire individer, et barn, en ung kvinde, en ung mand og en ældre mand, lå i en fællesgrav, der sandsynligvis stammer fra pesten i 1711. Fra udstillingen *Fortiden under os* på Københavns Museum, foråret 2013.

cirka 500 personer om året. I løbet af det følgende tiår steg væksten igen kraftigt, og man nåede 133.600 indbyggere i 1850. Ifølge statistikerne og historikeren Kjeld Johansen kan 10.000 mennesker eller cirka 78 % af 1840'ernes vækst tilskrives indvandring, og de resterende cirka 3.000 reproduktion.⁵⁹ Igen var det altså indvandringen, der var den primære drivkraft i byens demografiske vækst.

Samlet set var der gennem det meste af 1700-tallet en gennemsnitlig årlig indvandring på 1.000-1.250 personer om året med et fald i perioden 1801 til 1840 og genetablering af 1700-tallets indvandringsniveau i 1840'erne. Men hvor kom alle disse mennesker fra? Det skal vi se nærmere på i det følgende.

Københavnernes oprindelsessteder

I citatet, som indledte dette kapitel, blev det slået fast, at hovedparten af Københavns indbyggere var født andetsteds. Nogle år tidligere havde den hollandske adelige Johan Meerman opholdt sig nogle måneder i byen. Og han gav i sin rejseberetning en lidt mere detaljeret beskrivelse af byens sammensatte befolkning:

In keiner Europäischen Stadt habe ich so viele Neger und Negerinnen gefunden, als in Kopenhagen; wahrscheinlich ist die starke Fahrt nach Ste. Croix Ursache dieser Erscheinung. Auch die Ausländer von allen Nationen sind sehr zahlreich. Englisch, Französisch und Teutsch wird hier unter den leuten von der besseren Klasse beinahe eben so viel als Dänisch gesprochen. Das Teutsche is auch häufig

dem großen Hausen eigen, und es giebt kaum ein Winkel in der Stadt, wo man es nicht verstehen sollte. Die Gemeinschaft, worin die Staaten des Königs mit Teutschland stehen, raubt in der That viel von dem Charakteristischen, welsches sonst jede Nation und Insulaner mehr als andere, behalten. Dänemark kam mir beinahe in allen Hinsichten als ein fortgesetztes Teutschland vor. In der Hauptstadt ist es noch schwerer als anderswo, den Dänen, ehe man mit ihm gesprochen hat, von dem Fremdlinge zu unterscheiden.⁶⁰

Som Meerman og Calissens beskrivelser indikerer, udviklede København sig op igennem 1700-tallet til at være en både socialt, sprogligt og kulturelt sammensat by med en befolkning af stærkt varieret oprindelse. Migration og kulturmøder har præget Københavns historie stort set fra begyndelsen, men byens voksende betydning som politisk, administrativt og økonomisk centrum i riget efter indførelsen af enevælden i 1660 genererede en befolkningsvækst, der i udpræget grad synes at have baseret sig på både indenrigsk og udenrigsk migration. Den omfattende ud- og indvandring øgede ikke blot befolkningens størrelse, men også den demografiske kompleksitet, hvad angik indbyggernes oprindelsessted, fødesprog, uddannelse, kultur og religion.

I den resterende del af dette kapitel vil jeg give et overblik over Københavns sammensatte befolkning i perioden, der kan danne baggrund for de efterfølgende kapitlers casestudier af udvalgte migranter, herunder hvilken rolle migrationen spillede for kompleksitetens udvidelse og opretholdelse, og de metodiske og kildemæssige vanskeligheder, der indgår i en sådan kortlægning.

Den jødiske og reformerte indvandring

Udviklingen i befolkningens religiøse diversitet er vel nok den, der – i hvert fald overfladisk betragtet – lettest lader sig dokumentere. Indtil midten af 1680'erne var det således kun et fåtal af indbyggere med en anden religion end den officielle evangelisk-lutherske, der havde bevæget sig ind i, endsige bosat sig i København. Siden reformationen havde en striks ortodoksi været fremherskende, hvilket også afspejlede sig i fremmedlovgivningen og dens håndhævelse, som havde begrænset tilstrømningen af mennesker med en anden religion. I 1600-tallet skete dog gradvist en opblødning.

Jøder havde allerede tidligere i århundredet kunnet få kongeligt lejdebrev til at rejse rundt i riget og drive handel, men de havde ikke kunnet bosætte sig i København uden særlig tilladelse. Lignende bestemmelser gjaldt for reformerte og katolikker. Nogle gjorde det alligevel, for i 1651 påbød en forordning de fremmede jøder, der havde bosat sig i København, at forlade byen inden 14 dage.⁶¹

I 1663 omtales det, at "en stor deel reformerte och tienistløese officerer" opholdt sig ulovligt i byen, og det blev påbudt, at københavnerne skulle angive alle fremmede "af huad nation og landskab, de ere komne" til myndighederne inden for 24 timer.⁶² Læg mærke til, at forordningen henviser til nation og landskab, som ligeværdige geografiske rum, hvilket er et typisk eksempel på den anderledes forståelse af nationsbegrebet, som var fremherskende på denne tid. Nation var ikke, som i slutningen af 1700-tallet, ensbetydende med et folk med fælles sprog, historie og myter og med forankring i et bestemt territorium, men en mere diffus betegnelse for et sprogligt og/eller erhvervsmæssigt, territorielt eller historisk fællesskab.

Fra 1657 kunne sefardiske eller portugisiske jøder frit rejse rundt i landet, og enkelte af disse slog sig ned i København. I 1684 får de fra Altona indvandrede jøder Israel David og Meyer Goldschmidt tilladelse til at holde gudstjeneste i deres hjem ”dog for dem selv inden tillukte Kamre og foruden nogen Prædiken, saa at ingen Forargelse deraf aarsages.”⁶³

I 1681 gives der tilladelse til, at reformerte (der andre steder omtales som huguenotter eller calvinister) kan slå sig ned i byen, ligesom der indføres forskellige privilegier, der skal motivere tilvandringen af ”Alle Fremmede af evangelisk og reformeret Religion, af hvad Nation og Handtering de endog ere.” Blandt andet bliver indvandrede fremmede tildelt 20 års frihed for ”alle personlige Tynger og Besværinger, samt Contributioner, Indqvarteringer, Krigs-Styrer, Kopskat og andre Paalæg.”⁶⁴ De reformerte får også toldfrihed på indførelse af værktøj og varer som uld, silke og andre materialer, som skal bruges i deres virksomhed.⁶⁵ I 1688-89 opførtes de reformertes kirke i Gothersgade, der fortsat bruges af menigheden. Byens jøder indretter i 1764-65 en synagoge i Læderstræde, hvor menigheden samles frem til branden i 1795, da gadens bygninger nedbrænder.

I de følgende årtier bliver både reformerte og jøder overvåget af myndighederne, der er optaget af at sikre, at deres religiøse idéer ikke breder sig. Særligt den jødiske befolknings udvikling er forholdsvis veldokumenteret.

Efter branden i 1728 bliver Københavns jødiske befolkning opgjort til 282 personer,⁶⁶ mens familiernes antal i 1766 er anslået til 120-30 familier, hvilket med et gennemsnit på fem personer per familie svarer til en befolkning på 600-650. Skønnet, der skyldes M. L. Nathanson, virker dog lavt.⁶⁷ Den gennemsnitlige familiestørrelse er baseret på tal fra folketællingen i 1787, hvor den jødiske befolkning omfatter 281 husstande af 462 mænd, 489 kvinder og 552 børn under 16 år, i alt 1.503 personer, svarende til fem personer per familie.⁶⁸ År 1800 vurderes jødernes antal at være cirka 2.000 eller henved 2 % af befolkningen.⁶⁹

Dette officielle tal er dog væsentligt lavere end det samlede antal jøder, der i perioder opholder sig i byen, da en del fattige jøder søger illegalt til byen og i nogle tilfælde udvises igen.⁷⁰ Tallene afslører heller ikke, hvordan ud- og indvandring påvirkede væksten. Den reformerte befolknings udvikling er ligeledes blevet kortlagt. Julius Clausen har særligt studeret den franske andel af de reformerte og estimerer, at der i 1690 var cirka 250 franske reformerte i København, og at gruppen aldrig oversteg 300 personer i samlet størrelse.⁷¹ Af disse anslår han, at cirka 100 har været familiefædre. Derefter tegner han et billede af en socialt set særdeles sammensat gruppe, der blandt andet bestod af adelige, håndværkere, nonner, der havde afsværget deres katolske tro, militærfolk, kunstnere, fægte- og dansemestre, kokke og cafetiers.⁷² I vejviseren fra 1775 finder han 40 selvstændige skatteborgere ”af ren fransk afstamning”, som tilsammen med deres familier udgør cirka 150 personer.⁷³ Den franske befolkning er således blevet i hvert fald halveret.

Clausens artikel er i øvrigt et godt eksempel på vanskeligheden ved at studere fortidens migration gennem nationalstatens linse. Hans fokus på migranternes ’franske’ identitet, frem for deres identitet som flygtninge (som vel var dét, der især bandt dem sammen) eller som reformerte, gør det svært for ham at afgrænse, hvem det egentlig er, han studerer. Af de 40 navne, han finder i vejviseren 1775, er to, Calmette og de Coninck, selv ud fra en moderne nationalstatslig betragtning ikke franskmænd, men nederlandske reformerte. Samtidig afskærer han sig ved at lede efter personer af ’ren fransk afstamning’

fra at studere migranternes integration og identitet over tid og undlader at udfolde udviklingen i de franske migranternes ægteskaber med den dansk- og tysk-talende, ikke-reformerte befolkning. I kraft af sit fokus på at kortlægge den franske del af den reformerte befolkning kommer han også til at se bort fra forbindelser mellem den nederlandske, tysk- og fransksprogede del af menigheden, hvoraf den tysksprogede udgjorde majoriteten.⁷⁴ I stedet kommer han, delvist utilsigtet til at bekræfte et billede af etnisk segregering og kulturel særegenhed opretholdt gennem mere end 100 år.

Den koloniale, raciale 'Anden'

En anden iøjnefaldende gruppe, som omtales hos Meermann og i andre samtidige kilder, skilte sig ud i kraft af deres udseende snarere end deres religion. Jeg tænker på de personer, som københavnerne ret ureflekteret beskrev med ord som "Mohrer", "Morianer", "Neger" og "Blaamænd" og lignende ord, der alle sammen henviste til en mørkere hudfarve, selvom dette kunne dække over både sorte af afrikansk oprindelse og mennesker fra det nuværende Indien, Filippinerne, Indonesien eller Sri Lanka eller ligefrem mennesker fra Stillehavsøerne.⁷⁵

Historikerne Poul Erik Olsen og Knud Waaben har lavet en række undersøgelser af sorte og asiaters tilstedeværelse i København.⁷⁶ Olsen har i folketællingen fra 1787 lokaliseret i hvert fald 15 sorte i forskellige husholdninger, blandt andet hos ejeren af sukerraffineriet bag Børsen, Hans Petri Beyer, hos hvem Andreas Andersen, 11 år gammel, og Sophie Africaner, 30 år gammel, residerer. Og hos brygger Pierre Vassel i Magstræde, hvor Karl og Juliane på henholdsvis 11 og 13 år bor. Også Ove Malling, forfatteren til 'Store og gode Handlinger', har en 16-årig sort dreng, Christian, i sin husholdning.⁷⁷

I folketællingen fra 1801 har Knud Waaben lokaliseret mindst 50 personer registreret som enten sorte, negre eller negerinder.⁷⁸ En brændevinsbrænder Greenstrup i Adelgade har således "14 Negerer", der er indskrevet som koffardimatros, indlogeret i sin husholdning.⁷⁹

Antallet er dog betydeligt lavere end i nogle af de større kolonimagters byer. Således fandtes i Paris i 1760 cirka 250 sorte slaver og cirka 200 frie sorte,⁸⁰ mens antallet i London nåede op på mellem 10.000 og 15.000 individer. I det statistiske materiale er der således ikke rigtig belæg for Meermans oplevelse af København som den af Europas byer, hvor han havde set flest "Neger und Negerinnen". Også i de hollandske byer har antallet givetvis været større.

Dette udelukker dog ikke, at Meerman kan have oplevet en høj frekvens af sorte mennesker i København, blandt andet forårsaget af byens mindre størrelse. Desuden udgør folketællingerne i sagens natur ikke en specielt god kilde til størrelsen og sammensætningen af byens midlertidige befolkning af blandt andet sømænd, tjenestefolk og andre midlertidige migranter. I kraft af deres fremmedartede udseende har en del af den sorte eller 'moriske' midlertidige migration efterladt sig spor i mere beskrivende kilder.

W. Kornerup fortæller således i sine erindringer fra 1820'erne om de ostindiske søfolk, der i perioder opholdt sig i København:

Jeg skal bemærke, at den Have, som endnu findes nedenfor Østervold henimod Nyboder, og som tidligere var Voldmesterens Have, i sin Tid blev benyttet til

Illustration 2.6: Stik af Schule 1787 – til højre ses en sort tjenestepige og en sort dreng, der holder en parasol.

Vinterophold for de Lascarer, det vil sige ostindiske Søfolk, som kom hertil om Efteraaret med det østasiatiske Compagnis Skibe, indtil de om Foråret kunne re-tournere til Indien med et andet Skib.⁸¹

Tilstedeværelsen af en del sorte søfolk i byen er også dokumenteret andre steder, hvor det omtales, at ”de sorte ostindiske matroser” eller bare ”de sorte” holder til i Ny-havn.⁸² Embedsmanden Jacob Gude fortæller om mødet med ”sorte skibsfolk”, da skibet Hercules ankommer til København fra Indien i 1795. Blandt matroserne var, skriver Gu-de, ”nogle Mohrer, som var voxne, raske Karle med krumme Næser og langt kulsort Haar; de stak af imod sædvanlige Negere, som Livvagts-Karle imod unge Rekrutter i Al-mindelighed.”

Når Gude spiser til middag hos skibets kaptajn, Walerius Nielsen York, opvartede et par af disse ”Mohrer”, der sandsynligvis var indiske søfolk, ”Klædte i rene, hvide Kat-tuns Klæder med Turbaner af samme Tøj.”⁸³

I november 1795 har York en annonce i *Adresseavisen*, hvor han eftersøger ”nogle få af det sorte Mandskab af mit førende Skib Hercules,” som er bortrømt. Han beder en-hver, som træffer dem, om at bringe dem til hans logi i Lille Torvegade på Christians-havn, hvor de vil få godtgørelse.⁸⁴

Samme år bliver i øvrigt en anden gruppe ostindiske søfolk indkvarteret i tomme længer i Nyboder, efter at der er opstået brand i deres skib 'Helsingør'. En Baltzer Baltzersen ansættes af Kommercekollegiet som tolk og opsynsmand for lascarerne.⁸⁵ Der er således tegn på, at en større andel sorte og asiater har opholdt sig midlertidigt i byen som sømænd, slaver eller tjenestefolk uden nødvendigvis at sætte sig spor i folketællingerne, hvilket understøtter Meermans oplevelser af København som en også racialet meget sammensat by.

Andre typer af etnisk/sproglig diversitet

Jeg har ovenfor ret udførligt diskuteret omfanget af migranter, der i kraft af deres religion eller hudfarve skilte sig ud og derved var genstand for særlig bevågenhed fra myndigheder og samtidige. Det er karakteristisk, at netop denne type minoriteter har været genstand for relativt grundige studier og at deres historie er forholdsvis veldokumenteret, både når det gælder deres antal og forholdet til det omgivende samfund.

Som drøftet i foregående kapitel kan dette forhold nemt lede til en opfattelse af, at disse grupper var undtagelser fra reglen, og dermed skygge for migrationens samlede skala og normalitet. Den største og mest usynlige gruppe af migranter var faktisk de indenlandske migranter, der, som det vil fremgå nedenfor, udgjorde et sted mellem en tredjedel og halvdelen af befolkningen. Andre migrantgrupper er vanskeligere at afgrænse, hvad angår religiøs eller etnisk identitet, men hvis man tager udgangspunkt i enten modersmål eller oprindelsessted, kan en række tal alligevel fremdrages til belysning af den københavnske befolknings diversitet i 1700-tallet.

Den norskfødte befolkning i København havde således en vis størrelse og søgte blandt andet til København for at studere ved dobbeltmonarkiets eneste universitet eller for at tage arbejde i flåden. Omfanget er vurderet til at have ligget et sted mellem 4 og 8 % af befolkningen sidst i 1700-tallet. Holder dette estimat, var København den fjerdestørste norske by i perioden, efter Bergen, Christiania og Trondhjem. Efter 1814 ændrede den norske migration mønster og rettede sig i stigende grad mod Christiania, Trondhjem, Bergen og Sverige, foruden Nederlandene og England, som også før løsrivelsen fra Danmark havde været væsentlige destinationer, særligt for norske søfolk.⁸⁶ De migratoriske konsekvenser af bruddet mellem Norge og Danmark er dog endnu ikke kortlagt, men kunne være et interessant fremtidigt bidrag til det migrationshistoriske forskningsfelt.

Andelen af svenskfødte borgere kan estimeres nogenlunde præcist fra 1808, da en forordning bestemte, at svenskfødte borgere i landet skulle aflægge ed på, at de ikke ville skade den danske stat eller gavne dens fjender. Riget havde nødtvungen 29. februar 1808 erklæret Sverige krig, eftersom Danmark i 1807 havde sluttet forbund med Napoleon, og Sverige i februar 1808 gjorde det samme med Rusland. Og forordningen var en reaktion på dette. De, der svor eden, blev sikret besiddelse af deres ejendom og næringsret, mens de, der undlod, risikerede bøder og måtte "vente at blive anset som landets fjender."⁸⁷

Registreringen foregik hos herredsfogeden, og protokollerne er bevaret for Københavns og Roskilde amter. Ud fra disse kan det blandt andet bestemmes, at 714 svenskere var bosat på Amager, svarende til 13 % af befolkningen.⁸⁸

I København registreres 4.576 svenske, hvilket svarede til cirka 5 % af befolkningen.⁸⁹ Dette svarer godt til tal, der kendes fra andre kilder. Af de godt 24.000 mennesker, der tog borgerskab i København i perioden 1699 til 1797, var cirka 5 % svenskfødte. Her-

af foregik den største indvandring i begyndelsen af århundredet, da der skete en omfattende migration fra Skåne til København i kølvandet på de nordiske krige, mens andelen af skånskfødte borgere sidst i 1700-tallet var nede på cirka 1 % af de samlede nytegnede borgerskaber (se nedenfor).

Det kan naturligvis diskuteres, hvorvidt der var tale om personer, der også oplevede sig selv som 'svenske'. Størstedelen af de i 1808 registrerede 'svenskere' indvandrede fra Skåne, og mange havde 'danske' efternavne som Hansen, Nielsen, Svendsen og Bentsen, som det fremgår af Inger Kjær Jansens studie af indvandringen til Amager i perioden.

Jansen viser, at der er en sammenhæng mellem den svenske indvandring til Amager og afvandringen af lokale unge fra Amagers landsbyer til København i tiden omkring år 1800. Til gengæld undersøger hun ikke identitetsprocesser blandt de primært skånske indvandrere, der kommer til Amager i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, men nøjes med at konstatere, at der senere i 1800-tallet hersker en række fordomme vedrørende svenskernes drikkædighed og voldelige adfærd. Det kunne ellers være interessant at følge udviklingen af nationale og regionale identitetsprocesser i mødet mellem migranter og bofaste i området op gennem 1700-tallet og under Napoleonskrigene. Måske vil materiale fra retssager kunne kaste lys over dette?

Den tysksprogede befolkning

Et studie af migration og identitet i perioden 1770-1830 må dog frem for nogle af de andre grupper forholde sig til den tysktalende befolkning, som udviklede sig til det nationale modbillede, i kontrast til hvilket en dansk identitet især kunne udvikles. Hvis vi først skal forsøge at sætte nogle tal på størrelsen af denne befolkning, er det blevet estimeret, at cirka 20 % af byens befolkning i 1699 var tysktalende og stammede dels fra de tysksprogede områder i riget, dels fra Det tyske Riges stater.⁹⁰ Dette kan sammenlignes med, at befolkningen i hertugdømmerne frem til 1814 udgjorde cirka 25 % af rigets samlede befolkning, mens de efter bruddet med Norge kom til at udgøre henved 40 %.

Andelen af tysktalende ud af den samlede københavnske befolkning er efter alt at dømme vokset op gennem 1700-tallets første halvdel, hvor tysktalende adelsslægter dominerede ved hoffet, og hvor interessen for den tysksprogede kultur, kunst og litteratur førte en række eksperter ind i administrationen og på universitetet, der fra deres centrale poster i samfundet genererede yderligere migration fra tysksprogede områder inden for og uden for riget.⁹¹ Også den hvervede hær, som voksede op gennem århundredet, og hvor kommandosproget indtil 1773 var tysk, sikrede en fortsat vækst i andelen af tysksprogede borgere. Det er estimeret, at cirka 60 % af de hvervede soldater i København var født uden for rigets grænser, og at 84 % af disse stammede fra Det tyske Rige. Da hvervningen ophørte med udgangen af 1808, blev denne migration selvsagt drastisk indskrænket, selv om rekrutteringen af blandt andet musikere gennem hvervesystemet fortsatte helt frem til 1867.⁹²

Blandt byens erhvervsdrivende fandtes også et vist kontingent, der havde tysk som deres modersmål, dels blandt storhandelsmændene, som vi skal se nærmere på i næste kapitel, men også i håndværkerlavene. I bagerlavet stammede 33 ud af 78 mestre i tiden 1724-48 fra Det tyske Rige og blandt svendene var andelen endnu større. I skrædderlauget, der i 1771 var byens største med 322 mestre, 216 svende og 80 lærlinge, var mere end en tredjedel af metrene i perioden 1780-1800 og mere end halvdelen af svendene omkring

år 1800 tyskfødte. Så sent som i 1845 var andelen af tyskfødte mestre indenfor skrædderlauget fortsat 21,2 %.⁹³ Selvom omfanget af udenlandskfødte mestre indenfor skrædderlauget skiller sig ud, fandtes der en stor andel af tyskfødte migranter i mestrenes rækker på tværs af byens henved 50 laug. De ansatte lærlinge og især svende udgjorde en mobil og omskiftelig arbejdsstyrke, hvis størrelse og sammensætning af samme grund er vanskelig at bestemme, men alt tyder på, at den oprindelsesmæssige og sproglige diversitet her var endnu større en blandt mestrene (se afhandlingens kapitel 5). Skal man på denne baggrund give et bud på andelen af den tysksprogede befolkning omkring 1770, vil det ligge tættere på 25 % af den samlede befolkning.

Metodiske udfordringer ved kortlægningen af migrationens skala

Omtaler og estimater af omfanget af oprindelsesmæssigt, religiøst eller raciale fremmede i København er, som indikeret i det foregående, nævnt i en række skildringer af byen i den her behandlede periode. Det gælder dog for alle disse estimater, at de nærmere må betragtes som mere eller mindre kvalificerede gæt end som en egentlig opgørelse over befolkningstallet og migrationens skala. Dette skyldes på den ene side, at man ikke i folketællingerne registrerede de optaltes fødested før tællingen i 1845, samt på den anden side det mere principielle forhold, at tallene ikke kan tage højde for, hvilken form for migration der var tale om, eller hvor permanent den var.

Mens det første forhold – fraværet af tilstrækkelige og pålidelige data – er et vilkår, der er særligt for perioden, peger den sidste betragtning på en mere grundlæggende vanskelighed ved kortlægningen af migrationens betydning for befolkningsudviklingen og identitetsdannelsen i en given by på tværs af tid. Selv efter 1845, hvor oprindelsesstedet kan aflæses i folketællingerne, vil denne type statistiske kilder ikke fuldt kunne belyse omfanget af den midlertidige arbejdsindvandring, der var særlig intensiv i sommerperioderne.

Migrationshistorikeren Richard Willerslev har i sine undersøgelser af indvandringen til København fra 1850 til 1900 gjort opmærksom på, at alene det forhold, at tællingerne udførtes i januar/februar, medførte, at tællingerne ikke omfattede en stor del af den sæsonbetonede migration, der især bestod af arbejdere, der var beskæftiget i byggebranchen, og som søgte til byen i sommermånederne.⁹⁴ Noget lignende gælder Tabellerne over Industri og Håndværk i perioden 1761-1861.⁹⁵

Problematikken gælder i særlig grad studiet af migration i den tidligt moderne periode. Det var i denne periode sjældent, at en migrant brød op fra et land og slog sig ned i et andet med den hensigt at blive boende resten af livet. Som regel foretog den typiske migrant i 1700- og starten af 1800-tallet flere opbrud i løbet af livet.

Jean Marmillod, som er omtalt tidligere i dette kapitel, er et udemærket eksempel på de komplekse geografisk-rumlige relationer og identifikationer, som den serielle migration skabte, og de udfordringer, det giver, når migrationens skala skal gøres op. Marmillod var født i Schweiz, derefter i 14 år beskæftiget af den franske stat som vejingeniør, hvorfra han indkaldtes til Danmark og siden vendte tilbage til Frankrig. Han var desuden gift med en engelsk kvinde, der grundet en uhelbredelig sygdom boede hos sin mor i London. Da dette ægteskab blev ophævet i 1771, giftede Marmillod sig under sit ophold i København med den nederlandske møllebygger og fabrikant Martin van Dockums datter

Charlotte Henriette van Dockum. Hun rejste med ham til Grenoble, hvor han siden blev ansat som bro- og vejinspektør og blev, efter Marmillods død, gift med hans kollega Vigor, hos hvem hendes nevø, den senere søofficer Carl Edward van Dockum, havde været sat i pleje.⁹⁶

Forsøger man at indramme et så komplekst migrationsmønster over flere slægter og ægteskaber i et forsøg på at bestemme migrationen statistisk, vil man nødvendigvis reducere virkeligheden.

Marmillod selv skal måske anses for at være schweizer på grund af sit fødested, men er tydeligvis mere knyttet til Frankrig i sit voksne liv. Han har samtidig en varig forbindelse til London og England via sin første hustru. Omvendt er Charlotte Henriette dansk af fødsel, men opvokset i et hollandsksproget hjem og i en bekendtskabskreds, der tydeligvis omfatter en række andre migranter og er præget af stor mobilitet.

Omsætningen af så komplekse liv og identifikationsmønstre til data er en reel udfordring i kortlægningen af migrationens skala, som rækker ud over de kildemæssige udfordringer. Den påvirker nutidige historikers kortlægning og kvantificering af det eksisterende statistiske kildemateriale. Og det har også kompliceret den samtidige registrering af migranternes oprindelsessteder, som det fremgår af min gennemgang af konditorerne fra Graubünden i det nuværende Schweiz i kapitel 6.

Desuden er fraværet af pålidelige oversigter over den samlede, bofaste befolknings oprindelsessteder før 1845 selvsagt en særlig udfordring. Skal man alligevel forsøge at danne sig et omtrentligt billede af migrationens betydning for befolkningsudviklingen, kan man sammenstykke dette ved hjælp af en række forskellige kilder.

Oprindelsen af personer i de borgerskabskrævende erhverv 1699-1830

En af de bedste kilder til en kvantitativ kortlægning af Københavns migration før 1845 er borgerskabsprotokollerne, som findes på Københavns Stadsarkiv og dækker tiden 1699-1932. Heri registreredes alle borgere, der fra 1699 og frem vandt borgerskab i byen.

I den her behandlede periode var borgerskab indskrænket til kun at vedrøre borgere, der drev egen håndværks- eller handelsvirksomhed, som regel organiseret i lavene eller i kraft af kongeligt privilegiebrev.⁹⁷

Borgerskabsprotokollerne dækker således langt fra hele befolkningen og fortæller heller ikke, hvor længe de optegnede borgere blev i byen. Men de giver et indtryk af den oprindelsesmæssige diversitet gennem en længere tidsperiode og inden for et ret bredt spektrum af erhverv lige fra brændevinsbrændere til storhandelsmænd. Steve Hochstadt, der har anvendt borgerskabsprotokoller som kilder til sine studier af urban migration i Det tyske Rige før år 1800, argumenterer for, at kildetyper samlet giver et godt indtryk af migrationens betydning for byernes befolkningsudvikling. Sammen med deres familier udgjorde borgerne med deres husstande næsten halvdelen af indbyggerne i Det tyske Riges byer. Og den øvrige halvdel var mere mobil.⁹⁸ Tal fra andre europæiske byer understøtter de af Hochstadt identificerede mønstre.⁹⁹

De borgerskabstegnende borgeres andel af den samlede befolkning har givetvis udgjort en mindre andel i København, hvor den store militære garnison, universitetet og hofetaten, der ikke var underlagt borgerskabslovgivningen, udgjorde en betydelig del af byens samlede befolkning.

Historikeren Marcus Rubin har beregnet, at 20 % af Københavns befolkning i 1801

tilhørte militæret, 10 % embedsstanden og 'den lærde stand', og 4 % den militære og civile embedsstands 'invalider'. Desuden var 14 % af befolkningen tjenestefolk, og næsten 9 % tilhørte byens fattige.¹⁰⁰ De certificerede borgere og deres familier udgjorde cirka 16 % af befolkningen i 1787 og næsten 19 % af befolkningen i 1801.¹⁰¹ Omkring 80 % af håndværksmestrene og næsten 70 % af de øvrige borgere over 20 år var gift i 1787 og 1801 og havde i gennemsnit to til tre børn.¹⁰²

Efter alt at dømme har et flertal af de nye borgere ikke medbragt deres familie til byen, men har giftet sig efter ankomsten til byen. Vi kan dog ikke vide, hvor mange af borgerne, der giftede sig med andre migranter, og hvor mange der fandt indfødte hustruer, hvilket yderligere komplicerer anvendelsen af borgerskabsprotokollernes tal til mere generelle udsagn om den københavnske migration og deres sammenligning med de moderne statistiske kategorier 'indvandrere' og 'efterkommer'.

Historikeren Albert Olsen har ved hjælp af borgerskabsprotokollerne undersøgt de nye borgeres oprindelse i de danske byer i perioden 1699-1797 (se tabel 2.1).¹⁰³

Samlet udgjorde de nytegnede borgerskaber i København mellem 1699 og 1797 24.098 personer – stigende fra 1.476 borgerskaber per tiår i begyndelsen af perioden til 4.114 borgerskaber i 1790-97. Det svarer til mellem cirka 3 % af befolkning i perioden 1700-1709¹⁰⁴ og godt 4 % af befolkningen i 1790-97.¹⁰⁵ Ud af i alt 24.098 nye borgere registreret i København mellem 1699 og 1797 var 21,5 % født i København, 20,3 % født i Jylland, 24,4 % født uden for rigsgrænserne (heraf 5,6 % i Skåne), 15,8 på Sjælland, 8,4 % i hertugdømmerne, 5,4 % på Fyn og 4,8 % i Norge.¹⁰⁶

Oprindelsen af de borgerskabstagede gennemgår mindre udsving fra årti til årti. Andelen af københavnsk fødte borgere svinger således mellem 18,7 % i perioden 1716-25 til 24,8 % i perioden 1756-65. Mellem 1726 og 1735 var dog kun 15,1 % københavnsk fødte borgere, mens andelen af især jyske og sjællandske bønder var stærkt forhøjet (fra 7,2 til 13,6 %), hvilket måske kan tolkes som en reaktion på indførelsen af stavnsbåndet.¹⁰⁷

Tabel 2.1: Borgerkabsprotokollerne viser de nye borgeres oprindelse i de danske byer i perioden 1699-1797

Fødested /år	1699-1705	1706-1715	1716-1725	1726-1735	1736-1745	1746-1755	1756-1765	1766-1775	1776-1785	1786-1797	Samlet andel for hele perioden	Samlet antal
København	18,8	20,8	18,7	15,1	19,3	24,1	24,8	24,2	23,4	21,8	21,4 %	5168
Jylland - byer	2,6	3,7	5,9	1,7	1,8	2,6	1,5	1,8	3,4	4,5	2,9 %	722
Jylland - rest	17,3	18,5	14,7	21	19,9	18,6	18,1	17,9	14,8	15,4	17,4 %	4203
Sjælland - byer	6,6	7,2	6,6	4	3	3,8	2,1	3,2	3,8	4,7	4,3 %	1039
Sjælland - rest	6,5	5,4	7,2	13,6	14,6	13,1	14,5	13,6	10,6	12,3	11,5 %	2782
Fyn - byer	0,8	0,4	1,4	1,1	0,6	1	0,5	1,1	1,8	2,4	1,4 %	294
Fyn - rest	2,5	2,9	2,5	5,4	5,5	3,9	3,7	4	4,5	3,7	4 %	952
Hertugdømmemerne	3,9	5,2	8,2	7,2	6,9	6,1	8,2	10	13,2	10,2	8,4 %	2034
Norge	3,5	4,1	5,1	5,1	4,0	4,4	3,9	5,7	5,2	5,7	5,6 %	1150
Skåne	18,9	13,4	8,1	6,8	6,6	4,2	3,2	2,3	1,8	1,4	4,8 %	1341
Øvrige udland	16,8	16,4	16,3	18	16,6	17,5	18,4	15,9	16,7	15,6	16,8 %	4041
Uangivet	1,8										1,5 %	
Borgerkabsbreve ialt	1476	2235	1452	2251	2327	2199	2607	2122	3315	4114		24098

Andelen af jyske borgere, der indvandrer til København, er høj i perioden 1706-25 og 1776-1797 (mellem 3 og 5 % af de samlede borgerskaber), men lavere i de øvrige årtier (mellem 1 og 2,6 %).

Indvandringen fra hertugdømmerne er størst i perioden 1766-1797, hvor den ligger på mellem 10 og 13 % af totalen, mens den i de øvrige årtier ikke kommer over 8,2 %.

Den udenlandske indvandring ligger jævnt mellem 16 og 18 % gennem hele perioden, når indvandringen fra Skåne undtages.

Den skånske indvandring har til gengæld størst udsving. 1699-1705 er 18,9 % af borgerne fra Skåne, og årtiet efter 13,4 %, hvorefter andelen falder til 1,6 og 1,4 i perioden 1776-1787. Tallene afspejler dels, at den danske stat førte en aktiv politik for at trække flest mulige skåninge til de østdanske byer efter tabet af Skåne midt i 1700-tallet, dels udvandringen afledt af de skånske krige i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet. Den vigende tendens kan opfattes som et tegn på, at den svenske magtovertagelse i Skåne gradvist drejer regionens migranter i retning af Stockholm og det centrale Sverige. Indregner man den skånske indvandring til København i den udenlandske andel af borgerne, falder andelen af udenlandskfødte borgere fra 35,7 % i perioden 1699-1706 til 17 % i perioden 1786-1797.¹⁰⁸

Tilsammen tegnes et billede af en oprindelsesmæssig sammensat population, hvoraf kun cirka en femtedel stammede fra København, mens de øvrige fire femtedele kom til byen fra andre steder i riget og fra udlandet. Tankevækkende er det, at andelen af de udenlandskfødte borgere i 1700-tallet svarer nogenlunde til andelen af indvandrere og efterkommere i Københavns Kommune i dag.

Oversigten over udviklingen i borgerskabstagendes oprindelse kan suppleres med Marcus Rubins gennemgang af borgerskabsbreve før og efter Københavns bombardement i 1807.¹⁰⁹ Disse er gengivet i tabel 2.2.

Tabel 2.2: Borgerskabstagendes oprindelse før og efter 1807

Fødested/år	1796-1804	1808-12
København	25,9 %	35,5
Øvrige Danmark	37,8 %	30,7 %
Hertugdømmerne	13,5 %	9,5 %
Tyske Rige	11,2 %	12,5 %
Sverige	5,0 %	6,3 %
Norge	3,3 %	2,9 %
Øvrige udland	3,3 %	3,0 %
Antal breve i alt	613	863

Tallene indikerer et fald i den indenlandske immigration og indvandringen fra hertugdømmerne efter krigen, mens det samlede antal borgerskaber og indvandringen fra udlandet voksede efter 1807. Nogle af de nye borgere kan dog være indvandret før krigen.¹¹⁰ Jeg har fulgt udviklingen i borgerskabstagendes oprindelse videre frem til 1830. Undersøgelsen har dog ikke samme fuldstændige karakter som Olsens undersøgelse, men består i punktnedslag for 1810, 1820 og 1830. Tallene giver ikke desto mindre en indikation af de borgerskabstagendes fordeling i sidste del af den studerede periode.¹¹¹

Ud af i alt 593 borgerskaber tegnet i 1810 er 79 % født i det nuværende Danmark, 4,7 % i hertugdømmerne, 3,3 % i Norge, og 16,3 % i udlandet. Fra 1820 findes 454 borgerskaber fordelt på 76,9 % borgere fra det nuværende Danmark, 2,4 % fra hertugdømmerne og 20,7 % fra udlandet, inklusive Norge. For 1830 udgør antallet af borgerskabsbreve 262 i alt. Heraf stammer 80,5 % fra det nuværende Danmark, 5 % fra hertugdømmerne, mens den udenlandske andel, inklusive Norge, udgør 14,5 %. Fordelingen fremgår af tabel 2.3.

Tabel 2.3: Borgerskabstagendes oprindelse i årene 1810, 1820 og 1830

Fødested/år	1810	1820	1830*
København	19,6 %	41,6	45,8 %
Jylland	17,2 %	7,7 %	9,2 %
Øvrige Danmark	35,4 %	26,9 %	25,6 %
Hertugdømmerne	4,7 %	2,4 %	5,0 %
Tyske Rige	7,3 %	10,6 %	8,8 %
Sverige	6,1 %	5,9 %	1,9 %
Norge	3,5 %	2,4 %	2,7 %
Øvrige udland	2,9 %	1,8 %	1,1 %
Rest	3,4 %		
I alt	593	454	262

Af de udvalgte stikprøver kan nogle ret klare tendenser udlæses. Særligt to forhold påkalder sig opmærksomhed. For det første vokser andelen af københavnsk fødte borgere markant og mere end fordobles fra 1810 til 1820 – en andel, der fastholdes i 1830. For det andet holder den udenlandske andel af borgerskabstagende sig forbløffende konstant trods finanskrisen og den skiftende lovgivning og diskurs om fremmede, idet der dog kan iagttages et fald fra 1820 til 1830.

Forandringerne kan i nogen grad skyldes årlige variationer og tilfældigheder i tilgangen i det pågældende år, men særligt den væsentligt større andel af københavnsk fødte borgere kalder på en forklaring. Det er en nærliggende tanke, at det i hvert fald delvist skyldes et skift i registreringspraksis og en større omhyggelighed med at registrere de københavnsk fødte borgere, der overtog virksomheder gennem arv, og som tidligere ikke med samme omhyggelighed havde været registreret. Men det kan også skyldes forandringer i laugenes og magistratens praksis i retning af favorisering af indfødte borgere.

Det er dog især på bekostning af indenrigsfødte, at den københavnsk fødte andel vokser, mens den udenlandske andel som sagt er relativt stabil. Umiddelbart har krisen i 1813 og den efterfølgende økonomiske krise været årsag til et mindre fald i ansøgninger om næringsdrivende borgerskab, end man skulle forvente. Vi ved fra andre studier, at afståelsen af Norge i 1814 lagde en dæmper på migrationen fra dette område, selvom der stadig fandtes mange sociale bånd mellem borgerne i hovedstaden og den nu politisk adskilte region. Dette lader sig imidlertid også kun delvist aflæse i borgerskabsprotokollerne. Meget tyder således på, at ansøgninger om borgerskab kun i ret lille grad har ladet sig påvirke af den forandrede diskurs om fremmede, men tallene fra 1830 indikerer dog, at en

mere langsigtet virkning begyndte at slå igennem på dette tidspunkt og påvirkede migrationens skala og migranternes primære oprindelsessteder.

Sidstnævnte tendens tydeliggøres af folketællingerne, som efter 1845 registrerer indbyggernes oprindelsessteder og giver os mulighed for at se de borgerskabstagedes oprindelse i en bredere demografisk kontekst. Richard Willerslev har på baggrund af tællingerne opgjort andelen af udenlandske immigranter i København i 1850 til 6,8 % og i 1870 til 7,4 %. Fordelingen af de udenlandskfødte borgere ses i tabel 2.4.

Tabel 2.4. Udenlandskfødte københavnernes oprindelsessted i 1850 og 1870²⁶⁷

	1850	1870
Nordmænd		1.630
Svenskere	(inkl. nordmænd) 3.471	4.292
Slesvigere	1.758	3.243
Holstenere	982	
Tyskere	1.887	(inkl. holstenere) 3.394
Andre	656	906
I alt	8.754	13.466

I 1880'erne stiger andelen af udenlandskfødte borgere til 8 %, hvilket hænger sammen med en øget aktivitet i byggeriet og ændringer i fremmedlovgivningen i 1875. Andelen er betydeligt lavere end i 1700-tallet og de første årtier af 1800-tallet, hvilket kan afspejle forskelle mellem fag- og socialgrupper, men det kan også tolkes som en gradvis fordanskning af hovedstadens befolkning. Fordanskingen skal ses i sammenhæng med den urbaniseringsproces, som efter 1850 fik byens befolkning til at vokse eksplosivt. I denne proces oversteg andelen af indenrigske migranter massivt den udenrigske migration.¹¹²

Willerslev påpeger dog, at det, selv i perioder med systematisk registrering af oprindelsessteder, er usandsynligt, at tællingerne afspejler det faktiske antal migranter i byen. Alene det forhold, at tællingerne udførtes i januar/februar, havde som konsekvens, at de ikke inkluderede en stor del af den sæsonbetonede migration. Dette drejede sig særligt om løsarbejdere og håndværkere, der var beskæftiget i byggebranchen, og som i tusindvis søgte til byen i sommermånederne.¹¹³ Denne observation har særlig betydning i den her studerede periode, hvor den omfattende midlertidige migration til byen betyder, at enhver sammenfatning af befolkningens oprindelse og deres andel af den samlede befolkning vil være et fastfrosset øjebliksbillede af en mere eller mindre permanent mobil virkelighed.

Den franske historiker Philip Benedict taler om, at den tidligt moderne bys befolkning var som en "harmonika, der ekspanderede, når fejlslået høst og krigsførelse drev indbyggerne i omegnen til at søge tilflugt og understøttelse bag byens mure, og svandt ind, når epidemier sendte de velhavende borgere på flugt til deres landsteder eller langvarig økonomisk tilbagegang fik faglærte håndværkere til at udvandre."¹¹⁴

I 1700- og 1800-tallets København foregik også en stor midlertidig migration, der omfattede både mandlige og kvindelige tjenestefolk, hvervede soldater, sømænd, studenter, svende og lærlinge, embedsmænd, diplomater, kunstnere og artister for blot at nævne nogle af de største og/eller mest iøjnefaldende erhvervsgrupper. For nogle, for eksempel

de hvervede soldater, de omrejsende artister eller studenterne, var deres tilstedeværelse i København planlagt til at være en mere eller mindre kortvarig affære. I nogle tilfælde var dette kontraktmæssigt defineret, i andre ved selve migrationens karakter. Og selvom en del af de midlertidige migranter sidenhen ændrede planer og slog sig ned i byen mere permanent, var en stor del af befolkningen ”på gennemtræk”.¹¹⁵

Steve Hochstadt har i et studie af den førindustrielle migration til de tyske byer estimeret, at den midlertidige migration var størst i de laveste sociale lag af befolkningen.¹¹⁶

Hochstadts hypotese bakkes op af andre studier. Således kunne andelen af vandrende svende udgøre helt op til tre fjerdedele af det samlede antal svende i visse byer i Centraleuropa i sidste del af 1700-tallet.¹¹⁷ I København har tallet næppe været i den størrelsesorden, men for nogle laugs vedkommende er der ingen tvivl om, at andelen af vandrende svende af den samlede arbejdsstyrke var stor. Dette berøres nærmere i afhandlingens kapitel 5.

Hvad tyendet angår, findes der ligeledes studier, der dokumenterer den midlertidige migrations betydning. Tinne Vammen har således undersøgt oprindelsen af de skiftende tjenestepiger i ejendommen Sølvgade 30 i perioden 1880-1900 og fundet, at kun cirka en syvendedel var indfødte københavnere, en anden syvendedel fra Jylland, og cirka hver 11. tjenestepige var af udenlandsk, hovedsageligt svensk afstamning. De resterende stammede hovedsageligt fra sjællandske landsogne samt Bornholm.¹¹⁸

Det samlede antal af tjenestefolk i København i 1801 udgjorde 13.571 individer, heraf 10.084 kvinder og 3.487 mænd.¹¹⁹ Det svarer til i alt ca. 13,5 % af befolkningen. Også på denne tid har størstedelen været indenlandske og udenlandske migranter.

Andre sociale gruppers oprindelsessteder

Relativt få kilder giver mulighed for at sammenligne fordelingen af nye erhvervsdrivende borgere i byen med andre indbyggers fødested. Hvad hofetaten angår, har vi forskellige oplysninger, der indikerer en meget blandet oprindelse blandt de ansatte,¹²⁰ og det samme gælder teatrene og manufakturterne.¹²¹ Et samlet tal for andelen af udenlandske og indenlandske migranter i disse funktioner er det dog vanskeligt at fastlægge, selvom noget ville kunne udledes af naturalisationsansøgninger efter 1776 kombineret med studier af bestemte faggruppers husstande og familier på baggrund af folketællingerne med inddragelse af studier af navne og navngivningspraksis.¹²² Når det gælder byens fattige, kan vi imidlertid få et snapshot af andelen af udenlandske migranter i byen via en opgørelse udført i forbindelse med omlægningen af fattigvæsenet i 1799.

I 1807 fandtes således 8.978 fattige under Københavns Fattigvæsen. Tallet svarer til cirka 9 % af befolkningen på denne tid, og af disse var under halvdelen født i København (42,2 %). I 1819 var andelen af fattige født i København på 46,4 %, mens resten var indvandret til byen enten fra provinsen eller fra udlandet. Andelen af fattige født i Norge, Sverige, Det tyske Rige og det øvrige udland var henholdsvis 16,5 % og 14,6 % for de nævnte år. Dertil kom mellem 2 og 4 % fra hertugdømmerne.¹²³

Enkelte andre optællinger af fremmede i byen sår dog tvivl om ovenstående udlægning af migranternes antal i København og demonstrerer vanskelighederne ved at lave en præcis opgørelse over migrationens omfang og migranternes oprindelse i denne periode. Således foretager politimester Haagen i marts 1801 en optælling af antallet af fastboende

udlændinge i byen, fordi man i Danske Kancelli havde modtaget underretning om den engelske flådes tilstedeværelse i Øresund og overvejede internering af engelsk- og hannoveranskfødte mænd som en sikkerhedsforanstaltning. Haagen når frem til, at København på det tidspunkt husede 64 engelsk-, 1.494 tysk- og 2.034 svenskfødte mænd samt 312 fra resten af verden.¹²⁴ Tager vi hans tal for troende, var andelen af udenlandskfødte mænd i byen lige under 4 % af den samlede befolkning. Selv hvis man tager hensyn til, at Haagen kun tæller udenlandskfødte mænd, er tallet temmelig lavt i sammenligning med det ovenfor gennemgåede. En del af forklaringen på dette udsving kan være, at Haagen for eksempel ikke har talt håndværkersvende med og givetvis heller ikke har skullet opgøre andelen af udenlandskfødte hvervede soldater. Men det understreger også de metodiske vanskeligheder.

Migration og militarisering

Mere gennemsigtige er de data, der findes vedrørende de hvervede soldater, som i stort tal opholdt sig i København igennem hele 1700-tallet og indtil hærreformen i 1808. Allerede før enevældens indførelse i 1660 var København en stærkt militariseret by, blandt andet i kraft af dens status som flådebase. Og efter 1660 fortsatte militariseringen, der i høj grad var baseret på rekruttering udefra. Nederlandske indvandrere spillede især en rolle som skibsbyggere, navigatører og sømænd i flåden og i handelskompagnierne, hvor også en betydelig indenrigsk norsk migration indgik.¹²⁵

Der findes ikke nogle sammenhængende studier af flådepersonalets oprindelse, men for nylig har Aske Laursen Brock og Jelle Van Lottum undersøgt sammensætningen af mandskabet på en række opbrugte skandinaviske skibe på baggrund af det såkaldte English Prize Paper Archive. Arkivet rummer en række forhør med officerer og menige søfolk på opbrugte skibe, der blev gennemført for at fastslå, om der var tale om en lovlig kapring, det vil sige et skib tilhørende en nation, som England var i krig med. Foruden kaptajn og styrmand blev også udvalgte sømænd udspurgt, blandt andet om deres oprindelse og familieforhold. På baggrund af arkivet har Laursen Brock og van Lottum kunnet opbygge en database over 15.000 søfolk og 6.000 skibe opbrugt under den spanske arvefølgekrig (1701-1714) og revolutionskrigene (1776-1783 og 1792-1802). Ved hjælp af databasen har Laursen Brock og van Lottum set nærmere på oprindelsen af de søfolk, der var om bord på københavnskejeede skibe. Mens cirka 20 % af søfolkene i starten af 1700-tallet var født i København, faldt denne andel til under 5 % i perioden 1776-1803, hvor 40 % af søfolkene var ikke-sedentære migranter, og den resterende del var migranter med fast bopæl i København.

En stor del af søfolkene kom fra andre dele af riget, ikke mindst Norge, Læsø, Altona og Bornholm, men også fra Skåne og de nordtyske byer Bremen og Hamborg samt fra Nederlandene. Laursen Brock og van Lottums studier bekræfter observationer fra andre havnebyer, hvor migrantarbejdere ligeledes spillede en voksende rolle i søfarten.¹²⁶

Også landhæren var præget af omfattende (midlertidig) migration. Hvervede soldater fra især Det tyske Rige prægede byens garnison, hvor kommandosproget var tysk indtil 1773.¹²⁷ I København fandtes både hærkompagnier domineret af udenlandske hvervede soldater og rent danske kompagnier. Men de hvervede soldater dominerede gadebilledet i garnisonsbyerne.

I 1785 bestod hæren af 20.537 hvervede soldater og 16.944 udskrevne landsolda-

ter.¹²⁸ Sidstnævnte var i fredstid kun indkaldt til eksercits et par uger om året. Der findes, ifølge militærhistorikeren Karsten Skjold Petersen, ingen samlet opgørelse over andelen af udlændinge blandt de hvervede soldater, men han vurderer, at andelen ved de københavnske regimenter lå omkring 60 %, og at denne andel var lavere end andre steder i riget. I 1773 udgjorde personer fra Det tyske Rige (eksklusive slesvig-holstenere) 84 % af samtlige udlændinge ved infanteriet.¹²⁹ Tallene indikerer, at der for den store andel af byens indbyggere, der var knyttet til garnisonen og flåden, var tale om en særdeles stor sproglig og oprindelsesmæssig diversitet, som tåler sammenligning med tallene fra borgerskabsbrevene.

I 1796 skriver Otto Schellenberg, der selv var kommet til København som hvervet soldat fra Det tyske Rige og havde købt sig fri af tjenesten, at mindst hver sjette soldat er udlænding. Hovedparten er tyske, derefter følger svenskere, franskmænd, italienere, hollændere, russere, polakker, schweizere, portugisere og englændere. Af omgivelserne bliver de alle dog ofte omtalt som 'tyske' (formentlig fordi tysk var det sprog, som alle soldaterne i større eller mindre grad mestrede uanset herkomst, JIP).¹³⁰ Schellenbergs udsagn er endnu et eksempel på de vanskeligheder, der i samtiden var knyttet til etniske eller territoriale klassificeringer.¹³¹

Opsummering

Formålet med dette kapitel har for det første været at undersøge migrationens betydning for Københavns demografiske udvikling i perioden cirka 1700-1830, før den egentlige urbaniseringsproces satte ind med sløjfningen af voldene, industrialiseringen og den store vandring fra land til by. Gennem en sammenstilling af den eksisterende forskning i den københavnske migration og demografi i perioden med mere generelle synteser vedrørende migrationens gennemslagskraft og betydning for den europæiske urbaniseringsproces har jeg forsøgt at synliggøre, hvordan en by som København rummede nogle særlige forudsætninger for kulturmøder og geografisk rumlig identitetsdannelse.

Jeg har samtidig skitseret, hvordan migranter gennem deres aktiviteter eller tilstedeværelse satte deres præg på byens udseende, indretning og sprog, samt skitseret nogle af de push- og pullfaktorer, der særligt gjorde sig gældende i enevældens København. Undervejs i kapitlet har jeg diskuteret en række af de metodiske og kildemæssige problemer, feltet rummer, når det gælder kortlægningen af indvandringens omfang, klassificering og typologisering under ét, omtalt som 'migrationens skala'.

Tilsammen sandsynliggør de sammenbragte data, at den sproglige og kulturelle diversitet i København ved overgangen fra det 18. til det 19. århundrede var et grundlæggende træk ved byen, og at migranter udgjorde en langt større andel af befolkningen, end det normalt antages.

De fleste af disse migranter skilte sig ikke ud fra den øvrige befolkning i kraft af religion eller andre særlige kendetegn og lader sig blandt andet derfor vanskeligere kortlægge. Der er således et behov for at finde metoder og teoretiske tilgange, der kan være med til at give os en bedre forståelse for migrationsmønstre og identitetsdannelse blandt disse mere 'usynlige' migranter, som ofte er blevet overset eller analyseret ud fra en naturaliseret forståelse af deres nationalitet eller etnicitet.

En sådan naturaliseret forståelse har været fremherskende i forskningen i det 20. århundredes migration, hvilket også har sat sit præg på den migrationshistoriske forsk-

ning. Men tilgangen er fra begyndelsen af 1990'erne blevet kritiseret og korrigeret, blandt andet ved hjælp af transnationale og kosmopolitiske tilgange til studiet af migration og diversitet. Igennem disse nyere teoridannelser er der etableret et mere sofistikeret analyseapparat til studiet af migration og identitet, som tager højde for det forhold, at migranternes selvtilskrevne og udefra tilskrevne identiteter er skalerbare og relationelle størrelser, der forholder sig til en flerhed af geografiske rum og subjektpositioner. Det er afhandlingens hypotese, at disse indsigter også med fordel kan inddrages i migrationshistoriske studier i den førmoderne periode, hvilket vil blive afprøvet i de følgende kapitler.

Før jeg går til casestudierne, vil jeg dog i kapitel 3 gennemgå reguleringen og overvågningen af migrationen samt diskurser og subjektiveringer af fremmede i bredere forstand, hvad man sammenfattende kunne kalde for 'migrationens italesættelse'.

Kapitel 3: Migrationens italesættelse

I det foregående kapitel har jeg gennemgået en række af de kilder, der kunne sige noget om omfanget af migrationen til København i den behandlede periode – migrationens skala – samt om nogle af de primære drivere for migrationen til byen, herunder arbejdskraftbehovet samt karriere- og forretningsmuligheder inden for hoffet, hæren, søfarten, håndværket og industrien. København var i perioden 1770-1830 en befolkningsmæssigt særdeles sammensat by, men den oprindelsesmæssige diversitet indskrænkedes tilsyneladende i sidste del af perioden under indtryk af den økonomiske krise, tabet af Norge og en generel stramning af fremmedlovgivningen og reguleringen af migrationen til landet og byen. Spørgsmålet, der nu skal tages op, er, hvordan disse mange migranter opfattede hinanden og blev opfattet af myndighederne og den øvrige befolkning i byen. Med anvendelse af begreberne identitet og subjektivering, som blev diskuteret i kapitel 1, vil jeg spørge: Hvilke identiteter eller subjektpositioner blev tilgængeliggjort af den offentlige diskurs om fremmede og indfødte og gennem lovgivningen? Og hvordan konstitueredes den fremmede som figur, når indenlandske og udenlandske migranter tilsammen langt oversteg størrelsen af den indfødte befolkning i hovedparten af den her behandlede periode?

Lovgivningen om fremmede

Det er en central hypotese for de efterfølgende casestudier, at der i sidste del af 1700-tallet, særligt omkring indførelsen af indfødsretten i 1776, skete en række diskursive forskydninger i beskrivelsen af fremmede, der peger frem mod det 19. århundredes udskilning af indvandrere som en særlig gruppe, om hvilke der med historikeren Henrik Zip Zanes formulering "kunne skabes og trives særlige forestillinger, som havde betydning for kultur, adfærd, lovgivning og politik."¹ Ifølge Zip Zane skete dette i anden del af 1800-tallet med gennemførelsen af den nye fremmedlov 1875. Jeg vil dog i det følgende tydeliggøre, hvordan en del af udskilningen foregik allerede i begyndelsen af samme århundrede.

Indfødsretten ændrede ikke umiddelbart ved Københavns migrationsmønstre og demografiske udvikling, men formaliserede en diskurs, som havde været under opbygning siden 1740'erne, hvor den blandt andet indgik i den intellektuelle sprogenrebevægelse og i den engelsk inspirerede spectatorlitteratur.²

Diskursen formede en stærkere værdisættelse af det indfødte og hjemmedyrkede over for det fremmede og var forankret i borgerskabets gryende forestillinger om medborgerskab som erstatning for den traditionelle standsidentitet. Forenklet kan man sige, at individets vilje og rettigheder italesattes og gradvist blev løftet ud af standsfællesskabets ramme i løbet af 1700-tallet.

Den amerikanske historiker Charles Tilly taler om, at centraliseringen af magten og udviklingen af en direkte styreform gradvist tvang borgerne i de europæiske stater til at vælge mellem lokale og nationale loyaliteter. Oplysningens reformer var en faktor i denne udvikling, men den franske revolution og Napoleonskrigene udgjorde den primære drivkraft, fordi Frankrig i forbindelse med disse begivenheder skabte en model for centraliseret styre, som andre europæiske stater efterlignede.³ Man kunne hertil føje, at processen også lægger pres på transnationale/kosmopolitiske identitetspositioner.

Den af Tilly beskrevne udvikling medførte også, at standsfællesskabet, der ofte knyttede borgere sammen på tværs af etnicitet og sprog, blev skubbet i baggrunden til fordel for nationale og nationalt baserede klasseidentiteter, der udvikledes gennem den proces, historikeren Joep Leersen har kaldt "kulturens kultivering".⁴ Leersen henviser med dette begreb til den kulturelle udvikling af nationale identiteter gennem appropriering, bevaring, vedligeholdelse og promovning af konkrete sproglige, diskursive, materielle og performative praksisser. Disse var centrale i den gensidige afgrænsning af Europas nationale identiteter i løbet af 1800-tallet, som Leersen kortlægger.⁵

En anden konsekvens var, at det herved også blev muligt at opfatte indvandrere som en særlig gruppe eller mængde af grupper, der kunne tales og lovgives om på en bestemt måde, hvorved de gradvist kunne udskilles fra det nationale fællesskab, som de så enten kunne få mulighed for at integrere sig i eller holdes ude fra.

Processen er langstrakt og var i gang gennem hele den her behandlede periode og også i tiden efter 1850. Det kan være vanskeligt at bestemme, hvilke faser i processen der markerede afgørende brud og mentalitetsskift, men indfødsrettens indførelse og de efterfølgende forandringer af fremmedlovgivningen samt lovgivningens afsmittende virkninger på diskursen om migration, nationale tilhørsforhold og fremmedhed var skridt på vejen.

Nationaliseringsprocessens bevidsthedsskred foregår ikke lineært og homogent, men i brud og forskudte mønstre, ligesom udviklingen hen imod en opdeling af verden i nationale termer og identiteter modarbejdes og bekæmpes på det individuelle og kollektive plan fra flere sider. I mine casestudier i de næste kapitler ser jeg nærmere på, hvordan den individuelle og kollektive forhandling og modstand konkret tog sig ud inden for forskellige migrantmiljøer. Jeg skal dog i det følgende kort skitsere, hvordan de lovgivningsmæssige rammer for indvandringen ændrede sig i sidste del af 1700-tallet og første del af 1800-tallet, samt hvordan denne proces konstituerede en gradvis nationalisering af gruppeidentiteter, der tidligere primært baserede sig på standsbaserede og hierarkiske loyaliteter.

Fremmede og indfødte i lovgivningen – reguleringen af mobilitet før og efter indfødsretten

Retshistorisk beskrives indvandring som den handling, at en fremmed rejser ind og bosætter sig i et andet rige, men 'indvandring' er ikke som sådan et retsligt begreb. I stedet forholder juraen sig til fremmedes retsstilling og adgang til landet. Reglerne vedrørende adgang til landet hører under politiretten og fremmedpolitiet. Ved fremmedpolitiet forstås retsvidenskabeligt de regler, der regulerer statens kontrol med fremmedes indrejse og ophold. Ved siden af dette er en anden lovgivning, der vedrører fremmedes vilkår i privat- og offentligretslig stilling, mens de er i landet.⁶

I den her behandlede periode blev udtrykket 'fremmede' dog både brugt til at beskrive udlændinge og ikke-indfødte, det vil sige også indenlandske migranter. Og i forhold til pasudstedelse og dokumentation skelnede man ikke væsentligt mellem fremmede i den ene eller den anden betydning. I en politiplakat fra 1815 formuleres det således: "Som Rejsende anses Enhver, uden Hensyn til Køn eller Alder, som fra andet sted, inden- eller udenrigs, her til Staden ankommer, og så længe den her forbliver, uden, enten som næringsdrivende Borger, som Studerende, som Embedsmand, som Pensionist eller som den, der lever af egne Midler, her bevisligt at tage fast og stadig Bopæl."⁷

Historikeren Karl Peder Pedersen konstaterer i sin afhandling om politivæsenets udvikling i København i første del af 1800-tallet, at alle rejsende, der ikke kom fra Sjælland eller Møn, frem til 1846 principielt skulle have pas for at komme ind i hovedstaden.⁸ Også alle sørejsende skulle være i besiddelse af et pas, selv når de rejste af søvejen mellem to lokaliteter inden for samme landsdel.⁹

Pastvangen betød dog ikke, at adgangen til riget og til København var specielt indskrænket. Faktisk var der, indtil begyndelsen af 1800-tallet, generelt ret fri adgang til at indrejse i og bosætte sig inden for den danske imperiestats grænser, hvilket hang sammen med merkantilismens positive syn på indvandring og på alle andre aktiviteter, der kunne forøge statens folketal, hvilket efter merkantilistisk tankegang var ensbetydende med at forøge landets velstand, magt og produktivitet. Ligeledes så merkantilisterne generelt opkoblingen af ædelmetaller, forøgelsen af statens territorium og forsvaret af det hjemlige marked som et gode.

Således udtaler generalprokurør Henrik Stampe i 1762 i forbindelse med en sag om udvisning af en svensk instrumentmager, at udlevering af frie folk må stride mod naturrettens og statsrettens principper, "da enhver regering søger at formere og ikke formindskede undersåtternes tal og at erhverve, men ikke bortjage eller bortskænke nyttige borgere."¹⁰ I sagen lægges der vægt på, at den pågældende må udvises, fordi han ikke kan forsørge sig selv og risikerer at ligge staden til byrde. Men Stampe fortsætter:

Der findes en deel formuende Haandværksfolk her i Byen, blandt hvilke adskillige, om ikke de fleeste ere Fremmede; men ifald det blev undersøgt, er jeg noget nær vis paa, at der blandt disse Fremmede maaske ikke ville findes een Eneste, som har bragt Midler med herind [...] alle ere de komne fattige herind, og have erhvervet, hvad de nu ejer og besidder.¹¹

Som andre kilder indikerer generalprokurørens udsagn, at kontrollen med fremmedes indvandring til byen som regel var temmelig lemfældig, i hvert fald når det gjaldt kra-

vene til besiddelse af midler til egen forsørgelse.

Dette betød ikke, at indvandring foregik ukontrolleret, eller at der ikke var personer og grupper, man forsøgte at holde ude af riget eller hovedstaden. Men det betød, at man generelt forholdt sig positivt til at lade nye borgere bosætte sig i landet og i hovedstaden og i flere tilfælde tilskyndede fremmede til at bosætte sig ved at skænke dem særlige privilegier og vilkår, som vi så det i forbindelse med gennemgangen af reglerne for reformertes bosættelse i byen i kapitel 2.

Pasreglernes udvikling

Indtil 1790 var der formelt ikke stor forskel på indenlandske og udenlandske rejssende, når det gjaldt kravene til dokumentation og identifikation under rejsen. Begge skulle have et pas udstedt af de lokale myndigheder på afrejsestedet for at kunne rejse lovligt gennem landskabet. Før afrejsen var det øvrighedens pligt at sikre sig, at den afrejsende for eksempel ikke skyldte penge på stedet eller var stukket af fra tjeneste.

I begyndelsen af 1800-tallet blev personkontrollen skærpet overalt i Europa under indtryk af Napoleonskrigene og den politiske uro i kølvandet på den franske revolution. Internationalt begyndte man samtidig at afskaffe pastvangen, som regel gennem gensidige traktater mellem landene. I Danmark skete dette dog først i 1862, hvor pastvangen ophævedes for en række lande. Samtidig udvidede man politiets mandat og antal i forhold til kontrollen med fremmede og den store befolkning af midlertidige migranter, særligt blandt den fattigere del af befolkningen.

Således blev de såkaldte politimandtal indført i København i 1816,¹² og der blev ansat seks politiassistenter, der havde til opgave at indsamle viden om deres distrikts beboere, herunder især at holde øje med fremmede, tjenestefolk, daglejere og løsarbejdere.¹³ Desuden blev det bestemt, at alle værelsesudlejere og herskaber under bødestraf inden for 24 timer skulle melde tjenestefolks til- og fraflytning til politiet.¹⁴ Systemet var en lokal udløber af en større reform, der også omfattede en kirkebogsforordning fra 1812, hvorefter sognepræsterne skulle registrere alle tilrejsende, der tog længerevarende ophold i deres sogn, på en særlig tilgangsliste. Præsterne skulle ikke skelne mellem tilrejsende, men synes især at have registreret mænd i den arbejdsduelige alder.¹⁵ Registreringen i sognene blev udført meget ujævnt og generelt mangelfuldt, og desværre kender vi ikke til standarden på politimandtallene i København før 1866, da disse er gået tabt via kassation.¹⁶

Begge initiativer er udtryk for en udvidet administrativ kontrol med såvel den indenlandske som den udenlandske migration. I forlængelse af englændernes bombardement af byen i 1807 og den efterfølgende besættelse ændredes paslovgivningen efter den nye franske allieredes forbillede. I 1808 indskærpedes det således via en kongelig plakat, at det for at sikre, at "Enhver som afbenytter et Pas, ogsaa virkeligen er den Person til hvem Samme er blevet meddelt," bestemmes, "at alle Udstedere af Reisepasse i ethvert Pas skulle anføre og nøiagtigen betegne de paagjældende Personers Høide, Udseende, m.v. for saavidt disse ere af Mankjønnet og over 15 Aars Alder, hvorhos saadanne Personer tilige skulle egenhændigen regne deres Navne paa Passet i Udstedernes Paasyn."¹⁷

I Frankrig havde pas siden 1791 været forsynet med signalement, mens personbeskrivelser i det danske rige kun blev benyttet ved efterlysninger af forbrydere og savnede,

hvorfor signalementkravet blev opfattet som en kriminalisering af almindelige borgere og rejsende.¹⁸

De rejsendes kontor

I København var der fra 1789 til 1800 oprettet et særligt embede som passkriver, der skulle kontrollere og registrere tilrejsende og fremmede. Og da opgaven fra 1801 overgik fra bystyret til Københavns Politi, blev grundigheden skærpet, i første omgang på grund af personlige egenskaber hos passkriverne og fra 1811 gennem oprettelsen af et særligt paskontor.

I stedet for kun én passkriver havde kontoret, som fik navnet De rejsendes kontor, to fuldmægtige ansatte – en passekretær og en passkriver – der henholdsvis tog sig af de ankommende og udrejsende. Alle rejsende skulle herefter melde sig personligt på kontoret, og deres navn, stand, ankomstdato og rejserute føres til protokols. Desuden modtog passekretæren de daglige lister over nye logerende fra byens hoteller og logiværter. Kontoret fik også hver dag lister fra hovedvagten med oplysninger om de indrejsende, som havde passeret byens porte, ligesom kontorets ansatte skulle holde Københavns kommandant orienteret om alle ind- og udrejser.¹⁹

Det blev indskærpet, at skriveren i en særlig pasprotokol skulle nedfælde ”med Nøjagtighed den Rejsendes Signalement” og i en eksaminationsprotokol notere ankomstdato, stand, navn og formålet med rejsen nedskrevet efter nærmere forhør. Desværre er ingen af protokollerne bevaret, men nogle af de vanskeligere sager er beskrevet i korrespondancer mellem politichefen og politidirektøren.²⁰

Til kontoret var yderligere tilknyttet et par civilklædte betjente, som havde til opgave at ”underrette sig om de Rejsendes Forhold, hvis Ophold her kan ansees [for at være] mistænkeligt; at have Øje med deres Omflytning i Staden, samt at tilsige til Møder og i Tilfælde af Værgring at afhente dem, der skal underkastes personlig Fremstilling.”²¹

Som historikeren Karl Peder Pedersen konstaterer, betød oprettelsen af De rejsendes kontor en markant skærpelse af ankomstkontrollen, ”idet alle tilrejsende herefter måtte finde sig i at blive udspurgt om deres ærinde. Derigennem kunne politiet danne sig et billede af de fremmede med henblik på at fastslå deres mulige ’farlighed’ for staten og samfundet. Netop derfor var det vigtigt, at passekretæren kendte den store verden, dens manerer og kultur, således at han formåede at fortolke de finurligheder, han blev konfronteret med. Gode sprogkunderskaber var her afgørende vigtige, således at han f.eks. kunne opfatte afslørende ordvekslinger mellem herrer og tjenere. Nyttige informationer kunne også indsamles gennem iagttagelser af folks ydre fremtoning, påklædning og stil, f.eks. uniformer og ordener.”²²

I de følgende årtier voksede kontorets arbejdsbyrde, idet den statslige interesse for personkontollen fortsatte efter fredsslutningen i 1814, idet man herefter bekymrede sig om trusler mod enevælden fra kritiske borgere, som man søgte at bekæmpe gennem censur, øget politikontrol og rejsebegrænsninger. Også indførelsen af den lovpligtige vandrebog for rejsende håndværkere i 1829²³ og skudsmålsbøger for tyende i 1833 var med til at øge arbejdsbyrden, da disse skulle underskrives af paskontorets personale. Af samme grund begyndte kontoret i 1830’erne at have åbent på søn- og helligdage.²⁴

Den øgede overvågning af fremmede, der opholdt sig i landet, blev suppleret med andre initiativer. Man søgte blandt andet at begrænse indvandringen af fremmede ved at

lægge bånd på udstedelsen af privilegiebreve til at drive bestemte erhverv og ved at pålægge fremmede entreprenører, håndværksmestre og forretningsdrivende at tage indfødte læredrenge.²⁵ Nogle konsekvenser af denne politik diskuteres i afhandlingens kapitel 5 og 6.

At dette imidlertid ikke var en udvikling, der skete uden debat, er følgende meningsudveksling mellem politidirektør Hvidberg og A. S. Ørsted i 1815 et eksempel på. Udvekslingen fremgår af en intern korrespondance i Danske Kancelli kort efter Hvidbergs tiltrædelse, hvor han søgte at øge politiets bevilling ved at foreslå en yderligere udvidelse af fremmedovervågningen:

Den danske Nation er alt for svag til, at den ikke skulle beundre alt, hvad der er fremmed [...] man undser sig herved at fordre den Fremmede strengt til Regnskab i Henseende til sit Ærinde [...] Indtil den Danske Nation tid efter anden – om det er muligt – kommer saa vidt, at den alvorligt viser Fremmede, hvorledes den forstaar at sætte Pris paa sit eget Værd, maa det fra offentlig Side vanskeliggøres den Fremmede at tage enten kort eller langt ophold her; han maatte i almindelighed bestandig være under en art opsigt, han maatte ikke lettigen optages i Klubberne som rejsende Medlem og ingenlunde uden det Offentliges Mellekomst. Indfødsretten skulle yderst sparsomt tildeles en fremmed. [...] Hemmelige ordensforbindelser må ingensinde lette ham Vejen til at nå sine Hensigter. Alt dette og meget mere skal sættes inden for visse Skranker, og da vil Nationen uformærket naa sin Selvstændighed [...].²⁶

Hvidberg sigtede med sit forslag imod at synliggøre og udstille de fremmede, som nu var genstand for særlig politisk og politimæssig bevågenhed efter Napoleonskrigene. Det gjaldt blandt andet spioner for fremmede stater og personer med liberale eller pangermanske sympatier, som opfattedes som en trussel mod enevælden og konglomeratstatens sammenhængskraft – personer, som ikke var lige så iøjnefaldende som de grupper af mennesker, der tidligere havde været genstand for diskriminerende lovgivning.

Ørsted, der på den tid var jurist i Danske Kancelli, modsatte sig. Etableringen af De rejsendes kontor var efter hans mening alt rigeligt. ”At Fremmede skulle på alle Maaeder drilles og plages her i Landet,” mente Ørsted, var en farlig vej at slå ind på. ”Beskedenhed, Gæstfrihed og Evne til at fordomsfrit at bedømme andre Nationer og lære af dem har hidtil hørt til Prydelserne i den danske Nationalkarakter [...]”.²⁷

Ørsteds synspunkt sejrede i den konkrete disputs, men ikke desto mindre medførte den øgede overvågning i kombination med de europæiske staters og borgeres gensidige nationalisering, at hovedstadens befolkning gradvist blev mere homogen i sproglig og kulturel henseende.

Den særlige overvågning af fremmede før indfødsretten

Selvom reguleringen og overvågningen af fremmede således ekspanderedes under Napoleonskrigene og i tiden derefter, fandt der også en regulering af indvandringen sted før 1776, som besværliggjorde adgangen for bestemte grupper af mennesker, som ud over pas skulle have et særligt kongeligt lejdebrev på sig for at kunne færdes lovligt i riget. Det gjaldt jøder, jesuitter, katolske gejstlige og indfødte, der var overgået til den katolske tro eller andre religioner end den statsanerkendte evangelisk-lutherske. Romaer eller ’tater’,

som de dengang kaldtes, var forbudt adgang til riget.²⁸ Fremmede komedianter, linedansere og gøglere af enhver art skulle søge særlig tilladelse og skulle efter forordning af 21. marts 1738 og reskripter i 1772 og 1773 skænke halvdelen af deres overskud til fattigvæsenet i de byer, de fik tilladelse til at optræde i.²⁹

Endelig gav lovgivningen mulighed for, at landsforviste borgere fra andre riger kunne afvises ved grænsen, såfremt de ikke kunne stille sikkerhed for deres subsistens.³⁰

I denne sammenhæng er det væsentligt at understrege, at disse grupper blev udpeget og udsat for særlovgivning og andre krav end almindelige migranter af forskellige årsager, selvom et væsentligt gennemgående træk var, at myndighederne ikke ønskede, at de skulle ligge staten eller den by, de slog sig ned i, til byrde.

Således var lovgivningen mod komedianter og gøglere især baseret på den grundlæggende anke, at disse grupper var til skade for rigets samlede økonomi, idet de førte de optjente midler med sig videre ud i Europa. Noget lignende gjaldt den lovgivning, der var rettet mod de såkaldt 'sjakrejøder', mens lovgivningen mod de fleste fremmede med en anden religion primært fokuserede på faren for, at de skulle benytte deres ophold til at forvrænge den lutherske tro blandt statens øvrige indbyggere. I alle forordninger om den jødiske, reformerte eller katolske indvandring var forbuddet mod at missionere fremhævet.³¹ Ligesom det gennemgående var et krav, at fremmede, der havde en anden religiøs overbevisning og ønskede at bosætte sig i riget, skulle sværge troskabsed både på skrift og mundtligt, før de måtte slå sig ned.³² Men derudover var henholdsvis reformerte og jødiske migranter stillet meget forskelligt.

Mens det i de reformerte privilegier var understreget, at også fattige og uformuende reformerte var velkomne og kunne nyde skattefrihed og andre former for kongelig understøttelse, når de kom til landet,³³ sigtede lovgivningen om jøderne mod at holde de fattige jøder ude og kun tillade formuende jøder at bosætte sig. Forskellen i lovgivningen om de to grupper afspejler dels, at jøderne generelt blev behandlet mere fordomsfuldt og med større forsigtighed af myndigheder og gejstlige, dels at migrationen af jøder og særligt fattige jøder blev betragtet som et reelt socialt problem, som myndighederne forsøgte at begrænse gennem lovgivningen, som det er omtalt i det foregående kapitel.³⁴

Denne ældre lovgivning adskiller sig fra lovgivningen i begyndelsen af 1800-tallet ved, at den netop er målrettet relativt veldefinerede og i kraft af deres adfærd eller udseende iøjnefaldende migrantgrupper, der i tråd med standssamfundets generelle principper blev tildelt særlige rettigheder og begrænsninger i forhold til indvandring, beskæftigelse og interaktion med den øvrige befolkning. Jøderne var således på den ene side udelukket fra lavene, fra at tage en universitetsuddannelse og fra at beklæde statslige og magistrale embeder, men de nød på den anden side særlige rettigheder og beskyttelse fra kongemagtens side. Reformerte migranter var i perioder også genstand for målrettet rekruttering og privilegier, der tilskyndede dem til at tage ophold og anlægge fabrikker, samtidig med at de var genstand for indskrænkninger i deres gudsdyrkelse. Det nye i lovgivningen og overvågningen af fremmede i 1800-tallet var, at *kriterierne* for reguleringen og overvågningen ændrede sig, og at man nu i højere grad lagde vægt på, at fremmede kunne ekskluderes eller ligefrem udvises i kraft af de holdninger, de bragte med sig, snarere end på grund af deres udseende eller religion.

Forklaringer på skredet i fremmedlovgivningen

Ifølge retshistorikeren Inger Dübeck hang skiftet i kontrollen med fremmede efter år 1800 sammen med, at gruppen af velstående, veluddannede migranter dalede, i takt med at borgerskabet og eliten over hele Europa blev mere nationalsindede, mens mængden af ufaglærte, arbejdssøgende migranter voksede. Kontrollen med sidstnævnte gruppe blev derigennem overvågningens vigtigste mål.³⁵

Som det fremgår af ovennævnte, afspejlede forandringerne i lovgivningen dog også et skred i diskursen om migration, fremmede, nationer og danskhed hos meningsdannende borgere. Jeg er for så vidt enig med de forskere, der mener, at danskhed og begrebet 'den danske nation' endnu i 1800-tallets første årtier er flertydigt og for eksempel omfavnes af tysktalende borgere i hertugdømmerne og norske borgere, der derved viser deres patriotiske, nationsoverskridende fædrelandskærlighed. Men samtidig er det svært at se bort fra, at der i udsagn som de ovennævnte af Hvidberg og Ørsted er tegn på en øget national selvbevidsthed blandt i hvert fald embedsborgere. En selvbevidsthed, som blandt andet formedes gennem mødet med de fremmede og *deres* voksende nationale selvbevidsthed, og som med tiden havde potentiale til at ekskludere borgere, der ikke matchede de karaktertræk, som hæftes på den danske nation. Hvilket vel igen kan kædes sammen med det øgede fokus på *identifikation* af fremmede, hvorved interessen for, hvordan migranter og andre tilrejsende *adskilte sig* fra den indfødte befolkning, kom i centrum for den administrative og overvågningsmæssige praksis.

Vi kan således opsummere, at der i udviklingen af fremmedlovgivningen fra indfødsretten og frem til 1830 sker et diskursivt skred, der i stigende grad stiller fremmede og måske endda deres efterkommere i modsætning til den indfødte befolkning og udskiller migranter som en gruppe, der kan lovgives om, og hvis nationalkarakter(er) bliver drøftet som en væsentlig del af afgrænsningen og præciseringen af, hvad danskhed og dansk identitet er for en størrelse, og ikke mindst, at denne afgrænsning og præcisering af national identitet foregik i en vekselvirkning med omgivende nationer, herunder migranter fra disse, med hvem 'danske' opnåede fysisk kontakt i blandt andet København. I det følgende vil jeg yderligere udforske dette spor i diskursen om migration og fremmede uden for lovgivningens univers.

Indfødsretten og dens betydning

Indfødsretten blev indført 29. januar 1776 og var et udslag af det nye regimes ønske om at imødekomme de røster i offentligheden, som havde stillet sig kritiske over for dét, de så som en forfordeling af indfødte til fordel for fremmede eksperter og embedsmænd. Loven bestemte, at alle gejstlige, militære og civile embeder fremover skulle være forbeholdt rigets indfødte borgere "samt dem, som dermed lige kan agtes." I lovteksten fastslog kongen, at "Billigheden selv vil, at Landets Børn skal nyde Landets Brød, og Fordelene i Staten falde i dens Borgeres Lod." Samtidig understregedes det, at han satte pris på de fremmedes virksomhed, som var eller havde været i hans tjeneste. Loven gennemgik derefter i 10 paragraffer en række forhold, herunder betingelserne for, at fremmede kunne opnå ligestilling med indfødte, og bestemmelser vedrørende fremmedes ansøgning om naturalisation i fremtiden. Blandt andet kunne personer, der ejede gods, fabrikker, ejendomme eller andele i handelskompagnierne, lærere, entreprenører, hvervede soldater og personer, der allerede var i embede, uproblematisk opnå naturalisation.

Loven blev således ikke umiddelbart indført med den hensigt at vanskeliggøre adgangen til riget for fremmede borgere generelt. Loven var tværtimod et forsøg på at holde sammen på helstaten og sikre opbakning til det styre, der havde taget over efter Struensee-intermezzoet.³⁶ Struensee havde selv gennem en forordning af 10. april 1771 afskaffet de ovenfor omtalte fremmedprivilegier fra 1748 og 1685, der gav fremmede entreprenører skattefrihed og toldfrihed i de første år i landet. Dette ville have begrænset indvandringen af disse attraktive nye borgere, og forordningen blev da også ophævet i august 1772 og ligefrem udvidet til at gælde ikke blot fremmede med en anden religion, men alle fremmede via en forordning fra 1802.³⁷ ”Struensees efterfølgere var nok nationale, men de var først og fremmest merkantilister,” som Olsen konstaterer.³⁸

Der var stadig stort behov for udlændinge, ikke mindst til anlæggelse af de nye manufakturer, og tildelingen af privilegier til udlændinge, der blev indkaldt for at medvirke til industrialiseringen af landet, fortsatte derfor også efter 1776. Indfødsretten var efter Albert Olsens mening mest rettet mod udvidelsen af privilegierne i 1748, der udvidede tidligere privilegier og blandt andet bestemte, at ”Fremmede som havde Midler, og var af ’Distinction’ for sig og Børn efter Ansøgning kunde blive benaadet med ’Karakterer, Distinctioner og Æres Tegn’ og blive sat i ’Betjeningen efter deres Fødsel og Capacite enten i den civile eller militære Stand’ samt blive Grever og Baroner.”

Modtagelsen af loven

Selvom indfødsretsloven således ikke formelt kan udlægges som et nationalt dokument, der skulle udelukke det fremmede og ophøje det nationale, blev den blandt nogle af de, som reagerede på loven, udlagt som et udslag af kongens fædrelandskærlighed og som et varsel om store forandringer i fremtiden.

Således skrev embedsmanden C. C. Lous en ”Eclogue”, hvori han fordømte, hvordan man tidligere havde lært af fremmede ”Alt længe nok, til vor Forhåelse/ Endskiønt Erfaring altid vidne bar/at Naturen os ey ugunstig var.”³⁹ Fremover skulle danskerne ansøres ved ”vindskeblig opfindsom Aand” og ”ædelt Mod” til selv at finde frem til, hvordan man bedst dyrkede jorden, udviklede industri og håndværk og fik handelen til at blomstre.⁴⁰ Lous mente, at kongen med loven havde tilføjet den sidste brik, der manglede, for at danskerne blev ét folk: ”Loven skrev: Bliv Danske til eet Folk – og see! det blev.”⁴¹ Lous kom også ind på, hvordan sproget var blevet ødelagt af fremmed indflydelse, men at loven nu gav håb om, at det igen skulle ”sin Renhed nå.”

Den slags tilkendegivelser var udbredt i tiden og viser, hvordan loven gav yderligere vind i sejlene til de, der var begyndt at se sig selv i et nationalpatriotisk lys.⁴² I de følgende år bruger Ove Høegh-Guldberg og de øvrige mænd i det nye styre en del tid på at udlægge lovens betydning og tolkning for borgerne og lokale myndigheder, hvilket i sig selv indikerer, at loven banede vejen for udbredelsen af nye nationalpatriotiske diskurser, som styret forsøgte at inddæmme.⁴³

Indfødsrettens virkning på fremmedes selvopfattelse og subjektivering

Indfødsretten førte ikke umiddelbart til et væsentligt fald i indvandringen. I perioden 1776-97 er 17,76 % af de nye borgere i København født uden for rigets grænser (se kapitel 2).⁴⁴ Dette svarer nogenlunde til andelen af udenlandske migranter i årtierne før og efter.

Loven påvirkede til gengæld migranternes subjektivering og identifikation, hvilket tydeligt fremgår af en gennemgang af et udvalg af de første naturalisationsansøgninger efter lovens givelse. Loven trådte formelt i kraft 15. januar 1776, og af lovens paragraf seks fremgik det, at fremmede, der ønskede naturalisation, og som ifølge loven var ligestillet med indfødte (paragraf to), inden for et år skulle ansøge om denne, hvis ikke de skulle miste denne ret. De ville i givet fald modtage deres naturalisationsbrev gratis (paragraf seks).⁴⁵

Naturalisationsansøgningerne opbevares i dag i Rigsarkivet og omfatter alene for 1776 to store arkivkasser med ansøgninger – i de fleste tilfælde nedfældet på dansk og på det lovbestemte stempelpapir nummer fire til 24 skillinger. Flere af ansøgningerne stammer fra velkendte personer fra perioden, for eksempel præsten Balthazar Münther, kunstneren Lorenz Spengler og kaptajnen og videnskabsmanden Carsten Niebuhr.

Ved gennemgang af ansøgningerne er det slående, hvor forskelligt de tidligste ansøgere om naturalisation greb processen an. Nogle, for eksempel en rådmand Willebrand, formulerer sig efter 1700-tals-målestok ganske kortfattet, henviser til loven og anmoder underdanigst om naturalisation.⁴⁶ Flere ansøgere peger på ovennævnte paragraf to og seks som lovhjemlen bag deres ansøgning. Således skriver storkøbmanden Frederick de Coninck, som var blandt de allerførste, der opnåede naturalisation: ”Med allerunderdanigst Taknæmmelighed for den ved allernaadigst Publication af Indføds-Retten tilsagte Naade og paa Grund af den 2de Articul ansøger jeg, Deres Majestæts bestallede Directeur ved General Magasinets Comptoir, fød i Haag i Holland og antaget i Deres Majestæts Tieneste den 3. May Aar [17]68, at maa blive forundt det i den 6te Artikel allernaadigst udlovede Naturalisations Brev.”⁴⁷ En anden storhandelsmand, Reinhardt Iselin, der havde drevet forretninger i byen siden 1742, siddet i direktionen i Asiatisk Kompagni og netop i 1776 var blevet optaget i friherrestanden, udtrykte sig endnu kortere og nævnte blot, at han var født i Basel i Schweiz.⁴⁸ Andre ansøgere giver sig i kast med omhyggelige redegørelser for deres oprindelse, deres liv i landet hidtil og deres troskab mod tjeneren over for kongen, hvilket loven for så vidt ikke foreskrev. Det gælder for eksempel kirurgen og professoren Johan Clemens Tode, der i sin ansøgning priser loven om indfødsretten, som et udtryk for kongens landsfaderlige kærlighed til sit folk, specificerer sin oprindelse ”ved den saakaldte Tollenspieker i de fine Lande, som hører til det Lybek-Hamborg’ske Amt Bergedorff i Holsteen,” og dernæst opremser en lang række embeder, han har bestredet under såvel den nuværende konge som hans fars regimente. Endelig slår han fast, at han har tilbragt tre femtedele af sit liv i landet (nemlig 24 af hans 40 leveår) i kongens eller hans fars ”indirecte eller directe Tieneste.”⁴⁹

Fire hofvioloner (= violinister ved Det Kongelige Kapel) fortæller ligeledes om deres oprindelsessted og de år, de har tjent i landet. Der er her karakteristisk, at alle fire henviser til deres urbane eller regionale identitet (”fra Voigtland”, ”af saxisk fødsel”, ”født i Clermont d’Auvergne”), og at de alle benytter formuleringen ”insinueres herved min allerunderdanigste Ansøgning om at nyde Naturalisations Brev og Indføds Ret,” hvilket indikerer, at de har udarbejdet ansøgningerne i fællesskab og måske endog har hyret en skriver til at udarbejde en ensartet formular for sig, eftersom de ved hoffet har kunnet klare sig med fransk og tysk og derfor næppe har haft behov for at tilegne sig det danske sprog.⁵⁰ Sakseren Johann Sigismund Koeck lægger mere vægt på sine gerninger i riget og beretter

stolt, hvordan han først har undervist ungdommen ved Kadetakademiet og nu er kasserer for den kongelige "Spectacle- og Amusements-Casse".⁵¹

Hoffets mundkok Jean Hecquet fremhæver derimod, at han nu føler sig mere dansk end fransk: "Skønt født i Normandiet i Frankrige har jeg dog altid troet at tilhøre meere de Danske end mit Fædreland. Mit Ophold i 19 Aar i Danmark har opvakt denne Tanke hos mig, og den Lykke 10 Aar at have tient Deres Majestæt som Mundkok har endnu mere styrket den."⁵²

Så bastante fædrelandskærlige erklæringer er usædvanlige. Mere karakteristisk er udsagn som dét, grosserer og preussisk konsul i Helsingør Carl Heinrich Thalbitzer kommer med i sin ansøgning. Thalbitzer takker for sin udnævnelse til hofagent og taler om, hvordan han gennem sin "Troskabs Eed" er bundet til "de for mig altid hellige Pligter af en troe Undersaats," hvilke han både som "Borger og som Rang- og Embedsholdende med allerunderdanigst Lydighed og Villighed haver opfyldt." Thalbitzer er ikke optaget af at erklære sin dansksindethed, men lægger i stedet vægt på den troskabsed, han har sværget mod landet ved sin udnævnelse til agent,⁵³ og på sin vilje og evne til at tjene og opfylde de pligter, han pålægges som borger og embedsmand. Thalbitzer læner sig op ad et patriotisk statsborgerbegreb, hvor den enkelte kan gøre sig fortjent til at ligestilles med indfødte gennem sit virke og troskab, mens Hecquet lægger vægt på sin følelse af at være dansk (eller mener, at han ved at give udtryk for en sådan nationalfølelse øger sine chancer for naturalisation). Vi skal høre mere om Thalbitzer og hans relation til en anden migrantfamilie i København i næste kapitel.

Den franske danssemester ved hoffet Pierre Laurents ansøgning skiller sig helt ud. Han benytter sig ikke af det lovhjemlede stempelpapir, men skriver et almindeligt brev til kongen på fransk. Ud over Laurent er det kun nogle af de indkaldte tyske præster, der ikke afleverer en dansksproget ansøgning i det materiale, jeg har gennemgået. Danssemesteren forsikrer, at han er yderst knyttet til landet og kongefamilien, hvor han regner med at forblive sammen med sin familie, såfremt han kan opnå den nåde at modtage naturalisation som én, der har stillet sit liv og sine evner i kongens tjeneste.⁵⁴

Ansøgningerne om naturalisation afslører således forskellige subjektiveringsprocesser og strategier for opnåelse af indfødsret, spændende fra helt korte henvisninger til bestemte paragraffer i loven til mere udførlige erklæringer af sindelag og patriotisme. Nogle ansøgere nævner slet ikke deres oprindelsessted, mens andre udfolder hele deres levned. Nogle lægger vægt på deres dansksindethed, mens andre understreger deres loyalitet over for kongen. Tilsammen demonstrerer ansøgningerne, at der herskede tvivl om, hvordan lovens ordlyd ville blive fortolket i praksis, og at loven gjorde det nødvendigt for den enkelte fremmede at overveje og definere sit tilhørsforhold til henholdsvis sit oprindelsessted og sit virkested og sin kollektive og individuelle identitet.

En af lovens afgørende konsekvenser var således, at de overvejelser, der allerede var kommet til udtryk hos meningsdannerne i den trykte presse, om forholdet mellem fremmede og indfødte og mellem nationalpatriotisme og en mere kosmopolitisk forståelse af tilhørsforhold kom til at indgå i et større antal borgeres selvforståelse og livssyn – også blandt de fremmede, der hidtil havde foretrukket at holde sig ude af denne debat.

Selve lovgivningen promoverede således nye refleksioner om tilhørsforhold og identitet blandt hovedstadens mange migranter. Men også gennem transformationen af

den lingvistiske praksis hos byens borgere foregik en positionering og tilskrivning af identitet.

At høre til i 1700-tallet

Som det tidligere er gennemgået, var geografisk-rumlige identitet i 1700-tallet en kontekst- eller domæneafhængig størrelse, i højere grad end det var tilfældet i en senere periode, da nationalstaten institutionelt og ideologisk var stadfæstet. I nogle sammenhænge var det etniske eller protonationale tilhørsforhold relevant eller noget, som individet selv eller omgivelserne fremhævede. I andre var stand, køn eller regional identitet væsentligere. Det sidste er for eksempel tydeligt i de første naturalisationsansøgninger efter indførelsen af loven i 1776, som er gennemgået i kapitel 3, hvor en del ansøgere henviser til deres oprindelse i en konkret by eller region snarere end til en national identitet. Lægen J. C. Thode taler således ikke om, at han er født i Tyskland, men om, at han stammer fra et landskab i det lybsk-hamburgske hertugdømme. Hofviolinisterne omtaler sig selv som værende ”fra Voigtland”, ”fra Clermont d’Auvergne” og ”af saksisk fødsel”.

Den saksiske identitet bliver yderligere udfoldet hos den allerede nævnte Friederike Brun. Hun var datter af præsten ved den tyske Petri Kirke, Balthasar Münter, og omtaler flere steder familiens saksiske rødder, der har betydning både for en bestemt væremåde og for konkret kulturel praksis. I modsætning til Zinn var Münter indvandret til København med sin familie, da han blev indkaldt som præst for menigheden. Friederike skriver i sine memoirer om den medbragte saksiske tjener, at han ”som andre saksere var meget flittig af natur og ved egen flid nåede så vidt, at han blev organist ved en kirke i København, samtidigt med at han gav undervisning [i klaver] i de bedre familier og virkelig bragte nogle børn meget vidt. Men med mig lykkedes det ikke; han var ganske uden følelse, og under undskyldning af vores gamle bekendtskab begyndte han i sin overdrevent store iver at slå mig over fingrene, når jeg ikke satte dem rigtigt.”⁵⁵

Brun fortæller også om broren Balthasar, der kun drømmer om at blive sømand og også bliver det, men senere drukner under badning i Garonnefloden i en alder af 17 år. Morens modstand mod sønnens planer tolker Friederike også som et udslag af saksisk sindelag: ”Men min mor, der stadig helt og holdent var sakser, bævede for havets farer.”⁵⁶

Når det gælder kulturel praksis, fortæller hun om ”den mere fornuftige *saksiske* måde at behandle [spæd]børn på.” Hun passer gartnerens og arbejderkonernes børn i det havehus, familien har ved blegdammene, og forfærdes over, hvor stramt de små er indsvøbt ”på den dengang på Sjælland normale måde:” ”Stive som mumier, tildækkede op til halsen og med underbundne arme; eftersom huen var bundet fast under hagen, havde de små skabninger kun øjnene fri, for ved det første skrig blev de røde som kirsebær, og der var fare for, at de skulle kvæles.” I stedet svøber Friederike dem på saksisk manér. ”I begyndelsen blev mødrene forskrækkede, når de genså børnene nyvaskede og løst svøbte med armene fri – men da min gode mor lidt efter lidt fra min side af lod sig fratrygle gamle bleer og trøjer, og eftersom mødrene genfandt deres spædbørn både roligere og pyntede, ja så lod de stå til og den nye metode blev endog efterlignet af mange.”⁵⁷

Episoden giver et sjældent indblik i, hvordan en hverdagspraksis blev forhandlet og forandret gennem et kulturmøde, der både gik på tværs af kulturelle og sociale skel i samfundet. Vægtningen af den saksiske identitet frem for den tyske hos Friederike understreger den geografisk-rumlige identitets fleksibilitet i slutningen af 1700-tallet.

Skalering og nationale definitioner på tværs af tid

Skalering af den geografisk-rumlige identitet kendes selvfølgelig også efter etableringen af nationalstaten, men her er det netop karakteristisk, at skaleringen som regel forholder sig ret direkte til afstand. En nutidig københavner, der opholder sig i København, kan finde på at definere sig selv i forhold til kvarteridentiteten som nørrebroer eller til sin oprindelse som jyde, mens den samme person, omplantet til udlandet, som regel vil starte med at definere sig selv i nationale termer, før de regionale og lokaler nuancer af den rumlige identitet udfoldes.⁵⁸

Som udviklet i kapitel 1 er der dog tegn på, at den geografisk-rumlige identitetsdannelse i de seneste årtier er begyndt at nedbryde og overskride nationalstatens rammer og i stedet finde nye kosmopolitiske, transnationale eller transkulturelle udtryk. De nævnte eksempler antyder, hvordan den rumlige identitetsdannelse blandt migranter i 1700-tallets København ligeledes var mere tvetydig og forhandelbar og især, at den ikke nødvendigvis var forankret i en national eller protonational selvforståelse.

Dette kommer også til udtryk blandt de forfattere, der midt i 1800-tallet ser tilbage på denne periode og forsøger at udrede de forskellige nationaliteter fra hinanden. Da historikeren Erich Christian Werlauf i sine erindringer fra 1860'erne prøver at genkalde sig den tyske indflydelse og de mange tyske, der var ansat i administrationen, på universitetet og ved hoffet, skriver han om den allerede omtalte Johan Clemens Tode, der var professor ved det medicinske fakultet, at han "dog kunne anses for Dansk saavel i Sprog som i Tænkemåde." Han fortæller også om en Jacob Just Gudenrath, der var blevet forbigået til et juridisk professorat ved universitetet til fordel for Johan Frederik Vilhelm Schlegel, en tysk efterkommer, der var født i København.⁵⁹ Af denne grund udviklede han et så stort had til "Alt, hvad der var tysk," at han "gav sin Harme Luft," ikke kun "mod virkelig tydskfødte eller i det ringeste Holstenere, t. Ex. Callisen og Schumacher, men han gik endog saa vidt, at han ansaa Slesvigere, som her vare ansatte og talte fuldkomment Dansk, for Tydske; saaledes ansaa han Lægen Herholdt, der var født i Aabenraa, og Veterinairen Erik Viborg, der var født i Bredsted, og altsaa begge Slesvigere, ligeledes for Tydskere."⁶⁰

Citatet afspejler både, hvor vanskeligt man i samtiden havde ved at udskille enkelte etniske grupper i København, præget som byen var af sproglig og kulturel *bricolage*, men også hvor vanskeligt det er for Werlauf at 'oversætte' sine erfaringer til den samtid, han henvender erindringerne til – et samfund, hvor etniske og nationale grænser efter konflikterne i 1848-51 og 1864 står meget skarpere end i hans barndom og ungdom.

Werlaufs vanskeligheder er knyttet til det skred, der er foregået i betydningen af begrebet *nationen* og *det nationale* i overgangen fra fyrstestat til nationalstat. I slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet var begrebet *nation* ikke synonymt med en stat eller en stats befolkning. Det kunne også henvise til en egns befolkning, for eksempel 'den jyske nation', eller et fagligt betinget fællesskab.⁶¹

Egns- og fagkonnotationen medførte også, at de træk, som indlejres i *folkekarakteren*, veksler mellem et nationalt og et regionalt niveau. Debatten om fordelene ved en indfødt frem for en hvervet hær var således præget af fordomme om og karakteristikker af blandt andet nordmænd, jyder, danskere, tyskere, lollikker og fynboer.⁶² I den samme debat indgik også nogle klare forestillinger om, hvordan enhver nations måde at føre krig på var præget af det pågældende folks "Genie" og af landskabet. Denne sidste tankegang var

inspireret af blandt andet Rousseaus og Herders tanker om, hvordan det enkelte folks ånd, sprog og karakter historisk og kulturelt havde taget form i samspillet med naturen.⁶³

Sproget som identitetsmarkør

Migranternes andel af den samlede befolkning var en medvirkende årsag til, at hovedstaden København var præget af stor sproglig og kulturel diversitet i perioden. Ved byportene og blandt vagterne i havnen var plattysk udbredt, og blandt garnisonens mange hvervede soldater, ved hoffet og i en stor del af den borgerlige elite var højtysk og fransk de foretrukne sprog. I universitetsmiljøet, der søgtes af studerende fra hele riget, var latin stadig et levende sprog. Og ved hoffet og ved teateret fandtes desuden italiensksprogede operasangere, skuespillere og syngemestre. Fransk var også udbredt blandt de franske reformerte, der var kommet til byen i 1680'erne, og andre migranter fra det franske rige. Efter revolutionen kom en del *emigranter*, der også havde fransk som modersmål, og udsendinge fra det republikanske styre til byen.⁶⁴ Dertil kom jiddisch, som blev talt og skrevet blandt en del af byens jødiske indbyggere.⁶⁵

Norsk hørtes ligeledes hyppigt i byen, men spørgsmålet er, om dette normalt blev oplevet som et andet sprog eller som en dialekt på linje med de jyske, fynske og sjællandske, der, skønt det sjældent er omtalt, givetvis også trivedes i byen. Bibliotekaren E. C. Werlauf skriver, at norsk især hørtes ved Christiansborg Slotsplads og senere ved Amalienborg, ”da så mange til Garden udskrevne vare Nordmænd, især sagde man fra Gudbrandsdalen, som meentes at udmærke sig ved Beboernes høie Væxt og smukke Udseende.”⁶⁶

Også andre europæiske sprog som ungarsk, polsk, russisk, engelsk, spansk, portugisisk og italiensk har været talt blandt et mindretal af byens beboere bl.a. gesandter, købmænd, søfolk og hvervede soldater.

Jeg har i opremsningen ovenfor gengivet sprogene efter deres moderne nationalstatslige forankring og er derved egentlig selv røget kortvarigt i det, den svenske historiker Harald Gustafsson har kaldt ”den nationalistiske fælde”.⁶⁷ For alle de nævnte sprog gælder det således, at man i den hverdagslige praksis næppe har haft en særlig klar eller distinkt opfattelse af, hvor grænserne mellem sprog og dialekter gik. Man kan overveje, om for eksempel norsk blev opfattet som en dialekt eller et selvstændigt sprog. Flere af de danske dialekter har været næsten uforståelige for indbyggere fra andre landsdele. De har i stedet kommunikeret gennem blandingssprog eller kreoliserede fagsprog. Dette har været særlig almindeligt i visse faggrupper, der i udpræget grad var præget af migration og diversitet, for eksempel søfolk og hvervede soldater.⁶⁸

Spørgsmålet, som skal søges besvaret i det følgende, er, hvorledes den sproglige og oprindelsesmæssige diversitet påvirkede relationerne blandt københavnere og diskursen om fremmedhed over for national og patriotisk identitet.

Når det gælder byens to største sprog, tysk og dansk, er den fremherskende opfattelse i forskningen, at størstedelen af byens borgere forstod plattysk, uanset om det var deres førstesprog eller ej.⁶⁹ Sproghistorikeren Vibeke Winge mener desuden, at byens borgere i vid udstrækning gjorde brug af semikommunikation. Det vil sige, at de var i stand til at tale ét sprog og samtidig forstå svar på et andet uden brug af tolk.⁷⁰ Sprogbrugen blandt de af byens borgere, der mestrede flere sprog, vekslede i forhold til domænet.⁷¹

Endnu sidst i 1700-tallet bliver mange af byens gæster slået af den alsidighed og

Illustration 2.3: C.W. Eckersberg: Østerport, 1807. Københavns Museum.

I baggrunden ses porten med vagterne, der endnu på denne tid kan have været fremmede hvervede soldater, idet brugen af hvervede soldater først endeligt ophørte i 1814. J. C. Werlauf erindrer i 1860'erne om disse vagter: "Soldaterne vare dengang yderst slet lønnede; saavidt jeg mindes havde Musketererne, foruden Brød, Kvarter og Beklædning, i Penge ikke mere end 4 Skilling om Dagen. Det er derfor ofte hændet mig i min Barndom, naar jeg passerede paa Volden forbi en Skildvagt, at denne sagde i en klynkende Tone: 'Lieber junger Herr, Geben Sie nicht einern armen Soldaten einen Stilber'."⁷²

lethed, hvormed københavnernes skifter sprog. De beskriver, hvor let det er at klare sig i byen alene på tysk, og hvordan det var normalt for byens elite at overvære gudstjenester både på tysk og på dansk, samt at de næsten ikke bemærkede sprogskiftet.⁷³

Andre iagttagere bemærker dog også, at den stærke sammenblanding af sprog leder til svært forståelige blandingsprog og til vanskeligheder med at mestre bare ét af sprogene ordentligt.⁷⁴ Winge understreger, at forskellene på høj- og plattysk var så store, at byen kan betragtes som trilinguel fra midten af 1500-tallet og frem. I 1700-tallet var plattysk udbredt blandt håndværkere og menige soldater, mens overklassen talte højtysk. Sprog og social status var således stærkt forbundet. Den østrigske gesandt grev Büнау beretter for eksempel i 1742, at man ved hoffet og i byens fornemmere hjem kun hører det tyske

Illustration 2.4: Erik Paulsen: Københavns Havn, set fra Nordre Toldbod, 1788. Københavns Museum.

Den norskfødte Hans Henrik Kold fortæller, at han engang sammen med en udenlandsk gæst ankom til Toldboden i København og blev modtaget af en soldat med ordene: "Woher kommen Sie? Was bediennen Sie?" Dette undrede Kolds medrejsende, der var i tvivl om, hvilket land de var ankommet til.⁷⁵

sprog, at alle adelige familier på nær seks er tyske, og at alle borgere har tysktalende barnepiger, som kan lære børnene tysk fra barnsben af. Dansk taler kun bønderne, men disse forstår som regel også tysk, selv hvis de ikke taler det.⁷⁶

Det forhold, at udenlandske gæster fra andre riger forundres over den alsidige sprogbrug, kan give indtryk af, at den store sproglige diversitet var et særligt træk ved København.

Så usædvanlig var byens flersprogethed dog ikke. En lignende sproglig diversitet kendetegnede byerne i hele Østersøområdet og også mange imperialstaters byer. Af en samtidig beskrivelse fra Riga fremgår det for eksempel, at Riga rummede en særdeles sammensat befolkning af russere, tyskere og letlandske bønder samt englændere og svenskere. Hver nation talte sit eget sprog, men de fleste forstod tysk, som var hovedsprog sammen med russisk og lettisk.⁷⁷ En skelnen mellem 'tysk' og 'ikke-tysk' udviklede sig her til at betegne en social frem for en etnisk identifikation. Betegnelsen 'ikke-tysker' var i 1700-tallet en betegnelse reserveret til bønder, mens alle, der ikke var bønder, kunne omtales som 'tyskere', også selvom de var af engelsk eller russisk oprindelse og ikke talte et ord tysk. 'Tyskerne' i denne betydning omfattede både adelen, de lærde, borgere, embedsmænd og endda frigivne livegne, uanset oprindelse og modersmål. 'Tysk' kunne i andre kontekster vedrøre alt, der er 'fremmed', det vil sige ikke-lettisk.⁷⁸

I 1700-tallets København finder vi ikke et lige så radikalt skred i betydningerne af, hvad der er 'tysk' og 'ikke-tysk' eller 'dansk', som i Riga. Men også her kunne 'tysk' bruges

til at betegne alt fremmed. I takt med at den nationale selvbevidsthed voksede, blev udtrykket 'at tyske' også anvendt som verbum til at betegne negativt ladede praksisser. Tysk henviste således både til 'uforståelig tale' og til objekter og adfærdsformer, der blev betragtet som 'fremmede'. Adjektivet kunne også henvise til snyd og bedrag, til det at snylte og til at optræde brovtende og højroset.

Der er en tendens til, at de negative konnotationer af ordet 'tysk' og dets afledninger bliver mere udbredt i slutningen af 1700-tallet. De negative konnotationer findes for eksempel i talemåder som "Hvad gjør ikke Tydsken for Penge, sagde Bonden, da han saa en Abekat danse," "Tydsken bliver aldrig Dansken God," "Han blev vred/gjør Vind/ser højt som en Tysker" mv. Også negative udtryk som 'tydskagtig', 'tydskladen' og ikke mindst 'vildtysker' – det sidste en betegnelse for en person, der udviste 'tyskerens' typisk brovtende, højrosete opførsel – dukker op i litteraturen sidst i 1700-tallet.⁷⁹

I anledning af, at dansk fra 1772 erstattede tysk som kommandosprog i hæren, skrev Caspar Peter Rothe om forskellene i nationalkarakteren mellem tyske og danske:

Den Danske Mand er af Naturen alvorlig, af faae Ord, han elsker Korthed; De Tydske ere derimod mere Ordrige, og vidt udsvævende. Dette er begge Nationers medfødde adskillende Sindelav.⁸⁰

Flersprogetheden og blandingssprogene kendetegnede byen et godt stykke ind i 1800-tallet, selvom det tyske sprog gradvist blev trængt tilbage, og man oplevede sammenstød mellem dansk- og tysktalende i den borgerlige presse og på teatret.⁸¹ Særligt den såkaldte Tyskerfejde 1789-90 fik sindene i kog, men igen er det karakteristisk, at deltagerne i konflikten ikke nødvendigvis valgte side på baggrund af oprindelse og modersmål, men i lige så høj grad på baggrund af venskaber, stand og erhverv. Sprog og nationalitet var fortsat meget flydende størrelser. En skribent som W. H. F. Abrahamsson, der deltog aktivt i debatten og angreb det tyske sprogs indflydelse i samfundet, var selv født af tysktalende forældre i Slesvig by. Ikke desto mindre dedikerede han sig ikke kort efter sin ankomst til København i 1757 til forfremmelsen af dansk og det danske sprog i og uden for hæren. Han var en af de første, der underviste officerer på dansk, da han i 1771 blev ansat som lærer i geografi og sprog ved den nyoprettede Artilleriskole. Han knyttede venskab med forfatteren Johannes Ewald og skrev også ivrigt litterære værker og pamfletter på dansk, skønt det ikke var hans modersmål.

I 1840'erne mindedes J. L. Heiberg sin barndom omkring år 1800, hvor man endnu kunne købe skillingsviser på både tysk og dansk hos byens visekællinger, der reklamerede for deres varer på begge sprog. "Deres Dansk og Tydsk, som de, for ikke at tilsidesætte Kongens tydske Undersætter, hver anden Gang varierede med Tydsk og Dansk, vakte ikke mindste Forargelse, og Ingen drømte om, at de tvende Parter, Dansk og Tydsk eller Tydsk og Dansk om føie Tid blive saa utilfredse med hinanden, at de endog ville begjære Skilsmisse."⁸²

Tilbageblikket indikerer, at der i de mellemliggende årtier var foregået en homogenisering af sproget i byen, ligesom der havde udviklet sig en voksende modsætning mellem en dansktalende majoritet og et tysktalende mindretal, således som det blev drøftet i foregående kapitel. Kendskabet til og forståelsen af det tyske sprog var stadig udbredt, men virkningen af 1790'ernes litterære fejder og forordninger om det danske sprogs for-

rang i forvaltningerne, i hæren og i uddannelsessystemet begyndte at gøre deres virkning. Det tysksprogede miljø i København var i 1820 langt mindre fremtrædende, end det havde været i slutningen af 1700-tallet, og brugen af det tyske sprog, herunder trykning af aviser, bøger og tidsskrifter på tysk, gik støt tilbage. Napoleonskrigene skabte ny interesse for det franske og engelske sprog, og danske forfattere oversatte i stigende grad værker fra fransk og engelsk til dansk.⁸³

Samtidig blev dansk som modersmål i stigende grad koblet til de nationaliseringsbestræbelser, der var indlejret i romantikken i form af en aktiv kulturalisering af dansk kultur.⁸⁴ At udforske og perfektionere brugen af modersmålet og skabe originale digte, sange og værker på dansk så digtere og intellektuelle som en måde at skabe en national dansk identitet på og gradvist udbrede den til en bredere befolkning, blandt andet gennem skoleloven 1814, der bestemte, at alle børn mellem syv og 14 år skulle gå i skole og herigennem stifte bekendtskab med dansk sprog og litteratur og med "Landenes og især Fædrelandets historie".⁸⁵ Det skete ligeledes gennem opsætningen af såkaldt 'patriotiske' tableauer, der dog principielt adskilte sig fra den senere nationalisme ved netop at iscenesætte den patriotiske statsborger som en flerhed af folk og stænder.⁸⁶

Det er i denne sammenhæng vigtigt at undgå en alt for teleologisk fremstilling af udviklingen fra konglomeratstat til nationalstat og fra standsidentiteter til nationale identiteter. Som afslutning på kapitlet vil jeg således se nærmere på de forskellige diskurser om forholdet mellem fremmede og indfødte i perioden.

Fra patriotisme til nationalpatriotisme

Allerede ved Christian VII's tronbesættelse i 1766 blev patrioternes forhåbninger opildnet af hans valgsprog *Gloria ex amore Patriae* ('I kærlighed til fædrelandet vil jeg søge min ære'). Herved blev patriotismen gjort til statens officielle ideologi. Frederik V's styre havde været præget af en omfattende import af fremmede embedsmænd, eksperter og kunstnere, hvis loyalitet mod kongen, ifølge kritikerne, især var bundet i et kontraktligt forhold og ikke baserede sig på sande følelser. Netop retten til at besætte statens embeder blev som bekendt også omdrejningspunktet for de følgende års konflikter, kulminerende med Struensee-intermezzoet og Guldbergstyrets reaktion. Konflikten gav sig både udslag i en række fremmedkritiske tilkendegivelser, blandt andet Eiler Hagerups ofte citerede *Brev om Kærlighed til Fædrelandet*, hvor han vendte sig mod fremmede projektmagere og fallenter, som rejste fra land til land og lå rigerne til byrde, samtidig med at de besatte embeder på bekostning af de indfødte. Hagerup understregede dog samtidig, at formuende og "nyttige Fremmede" var velkomne og "burde forundes Borgerrettighed," idet de ikke alene berigede, men også ved deres eksempel opmuntrede "en Nation, som maaskee ikke just var aldeles, som den burde opvandt til det man kalder Industrie og Vindskibelig-hed."⁸⁷ Til gengæld mente han ikke, at landet havde brug for den tredje slags fremmede, "som søger at tage deel i Landets Luxe og Overflødighed, eller som derved søger at fortienne." Til disse regnede den trondhjemske bispesøn hoffolk, officerer, lærde og kunstnere og andre embedssøgende. Mængden af dem, mente Hagerup, var gerne større end behovet og nytten. Og "da de, som ere fattige kun nyde ringe Fordele i Landet, og sielden ere forbundne med Familie eller noget andet, der holder dem tilbage, da kan de let forandre Boepæl og Fædreland, og holde sig til Ordsproget: Patria est ubicunque bene [Fædrelandet er hvor som helst, hvor der er godt at være]."

Hagerup kritiserer også ansættelsen af fremmede ved hoffet og på universitetet frem for landets egne børn, ligesom han bekymrer sig over, at landets store en tid lang har ”forsynet sig med tyske Hofmestere” til at se efter deres børn.⁸⁸ Hagerups pjese kan læses som et svar på forfatteren og embedsmanden Tyge Rothes udgivelse *Tanker om Kiærlighed til Fædernelandet*, hvori Rothe havde gjort sig til talsmand for et kosmopolitisk fæderlandsbegreb og afvist fødestedskriteriet som afgørende for patriotisme i følelse og handling.⁸⁹ Men det var samtidig en direkte kritik af politikken under Frederik V og en opfordring til Christian VII og hans rådgivere om at følge en ny vej og satse på indfødte borgere. At der ikke er tale om nationalisme i en senere tids forstand, viser sig, når Hagerup opregner de fortjenstfulde forbilleder, som kan ”danne deres Landsmænds Smag,” og nævner ”en Harsdorph, Wiedevelt, Stanley, Als, Erichsen, Cramer med flere.”⁹⁰ Af disse er mere end halvdelen migrantsønner, og næppe mere end to dansktalende. Det var altså de individuelle evner samt spørgsmålet om, hvorvidt man var født i riget, Hagerup lagde til grund for, hvem der kunne danne deres landsmænds smag – ikke sprog, kultur, dansk eller tysk identitet.

De patriotiske selskaber, som dukker op over hele riget i årtierne efter indfødsretten, udspringer af borgerskabet, men lægger ikke alle vægt på fødestedet. Det væsentligste i den patriotisme, som dyrkes i selskaberne, er opgøret med det gamle samfunds privilegier knyttet til rang og stand. I stedet skal borgernes dyd og opofrende handlinger sættes i centrum for belønningen af individer og grupper. Ifølge Juliane Engelhardt, der har gennemgået et stort antal af disse selskaber, indgik nationale spørgsmål ikke som en præmis i diskussionerne i de patriotiske selskaber. De var derimod optaget af at gøre op med privilegiesamfundet, hvor rang og stand gav fortrinsret i staten. Gode handlinger og borgerdyd skulle hædres, ikke medfødte rettigheder eller dansk på bekostning af tysk. Engelhardt fremhæver også, at patriotiske selskaber understregede fæderlandskærlighedens universelle karakter og så den som komplementær med kærligheden til menneskeheden som sådan og udbredelsen af menneskets universelle rettigheder. Hun lægger også vægt på handlingsaspektet, som adskiller patriotisme fra nationalisme.

Patriotismen adskilte sig altså på et afgørende punkt fra den senere nationale ideologi; man kunne blive patriot gennem handlinger. Nationalitet opfattes derimod som en naturlig, medfødt egenskab. De tyske befolkningsgruppers tilslutning og deltagelse i helstatens anliggender siger noget om spændvidden i patriotismen. Det var en tværnational fællesskabsfølelse, der sigtede på at skabe enhed for indbyggerne i en stat. Den indeholdt ikke samme element af eksklusivitet som den nationale identitet, der i højere grad appellerede til medlemmerne af en etnisk gruppe.⁹¹

Patriotiske bidrag

Patriotismen og dens udbredelse (ofte en blanding af kongetroskab og fæderlandskærlighed) kom blandt andet til udtryk efter Slaget på Reden og særligt efter bombardementet i 1807, hvor man i Søetatens arkiver finder lister over de ”patriotiske Bidrag”. Listerne vidner om, at den patriotiske medfølelse fandtes alle vegne, og rummer bidrag fra fynske husmænd samt norske kvinder og børn fra alle dele af landet, som har doneret deres sparepenge eller sendt naturalier.⁹² Godsejerne var de første og største bi-

dragydere og sendte allerede bidrag i efteråret 1807. Mange forærede staten træer, der kunne bruges i genopbygningen af en ny flåde. Hertugen af Augustenborg tilbød således fyrtømmer til en værdi af 10.000 rigsdaler,⁹³ mens en anden tilbød, at staten uden vederlag måtte fælde ”de Egetræer, som kunne ansees tjenlige til Skibsbyggerie,” uden beregning.⁹⁴ En kvinde indsender anonymt alt sit sølvtoj med begrundelsen: ”Giennemtrengt af Kjerlighed til mit elskede og fornærmede Fødeland nedlægger jeg taknemmelig paa dets Alter en liden Skjærv, som jeg smigrer mig med deres Kongelige Højhed naadigst vil modtage som et velmeent skøndt ringe Offer fra den, der dagligt opsender Bønner til Gud for sit dyrebare Fødelands, Konges og Fyrstes Vel.”⁹⁵

Gaverne fra almindelige borgere rundt om i riget bestod især af korn, smør, kød eller penge og blev givet både til flåden og til de socialt nødstedte familier i København. Gaverne tyder på stor offervilje, og ikke sjældent forærede enkeltpersoner stort set alt, hvad de ejede af værdi, til staten. Omfanget af protokollerne og det forhold, at bidragene synes at strømme til fra alle dele af riget og fra en socialt forskelligartet befolkning, indikerer også, at patriotismens idéer havde vundet stor udbredelse på dette tidspunkt. Og selvom patriotismen på afgørende måder adskilte sig fra nationale bevægelser og netop understregede det tværnationale/transnationale fællesskab inden for riget, var det måske især i kraft af patriotismen og de patriotiske selskabers integrerende og mobiliserende kraft, at den også kan ses som forløberen for nationalismen. Ved at inddrage stadig flere mennesker i statens anliggender åbnedes der også mulighed for, at en bevægelse baseret på nationale idéer og national identitet kunne udbredes til en større del af befolkningen.⁹⁶

Patriotismen og diskursen om fremmede

Selvom patriotismen således ideelt set ikke skelnede mellem indfødte og fremmede, men fokuserede på den enkeltes handlinger og vilje til at yde ofre for fædrelandet, hvor end det var, hersker der næppe tvivl om, at patriotismen også øgede opmærksomheden på og uviljen mod ”fremmede projektmagere og fallenter”, for nu at bruge Hagerups ord, og omvendt stillede indfødte borgere i et uligt bedre lys. Ideelt set var der ganske vist en direkte forbindelse mellem fædrelandskærlighed og menneskekærlighed, men selvom medlemmerne af de patriotiske selskaber gang på gang proklamerede, at de med deres virke ønskede at fremme ”en patriotisk Tænke- og Handlemaade”⁹⁷ til statens og menneskehedens fremme, finder man i tidens udgivelser masser af synspunkter, der understøtter en favorisering af indfødte over for fremmede og en dyrkelse af sprog og landskab, som meget nemt kunne lede til en mere national holdning.

Allerede i trykkefrihedsperioden før indfødsrettens indførelse dukker således en del anonyme angreb på fremmede op, som i hvert fald må have påvirket de migranter, der tilhørte det borgerskab, fra hvis kreds angrebene typisk udgik, hvis man skal dømme ud fra de tilfælde, hvor skribenterne har kunnet identificeres.

I skriftet *Patriotiske Tanker over Fædrelandet, til nøiere og nærmere Undersøgelse og Eftertanke* hedder det således: ”Ak! mon da den retskafne Patriot uden Rørelse kan see paa, at hans kiere Fædreland, det Land, han saa høit elsker, og gandske har opofret sig, skal lide saa haardt et Stød? En retskaffen Patriot, siger jeg, som ikke lader sig indbilde det almindelige Pøbel-Snak, at vi intet forstaaer, uden at det skal læres os af Fremmede, han som anser dem for Landets Forrædere, i det minste for Landets Narre, som forkaster

Landets eget, og intet biefalder, som ei har Smag af Tydskland, Lugt fra Frankerige, og seer engelsk ud.”⁹⁸

Den anonyme forfatter, der dækker sig bag en identitet som bornholmsk degn og formentlig er studerende eller i hvert fald fra et akademisk miljø, fortsætter: ”Det er ikke at undre over, at de Indfødte selv maa mistvivle deres egen Troskab imod Fædrelandet, naar de seer, hvorledes man vrager og forkaster dem, de seer, at de Embeder, som de af Natur, Fødsel og egne Fortjenester vare værdige, tages fra dem, og gives Fremmede, som oftest saadanne, som enten ikke ere det værdige, eller forestaaer det med Troskab og Redelighed.”⁹⁹ Forfatteren gør sig således til talsmand for, at indfødte i kraft af deres fødested og ”egne fortjenester” har mere krav på embeder i staten end fremmede, selvom han ikke afviser, at de fremmede til tider bestrider deres embeder loyalt og redeligt.

Andre lærde og borgere gav udtryk for lignende og endog mere fremmedfjendtlige synspunkter. Geheimearkivar Jakob Langebek konstaterer således i et andet trykkefrit skrift:

En Fremmeds Kierlighed er kun til vore Penge,
Med Landets Velfærdt han sig ei vil stort bemænge,
En Indfød derimod ei sviger Huus og Land,
En Søn og bedre end en Tiener troes kand.¹⁰⁰

Også P. F. Suhm tog til orde mod den fremmede indflydelse under pseudonym som en engelsk rejsende i riget. Han kritiserede blandt andet, at den ”fredelige Danske” som den eneste ”approberer alt, undtagen sit eget Land,” samt at det danske folk er en af de nationer, der er ukendt og foragtet af dens egne naboer, særligt ”de Franske”. ”De danske elske i Almindelighed de Fremmede lige ind til Galenskab, besynderlig de Tyske og Franske; derfor give de Herr Klopstock Pension, som er en indfød Tysker, og meget stor Poet i sit Sprog.” Der var dog forskel. Mens de store og ministrene elskede de fremmede, var de hadet af ”Nationen [...] og de som kalde sig Patrioter.”¹⁰¹ Suhm giver ligeledes udtryk for, at i hvert fald han skelnede mellem tyske, danske og norske. Han lader sin englænder sige, at man ikke kan ”dadle Regieringen, fordi den beforder Holstenerne i Danmark, omendskjønt de ere Tydske, siden de ere Kongen af Dannemarks Undersaattere ligesaavel som de Danske og Norske. Men Almuen veed ikke at gjøre Forskiel, og Enhver, som taler et andet Sprog end den, er fremmed for den.”¹⁰²

Også efter indfødsrettens indførelse fortsatte angrebene på de fremmede. P. A. Heiberg, der i andre sammenhænge fremstår som en kosmopolitisk verdensborger og selv ender sine dage i landflygtighed i Paris, udleverer med stor spydighed og humor det københavnske tysk-danske blandingsprog, ligesom han ved talrige lejligheder kritiserer de fremmede projektmagere.¹⁰³ I en fortale til virtuosen peger han på de ”tyske Vindmagere” i landet og ser dem som et tegn på, at indfødsretsloven ikke fungerer: ”en Hoben fremmede, og især Tyskere, have vidst, endogsaa til Trods for Indfødsretten, at indsnige sig i fordelagtige og fede Embeder her i Landet.”¹⁰⁴

Suhm sammenligner her identitetstilskrivelsen blandt dannede folk med tilskrivelsen af identitet i den brede befolkning, men hans synspunkt om, at den almindelige befolkning ikke ved at gøre forskel, lader sig tilbagevise andre steder. Jeg skal blandt andet i kapitel 5 vise, hvordan der blandt vandrende svende fra København foregik en klar identi-

fikation med tyske borgere fra hertugdømmerne, når de vandrede Europas landeveje tynde. Heller ikke i København får Suhms tolkning støtte fra andre kilder.

Efter Slaget på Reden er det således karakteristisk, at historikeren og embedsmanden Barthold Georg Niebuhr over for en slægtning hylder de danske søhelte og sammenligner begivenheden med slaget ved Thermopylæ.¹⁰⁵ Han giver også udtryk for, at han som embedsmand føler sig forpligtet til at lære det danske sprog.¹⁰⁶ Senere, da han er på rejse i Det tyske Rige, føler han sig "erzundeutsch", og hans hjemve drager ham med en sådan kraft, at han ikke føler sig vel igen, før han har Elben i ryggen (og altså er 'hjemme' i hertugdømmerne og den danske imperiestat).¹⁰⁷

Så sent som i 1846 kunne amtmanden Wilhelm von Rosen i Segeberg i Slesvig endnu skrive i sin dagbog: "I skal elske hinanden: fordi hele menneskeslægten hører sammen."¹⁰⁸ Men han måtte samtidig konstatere, at få længere tænkte som han: "Nutidens egentlige kendetegn er nemlig, at alle regler betvivles og alle illusioner styrter sammen. Sammen med det onde vil også meget af det gode tilintetgøres."¹⁰⁹

Konklusion

Jeg har i dette kapitel diskuteret, hvordan forandringer i lovgivningen og overvågningen af fremmede i København i perioden 1770-1830 var med til at rekonstituere og repositionere fremmede som figur i hovedstaden. Indfødsretten repræsenterede ikke i første omgang et angreb på de mange ønskede fremmede og indvandrere, som allerede fandtes i byen, og som fortsat blev inviteret til landet. Alligevel medvirkede loven sammen med de efterfølgende årtiers revisioner af fremmed- og paslovgivningen og den øgede overvågning og regulering af fremmede under Napoleonskrigene til at redefinere den offentlige diskurs om migration og indvandring. En anden afledt konsekvens af de administrative forandringer på området var en øget selvrefleksion blandt nye og gamle immigranter, som blandt under udformningen af ansøgninger om Indfødsret og aflægning af vidnesbyrd på f.eks. De fremmedes kontor indgik i processer, der fremmede refleksioner over identitet og fremmedhed. Mens den tidligere fremmedlovgivning hovedsageligt havde sigtet mod at holde relativt veldefinerede, specifikke grupper fremmede ude af riget, var der med Indfødsretten indført et fundamentalt skelt mellem fremmede og indfødte, som på forskellige måder påvirkede alle migranter i Riget, herunder ikke mindst den socialt og oprindelsesmæssigt sammensatte gruppe af migranter i København.

Hvor blandt andre Inger Dübeck har lagt vægt på, at ændringerne i fremmedlovgivningen overalt i Europa efter år 1800 hang sammen med, at gruppen af velstående, veluddannede migranter dalede, samtidigt med at borgerskabet og eliten blev mere nationalsindede, argumenterede jeg for at vende denne forståelse om, således at det øgede fokus på at identificere og overvåge fremmede var med til at øge embedsborgerskabets (og andre indfødte borgeres) opmærksomhed på forskelle mellem fremmede og indfødte – og dermed understøtte udviklingen af en national identitet.

Jeg vendte mig dernæst mod de konkrete måder, hvorpå tilhørsforhold og identitet kunne repræsenteres og italesættes i 1700-tallet og gav eksempler på, hvordan de mere skalerbare og vagt afgrænsede geografisk-rumlige identiteter kom til syne i perioden. Særligt sproget var i denne sammenhæng både en væsentlig identitetsmarkør og en årsag til udviskning af betydningen af etniske og nationale skel til fordel for andre tilhørsforhold. Det er samtidigt vigtigt at understrege at skiftet fra denne mere skalerbare førnationale

virkelighed til en forståelse og udskillelse af migranter som fremmede og som en gruppe, der kan udskilles diskursivt, sprogligt og socialt, hverken forløber ensartet eller *overnight*. Skildringen af italesættelsen af modsætningsforholdet mellem en tysk og dansk identitet i sidste del af 1700-tallet viser tydeligt, at der var tale om en både kompleks og for de involverede personer smertefuld rekonfigurering af loyaliteter, venskaber og relationer langs etniske og nationale skillelinjer.

Nærværende kapitel danner afslutningen på afhandlingens første del, der har gennemgået afhandlingens teoretiske og metodiske udgangspunkt samt kortlagt migrationens skala og italesættelse i København i den behandlede periode. Jeg har undervejs sandsynliggjort, at diskursen, overvågningen af og lovgivningen om fremmede kombineret med hovedstadens oprindelsesmæssigt og kulturelt sammensatte befolkning skabte grundlag for, at byen i særlig grad kom til være scenen for en række forhandlinger af geografisk-rumlig identitet. I det følgende kapitler vil jeg se nærmere på, hvordan denne identitetsforhandling og -positionering udspillede sig i en række konkrete, migrationsprægede urbane miljøer i København i perioden 1770-1830.

Kapitel 4: Kulturmøder og identitetspositioner i den florissante handels netværk

Indledning

I udstillingen *At blive københavnere*, der blev vist på Københavns Museum i perioden 2010-2015, var i et afsnit om indfødsretten udstillet en lille valgurne i sølv, som handelsmanden Johann Ludvig Zinn skænkede til de 32 mænds råd i København i 1793. Urnen er smukt dekoreret og forsynet med en inskription, der udtrykker Zinns taknemmelighed mod byen, sine kollegaer i rådet og ikke mindst den stat, som havde skænket ham indfødsret. Indskriften lyder:

Kiøbenhavns ædle og velfornemme 32 Representanter offereres denne Skaal til brug ved Stemmesamlinger, af en Medborger Deres Collega, som et ringe Erkiendtligheds- og Taknemmeligheds-Tegn imod Borgerne i en Stad, hvor han som fremmed har nydt Indfødsret, Venskab, Held og Hæder.¹

Urnene, der er pyntet med et forsølvet agern på låget, og hvis hanke er dekoreret med vædderhoveder, blev reddet fra branden i 1795 og fik plads i det nye rådhus, der blev indviet i 1815 og var tegnet af arkitekten C. F. Hansen. Blandt de andre klenodier, som blev reddet fra branden, og som fortsat er bevaret i Københavns Museums samlinger, er blandt andet fire drikkebægre i sølv skænket til byrådet af den daværende borgmester Mikkel Vibe i 1613 samt det islandske drikkehorn, der blev skænket til rådstuen af Peder Schumacher Griffenfeld i 1673. Da det nuværende rådhus stod færdigt i 1905, blev urnen sammen med rådhusets andre klenodier flyttet til loftet på det nye rådhus. Det var via en gennemgang af rådhusets registrant over kunstgenstande, at urnen dukkede op igen i forbindelse med arbejdet med udstillingen.²

Illustration 4.1: Valgurne skænket til de 32 mænd af J. L. Zinn i 1793. Højde: 17 cm.

Foto: forfatteren.

Både urnen som gave og inskriptionen kan anskues som et eksempel på den forandrede position, som selv velstående og velintegrerede migranter befandt sig i oven på indfødsrettens indførelse, og den afledte, forandrede diskurs om fremmede og indfødte.

På tidspunktet for gaven til de 32 mænds råd var Zinn 60 år gammel og havde siden sin ankomst til byen i 1757 arbejdet sig op fra menig medarbejder i et af byens rigeste handelshuse Fabritius og Wever til kongelig handelsagent med egen købmandsgård og pakhus,³ foruden ansvarsfulde, prestigøse og lukrative embeder som blandt andet revisor og medlem af direktionen i Asiatick Kompagni, direktør for Den grønlandske Handel og som handelskyndigt medlem af Handels- og Søretten samt medlem af Provianteringskommissionen, der havde til opgave at undersøge, hvordan man bedre kunne sikre hovedstaden mod fødevaremangel.⁴ Det hjalp givetvis også hans naturalisationsansøgning, at han lige fra sin ankomst til byen i 1757 havde knyttet bånd til en lang række velhavende og indflydelsesrige mennesker.

Af samme grund havde han også uden problemer opnået den indfødsret, han takkede for i inskriptionen på valgurnen, hvorigennem han påkaldte sig en loyal og patriotisk identitet som statsborger i sit nye land.

Ved at sammenstille inskriptionen med andre kilder vedrørende Zinns personlighed, familie og miljø fremkommer imidlertid et mere komplekst billede af hans tilhørsforhold og identitet.

I dette og de følgende kapitler undersøger jeg forskellige migrantmiljøer og migranternes

gruppedannelse og tilhørsforhold ud fra en konstruktivistisk og kontekstuel forståelse af identitet, der understreger identitetens relationelle og situationelle væsen. En sådan kontekstuel ramme virker konstruktiv i analysen af materialet om Zinn og om den merkantile overklasse, han og hans familie var en del af. Det var et miljø præget af stor mobilitet og af sproglig, social, religiøs og oprindelsesmæssig diversitet. På den ene side var der tale om en kosmopolitisk kultur karakteriseret af en form for fælleseuropæisk dannelse, flersproglighed og kundskaber vedrørende globale handelsvarer og -netværk, men inden for dette kosmopolitiske fællesskab herskede, som vi skal se, distinkte, næsten stereotype opfattelser af de kulturelle og/eller territorielle forskelle inden for gruppen, der kredser om nogle af de folkekarakterer, der tillægges stigende betydning i perioden, både når det gælder vurdering af den enkeltes personlighed og i forhold til forskellige befolkningers egenhed til militærtjeneste og andre erhverv.⁵

I dette kapitel vil jeg indledningsvis beskrive mobiliteten og diversiteten inden for miljøet samt karakterisere den kosmopolitisme, som prægede den merkantile overklasse. Herunder vil jeg også vise, hvordan moderne begreber som *cosmopolitanism* (herefter kosmopolitisme) og *cosmopolitanization* (herefter kosmopolitisering), anvendt af blandt andre Ulrich Beck og Gerard Delanty (se kapitel 1), kan bruges til at skabe en mere nuanceret forståelse af, hvad der er på spil i de florissante købmænds sociale liv og kosmopolitiske selvforståelse. Derefter vil jeg undersøge, hvilke andre identiteter og subjektpositioner der kommer til syne gennem Zinn og hans families udsagn og forbindelser.

De spørgsmål, der således skal besvares i det følgende, er: Hvordan formede en kosmopolitisk kultur sig i en perifer hovedstad som København? Hvilke geografisk-rumlige og etniske identiteter kommer til udtryk hos Johann Ludvig Zinn og hans datter Sophie gennem deres udsagn og praksisser? Hvilken rolle spiller Zinns baggrund som immigrant for hans selvopfattelse og selvscenesættelse?

Forskningen i den florissante tid og en ny overklassens dannelse

Den florissante handels periode og dens aktører er langt fra noget nyt forskningsområde. Igennem hele det 19. og 20. århundrede har historikere og andre forskere i en række artikler og monografier beskæftiget sig med handelskompagniernes historie,⁶ med neutraliteten, der lå til grund for de store gevinster i forbindelse med handelen,⁷ med storhandelens personer,⁸ med periodens og handelens bygningshistorie,⁹ med assurancevæsenet og storhandelens organisationer i København,¹⁰ med handelens omfang¹¹ og ikke mindst livet om bord på skibene og organisationen af handelen og handelsvejene i Asien.¹²

Typisk har denne forskning karakteriseret storhandelens mænd og deres netværk som et borgerligt miljø, der med Ole Feldbæks udtryk i takt med handelens voksende omfang og deres egen finansielle succes blev bevidste om sig selv som en magtfuld klasse, hvis "samfundsborgerlige og statsborgerlige idealer, borgerlige dyder som flid og dygtighed og det følelsesfulde familie- og privatliv" blev beundret og efterlignet af deres samtidige, inklusive den adelige klasse af godsejere.

"Det var deres tanker om borgerlig frihed og lighed og om national identitet, som de politiske magthavere søgte at imødekomme og give plads for i enevælden og i helstaten. Og loven om Indfødsretten i 1776, som opfyldte det nye borgerskabs ønsker og de indfødtes eneret til statens embeder, blev deres sejrsmonument," skriver han videre og

konstaterer, at disse mænd (nemlig "de Coninck, Cramer, Duntzfelt, Erichsen, van Hemert, Rejersen, Ryberg, Saabye, Selbye, Tutein og Zinn"¹³) også var blandt de største bidragydere til Frihedsstøtten, hvis grundsten nedlagdes i 1792 som et "borgerligt sejrsmonument i marmor og sten."¹⁴

I Feldbæks i øvrigt udmærkede analyse af Asienhandelens volumen og strukturer fremstilles den florissante handels købmænd som nationalsindede borgere, der er optaget af de indfødtes rettigheder og hævdelser af de borgerlige normers sejrsgang.

Feldbæk forbigår i stilhed, at købmændene for en stor dels vedkommende ikke var indfødte og dermed selv arbejdede hårdt på at repositionere sig til en ny tids normer og idealer. Hovedparten af storkøbmændene kom fra andre dele af riget eller ligefrem fra udlandet, og de sidste blev på forskellig vis konfronteret med deres udenlandske baggrund, særligt efter Slaget på Reden i 1801 og englændernes bombardement af byen i 1807.

Man kan selvfølgelig argumentere for, at de netop derfor i særlig høj grad ønskede at markere deres tilhørsforhold til deres nye hjemland, men det ændrer ikke desto mindre ved vilkårene for en forståelse af deres engagement. Desuden er det karakteristisk, som blandt andre den amerikanske historiker Woodruff Smith har påpeget i sin glimrende bog 'Consumption and the Making of Respectability', at storhandelens mænd set i internationalt perspektiv typisk var sammensat af både adelige og borgerlige, hvis fælles identitet ikke blev til gennem besiddelsen af kapital som et produktionsmiddel i marxistisk forstand.

Derimod mener Smith, at det moderne borgerskab, forstået som en sociokulturel entitet, der omfatter komplekse strukturelle, adfærdsmæssige, kognitive og materielle aspekter, blev til igennem en række diskursive, materielle og adfærdsmæssige konstruktioner, som kulminerede med etableringen af borgerskabet som en politisk klasse i kølvandet på revolutionerne i det sene 1700-tal. Helt central var, ifølge Smith, udformningen af en ny fælles "respektabilitetskultur", hvori idealer fra såvel ældre borgerlige og adelige praksisser forenedes og antog nye balancer og udtryk. Tidligere tiders statuskonsumtion forsvandt ikke, men blev indrammet af en ny diskurs, der lagde vægt på komfort, smag, dannelse og et vist mådehold. En diskurs, som var forankret i forestillinger om den enkeltes dyd og civilisation frem for tidligere tiders fokus på ære og iøjnefaldende forbrug.¹⁵

Denne kultur, der efterhånden også blev udbredt i middelklassen, var forankret i en ny forståelse af forbrug og identitet, som blev skabt i slutningen af 1700-tallet, og som blandt andet var et forsøg på at overkomme forskelle og modsætninger mellem de forskellige standskulturer, som smeltede sammen i storkøbmændenes og andre branchers kredse.¹⁶ At beskrive denne som udelukkende borgerlig er at overse væsentlige aspekter af *spill-over* og amalgamation mellem flere forskellige paradigmer, som indgår i respektabilitetskulturens genese, medmindre man ved borgerlig simpelthen forstår den selvforståelse, der kommer af at tjene sine midler gennem handel frem for eksempel jordeje eller håndværk.

Netop de kosmopolitiske træk ved storkøbmændenes miljø, som skal skildres nærmere i det følgende, kan i Smiths tolkning ses som en anden måde at overkomme de forskelle og indbyrdes modstridende idealer, som storkøbmændene med deres vekslende baggrund spændte over.

Ifølge denne læsning kan bidragene til Frihedsstøtten ikke udelukkende opfattes som udtryk for borgerlig selvhævdelse, men nærmere som en amalgameret ny overklassens

selvhævdelse. Ligesom i andre aspekter af deres tilværelse er købmændenes evne til at tilpasse sig og navigere inden for skiftende politiske og kulturelle kontekster af afgørende betydning også for disse handlinger. I det følgende læses denne nye overklasses dannelse i et migrations- og identitetsperspektiv.

Historikeren Mikkel Venborg Pedersen har for nylig beskæftiget sig med de skiftende forestillinger om luksus og forbrugsmønstre i det danske samfund i 1700- og 1800-tallet. Den florissante tids globale handel bliver hos Venborg Pedersen især anvendt som forståelsesbaggrund for udbredelsen af den varerigdom og udviklingen af de forskellige praksisser, der omgav forbruget af de luksusvarer, som hans afhandling kredser om.¹⁷ Han udfolder blandt andet via *Adresseavisens* annoncer fra 1760'erne, hvordan byen bugnede af fremmede varer: "Dantziger Egeplanker [...] Petersborger Tællelys og Sejldug, Engelske, Hollandske og Hamborgske 'Skruefiære', Holstenske Skinker [...] Engelsk Ost, Sennop og Bogstavgager, Norsk Kummen og Mjød, Leipziger Barstofferæbler, Brunsviger Spegepølser, Lyneburger Ost og 'Negeraugen', Spanske Ansjoser [...] Tyrkiske Bønner [...] Westfalske Skinker, Flamske Sild, Schweitzer-Ost [og] ostindiske Varer af alle Slags, Stoffe som Sirtes, Abadsi, Padula, Gingang, Zirsak, Cattuner, Nankin og saa fremdeles, Baandfabrikørerne – frem for alt i 1760'erne Pullick og Tschudi paa Østergade – lokkede damerne til deres Butik, hvor Skuresnore, Barettes-, Silke-, Taftes-, franske-, Charterte-, Atlaskes- og nyemodens blommede Baand, Galloner, Agramaner og Crépiner satte dem i Henrykkelse [...] Kaffe og The af forskellige Sorter, Cango, Pecco, Thebohé, 'Zion-Ziung', Kejserthe, grøn The og lignende falbødes fra Urtekræmmernes Boder, i hvilke deres Duft blandede sig med Parfumernes Aande af Blomster."¹⁸

Annoncerne giver et fint billede af, hvordan verden indfandt sig i København gennem de globale handelsveje. De fortæller også, at den fremmede oprindelse i sig selv havde værdi for forbrugerne og kunne vække deres nysgerrighed. Samtidig er det bemærkelsesværdigt, at det for flere varers vedkommende nærmere er byen eller landskabet, de stammer fra, som udgør den geografiske reference, frem for en national betegnelse. Undtagelsen er de ældre og mere stabile imperier som Spanien, Holland, England, Tyrkiet og Frankrig, men som tidligere nævnt er betydningen af begreber som 'fransk', 'hollandsk' eller 'engelsk' ikke identisk med anvendelsen i den senere nationalstatslige periode. Her er disse betegnelser nærmest sideordnet med bybetegnelser som 'lybsk', 'hamburgsk' og 'dantziger'.

I afhandlingen gennemgår Venborg Pedersen tillige inventaret i købmanden Johann Gjerløffs bolig i Magstræde 6, hvorfra tre interiører i dag er bevaret på Nationalmuseet. Herigennem viser han, i hvor høj grad genstande og remedier til forbrug af varer fra den store verden var en del af københavnske borgeres liv i sidste del af 1700-tallet.¹⁹

Helt det samme overblik over den rumlige og materielle virkelighed, som omgav Zinn og hans husstand, lader sig ikke genskabe på baggrund af kilderne, selvom enkelte elementer træder frem gennem Sophies selvbiografi og en brandtaksation vedrørende ejendommen fra starten af 1800-tallet. Til gengæld giver biografien og de øvrige indirekte kilder til Zinns liv et et godt indblik i samspillet mellem kosmopolitisme og andre geografisk-rumlige identitetspositioner i familien og miljøet.

Kildemateriale

Kildemateriale produceret af Johann Ludvig Zinn selv findes kun i meget begrænset omfang. En forsikringspolice,²⁰ et par tilfældige breve til handelsforbindelsen og svigersønnen Henry Thalbitzer²¹ og så teksten på valgurnen, som diskuteres nærmere nedenfor. Det er stort set, hvad der er bevaret fra hans egen hånd, hvis man ser bort fra de rapporter og dokumenter, han, som regel kollektivt, har udarbejdet i forbindelse med sit arbejde som grosserer og medlem af forskellige handelskompagnier og kommissioner. Disse er af rent formel karakter og rummer ingen personlige tilkendegivelser. Desuden var Zinn part i mindst én sag om æreskrænkelser, hvorigennem det også er muligt at danne sig et indtryk af hans personlighed og miljø.

Hans virksomhed og hans private og sociale liv er dog først og fremmest skildret gennem hans ældste datter Sophies selvbiografi *Grandmamas Bekiendelser*, i hvis første del han udgør en hovedfigur.²²

I det følgende skal Zinns migrationshistorie fremstilles i korte træk som baggrund for en nærmere analyse af de forskellige identitetspositioner, der kommer til udtryk gennem hans eget og familiens liv, ikke mindst gennem Sophies beskrivelse af miljøet i selvbiografien.

Biografien er nedskrevet i tiden efter bombardementet i København i 1807 og var, ifølge Sophies fortale til bogen, oprindeligt tiltænkt parrets eneste overlevende barn William eller 'Billy', som hun kalder ham.²³ Efter alt at dømme har hun dog været klar over, at bogen ville blive læst af en bredere kreds, og har skrevet den med henblik på offentliggørelse. Ifølge fortalen skal bogen ikke med hendes vilje ses af nogen før hendes død. Men derefter må "hvem der vil" læse, hvad hun har skrevet.²⁴

Biografien fortæller episoder fra Sophies barndom, ungdom og tidlige ægteskab og er nedskrevet længe efter de begivenheder og forhold, den beskriver. Den er således både retrospektiv og selektiv i sin synsvinkel. Dette er et vilkår ved brugen af biografier og erindringer som kilde. Men ifølge sociologen og narrativitetsforskeren Gabriele Rosenthal gør det ikke selvbiografiens kildeværdi mindre, som det har været hævdet af en ældre generation af forskere. Det ændrer blot ved, hvad den kan fortælle os noget om. Rosenthal peger på, at man ved anvendelsen af erindringer må skelne den levede livshistorie i fortiden fra den bearbejdede fortalte version. Narrativiteten og det element af selektion og selvfremsstilling, der ligger i en nedskrevet selvbiografi, betyder ikke, at fortællingen bør forkastes som redigeret, filteret og derfor upålidelig. Narrativiteten og kildens tilblivelse og kontekstualisering kan fortælle os mange væsentlige ting om erindringsprocessen, om forfatteren og om den tid, vedkommende skrev i.²⁵

Biografien kan naturligvis ikke betragtes som data på samme måde som en folketælling eller et administrativt dokument, hvor forudsætningen for at læse data ud fra kilden primært består i at sætte sig ind i tilblivelsessituationen. Den er heller ikke et sandhedsvidne til de begivenheder, den omtaler, på grund af den tidsmæssige afstand og den erindringsmæssige selektion. Men selektionen og den erindringsmæssige bearbejdning kan give et indblik i nogle af de idealer og forestillinger, der præger forfatterens verdensbillede, og i de modstande, der er indbygget i den livshistoriske fortids spejling i erindringens nutid.

Man kan desuden uddrage forskellige konklusioner af de moralske og kulturelle domme og fordomme, som kommer til udtryk gennem skriftet. Ikke kun, når det angår

forfatteren selv, men også de personer, der er nært knyttet til hende og optræder hyppigt i fortællingen. Rosenthal vender sig således væk fra spørgsmålet om biografiens objektive sandhed og mod biografiens narrativ som del af en identitetsdannende proces. Frem for at se selvbiografier primært som genfortællinger af levede erfaringer bør de læses som kulturelle konstruktioner af selvet baseret på tilgængelige diskurser i samtiden.²⁶

Således rummer den selvbiografiske skildring altid et 'fortalt selv': en selvfremsstilling, der nødvendigvis blotlægger elementer, der har haft betydning for den skrivendes selvforståelse og for skabelsen af billederne af hende selv. Men dette selv er samtidig omformet i interaktion med sociale og normative forskydninger i tiden mellem oplevelses-tidspunktet og tidspunktet for nedskrivningen.²⁷

Grandmamas Bekiendelser er en kendt kilde til læsningens og borgerskabets historie i 1700-tallet og har som sådan været benyttet af både historikere, litteraturhistorikere og kønsforskere. Historikerne har ofte brugt biografien som vidnesbyrd om nogle af de begivenheder, den beskriver, blandt andet bombardementet i 1807 og revolutionsbegejstringen hos dele af borgerskabet efter 1789.²⁸ Litteraturhistorikere og kønsforskere har derimod primært interesseret sig for biografien med henblik på at belyse aspekter af kønnets og læsningens historie.²⁹ Derimod har forskerne ikke i nævneværdig grad interesseret sig for Sophies skrift som en kilde til etnisk og geografisk-rumlige identitet i overgangen fra konglomeratstat til nationalstat. Dette er hensigten i det følgende.

Indvandringen til København

Johann Ludvig var født 14. september 1734 i Maynbernheim i Bayern og kom til København i foråret 1757, da han var i begyndelsen af tyverne. De nærmere omstændigheder om Zinns ankomst til hovedstaden er ikke klarlagt, men ifølge familietraditionen havde han fem rigsbankdalere på lommen ved sin ankomst og tjente sig herefter op til at blive en af byens rigeste mænd.³⁰ Kort efter sin ankomst fik han som nævnt ansættelse i handelshuset.

Fabritius og Wever, stiftet af Johan Friedrich Wever, der selv var indvandret fra Cleve i det nordvestlige Tyskland tidligere i århundredet, og Michael Fabritius, søn af en tyskreformert vinhandler i København, hvis familie var indvandret i 1680'erne. Fabritius var imidlertid død i 1746, og Wever drev firmaet videre sammen med sin 15-årige søn Conrad Alexander, der fik titel af kongelig agent, samme år som Zinn blev ansat. Handelshuset var et af byens største og var involveret i både bank- og kommissionsforretninger, i handelen på Ostindien og i trekantshandelen gennem Wevers engagement i Vestindisk-guineisk Kompagni. Wever var også meddirektør og aktieindehaver i en række statsdrevne handelskompagnier, blandt andet Det almindelige Handelskompagni, som i 1750 fik monopol på handelen med Grønland. Det var således et godt sted at få foden indenfor, hvis man var en ung og ambitiøs mand som Johann Ludvig Zinn.

Muligvis var Zinn rekrutteret af Wever selv, men de nærmere omstændigheder lader sig ikke verificere. Oplysningen om rekrutteringen, der blandt andet findes i beskrivelsen af ham hos Schovelin, bygger efter alt at dømme på en formodning.³¹ Der var således tale om enten personlig netværksmigration eller muligvis ikke-personlig netværksmigration, hvor Zinn er rejst til København uden en konkret aftale, men med et generelt kendskab til de gunstige muligheder i den ekspanderende hovedstad.³²

Illustration 4.2: Silhouet af J. L. Zinn, formentlig af J. C. Weitlandt, 1782. Det er i grunden passende, at dette er den eneste bevarede gengivelse af Zinn. Manden træder som regel kun frem til os per stedfortræder, hvad enten det er i datteren Sophies portræt af ham eller i for eksempel den retssag, han og resten af direktionen anlægger mod Frederic de Coninck for æreskrænkelser i 1780'erne. Sagen omtales nedenfor.

Zinn var søn af Johan Fr. Zinn og Dorothea Barbara Kresz, men nogle nærmere oplysninger om disses beskæftigelse og sociale position har jeg ikke kunnet finde. Zinns oprindelsessted, Mainbernheim, omtales første gang i 889 og ligger i nærheden af Kitzingen i det nordvestlige Bayern. Mellem 1525 og 1792 hørte byen under markgreverne af Ansbachs myndighed. Herefter kom byen under preussisk herredømme, inden den fra 1806 blev en del af Bayern. I 1822 havde byen kun 1.370 indbyggere³³ og var næppe meget større, da Zinn blev født. Byen rummede i 1822 et rådhus fra 1540'erne og en befæstning, der stammede tilbage fra slutningen af 1300-tallet, da byen fik markedsrettighe-

der.³⁴ Kilderne omtaler en bror, der fortsat lever i Tyskland, hvis søn, der også hedder Johann Ludvig Zinn, blev ansat på kontoret hos vores Johann Ludvig Zinn.³⁵

Der findes ingen optegnelser om, hvorvidt Zinn er vendt tilbage til sit oprindelsessted senere i livet, men i den periode, datteren beskriver (1774-1807), var han tilsyneladende i stand til at føre sine forretninger fra sin nye hjemby, København. Et sted i Sophies selvbiografi omtales det, at broren i Tyskland er død nogle uger i forvejen, og at hun derfor klæder sig i en ”sort Floers Kjole, som vist klædte mig ret godt” til aftenens bal i Kronprinsens Klub. Hun nævner ikke, om faren har været bortrejst i forbindelse med begravelsen, men derimod at han hele dagen har været beskæftiget med forskellige former for forretningskorrespondance.³⁶ Hun omtaler i det hele taget ikke, at han forlader byen i længere perioder. Han dør i 1802 og bliver begravet i Frederiks Tyske Kirkes krypt, hvor graven stadig findes i familiens gravsted. Det er bemærkelsesværdigt, at teksten på graven er på dansk, selvom det flere steder fremhæves, at Zinn fortrinsvis talte tysk i hjemmet og blandt andet gennem sin tilknytning til den tyske kirke bevarede forbindelsen til det tysksprogede miljø i København.

Efter i de første år at have arbejdet ved kontoret i Fabritius og Wevers handelshus³⁷ tog Zinn i 1765 borgerskab som grosserer og drev fra denne tid egen virksomhed. Samme år investerede han i købmandsgården i det nuværende Kvæsthusgade 3 og et tilstødende pakhuis på grunden over for i Kvæsthusgade 4. Gården havde tidligere tilhørt justitsråd Oluf Black, der havde tjent store summer på handelen i Finmarken i 1730'erne og havde opført ejendommens forhus i 1751.³⁸ Gården forblev i Zinnfamiliens eje i mere end 150 år. Der var tale om en stor grundmuret gård på 12 fag i tre etager med fuld kælder, en seksfags kvist og flere baghuse, foruden et stort pakhuis i bindingsværk på 24 fag i tre etager med en seksfags kvist. Alene hovedhusets førstesal rummede fire stuer udsmykket med stuk, forgyldte paneler og guldlæder. To af stuerne indeholdt forskelligt stukatørarbejde, og i en af dem var væggene udsmykket med ”udi Rammer indfattet Guld Silke Meubel Damask”. På etagen var også et stort køkken og en italiensk trappe samt flere mindre kamre. Etagen ovenover var indrettet med en sal på fem fag til gaden, også den udsmykket med guldlæder og bryst- og fodpaneler. Her fandtes også flere værelser og et logement mod gården, specifikt indrettet til kontor. Øverste etage indeholdt nogle mere undseelige, bræddebeklædte rum med reoler til varer og papirer mv.³⁹

Det var således et anseeligt kompleks, Zinn flyttede ind i, hvilket krævede ansættelse af både tjenestefolk og personale. Ifølge folketællingen i 1787 var der fire ansatte i kontoret, foruden en dreng og desuden en tjener, en kusk, en gårdskarl og fire tjenestepiger. Og til selskaber kunne rummes godt 30 gæster.⁴⁰ Zinn stiftede dog først familie i 1771, da han som 37-årig giftede sig med den 17-årige Johanne Charlotte Sophie Preisler (1754-1833) ved et bryllup i Slotskirken. Parret fik sidenhen syv børn sammen, hvoraf den næstældste, Charlotta Louise, døde kort efter fødslen.⁴¹

Et kosmopolitisk netværk – om Zinns forbindelser og erhvervsaktiviteter

Via sin ansættelse i Weber og Fabritius' handelshus og gennem sin sociale opstigen blev Zinn en del af et eksklusivt, men oprindelsesmæssigt og sprogligt sammensat miljø i den såkaldt florissante tids København. Perioden fra cirka 1765 indtil 1806 var med nogle enkelte, korte nedgangsperioder præget af særdeles gunstige handelsvilkår for byens storhandelsmænd. Særligt rigets neutralitet under den amerikanske frihedskrig og i krigene,

der fulgte i kølvandet på den franske revolution, skabte gunstige vilkår for handelen. Zinn og hans ligestillede kollegaer tjente formuer gennem en trestrengt satsning på kommissions-, bankier- og grossereraktivitet med en lang række forskellige varer og penge-transaktioner.⁴² Det var desuden en betingelse for at kunne tage borgerskab som grosserer, at man ejede skibe eller anpart i skibe.⁴³ Zinn optræder dog ikke på listen over de største redere i 1797. Rederiet var ikke hans primære virksomhed.

Zinns forretninger lader sig blandt andet aflæse gennem Asiatisk Kompagnis kassejournal. Heraf fremgår det, at han i årene 1773, 1780 og 1790 købte varer for i alt 97.365 rigsdaler fra Asiatisk Kompagnis auktioner. Det var et anseeligt beløb, men langt fra for eksempel Niels Ryberg, der købte for 398.060 rigsdaler, de Coninck, der investerede 417.523 rigsdaler i de samme tre år, eller Pierre Peschier, der alene i 1790 opkøbte varer svarende til en værdi af 362.404 rigsdaler.⁴⁴

Ifølge historikeren Aage Rasch var det kun 5-10 % af importen af blandt andet silke, te og porcelæn fra Kina, der afsattes på hjemmemarkedet, mens resten blev eksporteret videre til andre markeder. Det meste gik via København, men noget af handelen skete via Kiel, Flensborg og Helsingør. Via Færøerne blev der drevet smughandel på England. Her havde blandt andre Niels Ryberg et oplag.⁴⁵ Smugleriet af kinesiske varer foregik dog også direkte fra København. Således skrev Grossererkollegiet i 1762, at når den kinesiske auktion var forbi, blev der trukket næsten lige så mange vekslere på London, som der kom fra Norge i et halvt år. Da England i 1784 sænkede tolden på te, frygtede man i København, at dette ville skade smuglerhandelen. Grossererne og handelskompagnerne havde desuden en stor afsætning af varer i Amsterdam.⁴⁶ Zinn har ganske givet taget del i denne handel.

Et andet vigtigt forretningsområde i Zinns virksomhed var søassurance, en virksomhed, der rettede sig mod at forsikre egne eller andres varer under transporten til søs. Aage Rasch har gennemgået forsikringspolicerne i Det vestindiske Handelsselskabs arkiv, der indeholder 52 søassurancepolicer fra 1779-85. 27 af dem er tegnet af Niels Ryberg alene, men flere af dem er fællespolicer med mellem fire og 16 deltagere. Fællespolicerne var en måde at sprede risikoen på. De to største assurandører, efter Ryberg, var Heinrich Ladiges og Johann Ludvig Zinn. Sidstnævnte er, sammen med Ryberg, den eneste, der har tegnet forsikringer alene.⁴⁷ Disse privattegnede assurance var en del af udviklingen i retning af en privatdrevet frihandel, som Zinn var med til at fremme. Tidligere var forsikringerne hovedsageligt sket gennem de statslige kompagnier, blandt andet Søassurancekompagniet, men ved at forsikre deres laster hos hinanden kunne købmændene underbyde kompagniets pris og overtog derfor mod slutningen af århundredet dette marked, ligesom konkurrencen kraftigt formindskede de samlede udgifter til forsikring af handelsvarer. Zinn blev i øvrigt, som en af de største private assurandører, jævnligt rådspurgt om tvivlsager vedrørende skadeserstatning mellem de enkelte assurandører og mægleren Wessely fra 1770'erne og frem. Denne ordning formaliseredes, og fra 1794-97 var Zinn medlem af et udvalg af assurandører, der afgjorde alle skades- og ritornosager.⁴⁸

Også vinimport var en del af Zinns forretningsområde. Fra prioritetsvurderingen fra 1765 ved vi, at Zinn havde en 10 fag stor vinkælder. Hans handel med vin omtales et enkelt sted af Sophie, der nævner uenigheder om prisen på et salg af et større parti vin til

Illustration 4.3: Danneskiold-Laurvigs Gaard, også kaldet 'Jernmagasinet' eller 'Grev Danneskiold-Laurvigs Baggård'. Efterhånden som Zinns forretninger udvidedes, fik han brug for mere plads og fik omkring år 1800 indrettet kontorer i denne ejendom. I matriklen af 1806 er Johann Ludvig Zinn angivet som ejer af gården.

Maleri af Johannes Rach og Hans Heinrich Eegberg, ca. 1740. Nationalmuseet.

den irsk-engelske skibskaptajn og storhandelsmand John Christmas-Christmas, der var født i Devonshire i England, men indvandret til København i 1790. I 1793 nedsatte han sig som grosserer og fik i 1801 dansk indfødsret.⁴⁹ John Christmas-Christmas eller blot Christmas, som Sophie kalder ham, indtager en betydelig rolle i selvbiografien og vil blive nævnt flere gange i det følgende.

Ligesom Zinn var de fleste andre af byens storhandelsmænd involveret i de statslige handelskompagnier, enten som participanter eller embedsmænd, flere af dem var samtidig betydelige redere eller parthavere i de forsikringsselskaber, der også oplevede stærkt vækst, hvilket blandt andet skyldtes væksten i storhandelen samt det voksende antal skibe og varerepartier, som krævede assurance.

Nogle opkøbte ligefrem jord og kunne derefter adles, som det for eksempel skete for Michael Fabritius' slægt, manden, som havde grundlagt det firma, Zinn oprindeligt fik ansættelse i, samt Peter og hans søn Friedrich Tutein, der var byens største kaffeimportører og gennem deres rederivirksomhed også var involveret i trekantshandelen.⁵⁰

De fleste storkøbmænd brugte desuden en del af deres formuer på dyrt klæde, møbler, smykker og sølvtøj, ligesom de investerede i handelsforetagender og forretninger

andre steder i Europa.⁵¹ At det var anseelige formuer, der på den måde blev opbygget, kan blandt andet aflæses af de massive donationer, som byens handelsborgere testamenterede til fattigvæsenet. Sukkerimportøren og rafinaderiejerer Heinrich Ladiges skænkede således 600.000 daler courant, Lars Wilder 400.000 og D. A. Meyer 600.000 mark banco til fattigvæsenet i byen.⁵²

Migration som fælles erfaring

Handelsborgerne, der indtjente de store formuer i perioden, havde andet til fælles end deres forretninger og de globale netværk, de derigennem indgik i. Et aspekt var indvandringen til København, som flertallet delte som en fælles erfaring. De fleste af dem var ikke indfødte københavnere, men var kommet til byen som indenlandske eller udenlandske migranter, der i kortere eller længere tid opholdt sig i byen. Marcus Rubin vurderer, at cirka to tredjedele af de 50-60 individer, som var centrale aktører i den florissante tids storhandel, var født udenbys. En kort oversigt over et udvalg af købmændene og deres oprindelse kan give et indtryk heraf: Niels Brock (Randers), Ladiges (Altona), Niels Ryberg (Jylland via Aalborg), Erich Erichsen (Odense), Prætorius (Slesvig), Harboe (Randers), Jørgen Bech (Jylland), D. A. Meyer, Trier, Natthansson, David, Hambroe og Mariboe (jøder, dog flere indfødte københavnere), Constantin Brun (Rostock), Peter Tutein (Mannheim), Hauser (Basel), Pierre Peschier (Genf i Schweiz), Frédéric de Coninck (Holland) og Charles August Selbye (katolsk adelig, født i Northumberland, men kom til København efter et længere ophold på et katolsk kollegium i Holland).⁵³

Dette netværk af centrale aktører, hvoraf en del forlod byen under den økonomiske krise i starten af 1800-tallet, blev suppleret af en stor andel af handelsagenter og aktører, der midlertidigt opholdt sig i byen for at indgå i handelsforbindelser og forretninger, hvilket tydeligt fremgår af Sophie Zinns selvbiografi. Storkøbmændene havde således et erfaringsfællesskab forankret i migrationsoplevelsen, som supplerede det fællesskab, der formedes gennem deres kollektive engagement i storhandelen.⁵⁴

Dette fællesskab, der åbenlyst rummede et stærkt konkurrencemæssigt aspekt, blev både forstærket gennem selskabelighed og faglige associationer. Sidstnævnte dels i form af forretningsmæssige partnerskaber, men også igennem for eksempel Grosserer-Societetet, som var grundlagt i 1742, og som Zinn i 1790 blev formand for. Nogle historikere fremhæver miljøets særlige tolerance over for religiøs og kulturel forskellighed, hvilket blandt andet kom til udtryk ved, at både reformerte og jødiske borgere var en integreret del af kollektivet af aktører i storhandelen og forsikringsvæsenet.⁵⁵

Der er dog også eksempler på fjendskab og jalousi mellem købmændene. En af de mest velstående og prominente af dem, den reformerte købmandssøn Frédéric de Coninck, blev således angrebet for at have udnyttet sin insiderviden i forbindelse med ophævelsen af Asiatisk Kompagnis monopol på handelen med Indien i 1770'erne og under handelskrisen 1782-83. De Coninck var kommet til København fra Haag i Nederlandene i 1763, og hans kritikere tog direkte udgangspunkt i hans fremmede oprindelse som baggrund for de fremsatte beskyldninger.⁵⁶

Ved en anden lejlighed blev de Coninck anklaget for æreskrænkelser, da han under en auktion over skibet Dansborgs ladning på Børsen i 1790 kritiserede direktionen for Asiatisk Kompagni for at have opkøbt varer i deres eget navn med hensigt om at holde priserne kunstigt oppe. Denne praksis, hævdede de Coninck, gjorde det uklart for andre,

særligt udenlandske købere, hvornår det var kompagniet som helhed, der opkøbte sine egne varer, og hvornår det var direktionen som individer. Uklarheden om direktionens køb havde skadet handelen på den københavnske børs. Det var en særdeles alvorlig anklage, da de Coninck samtidig mere end antydede, at direktionen, der bestod af Erich Erichsen, Cramer og vores Johann Ludvig Zinn, havde beriget sig selv gennem deres indsigt i forretningsgangen og prisfastsættelsen. Sagen endte med, at de Coninck blev idømt en bøde på 50 rigsdaler til Det almindelige Hospitals kasse foruden sagsomkostningerne.

En af de anklager, de Coninck fremførte, var, at Zinn skulle have købt et parti *galanga* [indonesisk ingefær] billigt og derefter solgt det tilbage til kompagniet til en højere pris, hvorved han havde forårsaget kompagniet 60 % tab. Hertil svarede Zinn gennem sin advokat, Michael Skibsted:

Sandelig Hr. Agent Zinn der endnu ikke saaledes som andre Handelshuse har været nødt til at bryde overtvert med Etatsraaden, havde ikke formodet, at en Mand der i Omgang synes at sætte nogen Pris paa hans Venskab, skulde fundet Fornøielse i at mishandle ham, ved at paadigte ham et saa nedrigt Factum, og endnu mindre at han for gjøre dette sandsynligt, skulle ikke alene selv have lukket Øinene til for Mrk. og contra Mrk, men endog instrueret Notarius ved Auctionsprotocollens Eftersyn, at udskrive det der mere end nogen Ting var i Stand til at vise, at dette Paasagn er fingert. Hr. Agent Zinn der imidlertid ikke kan andet end legge Mærke til dette Beviis paa Etatsraadens gode Sindelav, foragter i øvrigt saa meget denne Calumnie [at han, Zinn, blot har bedt mig fremlægge de beviser han har på beskyldningernes usandhed].

Advokat Skibsted fortsætter: "Etatsråden der efter Ærens Love skyldte sig det selv, at være vis i sin Sag førend han gjorde saadant Angreb mod nogen Mand, end sige mod sin Ven, kunde naar han selv havde undersøgt Sagen i Compagniets Bøger, have fundet i Protocollen for Auctionen af 18. April 1787, den lille, men til at redde hans Vens Ære, indlysende Anmærkning, at den dér solgte Galanga [...] kun bestod i hvad som var udpillet af Singels [småsten, der brugtes som balast] i Lasten og gjort reen." Deraf ville de Coninck nemt kunne slutte, hvorfor prisen på kompagniets køb af dette *galanga* var lave-re, hvis "Hjertet havde været stemt derefter."⁵⁷

Såvel de Coninck som direktionen forsvarer sig ikke kun i retssalen, men sørger også for, at sagens detaljer og deres egen udlægning af dem kommer til offentlighedens kendskab. De Coninck udgiver retssagen for at bevise den uretfærdighed, han mener sig udsat for, i offentligheden. Og direktionen føler sig derefter nødsaget til at udgive deres orientering til kompagniets interessenter om sagen. De Coninck hævder, at sidstnævnte skrift kun har haft til formål at "moere, feire og besmykke" direktionens opførsel mod bedre vidende.

Sagen tydeliggør, at storhandelens mænd stadig havde forbindelse med standssamfundets æresbegreber, men udgivelserne af sagsakterne er samtidig udtryk for fremvæksten af en borgerlig offentlighedskultur, hvor man hellere søger forlig i retssalen og gennem den offentlige mening end gennem dueller og vold. Retssagen og de udgivne afskrifter af den demonstrerer ligeledes, at der under den kosmopolitiske tolerance i storkøbmændenes kreds eksisterede et stærkt kompetitivt element, der blandt andet kom til ud-

tryk i de talrige retssager om veksler, handeler og æreskrænkelser.⁵⁸

I det følgende skal vi dog først se nærmere på, hvordan kosmopolitismen viser sig i Sophie Zinns skildring af miljøet.

Kosmopolitisme i Sophie Zinns selvbiografi

”Jeg er født i København i 1774. Min Fader var en rig Købmand. Han havde selv ved Flid og Sparsomhed erhvervet sin Formue. Han var en klog mand, men meget hidsig og opfarende. Min moder var Fromheden selv. Hun taalte min Faders Urimelighed med den blideste Taalmod, førte Husholdningen og opammede sine Børn med Moder Omhu og Ømhed.”⁵⁹

Således indleder Sophie Zinn (gift Thalbitzer) sine erindringer, der bærer titlen *Grandmamas Bekendelser*, med en sjælden omtale af morens kvaliteter.⁶⁰ Hendes far bliver derimod omhyggeligt beskrevet både her og i resten af skriftet, og Sophies relation til ham er et omdrejningspunkt i skriftets første del.

Selvbiografien er en kønsspecifik tekst, idet Sophie udfolder sin beretning fra sin position som en borgerlig, ugift ung kvinde, der efter tidens normer primært færdes offentligt i selskaber, hvor gæsterne blev betragtet som passende selskab, samt i hjemmet i Kvæsthusgade, der også dannede rammen om undervisning, sysler og social aktivitet.

Teksten er også delvist kønnet i sit tema, da den i en episodisk fortælleform beskriver begivenheder, følelser, korrespondancer og personlige dramaer knyttet til frieri og ægteskab, ofte set gennem den i tiden populære romangenres linse. I en vis forstand gennemspiller Sophie igennem sin skildring motiver fra den fremvoksende romanggenre, som hun læste med stor lidenskab, blandt andet Richardssons *Pamela* og ikke mindst Rousseaus *La Nouvelle Héloïse*, som Sophie fik foræret fra en af faderens forretningsforbindelser, Auguste Garonne, der stammede fra Montpellier i Frankrig.⁶¹

Som kvindehistorikeren Jytte Larsen konstaterer, kan den episodiske fortælleform med det fortællende jeg som centrum både ses som en holdningsmæssig distance til ungdommens pligtlesning af moralske fortællinger og som en fiktionsteknik, der holder det ubærlige i hendes eget liv på afstand ved at gøre det til fortælling.⁶² Det ’ubærlige’ er i denne sammenhæng det vilkår, at hun ikke blev gift med en af sine ungdoms forelskelser, men i stedet måtte tage til takke med den pålidelige konsul Henry Thalbitzer og en provinstilværelse i Helsingør.

Biografiens første del beskæftiger sig indgående med Sophie og hendes veninders læsning og samtaler om kærlighed og ægteskab, de middage, selskaber og sammenkomster, familien deltager i, og de samtaler, hun har med sin far, ikke mindst om potentielle bejlere. Denne del af bogen fortæller også om hendes uddannelse og antyder elementer af farens arbejdsliv og netværk, som man kunne møde det i købmandsgården.

Til gengæld er der ingen beskrivelser af hjemmets udseende og kun få beskrivelser af byen og nabolaget. Møder med personer fra andre sociale klasser er også stort set fraværende, bortset fra ansatte i hendes fars virksomhed. Sophie levede den unge højborgerlige kvindes beskyttede tilværelse, hvor alle sociale sammenkomster var organiseret standsmæssigt og uden deltagelse af sociale elementer, der ikke passede ind. Biografien fortæller af samme grund ikke meget om, hvad der foregik i farens liv, når de ikke var sammen i hjemmet eller til selskaber.

Men gennem skildringen kan miljøets kosmopolitisme alligevel aflæses i form af

dens flersproglighed, materielle og kulturelle kompleksitet, dyrkelsen af et varieret udbud af europæisk litteratur, teater og musik, udveksling og konsumtion af varer fra hele verden. Også i indretningen af købmændenes hjem og i gavegivningen, der knyttede sig til indgåelsen af handelsrelationer, viser miljøets kosmopolitisme sig.

I analysen af denne kosmopolitisme inddrager jeg begreberne *banal cosmopolitanism* og *rooted cosmopolitanism*. *Banal cosmopolitanism* forholder sig til, hvordan nationalisme og det nationale tilhørsforholds overherredømme undermineres af bestemte rutiner og praksisser i hverdagen.⁶³ I en protonational kontekst som denne kan begrebet bruges til at udpege, hvordan etablerede geografisk-rumlige positioner overlejres af andethedens eller det fremmedes materialitet og praksis.

Rooted cosmopolitanism er et begreb, der er undfanget af filosofen Kwame Anthony Appiah, som herigennem forsøger at indfange dobbeltheden i den levede kosmopolitisme: For det enkelte individ er en selvopfattelse som verdensborger som regel kombineret med en eller anden form for lokalt tilhørsforhold, der igen er formet gennem en kombination af århundreders menneskelige mobilitet og fælles praksis.⁶⁴ Kosmopolitismen vil i praksis altid udledes i en eller flere konkrete lokaliteter, hvis sociale strukturer og etniske og kulturelle variation vil påvirke praktiseringen af kosmopolitismens principielt universelle idealer.

En fælles migranterfaring

Af alle de familier og personer i omgangskredsen, som omtales i Sophies biografi, er langt den overvejende del af udenlandsk herkomst. Og mange af de øvrige, som for eksempel Erich Erichsen fra Odense, er indenlandske migranter. Det fremgår også, at der er tale om et eksklusivt miljø, hvor man stort set udelukkende omgås andre medlemmer af handelsborgerskabet, blandet med enkelte officerer, embedsmænd og adelige. Nogle er forretningsforbindelser på kortere eller længere ophold i København, såsom portugiseren Mazza, de franske kornkommissærer Honoré Duveyriér, Louis-Gervais Delamarre og Henri Castera samt handelsmanden Garonne. Andre har fast bopæl i København, men er i vedvarende forbindelse med andre europæiske handelshuse og gør i nogle tilfælde selv rejser til Asien som en del af deres virksomhed. Dette er for eksempel tilfældet med John Christmas-Christmas. Omgangskredsen omfatter også diplomater som den franske gesandt Grouvelle og den nederlandske gesandt Christian Deodatus Bangemann Huyggens samt embedsfolk og litterater som Peter Andreas og Thomasine Heiberg, Christen Pram og Peter Horrebow Haste.

Kulturel kapital og konkurrence

Ikke kun deltagerens oprindelse, men også aktiviteterne ved de middage og baller, der danner den sociale ramme om denne socialt eksklusive, men sprogligt og etnisk inklusive kreds, tegner billedet af en dannet og kosmopolitisk praksis, hvori deltagerne uproblematisk og glidende skifter mellem forskellige sprog og viser indblik i forskellige europæiske danse og musikalske traditioner. Samtaler, skuespil, oplæsninger af digte og fortællinger og frem for alt musikalsk udfoldelse foregår på flere forskellige europæiske sprog. Sprogbeherskelse og dygtighed inden for et eller flere af disse kulturelle felter giver den enkelte kredit i miljøet.

Om Mazza skriver Sophie for eksempel: "han læste 'L'amitié og l'épreuve', saaledes

som jeg endnu aldrig har hørt læse, han havde den bøieligste og meest indtagende Stemme,”⁶⁵ og om Auguste Garonne, som er den, hun mest heftigt forelsker sig i, fortæller hun, hvordan han både spiller fløjte og citar og desuden er i besiddelse af en god sangstemme.⁶⁶

Biografien rummer ligeledes eksempler på, hvordan manglende kosmopolitisk danselse kan virke socialt ekskluderende. Særligt i Sophies beskrivelse af den tidligere omtalte John Christmas-Christmas bliver dette tydeligt. Hun fortæller, hvordan hans dårlige franskkundskaber og klodsede dans får ham til at dale i hendes agtelse i forhold til Garonne i forbindelse med et bal i Kronprinsens Klub: ”Touren til Bord-Dansen endte med en Wals. Christmas dandsede kun maadelig og kunne aldeles ikke walse. Også denne Ubetydelighed gav Garonne, der havde lært at walse i Tydskland, og walsede overmaade godt, et stort Fortrin i mine Øine. Vi svævede så let henover Gulvet, og Christmas kom saa klodset bag efter med sin Dame. Mit letsindige Hjerte kunde slet ikke begribe, at det nogensinde havde yndet et Menneske, der dandsede saa daarligt og talte saa slet fransk.”⁶⁷

Sophie er selvfølgelig præget af sin fascination af Garonne, men citatet demonstrerer ikke desto mindre betydningen af de kulturelle kompetencer i kredsens sociale hierarkisering. Citatet fortæller også, at købmændene ikke kun opsamlede økonomisk, men også kulturel kapital under deres handelsrejser. I dette tilfælde har Garonne lært vals under sine rejser i Det tyske Rige.

Johann Ludvig Zinn er selv yderst bevidst om betydningen af kulturelle kompetencer. Han udfolder en stor selskabelig aktivitet og mestrer, ud over dansk og tysk, også fransk, engelsk og en mådelig grad af spansk. Det fremgår ikke, hvorvidt han selv spillede et instrument eller var i besiddelse af en god sangstemme, men hans sociale kompetencer og kulturelle kapital kommer til udtryk gennem den sofistikerede måde, hvorpå han viderebringer nyheden om erstatningsballet (se nedenfor), og i den elegante udformning af valgurnen.

Zinns opmærksomhed på de kulturelle kompetencers betydning viser sig også gennem Sophies uddannelse. Hun undervises både i tysk, fransk og engelsk:

Samme vinter [i 1791, da Sophie var 17 år] gjorde jeg Bekiendtskab i Kronprinsens Klub med en Engelskmand ved navn Christmas. Han havde friet til den dejlige Polly Brown, men hun var forlovet med Grev Holck og havde givet ham Afslag. [...] Det var desuden en smuk Mand, kun Skade han talte intet Sprog godt undtagen Engelsk, og da de andre unge Fruentimmere enten ikke vilde eller ikke kunde tale det, saa adresseerte han sig for det meste til mig. Han stoed i Handelsforbindelse med min Fader og spiste undertiden hos os om Middagen. Det **fornøiede min Fader, at han roeste min engelske Udtale**, og da han en Middag spurgte mig, om jeg havde læst Miss Burneys 'Evelina' og 'Cecilia' og jeg sagde Nej, bad han min Fader om Tilladelse at turde sende mig dem.

Romanerne er skrevet i ”den nye Stil”, og Sophie elsker dem. ”Nu læste jeg intet uden Engelsk, fandt intet smukt eller smagfuldt uden hvad der var engelsk.”⁶⁸

Sophie lærer også, som det er fremgået ovenfor, at spille klaver og synger både franske, engelske, tyske og danske sange, hvilket bliver hende ”næsten lige så kiært som Læsning.”⁶⁹

Kendskab til mange europæiske sprog, færdigheder på flere instrumenter og vokalt samt ikke mindst et kendskab til et bredt udsnit af en fælles europæisk – og moderne – sangskat fremhæves mange steder i biografien som en selvfølgelig del af det sociale liv i kredsen og som en væsentlig kulturel kompetence.

Sophie skriver således om opholdet i den sommerresidens på Gammel Kongevej, som hendes far i 1794 købte af Erich Erichsen:

Det var nu Sommer. Min Fader havde kjøbt en Fabrique paa gamle Kongevei, hvor han loed indrette nogle Værelser. Vi vare derude for det meeste 2 Gange om Ugen, og sommetider bleve vi der om Natten. Musikken var ogsaa her vores Hoved-Fornøielse. Siden Garonnes Sygdom havde Terborch taget sig meget af vore Concerter. Han bragte altid nye Musik med, især Arier med obligat Violin til, som han spillede meget godt. [...] Terborch bestyrede Selbyes Handel og havde en Andeel i den. De havde giordt betydelige Affairer i de senere Aar, og min Fader sagde, han var en meget god Kiøbmand. Han talede og skrev adskillige Sprog, men forresten var han kun interessant med Violinen i Haanden, som han spillede med udmærket Færdighed, men uden Følelse.⁷⁰

Et andet sted fortæller Sophie om en sangaften i hjemmet hos den fra Skotland indvandrede storkøbmand Jacob Duncan og hans familie:

Nogle Dage efter blev jeg buden tilligemed mine Forældre hos Duncans, hvor man bad Sally Heiliger, som var paa Alder med mig, at synge. Hun sang ret godt, men mig syntes hendes engelske Vise var ikke saa smuk som min franske. De roeste hende alle, og min Fader sagde højt, at det var en Skam, at jeg, som havde lært saa længe Claveer, ikke kunde synge endnu. Jeg sagde, at jeg havde lært en ganske nye fransk Arie, man bad mig synge den, og nu begyndte jeg: Un matin etc. Ingen af Selskabet kiendte den, og den blev saa almindelig yndet, at jeg matte gientage den 3 Gange.⁷¹

De to kvinders optræden udvikler sig her til en art konkurrence, hvor der ikke blot dystes på musikalske evner og sproglige færdigheder, men også på kendskab til nye sange, som ikke er almenkendte i omgangskredsen. Dannelse i forhold til sprog, musik og andre former for selskabelig praksis gør det ikke alene, men skal suppleres af en evne til at sætte sig ind i nye tendenser og kulturelle udtryk, som vækker opsigt og tjener som yderligere et tegn på den enkelte families netværk og kulturelle kapital. De florissante købmænd har i kraft af deres handelsnetværk og kontakter med omverdenen haft en særlig adgang til at tilegne sig denne viden.

Familiens sproglige og litterære dannelse og kulturelle nysgerrighed fremstår generelt som en væsentlig kvalifikation i plejen af handelsrelationer og netværk.

Således er det med til at vinde de franske handelskommissærer for sig, når Sophie gennem hendes far under en middag hos kollegaen Erich Erichsen spørger til Marseillaisen, som hun har læst om i aviserne, men aldrig hørt. Den ene kommissær, Honoré-Marie-Nicolas Duveyrier, indvilger i at synge for, hvis de andre stemmer i under omkvæ-

det. Herefter fortsætter Sophie:

Han sang med Kraft og Udtryk og saa tydelig, at man forstod hvert et Ord. Da han kom til det Sted, hvor Musikken falder i den rørende Moll-Tone: 'ils viennent jusque dans vos bras, égorger vos fils, vos compagnes', fyldte hans Øine sig med Taarer, og nu sang han med sin Stemmes hele styrke: 'aux armes citoyens osc.', og Choret faldt ind og gientog det smukke 'refrain'. Man må have hørt Mar-seillerhymnen synge første gang således for at kunne forestille sig det Indtryk, den så gør.⁷²

De franske kommissærer, Henri Castera, Louis Gervais Delamarre, Duveyrier og Aubry, var sendt til København for at skaffe forsyninger til den nyetablerede republik og opholdt sig i København fra 1793 til 1796.⁷³

Kommissærerne kom jævnligt i Zinns og de andre storkøbmænds hjem under opholdet. De var således faste middagsgæster hos Erich Erichsen hver torsdag i en periode og kom også hos Zinn, Constantin Brun, Charles Selby m.fl.⁷⁴ Ofte var afsyngelsen af forskellige revolutionære sange og diskussioner af revolutionen en del af sammenkomsternes selskabelighed. Sophie beskriver kommissærerne med varme følelser, selvom hun om Duveyrier bemærker:

hans Huud var næsten ganske bruun. Hans kulsorte Øienbryn beskyggede et Par Øine, der vare lige saa sorte. Meget hvide Tænder, som man kun saae, naar han loe, var det eneste smukke paa ham.⁷⁵

Beskrivelsen indikerer, hvordan mødet med 'den Anden' helt konkret kunne tage form i mødet med en anden fysiognomi. På trods af hans ydre, som hun umiddelbart finder frastødende, knytter Sophie venskab med den gifte og noget ældre kommissær, der på et tidspunkt viser hende en æske med et portræt hans kone.

Han viste os sin Kones Portrait paa en Daase, som han samme Dag havde faaet fra Paris. Den var smuk, men meget simpel og ganske forskiellig fra Delamarres.⁷⁶ Madame Delamarre og hendes Børn vare klædte i de kostbarste Kniplinger og vare malede paa mørk Grund. Madame Duveyrier var klædt i en mørk Taftes Kiøle, et rudet ostindisk Tørklæde om Hovedet og en Palatin [pelskrave] om Halsen, som hendes Mand havde sendt hende fra Kiøbenhavn. Grunden af Maleriet var som Æther og skulde forestille, at hun nu var ene i Verden. Maleriet selv var fortreffeligt, det — saavel som Delamarres — var malet af den berømte Isabey i Paris. Duveyrier talte om sin Kone og sit eneste Barn, en Dreng paa 6 Aar, med den største Ømhed. Vi bieve meer og meer indtagede af denne Mand; det var, som om vi havde kiendt ham i mange Aar.⁷⁷

Beskrivelsen af dāsens motiv er et godt eksempel på, at kosmopolitismen ikke blot trådte frem i form af interessen for andre sprog og kulturelle produkter som teater, musik og litteratur, men også fik materielt udtryk. Det er således karakteristisk, at Duveyriers kone er klædt i ostindisk klæde samt en pelskrave fra København, der vidner om hendes

mands rejseaktiviteter og velstand. Men det er også karakteristisk, at Sophie har kendskab til forskellige typer klædes oprindelse og beskrivelse gennem opvæksten i et købmandshjem, omgivet af tilsvarende produkter.

Kosmopolitismens materialitet

Kosmopolitismens materialitet træder også frem ved andre lejligheder. Blandt andet i forbindelse med Sophies fødselsdage, hvor hun modtager hilsener på flere sprog og gaver fra hele Europa:

Da jeg kom ned i Stuen om Morgenen, fandt jeg et Bord fuldt af Foræringer til mig. En Brystnaal fra Trine, en Ring fra Charlotte, et Pariser-Hovedtøj fra Duvetryer. Et Par deilige Kopper med mit Navn, men ikke fra hvem de kom, og et Rosentræ i fuld Blomster, hvor der ei heller var noget Navn ved. Agent Erichsen som havde været paa Comptoiret hos min Fader og havde hørt, det var min Fødselsdag, kom need for at lykønske mig. Han beundrede det deilige Rosentræ, og vilde neppe troe, at jeg ikke vidste, fra hvem det var. Idet han betragter det, siger han: 'Og De vil bilde mig ind, at De ikke har læst denne Seddel?' Jeg havde virkelig ingen Seddel seet. Den var skudt ind imellem Bladene. Erichsen toeg den frem og gav mig den. Det var Garonnes Haand. Jeg aabnede den og læste: Je te salue o quenzieme d'Avril! Je te salue o jour, qui vit naftre Sophie!⁷⁸

Sophie omtaler desuden, hvordan kommissær Delamarre jævnligt beder sin kone i Paris om at sende ham pakker med "de moderneste Turbaner, Hovedtøier, Schawler, Blomster og Baand, for at give dem til de Damer i Kiøbenhavn, i hvis Huse han nød Høfligheder."⁷⁹ Sophie og moren samt Erich Erichsens kone og svigerinde fik som regel lov til at vælge først.

Ved en anden lejlighed forærer Christmas hende et smukt sjal, som han har bragt med sig hjem fra Ostindien.⁸⁰ Christmas spørger også Sophie og moren til råds om indretningen af sit nye hjem i København. Ved hvert besøg bringer han prøver på "Silketøyer og Sirtser med sig og bad min Moder og mig sige ham, hvad vi syntes passede best til Gardiner, Stole, Sophaer etc."⁸¹

Eksemplerne viser, hvordan omgangen med og udvekslingen af kulturprodukter og ikke mindst klædestykker fra hele verden var en integreret del af miljøets sociale adfærd, hvor gavegivning både indgik i etableringen af handelsrelationer og som en del af identitetsskabelsen. Gennem gaverne positionerede den enkelte købmand sig inden for den amalgamerede nye elites matrix, hvor elementer som dannelse, velstand, adelig afstamning, kontakter til forfattere og andre kulturpersonligheder og indsigt i de seneste moder inden for klæder, møbler og andre kulturprodukter indgik i den enkelte families kulturelle kapital. Familieportrætterne på tobaksdåserne tjente både købmændene som erindringsmotiver af de fraværende familier, men fungerede samtidig som en markering af købmændenes status over for deres kollegaer i det fremmede, hvis familier så tydeligt indgik i deres netværkspleje og identitet.

Sidst, men ikke mindst blev det kosmopolitiske materialiseret gennem selve varelagrene. Vi kan få en fornemmelse af det mylder af varer fra alle verdenshjørner, som fandtes i en storkøbmands gård, og de indtryk, som omgangen med dem skabte, gennem

grossererens sønnen Marcus Christian Bechs beskrivelse af farens købmandsgård i Toldbodgade fra anden halvdel af 1770'erne:

[...] ligefor Trappen var Bech & Co.s Contoir, der var rummeligt med Vinduer, 3 Fag til Forgaarden og 3 til Baggaarden; var altsaa beliggende i Mellembygningen. Fra Contoiret tilhøre var et meget stort Værelse, der var kun svagt belyst af et halvt Vindue, og benyttedes samme til Contoirets Archiv. [...] Fra denne gik en Trappe ud i Baggaarden, og ligefor Stuen var der tvende mindre Værelser, der benævnedes 'Theekamrene', hvor Oplaget af alle Sorter Thee vare samlede, fra den meget kostbare Kaiserthee til Thé de boeuf, egentlig The-bohée, den allersimpleste. I det inderste af disse Kamre opbevaredes de fineste Kryderier som Caneel, Cardemomme, Muscatblommer, Muscatnødder, Piment, Indigo, Succader ved Nytaarstiden, og mange andre Specier. [...] Forgaarden var stor og rummelig, og giennem en stor port kom man til Baggaarden. I Porten var tilhøre et stort Pakrum, der kaldtes Romsdalen, hvorpaa i to store Stykfade og Oxehoveder Oplaget var af Spirituosa-Varer som Rom, Cognac, Genever, spanske Brændevine etc. samt chinesisk Soya paa Tønder, som ogsaa Foustager med syltet Ingefær. Baggaarden var ogsaa temmelig stor. Her var det saakaldte Pakhuus, bestaaende af et stort Underrum og to Lofter ovenpaa, der var fulde af Sukkere, raae Caffé, Riis, Figen og Rosinfjerdinger. [...] Under Forhuset til Gaden var hele Kiælderen benyttet til Oplag af Vine, og store Stykfade samt Oxehoveder indeholdt de forskellige Slags røde og hvide Vine. Dette Vinlager bestyredes egentlig af en dertil lønnet Vinkyper; dog blev daglig solgt og tappet en stor Deel af Pakhuusforvalteren.⁸²

Storhandelens mænd havde naturligvis ikke monopol på dette materialiserede møde med den store verden. Københavnerne og resten af landets befolkning oplevede i løbet af 1700-tallet en forbrugsrevolution, der integrerede mange af de luksusvarer, som tidligere havde været forbeholdt eliten, i den almindelige borgers hverdag som en form for banal kosmopolitisme.⁸³ Men for Zinn og hans ligestillede indgik omgangen med den globaliserede kolonihandels varer i en mere gennemgribende kosmopolitisk materialitet. Købmændenes succes og fiasko ahang både af deres netværk og ressourcer, men også af deres fornemmelse for og viden om fluktuationer i moder og afsætningsmuligheder på tværs af det europæiske kontinent.

Møderne med individer og mennesker fra andre riger og kulturer var betydningsfulde for udviklingen af disse kompetencer. Og det samme var migrationserfaringen og – for mange af de mere succesfulde købmænds vedkommende – de handelsrejser, de selv havde deltaget i som unge mænd, eller, i fraværet af egne rejser, deres kontakt med andre migrerende og rejsende handelsfolk. Migration og mobilitet var således en integreret del af deres oplevelse af kosmopolitismens materialitet.

Illustration 4.4: Skydeskive for Johannes Heyliger, Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab og Danske Broderskab. Heyliger var en del af det samme kosmopolitiske miljø som Zinn og var engageret i kolonihandelen. Som det fremgår af skydeskivens motiv, ejede Heyliger også plantager i Dansk Vestindien. Hans datter, Sally, var veninde med Sophie. Foto: forfatteren.

Kosmopolitismens kendetegn

Kosmopolitisme kan defineres, sådan som filosofen Immanuel Kant gjorde det på Zinns tid: som dét at være borger i to verdener – *cosmos* og *polis* – den universelle og den lokale, i verden og i en stat. Kant formulerede med sin brug af begrebet behovet for en forestilling om verdensborgeren som princip for universelle menneskerettigheder, men talte samtidig for, at verdensborgerretten skulle indskrænkes til 'betingelserne for den almindelige gæstfrihed'. Han slog således fast, at de universelle menneskerettigheder eksisterede parallelt med staternes rettigheder. Alle mennesker havde en lige ret til at færdes og blive venligt modtaget over hele jorden, men samtidig fandtes der – efter Kants mening – også rettigheder, man måtte gøre sig fortjent til, som det at blive borger i en stat.⁸⁴

I kapitel 1 har jeg redegjort nærmere for, hvordan moderne forskere har genopdaget og videreudviklet den kosmopolitisme, som Kant og hans samtidige udformede. Herunder har de også udviklet tanker om kosmopolitismen som udtryk for en situation, hvor der skabes ikke-identiske grænser mellem staten/nationen, eller hvor grænserne pluralise-

res, således at forskellige felter af individet eller kollektivets livsverden reguleres og udvikler sig inden for forskellige og muligvis overlappende geografiske og politiske rum og skaber en 'tvungen kosmopolitisme'.

Ligesom Kant lægger også den moderne kosmopolitisme vægt på den lokale forankring som en forudsætning for, at situationer af en særlig åbenhed mod 'den Anden' og verden kan opstå. Kosmopolitisme er ikke ensbetydende med afskrivning af etnisk eller kulturel identitet knyttet til egnen, landskabet eller nationen, men med en åbenhed over for det, der defineres som andethed, som regel i en lokal kontekst. Kulturel kosmopolitisme handler ikke om at se alle mennesker ens, men om at erkende nationale og etniske forskelle uden at afvise muligheden for en grænseoverskridende sameksistens. Man kan sige, at erkendelse af kulturel og racial forskellighed er en forudsætning for kosmopolitismens realisering.⁸⁵

Byen synes i den forbindelse særlig interessant, som et knudepunkt i et net af grænseoverskridende transaktioner, der direkte sammenknytter det globale og det lokale uden om nationen.⁸⁶

Gennemlyst med dette blik kan Zinns og hans omgangskreds kosmopolitisme identificeres som en tredelt størrelse: Den tog for det første udgangspunkt i et *erhvervs-mæssigt interessefællesskab* centreret omkring storhandelen, der per definition var en transnational og transkontinental aktivitet, der gav udøverne indblik i andre kulturer, sprog og religioner.

Samtidig var storhandelen en aktivitet, der gjorde København til et knudepunkt i et net af grænseoverskridende aktiviteter, især knyttet til kolonihandelen, hvorigennem stor købmændene stod i forbindelse med verden udenfor, både via korrespondancer med aktører i kompagnierne rammer og gennem egne rejser, og ikke mindst gennem de mange europæiske købmænd, der opholdt sig i København gennem kortere eller længere perioder for at realisere deres handel. Også aktiehandel-, forsikrings- og bankvirksomheden var af grænseoverskridende karakter og udtryk for en kosmopolitisk tilgang til verden.

For det andet var kosmopolitismen indskrevet i en *social praksis*, der knyttede stor købmændenes offentlige og private sfære sammen og gjorde selskabelighed i form af middage og baller til den centrale ramme for plejen af kunder og andre interesser. Familien spillede en central rolle i selskabelighed, og biografien viser, hvordan børnenes dannelse og opdragelse var et kompetitivt element i denne praksis. Kendskab til europæiske moder, gavegivning og kulturelle kompetencer var af væsentlig betydning for udviklingen af netværk og forbindelser og for opbygningen af den enkeltes identitet. Møderne med de andre købmænd og deres familier skabte ikke kun en refleksivitet om et grænseoverskridende, socialt fællesskab, men også om kulturelle forskelle og særegenheder (se nedenfor).

For det tredje var den indskrevet i en *socialisering* blandt andet gennem undervisning og opdragelse, der tilgodeså sprogkundskaber og europæisk kulturel dannelse, hvis udfoldelse i selskabelige sammenhænge var en væsentlig del af gruppens selvscenesættelse og kulturelle kapital, som vi har set det i det foregående.

Folkekarakterer og etnisk og kulturel segregation

Zinns kosmopolitisme var dog ikke uden grænser, og både hos Sophie og hendes far hersker der tydeligvis en række fordomme om andre folkeslag, der kan tolkes som en mangel på åbenhed og tolerance. Anerkendelsen af forskellighed udelukker, som diskute-

ret i kapitel 1, ikke et kosmopolitisk sindelag, ja, i en forstand forudsætter kosmopolitisme en erkendelse af kulturelle forskelle og lokal forankring. Men erkendelse af forskelle, især mere generelle tilskrevne etniske eller kulturelle karaktertræk, kan på den anden side også ses som et tegn på en klar etnisk eller kulturel selvforståelse. Beskrivelsen af kulturel og etnisk egenart findes flere steder i Sophies erindringer. I bogens anden del forsvinder faren ud af historien, og Sophies beskrivelser kredser herefter om det nye hjem i Helsingør og samlivet med svigerfamilien, idet Sophie og hendes mand Henry Thalbitzer lever sammen med dennes mor og bedstemor.

Sophie skriver herom:

Min svigermor var født englænderinde, og når jeg fraregner den stolthed, som er hendes nation egen, var det en fortræffelig kone. Hun havde mange kundskaber, talte forskellige sprog, og da hun var rejst meget, så havde hun mistet en del engelske fordomme; men hendes mor, der var i huset hos os, var netop det modsatte af sin datter. Hun foragtede alt, hvad der ikke var engelsk, talte intet uden engelsk og var meget stolt af sin far, som havde været den yngste søn af en irsk adelsmand, og af sin mand, som havde været kaptajn i den engelske armé. Efter hans død levede hun nogle år kummerlig i London, af en ubetydelig pension, da min svigerfar, som dengang var etableret i Marseille, tog hende i huset.⁸⁷

Det var i det hele taget svært for Sophie at finde sig tilpas i den lille provinsby og ikke mindst i det engelske miljø i hendes nye hjem. Henrys mormor er i huset hos dem, og hun retter konstant på Sophie, når hun udtrykker sig forkert på engelsk, hvilket samtidig er det eneste sprog, der tales i huset.

Vi kom sielden ud og havde endnu sieldnere Fremmede. De Familier, vi omgikkes, vare engelske, og enskiøndt de vare meget høflige mod mig, var dog deres Levemaade og Tonen i deres Selskaber saa forskiellig fra den, jeg var vant til i Kiøbenhavn, at jeg ikke moerede mig meget i deres Selskab. Dansk, fransk og tydsk Litteratur blev der aldrig talt om. Man hadede paa godt engelsk alt, hvad der var fransk; og engelske Aviser og engelsk Politik var det eneste, som blev roest og yndet.⁸⁸

Også de engelske spisevaner med te, ”som næsten saa ud som Caffé,” og toast, ”som var saa feed, at Smørret rendte need af den,” er Sophie imod, ligesom den traditionelle omgang whist keder hende. Musik, som hun havde holdt så meget af i sin ungdom, indgår ikke i selskaberne. Heller ikke maden i form af *mince pies*, kaninfrikassé, hare og butterdejskager med koriander, rosiner og marv er hun meget for. Forandringen fra det kosmopolitiske, kontinentale miljø i København til det britiske fællesskab i Helsingør, der lukker sig temmelig meget om sig selv, er et chok for hende.⁸⁹

Andre steder i erindringerne finder man lignende karakteristikkere af etnicitet, som man i samtiden omtalte som ’folkekarakterer’. Om den allerede omtalte Christmas-Christmas hedder det, at alle hans møbler var ”Engelske”.

Endogså Pigen, der skænkede Thee, Themaschinen, Kopperne, Porcelainet, Knivene og Gaflerne vare engelske. Det forekom mig, som om jeg var i England.⁹⁰

Om grosserereren Thomas Ter-Borck, der jævnligt kom i hendes barndomshjem og senere friede til hende:

Han talede og skrev adskillige sprog, men forresten var han kun interessant med violinen i hånden, som han spillede med udmærket færdighed, men uden følelse. Han lod til at være meget phlegmatisk *som de fleste hollændere*. [min fremhævnings, JIP]⁹¹

Om franskmændene hedder det: "De fleste Franskmænd havde en teatralisk Anstand, naar de synge," og mere specifikt om Garonne, en anden af hendes bejlere: "Han var som de fleste Franskmænd paa 25 Aar, vittig, munter og letsindig."⁹²

Disse fordomme eller folkekaraktistikker finder man også andre steder i tidens litteratur. De indgår blandt andet i diskussionerne om fordelene ved en indfødt hær over for en fremmed hvervet hær, som bryder frem under hærreformen i 1760'erne og igen frem mod stavnsbåndets ophævelse i 1780'erne.⁹³

De ovennævnte udsagn vil typisk inden for den konstruktivistiske etnicitetsforskning blive tolket som Zinnfamiliens udgrænsning af individer og grupper, der, selvom de tilhører familiens faglige og sociale netværk, defineres som etnisk udenforstående, hvorved familiens egen etniske gruppes grænser demarkeres, og den etniske identitet udvikles.⁹⁴

Med den engelske historiker Ludmilla Jordanovas ord:

Otherness is as much about the construction of oneself, as it is about creating distance. Indeed the sense of distance is generally made, manufactured, and then treated as if found, discovered, as if, in other words, it was a natural object rather than a social construction.⁹⁵

Udsagnene om englændere, hollændere og franskmænds kulturelle karakteristika i erindringerne kan dog også tolkes som en måde at forholde sig til en kosmopolitisk virkelighed på. Hvis kosmopolitisme defineres som tolerance og åbenhed over for andethed, som bevidste handlinger, der respekterer andethed, er erkendelsen af kulturel, etnisk, social diversitet en forudsætning for udøvelsen af en kosmopolitisk tolerance.⁹⁶

Sophie og faren er dog langt fra så eksplicite i forhold til deres kosmopolitiske verdenssyn som en samtidig kvindelig selvbiograf, Friederike Brun, der som ganske nyfødt var kommet til København fra Sachsen. Hun skriver: "Hvilket folk jeg nu tilhører, ved jeg virkelig ikke; og derfra stammer sikkert min fuldstændige mangel på eksklusiv fædrelandskærlighed, hvilket har ladet mit sind, hjerte og øjne åbne for de positive og negative sider, hos de folk og lande jeg har besøgt. Min far sagde også tit: at Kristus tidligt og vedvarende ikke har gjort andet end at modarbejde den eksklusive fædrelandskærlighed og den endnu mere eksklusive fædrelandsstolthed og ivrigt ikke har søgt at fremme andet end en åben verdensborgerindstilling."⁹⁷

Hos Zinnerne findes tværtimod aspekter, der understøtter tilstedeværelsen af en

etnisk identitet, mens andre dele af familiens interaktion med københavnernes indikerer en voksende vilje til integration.

Zinns etniske identitet

Observationen af familien Zinns etniske identitet kan blandt andet aflæses i Sophies beskrivelse af farens sprog og omgangskreds. Om hendes fars sprogbrug i hjemmet hedder det således:

Da min Fader altid talte Tydsk med os, saa havde min tydske Informator ikke megen Umage med mig, han loed mig lære de 10 Bud og Artiklerne uden ad, og da jeg sielden kunde min Lektie, naar han kom, loed han mig lære den i Læretimerne.⁹⁸

Om sprogtillæring skriver Sofie videre:

At læse og forstaae Fransk lærte jeg meget snart, men jeg turde aldrig tale det uden med hende [= Henriette Erichsen, en bekendt af familien, som Sophie var sat i pleje hos fra sit ottende år til sit 16. år, JIP], med min Fader allermindst, hvilket voldte mig mange Skiend af ham. Dog min største Plage var at skrive det Franske efter Reglerne [...] Vi maatte conjugere og analysere, hver Løverdage; desuagtet, og endskiøndt jeg ellers ikke var dum, men skrev Dansk og Tydsk temmelig rigtig, vare mine Oversættelser altid fulde af Feil. Det voldte mig slette Characterer og mange Skiend af min Fader, naar jeg kom hjem om Søndagen. Han troede det var af Ondskab, at jeg hverken vilde tale eller skrive Fransk.⁹⁹

Af andre beskrivelser i biografien fremgår det, at Sophie også lærte at tale ret godt engelsk og tillige udviklede en god sangstemme og en forkærlighed for sang og musik. Og så elskede hun at læse, hvorfor det er meget passende, at Peder Als på en af de få bevarede tegninger af hende har tegnet hende siddende ved et chatol, mens hun med verdensfjern mine fingerer ved en bogs sider.

Om læsning skriver Sophie:

Læsning har overalt fra mit syvende Aar af været min Passion. Jeg begyndte med 'Aftenposten' og Holberg Comedier [...] og siden vare tydske Romaner, Tragedier og Comedier min kæreste Læsning. Min Fader havde en stor Forraad deraf i sit Bibliothek, og naar jeg kom hjem om Søndagen, tilloed han mig at tage en Bog fra Bibliotheket og tage den med mig i Skolen, naar jeg ikke fik den udlæst om Søndagen.

Johann Ludvig Zinn havde altid selv været en stor elsker af læsning, fortæller Sophie videre, og han havde ofte fortalt hende, hvordan han som ung læste hele nætter igennem. Derfor var han også tolerant over for hendes egen appetit på læsning, mener hun.¹⁰⁰

Illustration 4.5: Sophie Zinn. Kobberstik af Peder Als fra 1790'erne. Td525, 71. Den Kgl. Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst.

Det var min Faders Princip at jeg turde læse alt, undtagen virkelig uanstændige Bøger, og dem havde han ingen af i sit Bibliothek.¹⁰¹

Selvom disse observationer om Sophies uddannelse og læsevaner bekræfter familiens kosmopolitisme, demonstrerer de også, at det tyske modersmål og den tyske baggrund havde en varig plads i Zinns liv, ikke mindst i hjemmets trygge rammer. Dette fremgår af en indskrift i en stambog til Sophie, som forældrene sender til Sophie i 1798, da Zinn har boet i København i over 40 år:

Geliebte Sophia Dorothea!
Deiner Liebe und Treue, denen vielen süßen Stunden, die Du uns verschafft, vor

die grosse Freude die Du, in Erfüllung des Wahlspruchs dieser Schaumüntze, uns gewahrst hast, seyen zur dankbarlichen Erinnerung diese Zeilen gewidmet von deinen Dich zartlich liebenden Eltern.

Johann Ludwig Zinn. / C S. Zinn geb. Preisler.

Copenhagen, den 1sten Januar 1798.¹⁰²

Ved hjælp af en række andre kilder kan vi tegne et billede af, i hvilke kontekster denne identitet havde betydning i Zinns liv.

Det 'tyske' netværk

Ved sin ankomst til byen blev Zinn antaget i et handelshus drevet af indvandrere fra det politisk sammensatte, men kulturelt forbundne tyske rige og deres efterkommere. Zinn blev også tidligt involveret i menigheden for Frederiks Tyske Kirke, som blev opført mellem 1754 og 1759, altså netop i de år, hvor Zinn kom til København. Zinn understøttede menigheden økonomisk og deltog jævnlige i gudstjenesterne. Han blev senere en af kirkens 'ældste'.¹⁰³

Zinn kom desuden i det tysktalende miljø, der mødtes hos hans senere svigerfar, professor ved Kunstakademiet Joachim Martin Preisler. Preislers hjem på Charlottenborg (og hans landsted, Gramlille, i Lyngby om sommeren) dannede blandt andet ramme om den såkaldte 'Bernstorffske vennekreds' sammenkomster.¹⁰⁴ Vennekredsen udgjordes af en række embedsmænd, kunstnere og forfattere med udenrigsministeren J. H. E. v. Bernstorff og digteren Friedrich Gottlieb Klopstock som de mest prominente medlemmer. Alle var migranter fra Det tyske Rige, der opholdt sig i København gennem kortere eller længere tid. Også hofpræsten Johan Andreas Cramer og Friedrich Resewitz, der var præst ved Frederiks Tyske Kirke på Christianshavn, var en del af kredsen. Den gik i opløsning, da Bernstorff forlod landet i 1770 efter Struensees afskedigelse af ham.

Den ældre Bernstorff var hovedårsagen til, at de fleste af kredsens medlemmer var kommet til København. Det gjaldt også Joachim Martin Preisler, der var født i Nürnberg, men i sin ungdom søgte til Paris for at arbejde som kobberstikker på Laurent Cars' værksted, en af datidens fineste arbejdspladser inden for faget. Preisler havde planlagt efterfølgende at vende tilbage til Nürnberg og overtage farens værksted dér, men blev i stedet headhuntet til det danske hof af Bernstorff, der på det tidspunkt var dansk gesandt i Paris.

Johann Ludvig Zinn traf således sin kommende hustru i en kreds af tysktalende migranter, der tilhørte den kulturelle og politiske elite, og han bevarede gennem sit ægteskab en tilknytning til sit sproglige og etniske udgangspunkt. Det tyske sprog var dog ikke enerådende i kredsen, hvilket blandt andet ses af, at hovedparten af Bernstorffs bevarede brevvekslinger med kredsens medlemmer er forfattet på fransk.¹⁰⁵

Efter kredsens opløsning vedblev familien naturligt nok at komme i Preislers hjem på Charlottenborg og i Lyngby. I 1776 afholdt man Zinns fødselsdag på landstedet i Lyngby med dans og fyrværkeri. Ved den lejlighed er selskabet mere blandet end tidligere, og en række danskfødte og dansktalende embedsmænd er blandt gæsterne.¹⁰⁶

Husstanden og Zinns forbindelser til hjemegnen

Zinn opsøger og vedligeholder således relationer til det tysktalende miljø i sin nye by. Til gengæld synes han kun at have haft få forbindelser til hjemegnen. Sophie nævner ganske vist en brorsøn, der også hedder Johann Ludvig, og som vores Zinn har lovet sin bror "aldrig at forlade."

Denne 15 år ældre fætter bliver i øvrigt den direkte årsag til, at Sophie som otteårig sendes i pleje hos Henriette Erichsen, da han slår hende, fordi hun ler af hans klager over det "elendes Land", han har taget ophold i. Sophie siger kækt, at han såmænd bare kunne være blevet i Tyskland. "Du var såmænd ikke blevet savnet her," hvorpå fætteren slår hende over munden to gange. Efterfølgende slår hendes far brorsønnen halvt fordærvet, men holder trods et senere knivoverfald fra ham sit løfte.¹⁰⁷ Den yngre Johann Ludvig er således stadig ansat i kontorerne i Store Kongensgade i 1801 og har endda taget borger-skab som grosserer.

Man kan yderligere undersøge forholdet mellem Zinns etniske og kosmopolitiske tilhørsforhold ved at se nærmere på hans husstands sammensætning. Husstanden var, ud over hustruen og de med tiden seks børn, beboet af kontorbetjente, tjenestefolk, en kusk og en gårdskarl. I 1801 også en vinkyper. Tjenestefolkene er efter navnene at dømme alle danskfødte, mens der i virksomhedens personale optræder en blanding af udlændinge og indfødte. Af udenlandske migranter er der i 1801, ud over den allerede omtalte brorsøn,¹⁰⁸ også fire andre Zinner, nemlig Heinrich, Carl, Christopher og Friedrich, der alle er mellem 20 og 30 år gamle og formentlig ligesom Johann Ludvig må være nevøer til vores Zinn. Denne iagttagelse antyder, at Zinn har bevaret en form for forbindelse til sin slægt gennem brevveksling og måske også rejser. Forbindelsen omtales dog ikke nævneværdigt i Sophies biografi, hvilket indikerer, at den transregionale forbindelse trådte i baggrunden for handelsnetværkets kosmopolitisme.

De ansatte slægtninge har efter alt at dømme kun været midlertidigt i København i lære ved onklens succesfulde handelshus, men ses ikke at have taget borgerskab i byen efterfølgende. Formentlig er de efter endt læretid draget videre og har søgt karriere andetsteds. Ud over slægtningene finder man i 1787 fuldmægtig Johan Christopher Fehling og drengen Johan Gottlieb Jansen i virksomheden, der vurderet på navnene kan være af tysk eller nederlandsk oprindelse. I 1801 har Zinn udvidet sin forretning med kontorer i Store Kongensgade, og i disse kontorer finder vi to franske kontorbetjente, Antoine Marie Labouchere og Alexander P. de Dompierre Jonquieres, hvilket sandsynligvis er en udløber af Zinns franske handelsforbindelser.

I Sophie Zinns erindringer findes kun ganske få referencer til husstanden og hendes brødre, mens søstre omtales oftere. Heller ikke dagliglivet i kvarteret træder frem igennem hendes fortælling. Dette skyldes sikkert først og fremmest et valg fra skribentens side, der i borgerlig ånd har valgt at lægge vægt på (dannelses-)livet inden for hjemmets trygge ramme og på de selskabelige aktiviteter, uanset om de foregår hjemme eller andre steder i København. De fremstår som regulerede og ordnede sammenkomster med henblik på at afstedkomme det, som hele første del af hendes skildring kredser om – nemlig ægteskabet. Men det afspejler også den beskyttede virkelighed, der var en højborgerlige piges lod i det 18. århundredes København.

Det virker usandsynligt, at Sophie ikke har færdedes i kvarteret, men hendes beretning afspejler et verdensbillede og et livssyn, der ikke rummer plads til personer og begi-

venheder uden for storhandelens amalgamerede borgerligt-adelige kredse. Til gengæld får vi detaljerede oplysninger om Zinns indstilling til hendes og hendes søstres bejlere og til ægteskabet som institution.

Ægteskabsstrategier, integration og etnisk identitet

Zinns etniske identifikation eller positionering lader sig således også aflæse gennem familiens ægteskabsstrategi.

Ægteskabsstrategier og familiemønstre blandt migranter er i moderne studier af immigration og urbane (etniske) fællesskaber blevet brugt som en målestok for segregering og/eller integration/assimilation.¹⁰⁹ Hvis migranterne hovedsageligt gifter sig med den indfødte befolkning, ses dette som tegn på integration og måske ligefrem assimilation, mens et ægteskabsmønster præget af ægteskaber med andre fra samme sproggruppe og kultur, evt. i form af arrangerede ægteskaber med personer fra oprindelseslandet, opfattes som en praksis, der understøtter segregering og i øvrigt også kan være problematisk af normative grunde.¹¹⁰

I en 1700-tals kontekst var det arrangerede ægteskab i vid udstrækning normen, hvorfor den moderne diskussion på dette felt ikke rigtig kan overføres til perioden, men blandt de københavnske migranter i Zinns sociale lag finder vi alligevel flere forskellige ægteskabsstrategier. Et eksempel er den reformerte handelsmand og fabriksejer Peter Tutein, som 'importerede' ægtefæller til sine børn fra hjembyen Mannheim. To af Tuteins tre døtre, Pauline Lucia og Fridericia, blev således gift med to af hans fætre, Didrik og Peter Tutein, mens sønnen Johann Friedrich giftede sig med den indfødte Regine Sophie Wraatz, datter af hofleverandør Jacob Wraatz. Og den tidligere omtalte Frédéric de Coninck, der var af en gammel brabantisk adelsslægt, hentede ligeledes sin kommende ægtefælle, Marie de Joncourt, til København fra Haag. I 1770 blev de gift i Reformerte Kirke i Gothersgade. Blandt nogle af de protestantiske migranter i kredsen så man indimellem en lignende strategi. Men de fleste blev selv gift og giftede deres børn væk til lokale tysktalende og dansktalende ægtefæller.

For Zinns vedkommende var ægteskabsstrategien for børnenes vedkommende, at nogle blev gift med tysktalende, mens andre giftede sig med medlemmer af det dansktalende borgerskab. Til gengæld blev de alle, med undtagelse af Sophie, gift med københavnske borgere. Sophie indgik som tidligere nævnt ægteskab med handelsmanden Henry Thalbitzer, der var af engelsk familie, men selv var født i Det tyske Rige, som barn af Heinrich Albert og Rebecca Thalbitzer.¹¹¹ Heinrich kom til landet som preussisk konsul, et embede, som Henry overtog efter farens død.

Hendes brødre Carl Ludvig og Johan Friedrich blev gift med henholdsvis Mikkeline Skibsted, hvis farfar Michael Skibsted var indvandret til København fra Nordjylland, og Margrethe Christiane Oldeland. Sidstnævnte var født i København, men var af en gammel fynsk adelsslægt. Hendes søster Charlotte blev gift med grosserer G. W. F. Scheuermann, mens en anden søster Frederikke i 1806 blev gift med Hans Andreas Lund. Den fjerde søster, som overlever til voksenlivet, er Johanna, hvis skæbne, jeg ikke har fundet oplysninger om.

Ifølge Sophies beskrivelser af hendes samtaler med faren om potentielle friere og ægteskaber var oprindelsen og etniciteten blandt potentielle ægtefæller ikke afgørende for Zinns accept, men derimod deres bofasthed i København eller byens umiddelbare nær-

hed. Det lå ham meget på sinde at holde sin familie samlet omkring sig.

Dette må overordnet tolkes således, at Johann Ludvig Zinn i stigende grad så sin slægts fremtid i København. At både Charlotte og Sophie bortgiftedes til indvandrede handelsmænd, indikerer på den anden side, at der ikke var tale om en konsekvent linje i ægteskabsforbindelser i retning af integration i det dansktalende borgerskab. Man kan tværtimod tale om, at Zinn gennem sin tilrettelæggelse af sine børns ægteskaber udviste en adaptiv kulturel identitet, der tillod grænserne for slægtens kollektive tilhørsforhold at flytte sig og inkludere personer og grupper i modtagersamfundet.¹¹²

Der har givetvis også været en strategisk afvejning i ægteskabspolitikken i forhold til handelsrelationer og netværksbygning, men hverken Zinn eller datteren omtaler direkte dette forhold. Under alle omstændigheder betød familiens velstand og kulturelle position og kapital, at de ikke blev udsat for segregering fra modtagersamfundets side, og at de ikke manglede bejlere, hverken blandt tilrejsende eller indfødte, dansktalende eller tysktalende københavnere.

Borgerlighedens dilemma – det frie valg over for fornuftsægteskabet

En konkret episode i bekendelserne tydeliggør Zinns ønske om at holde familien samlet i det nye land, nemlig den allerede omtalte handelskontakt Garonnes forsøg på at ægte Sophie og tage hende med hjem til Montpellier, hvor han stammer fra. Fortællingen anskueliggør et centralt dilemma i den borgerlige identitetsdannelse i anden halvdel af 1700-tallet. Som nævnt tidligere var den nye klasse af velstående borgere optaget af at adskille sig fra 'den gamle overklasse' – adelen – ved at fokusere på de enkelte borgeres egne evner som grundlaget for deres velstand og indflydelse frem for arv og fødsel. Dette gav sig også udtryk i en dyrkelse af nøjsomheden, dannelsen og familielivet, hvor forældrenes deltagelse i og uddannelse af deres børn stod centralt. Når individet var dannet i sin egen unikke støbning gennem en sådan opvækst, kunne det indgå i dialog med andre. For mange borgere var idealet om individets frihed, som lå indbygget i denne forestilling, imidlertid vanskeligt at leve op til i praksis. De fandt sig udspændt mellem frihedsidealet og det stærke fokus på selvkontrol, fornuft og facade, som også blev inkorporeret i borgerliggørelsen.¹¹³ Dette viser sig også i sagsforløbet omkring Garonnes frieri.

I bekendelserne lægger Sophie vægt på, at faren respekterede hendes beslutninger i forhold til alle tilnærmelser. Han udviser således forståelse, da hun som 17-årig ikke vil gifte sig med den 40 år ældre, stenrige sukkerraffinadør Heinrich Ladiges. Det samme gælder hendes afvisning af den nederlandske handelsmand Ter-Borchs tilnærmelser.¹¹⁴ Senere modsætter han sig dog på det kraftigste hendes forbindelser med to udenlandske købmænd, portugiseren Mazza¹¹⁵ og Garonne, og især i forhold til sidstnævnte er der under memoirenes narrativ ingen tvivl om, at Sophie bøjer sig for hans vilje – ikke omvendt.¹¹⁶

Zinn udbryder således om forbindelsen med Garonne: "Du, som er mit kære Barn, min Alderdoms Trøst og Glæde, du ville rejse saa langt fra mig, at jeg maaske aldrig fik dig mere at se, til et Land, som endnu lider under Revolutionens Rædsler, og hvor du som Fremmed ville blive hadet og forfulgt af de Fruentimmer i Garonnes Fødeby, som ville tro, at de havde en større Ret til ham end du. – Nej, aldrig i Evighed giver jeg mit Samtykke dertil. Kan du ikke overvinde din Kiærlighed, så tag ham, rejs bort med ham, men du vil bringe mine graa Haar med Sorg i Graven."¹¹⁷

Zinn, der selv er brudt op hjemmefra og har skabt sig et nyt liv langt fra hjemegnen, ønsker ikke at se sin datter gennemleve en lignende forandring trods af deres fælles interesse for fransk kultur. Ligger der i udsagnet om at blive hadet og forfulgt, at Zinn selv har oplevet en vis modvilje fra københavnerne, da han ankom til byen? Eller er det i højere grad den faderlige omsorg (og selvoptagethed), der her gør sig gældende?

At der må være andet på færde end hans fremmedhed, er Garonne selv inde på i de breve, han sender til Sophie, da han er blevet forment adgang til Zinns hus. Garonne appellerer til hende om at følge sit hjerte og minde faren om, hvor meget man altid rejser i deres fælles branche.

”Adskillelsen fra Sophie vil tynde hårdt på hendes forældres hjerter, ak, jeg føler kun alt for godt, hvilken smerte det må blive – men Sophie vil blive lykkelig! Sophie vil se dem igen om to år! Din fader véd, at i vor forretning må vi altid rejse. Kan han tvivle om at få sin Sophie at se igen?” Det er Sophies valg og faren vil ikke modsætte sig. ”Adskillelse er ikke død”, slutter han.¹¹⁸

Sophies kraftige italesættelse af hendes fars respekt for hendes egen fri vilje støder i selvbiografiens ramme sammen med hendes fars tydelige indblanding og hendes egen internalisering af normer og fornuft i ægteskabsdannelsen, hvilket blandt andet kommer til udtryk i hendes beskrivelser af fejlslagne ægteskaber med ’fremmede’ blandt kvinderne i hendes omgangskreds.¹¹⁹

Zinn lægger således vægt på at bevare sin familie omkring sig, når det gælder deres ægteskaber, ligesom han som andre fra standen lægger vægt på, at ægteskabet skal være socialt ligeværdigt. Men når disse krav er opfyldt, interesserer ægtefællernes sproglige og etniske baggrund ham mindre. I forhold til familiens ægteskabsmønstre udviser Zinn således en lokal tolerance, der kunne beskrives som en form for ’rodfæstet kosmopolitisme’.

Gavegivning som identitetsmarkør

Afslutningsvis vil jeg vende tilbage til valgurnen, som indledte dette kapitel, og se nærmere på, hvordan Zinn bruger gaven til at positionere sig inden for en udvidet del af sin nye hjembys overklasse. Da Zinn skænkede sølvurnen til de 32 mænd, sad han selv i rådet, som han var blevet valgt til i 1772. Posten var i princippet livsvarig, medmindre et medlem blev udpeget til rådmand eller borgmester eller til andre offentlige hverv. I så fald skulle han nedlægge sit sæde. Rådet blev oprettet efter enevældens indførelse i 1660, da København fik en række særlige privilegier for sin rolle i systemskiftet, men kort efter blev underlagt den enevældige konges kontrol og reelt mistede sit selvstyre. Borgmestre og rådmænd i byens magistrat blev herefter udpeget af kongen og fungerede som kongelige embedsmænd med ansvaret for at tage sig af byens daglige anliggender og styring.

Stadens 32 mænds råd var et rådgivende organ, en repræsentation af borgere fra den fornemste og rigeste del af borgerskabet, der blev etableret i 1660 og havde til opgave at rådgive kongen i sager vedrørende byens vilkår. Egentlig skulle rådets medlemmer udpeges af magistraten, men i praksis var rådet selvsupplerende. Dets medlemmer udpegede selv erstatninger for afgæede eller afdøde medlemmer gennem en valghandling.

Det var denne valghandling, Zinns gave var beregnet på. Rådet udpegede to kandidater til hvert ledigt sæde, hvorefter magistraten traf det endelige valg. Tidligere havde man foretaget afstemningen efter en rundsendt voteringsliste, men fra 1766 skete det ”ved Sedler” for at sikre anonymitet og større frihed i afstemningen.¹²⁰

Struensee omlagde bystyret i 1771 og afskaffede ved den lejlighed de 32 mænds råd, men efter hans fald året efter blev rådet genoprettet. Der blev foretaget nyvalg til rådet 16. oktober 1772, og sammen med 16 andre nye medlemmer blev Zinn indvalgt med 15 stemmer.¹²¹ Ved denne lejlighed var der tale om et egentligt valg, og af listen over valgbare fremgår det, at de 32 mænd i 1700-tallet hovedsageligt valgtes blandt byens handelsfolk. Blandt de opstillede finder vi således seks grosserere (herunder Zinn), to tømmerhandlere, fem klædekræmmere, fire hørkræmmere, fem galanterikræmmere, tre isenkræmmere, tre vinhandlere og seks bryggere.

Johann Ludvig Zinns gave til rådet og den indgraverede tekst fortæller os flere ting om såvel giveren som om det samfund, han nu var blevet en del af. Gennem sin gave positionerede Zinn sig som en fremmed, en migrant, der skyldte byen København og dens fremmeste borgere sin taknemmelighed og anerkendelse, fordi de havde modtaget ham og givet ham muligheder for at udfolde sig med succes. Han havde opnået hæder og knyttet venskaber, og så havde han opnået den eftertragtede indfødsret, hvilket han ligeledes ønskede at takke for.

Taknemmeligheden ligger godt i tråd med den holdning, der syntes at have bredt sig efter indfødsrettens indførelse. I skriftet *Folkets Røst om Tydskerne* under den såkaldte Tyskerfejde i 1790 slog den anonyme forfatter fast ”at Fremmede, der leve iblandt os, skal vise Agtelse og Kiærlighed for Nationen; [...] den Fremmede, hvis Pligt og Embede kræver, at han taler Dansk, skal lægge sig efter vort Sprog, studere vor Litteratur.”¹²² Zinns gave er en nærmest eksemplarisk demonstration af denne tankegang. Han fremstiller sig selv som patriotisk medborger.

Men gaven udtrykker også noget andet. Gaven er i sig selv lidt af et pragtstykke og fortæller både os og modtagerne, at giveren i den grad har haft ”Held” med sine forretninger. Da han skænkede valgurnen til borgerrepræsentationen, tilhørte Zinn således byens rigeste borgere.¹²³ Det er hans gave også med til at markere. Hans ”ædle og velfornemme” kollegaer benyttede jo fremover valgurnen i forbindelse med den tilbagevendende valghandling, når nye medlemmer skulle udpeges. Her blev de til stadighed mindet om den fremmedes taknemmelighed, men også om hans velstand og selvfølelse. Med gaven materialiserer Zinn sin dobbeltrolle som fremmed og alligevel inkluderet i samfundet og det højere borgerskab i byen. Der er kort sagt tale om en gave, der repræsenterer forskellige dele af Zinns identitet – både når det gælder selvtilskrevne og udefra tilskrevne aspekter af den.

Helt konkret henviser valgurnen også til tildelingen af indfødsret. Johann Ludvig Zinn var blandt de mange ’fremmede’, der opnåede indfødsret eller naturalisation efter gennemførelsen af indfødsretsloven i januar 1776. Og Zinn opnåede helt uproblematisk indfødsret på grund af sine embeder og gode kontakt til administrationen. På trods af dette følte Zinn alligevel et behov for at udtrykke sin loyalitet over for sit nye hjemland og sine medborgere i København.

Konklusion

I dette kapitel har jeg undersøgt, hvordan et elitemiljø i det florissante Københavns handelsmiljø kan undersøges med inspiration fra den postnationale teoridannelse, som afhandlingen bygger på. Jeg har belyst, hvordan miljøets kosmopolitiske praksis var præget af tolerance og nysgerrighed over for europæiske sprog, musiktraditioner, danse, litte-

ratur, fødevarer og materielle kulturprodukter. Købmændene var socialt forbundet gennem handelen, men var samtidig konkurrenter, hvilket kunne lede til heftige professionelle sammenstød i civile søgsmål om konkrete handeler eller æreskrænkelser i forbindelse med disse, som vi så det i sagen mellem de Coninck og bestyrelsen i Asiatisk Kompagni. I den selskabelige praksis udfoldede dette konkurrenceforhold sig i en mere fredelig form gennem familiernes tilegnelse og udfoldelse af deres kulturelle kapital.

Den kosmopolitiske praksis næredes desuden af storhandelens globale udstrækning og netværk, igennem hvilke købmændene og deres familier stiftede bekendtskab med varer, kulturprodukter og folkeslag fra fjerne himmelstrøg og fra andre dele af verden.

Men frem for alt fik kosmopolitismen næring fra de kulturmøder, som fandt sted i handelsmiljøet, såvel gennem de internationale kontakter, som i kraft af kredsens oprindelsesmæssigt sammensatte karakter. Franskmand karakteriseres, i Sophies erindringer, ved deres musikalitet, passion og revolutionære sindelag, englændere ved deres særegne madvaner og foragt for alt fransk samt en vis mangel på dannelse og beherskelse af andre sprog, og hollændere ved deres dygtighed, men også deres flegmatiske væsen.

Den ofte stereotype skildring af de enkelte folks særegenheder peger frem mod en senere tids nationaliseringsprocesser og den heri indbyggede (ofte fordomsfulde) skildring af andre nationer som en del af skabelsen af et nationalt selvbillede. Og den synes umiddelbart at stå i kontrast til miljøets overordnede kosmopolitisme.

Stereotypiseringen af omgangskredsen kan imidlertid opfattes som et udslag af nysgerrigheden over for og nødvendigheden af at leve gennem en kosmopolitisk tilgang til verden, som erhvervet og identiteten som storkøbmand foreskriver. Stereotypiseringen vidner nok om en til tider indskrænket og latterliggørende forståelse af omgangskredsens identiteter, hvorigennem Zinn og hans familie formede deres egen eksklusive identitet som en modvægt til kosmopolitismens grundlæggende tolerance og overskridelse af kulturelle, men ikke stands-mæssige barrierer. Men den vidner også om et omfattende kendskab til Europa og verden.

Hovedkilden til kapitlet, Sophie Zinns erindringer, har i den hidtidige historiske forskning været anvendt som kilde til Københavns historie mere generelt og som en kilde til borgerskabets og dets kvinders historie samt som øjenvidneskildring af bombardementet i 1807, som de rummer en levende beskrivelse af. Ved i denne kontekst at underkaste erindringerne et andet blik, der inspireret af afhandlingens teoretiske og konceptuelle tilgang fokuserer på deres skildring af kulturmøder og kosmopolitisk praksis, har jeg vist erindringernes potentiale som identitetshistorisk og migrationshistorisk kilde.

Det fremgår af Sophies skrift, at den unge kvindes rolle i kredsen blandt andet bestod i at kurtisere handelsforbindelser og gennem sprogkundskaber, musikalske evner og klædedragt at tilføre kulturel status til købmandens økonomiske velstand og politiske indflydelse. Samtidig er biografien et godt eksempel på den borgerlige splittelse mellem frigørelse, respektabilitet og dyd, der i særlig grad ramte de ugifte kvinder i kredsen i deres søgen efter den rette ægtefælle.

Iagttagelserne fra erindringerne har jeg siden understøttet med en række supplerende studier i standens, hjemmets og netværkets karakter og udformning. Samlet giver dette materiale indtryk af Zinn som et menneske med en sammensat geografisk-rumlig identitet, der både rummede kosmopolitiske og etniske/protonationale elementer.

Det forhold, at han altid talte tysk i hjemmet, indgik i en tysktalende kreds af ind-

flydelsesrige borgere ved sin ankomst til byen og i de første årtier derefter, samt at han aktivt tog del i menigheden i Frederiks Tyske Kirke på Christianshavn, indikerer hans tilhørsforhold til periodens tyske kulturfællesskab, som ikke var forankret i en samlet stat eller fælles-tysk national identitet i Zinns livstid. Zinn adskiller sig herved ikke fra andre af helstatens tysktalende borgere, som dyrkede og fastholdt et sprogligt og kulturelt fællesskab, hvis grænser ikke primært var baseret på fødested, men i lige så høj grad på social status og stand. Mens Johann Ludvig Zinn udadtil fastholdt en kosmopolitisk indstilling til omverdenen, som blev understøttet af de sociale normer i omgangskredsen, rummede han også en mere etnisk afgrænset identitet, der især lader sig ane gennem de distinktioner og fordomme knyttet til andre etniciteter, som Zinn og datteren definerer sig i modsætning til.

Der er ingen spor af en egentlig national identitet hos Zinn og heller ingen transnationale eller transregionale træk i hans forhold til oprindelsesstedet. Sophie giver ikke udtryk for, at faren har haft nogen længsel efter at vende tilbage til eller i det hele taget beskæftige sig med sit oprindelsessted, hvad enten det så omhandler Bayern som landskab og fyrstedømme eller Det tyske Rige i videre forstand. Den eneste indikation af forbindelser til fødestedet er hans familiære relationer, som er beskrevet ovenfor.

Ved siden af den etniske identitet er en anden stor del af Zinns identitet forankret i hans erhverv og det miljø af velstående købmænd af adelig og borgerlig oprindelse, som danner kernen i den florissante tids handel. Miljøet kan betegnes som socialt eksklusivt, men kulturelt inklusivt, og der er kun få tegn på, at det forandrer sig nævneværdigt efter indførelsen af indfødsretten eller påvirkes af den fremvoksende diskursive skelnen mellem fremmede og indfødte borgere.

Zinns gave til de 32 mænds råd er dog et eksempel på, at selv en velstående, konsolideret og dannet immigrant som Johann Ludvig Zinn påvirkes af indførelsen af indfødsretten og den omgivne diskurs' konsekvenser. Ligesom andre migranter føler han sig kaldet til at markere sin taknemmelighed for at have opnået indfødsret og dermed indirekte positionere sig som en fremmed, der i denne henseende er stillet i en underordnet stilling i forhold til den indfødte befolkning (og dens konge).

Omvendt betyder Zinns velstand og stilling i byen og i samfundet som helhed også, at han ret frit kan definere graden af sin tilpasning til en ny skelnen mellem fremmede og indfødte. Zinnfamiliens økonomiske velstand og kulturelle kapital gør det muligt at skifte uproblematisk mellem den kosmopolitiske kulturelle praksis i selskabslivet, dyrkelsen af en tysksproget, etnisk identitet i hjemmet og i særlige fællesskaber, såsom menigheden på Christianshavn eller Bernstorffkredsen, og så dét, der ud fra en moderne praksis kan betragtes som integration i den dansksprogede majoritet igennem blandt andet ægteskabspolitikken, medfinansiering af Frihedsstøtten og dansksprogede inskriptioner på familiegravstedet. Sophies erindringer er således et vidnesbyrd om den fleksible identitetsdannelse og strategiske positionering, som præger familiens skæbne i det sene 1700-tals identitetspolitiske tidehverv. Som vi skal se i det følgende kapitel, forholdt det sig anderledes for andre migranter, der ikke havde de samme økonomiske, kulturelle og sociale kompetencer og forbindelser.

Kapitel 5: Mobilitet og ære – sammenhænge mellem identitet og migration blandt københavnske snedkersvende 1770-1830

Indledning

I 1770 gennemførte det københavnske snedkerlaug et optog igennem Københavns gader i form af en såkaldt skiltflytning i anledning af, at laugets udskiftede det skilt, der hang over indgangen til deres laugshus og herberg i Grønnegade 41. Optoget, bestående af 184 mænd og drenge, bevægede sig gennem det meste af København, mens de hujede og vajede med deres medbragte faner.¹ En del af svendene var klædt i militære uniformer og bar sværd, sabler, kårde og rapiers eller pistoler, andre havde bemalede træspåner i hatten og bar forskelligt værktøj såsom høvle, save og linealer. Nogle af optogets deltagere var klædt ud som figurer fra den græsk-romerske mytologi, for eksempel Merkur og Amor, andre var sortsværtede, og atter andre iklædt rustninger og forskellige mere eksotiske dragter, hvis betydning umiddelbart var vanskelig at tyde. Enkelte af mændene og drengene var i kvindedragt, og fem af deltagerne i optoget bar på en søjle i træ. To mænd var klædt som vildmænd og frembar en pyramide, som indgik i et tableau over rigsvåbenet. Ind imellem optogets deltagere marcherede små orkestre, der spillede på waldhorn, fløjter og andre blæseinstrumenter. I optogets forskellige sektioner blev desuden fremført en række symbolske genstande knyttet til laugets fællesskab og rituelle praksis, herunder laden – en smukt udskåret kiste med motiver, der rummede laugets indtægter og vigtigste dokumenter – og laugets velkomst, en drikkepokal af sølv, der indgik i forskellige rituelle sammenhænge, herunder indvielsen af nye svende og modtagelsen af fremmede snedkersvende, der kom til København på gennemrejse eller for at søge arbejde.

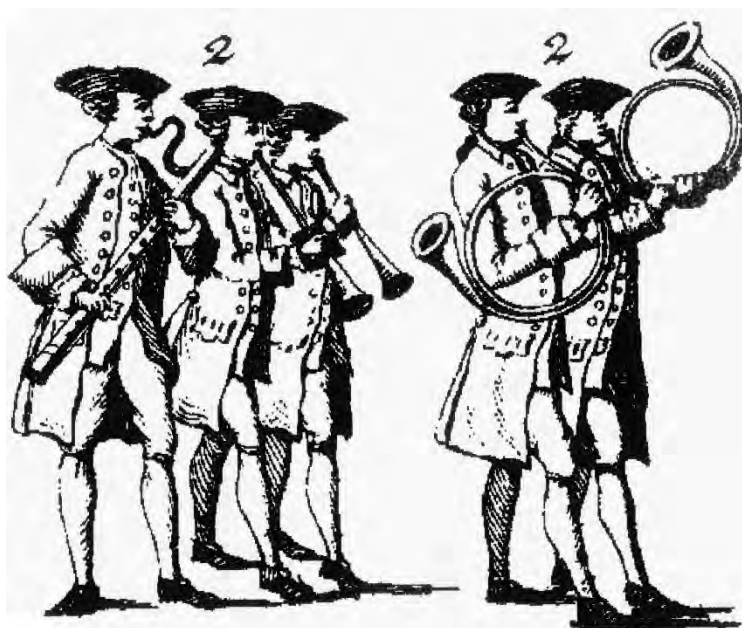

Illustration 5.1: Musikanter. Detalje fra stik i beskrivelsen af snedkerlaugets optog 7. maj 1770.

Arrangementet begyndte tidligt på dagen, hvor alle byens snedkersvende samledes foran laugshuset, som laugget havde fået opført i Grønnegade i 1724.² Deltagerne blev organiseret i fire sektioner og gik derefter gennem Gothersgade, Landemærket til Skidenstræde, den nuværende Krystalgade, hvor laugets daværende oldermann boede, og hvor det nye skilt, som skulle ophænges foran laugshuset, blev afhentet. Dette skete "under Fahnsplil", det vil sige under svingning med de tre faner, som var med i optoget, eller måske kun med den fane, der kaldes "Spil-fahnen", som var særligt beregnet til disse eksercitsler.³ En af de andre faner var i øvrigt flettet af hvide og røde høvlspåner med snedkernes tegn midtpå.

Illustration 5.2: Fanebærere. Detalje fra stik i beskrivelsen af snedkerlaugets optog 7. maj 1770.

Da skiltet var bragt frem, fortsatte optoget gennem Kanikkestræde, Købmagergade, Store Færgestræde og forbi Gammel Strand til buegangen mellem Christiansborg Slot og Slotskirken, hvor optoget gjorde holdt, og nogle af deltagerne viste deres færdigheder i en række iscenesatte dueller. Herefter gik turen videre over Stormbroen og forbi Vandkunsten til Rådhuset mellem Gammeltorv og Nytorv. Efter yderligere øvelser og fanespil på dette torv bevægede optoget sig af en snørklet rute gennem den østlige del af den gamle by til Kongens Nytorv, hvor de passerede Hovedvagten, inden de begav sig gennem Store Kongensgade og Dronningens Tværgade til Frederiksstaden, byens nye bydel. Her gik snedkerne gennem Amaliegade, Bredgade og Gothersgade tilbage til laugshuset i Grønnegade.

Illustration 5.3: Porten til det tidligere laugshus i Grønnegade 41, marts 2013. Foto: Forfatteren.

Mens optøget samlede sig foran huset, holdt to af svendene en længere tale i versform på henholdsvis tysk og dansk, hvori følgende vers indgik:

Lyksalig Amtshuus! Du som Pallas selv heel pryder
og hvor en munter Skar' ved Kunsten Ophold har,
Hvor de fra Fremmed Land sig med de Danske fryder
Og slutte Kunsten ind i Eenighedens Karr.

Stat Reysende! det Skildt er og for dig indviet,
Du finder vist her Roe og største Sikkerhed;
Er du ved Møjsomhed ved denne Kunst opdiet
Og har til Lands og Vands taalt megen Farlighed.

Oven på talen gik laugsmedlemmerne til bords og holdt en gevaldig fest som afslutning på skiltflytningen. Der findes ingen oplysninger om den konkrete festligholdelse, men i forbindelse med en tilsvarende flytning i rebslagerlauget i 1779 fortælles det, at svende og mestre spiste i hver sin sal, og at laugets medlemmer efter spisningen dansede "til den anden Dags Morgen," hvorefter svendene fortsatte festlighederne "udi trende hinanden føl-

gende Dage.”⁴ Snedkerlaugets medlemmer har næppe ladet rebslagerne noget efter.

I dette kapitel vil jeg se nærmere på betydningen af migration og mobilitet i den fortløbende konstruktion og rekonfiguration af kollektive identiteter inden for håndværkerlaugene i overgangen fra konglomeratstat til nationalstat med særlig fokus på det københavnske snedkerlaug. Udgangspunktet er snedkersvendenes skiltflytning i 1770 og en række konkrete nedslag i laugets historie gennem de følgende årtier, som jeg genfortolker med inddragelse af afhandlingens refleksive tilgang til geografisk-rumlige identitetstilkendegivelser.

Forskningen i laugenes historie har i en dansk kontekst været præget af en ret funktionel-økonomisk forståelsesramme, der primært anskuer forandringer i laugenes organisation som et udslag af den økonomiske udvikling og den gradvise proletarisering af laugene. Nationaliseringsprocesserne er kun i ringe grad blevet inddraget som forklaringsfaktor i den hidtidige forskning. I kapitlet forsøger jeg at læse konflikterne inden for laugene og forandringerne i håndværkets organisation og kultur med inddragelse af dette perspektiv.

Svende og laug som migrationshistorisk case

I den migrationshistoriske forskning betragtes håndværkssvendenes flerårige vandringer normalt som en af de mest arketyperiske migrationsformer i Europa i tidlig moderne tid.⁵ Håndværkersvendenes vandringer var en del af den europæiske håndværks- og byhistorie fra middelalderen og frem til 1. Verdenskrig, da stramningerne i fremmedlovgivningen, grænsekontrol og en øget regulering af arbejdskraftens bevægelighed, kombineret med kulturelle og strukturelle forandringer inden for erhvervet, fik traditionen til at svinde kraftigt ind. Det kan diskuteres, om svendevandringerne fra sidste del af 1800-tallet og frem lever op til Tillys minimumsdefinition af migration, som ’relativt definitive bevægelser over relativt lange afstande’, idet håndværkersvendenes vandringer generelt var karakteriseret af relativt korte stop af dages eller ugers varighed, og som regel førte dem tilbage til deres udgangspunkt, hvor de nedsatte sig som mestre med eget værksted og blev bofaste. Men fænomenet skyldtes ikke desto mindre den sejlivede opfattelse inden for faget, at en håndværker ikke var fuldt udlært, før han havde været på valsen.⁶

Frem til år 1800 var vandringerne dog typisk af længere varighed, og det såkaldte *Wanderschaft* (forpligtelsen til at gå på valsen i en årrække, før en svend kunne blive mester i laug) ledte ofte til, at den enkelte svend enten varigt eller gennem en længere årrække slog sig ned i byer fjernt fra oprindelsesstedet, enten som svend eller som mester.⁷ Særligt i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet blev ”den evigt vandrende svend” (”der ewige Gesellen”) også et udbredt fænomen i forbindelse med et øget pres fra mestre og myndigheder, der sigtede mod at monopolisere mesterhvervet for lokale borgere.⁸ Var mobilitet og migration et grundvilkår for byernes befolkning i almindelighed, var de det for laugshåndværkerne i særdeleshed.⁹

At varigheden af de midlertidige ophold undervejs på svendenes vandringer også kunne variere stærkt, fremgår blandt andet af nogle af de svendebiografier, der udkommer både i Danmark og internationalt op igennem 1800-tallet. Snedkersvenden Andreas Christian Hansen, som i 1822-23 vandrer fra København til Napoli og retur, opholder sig

Illustration 5.4: *Kundschaft* for snedkersvend (senere snedkermester i København)
 Vilhelm Friederich Ihle. Den fortrykte blanket dokumenterer, at den 18-årige Ihle har arbejdet 13 uger hos en snedkermester i Lüneburg i hertugdømmet Würtemberg i 1798 og har vist sig flittig, fredsommelig og ærlig. Ihle var født i Tübingen.

således i trekvart år i Richterswil ved Zürichsøen i det nuværende Schweiz, inden han fortsætter sin rejse.¹⁰

Kleinsmedesvenden W. C. Samuelsen, hvis vandring sidst i 1830'erne fører ham helt til Egypten og Palæstina, bliver under sin rejse indlemmet i den græske hær, hvor han tilbringer mere end et år og lærer det nygræske sprog så godt, at han bliver opsøgt af akademikere efter tilbagekomsten til København, som gerne vil sammenligne det oldgræske med nutidens sprog.¹¹ Selv for svende, der vendte tilbage til den by, de var udlært i, kunne svendevandringen således omfatte relativt lange ophold undervejs.

Svendevandringen og dens indbyggede mobilitet og transurbane kodificering var således i høj grad konstituerende for håndværkersvendenes identitet, selvom den formelt blev betragtet som en fase i laugshåndværkerens liv.¹² Mobilitet og migration udgjorde ikke blot et fælles erfaringsrum for hovedparten af håndværkerne i tidligt moderne tid, som det også var tilfældet blandt storkøbmændene i forrige kapitel. Mobiliteten som livs-erfaring og -princip spillede også en central rolle for den måde, svendene kollektivt forholdt sig til samfundsmæssige og fagpolitiske udfordringer på.

Nærværende studie af de københavnske snedkersvendes kulturelle praksis undersøger, hvordan forhandlingen af identitet inden for en institution, der var baseret på mobilitet, blev påvirket af den begyndende nationalisering af det politiske felt. Jeg vil i kapitlet se

nærmere på, hvordan snedkersvendenes kollektive identitet konstrueredes igennem deres sociale og repræsentative praksis, og hvilke eksklusions- og inklusionsprocesser der indgik i denne konstruktion.

Om kildematerialet og historiografien om laugene

Udgangspunktet for undersøgelsen har været den allerede omtalte beskrivelse af skiltflytningen i 1770 med en trykt nummereret tegning af optøget og en omhyggelig beskrivelse af betydningen af hvert af dets elementer, som blev udgivet af snedkersvendene i København forud for optøget.¹³ (Se Illustration 5.5).

Derudover har jeg benyttet mig af materiale i snedkerlaugets arkiv, som findes på Københavns Stadsarkiv, samt forskellige sager vedrørende laugene, som findes i Rigsarkivet. De konkrete kilder angives undervejs i kapitlet. En del materiale findes desuden optrykt i den eksisterende litteratur om laugene. Særligt Camillus Nyrop har flittigt optrykt kilder vedrørende laugenes historie og ritualer, og hans arbejde danner fortsat fundamentet for de fleste senere studier af laugenes kulturhistorie i Danmark, inklusive nærværende behandling.¹⁴ Specielt på snedkerlaugets område er Rasmus Bergs omfattende og eklektiske jubilæumsskrift fra 1904 ligeledes et vigtigt referenceværk.¹⁵

Desuden har Kim Karmark i et speciale fra Aarhus Universitet fra 1989 behandlet udviklingen af *zünften* inden for snedkerlauget.¹⁶ Også dette arbejde har jeg lagt til grund for en del af iagttagelserne i kapitlet, idet jeg samtidig forholder mig kritisk til og kontekstualiserer en del af Karmarks konklusioner inden for afhandlingens forståelsesramme. Endelig skal Poul Strømstads artikel 'Håndværkervandringer i Laugstiden' trykt i 1955 i bladet *Den Farende Svend* fremhæves.¹⁷

Jeg har desuden benyttet mig af statistisk materiale for derigennem at anskueliggøre andelen af tilrejsende svende ud af den samlede arbejdsstyrke. Til dette har Edward Mackeprangs gennemgang af de såkaldte generaltabeller over industri og håndværk fra 1761-1862 været en stor hjælp.¹⁸

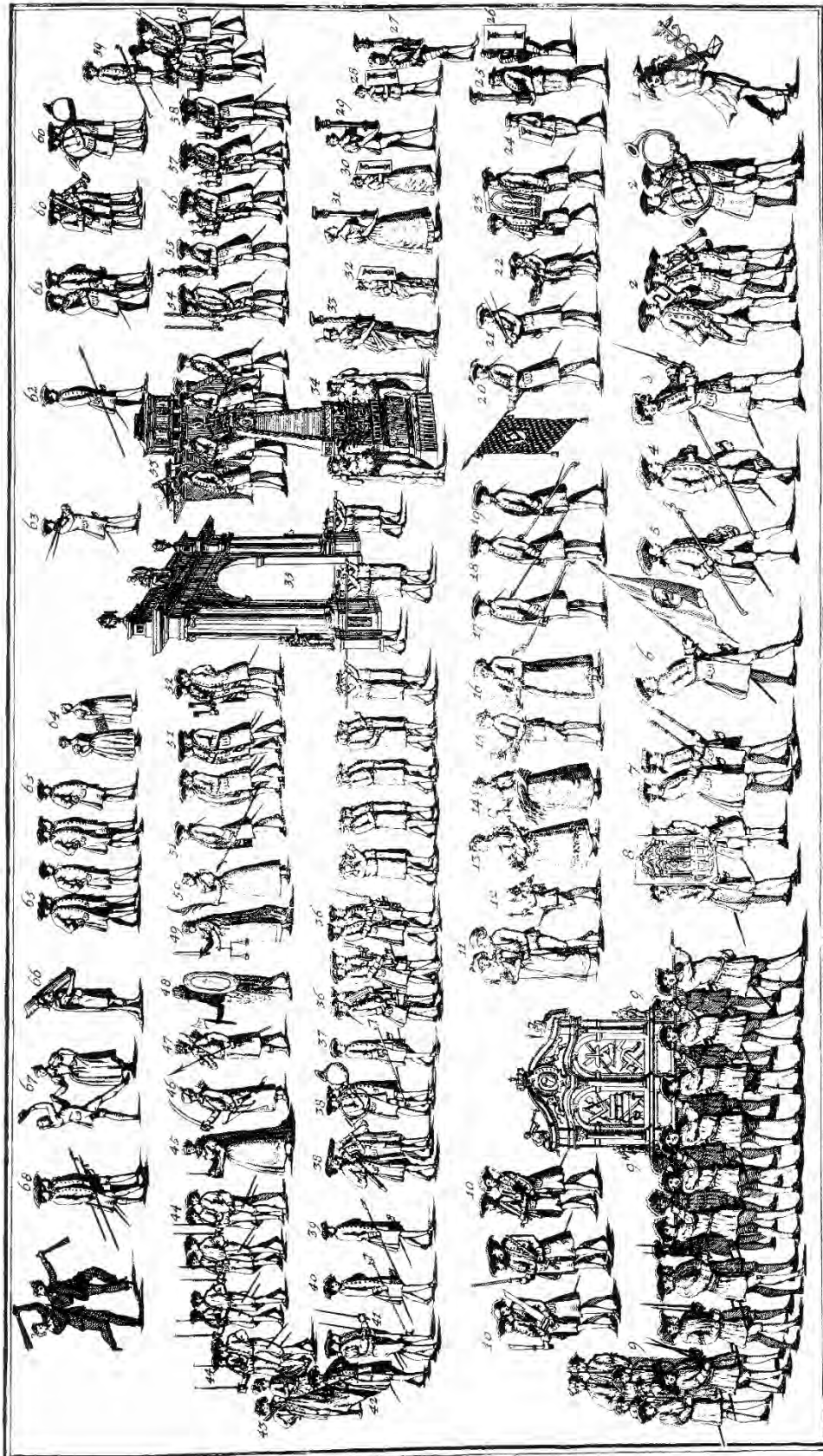
Til kortlægningen af migrationens betydning for laugene og omfanget af tilrejsende svende har jeg benyttet mig af svendenes regnskabsbøger, den såkaldte *Gesellenbuch* samt oldermændens journal over bortrejste svende, der alle findes i Københavns Snedkerlaugs arkiv i Københavns Stadsarkiv.¹⁹ Materiale vedrørende svendenes strejke i 1782 findes på Rigsarkivet.²⁰ Endelig har folketællingerne i 1787 og 1801 givet data om bosættelses- og ægteskabsmønstre blandt snedkersvendene, ligesom analyser af navne har kunnet understøtte andre iagttagelser.

Undervejs i kapitlet har jeg, med inspiration fra den voksende internationale forskning i svende biografier, udført punktstudier i to udgivne svende biografier, nemlig *En københavnsk Snedkersvends højst mærkværdige Fodreise igennem Norge og Sverrig, Tydskland, Schweitz, Savoyen og Italien* udgivet i 1846 af Andreas Christian Hansen og *En Fodreise i Fire Verdensdele* af kleinsmedemester W. C. Samuelsen udgivet 1861. Hansens bog beskriver en rejse fra København til Napoli i 1822-23, mens Samuelsens bog blandt andet indeholder beskrivelsen af en svendevandring, der bragte ham helt til Ægypten og Palæstina i 1830'erne.

Biografierne er omtalt hos blandt andre Poul Strømstad, men ingen har hidtil i en dansk sammenhæng set nærmere på biografierne i et kombineret migrations- og identitetsperspektiv, da de som regel er blevet læst som kilder til den nationale håndværkshisto-

rie. Jeg har i stedet især fundet inspiration i Sigfrid Wadauers studier af en række forskellige svendebiografier fra slutningen af 1700-tallet til begyndelsen af 1900-tallet.²¹ Wadauer lægger vægt på, at vandringerne ikke blot kan betragtes som en overlevende reminiscens af en mere intensiv mobilitet i tidlig moderne tid, men derimod bidrog signifikant til det sene 1800-tals massemigration.²² Dette forhold er blevet overset i den tidligere migrationshistoriske forskning, der har fokuseret på svendevandringernes betydning for de europæiske migrationsmønstre i 1600- og 1700-tallet.²³ Således modtog en by som Wien i tiden fra 1830-1840 årligt mellem 140.000 og 160.000 håndværkersvende. Byen havde i 1840 en registreret befolkning på 356.000 indbyggere.²⁴ Desuden viser hun, at vandringerne for mange af de svende, der foretog vandringerne og skrev om dem, vedblev at være en vigtig del af ikke bare deres søgen efter arbejde, uddannelse og karriereplanlægning. Men også for deres identitetsdannelse.²⁵

Illustration 5.5: Snedkerlaugets skiltflytning
– den samlede tegning fra pamfletten, 1770.
Det kongelige Bibliotek.

Karakteristik af dansk og international laugsforskning

Historikeren Lars K. Christensen har karakteriseret udviklingen af håndværkersvendenes vilkår fra midten af 1700-tallet til midten af 1800-tallet som et meget gradvist skift fra laugssvend til lønarbejder.²⁶ Udviklingen foregik langsomt og med store forskydnings mellem de forskellige laug. Og i de første årtier alene i København, hvor mængden af laug og svende var betydelig større end andre steder.

Særligt inden for bygningshåndværket som tømrer og murer skete en proletarisering af svendene, idet de enkelte mestre antog betydeligt flere svende end tidligere og dermed minimerede den enkelte svends udsigt til at blive mester. Resultatet var, at flere svende giftede sig og indstillede sig på en varig tilværelse som svend, samt en gradvis ændring af laughåndværket og forståelsen af svendehvervet.²⁷

Blandt danske historikere er der i dag overvejende enighed om, at svendene i første omgang reagerede på forandringerne ved at forstærke hævdeisen af deres ære, værdier og rettigheder inden for den såkaldte *zünften*. Ofte beskrives dette dog med en vis distance, hvorimod konflikter, hvor også løn- og arbejdsvilkår stod i centrum for svendenes arbejdsnedlæggelser og protester, typisk beskrives med større forståelse for rationalet bag dem.

Litteraturen om tidens største konflikt, Tømrerstrejken fra 1794, kan tjene som et godt eksempel på tendensen. I størstedelen af historiografien om strejken er dens slægtskab med senere tiders strejker og arbejdskampe, hvis primære fokus var løn og arbejdstid, blevet fremhævet. Til belysning af konfliktens årsager og udvikling fremdrages en række økonomiske og strukturelle udviklingstræk ved håndværket som helhed og inden for de enkelte fag, herunder sammenhænge mellem forværrede økonomiske vilkår for svendene på den ene side og begyndende industrialisering og stordrift på den anden.²⁸ En anden del af forskningen ser strejken i sammenhæng med en mere generel folkelig utilfredshed og en form for relativ ufokuseret vilje til at angribe varierende mål for denne, hvad enten det drejede sig om arbejdsvilkår, fødevarerpriser, religiøse mindretal eller embedsmisbrug blandt embedsmænd og andre repræsentanter for kongemagten.²⁹ Historikerne anerkender i større eller mindre grad, at konflikten konkret udsprang af dét, der blandt de strejkende blev opfattet som et forsvar for svendefællesskabernes *zünftige* ære og de dertil knyttede rettigheder, men strejken bliver ikke desto mindre primært beskrevet som en konflikt, der reelt var udsprunget af langvarig utilfredshed med løn- og arbejdsvilkår blandt de ansatte i byggefagene.³⁰

Mere overordnet har nogle forskere argumenteret for, at der findes en kontinuitet mellem svendenes æreskamp og den senere arbejderbevægelses aktivisme fra 1870'erne og frem i forbindelse med dannelsen af en dansk afdeling af Den internationale Arbejderassociation. Over for dette har Lars K. Christensen gjort gældende, at der var en afgørende forskel på de to bevægelser, der bundede i deres historiske bevidsthed. Mens laugene i 1770'erne ideologisk kæmpede for en bevarelse af eksisterende rettigheder eller en tilbagevenden til en bedre (mytisk) fortids tilstande, indeholdt den moderne arbejderbevægelse et fremtidselement. Den ønskede dels at ændre løn- og arbejdsvilkår her og nu, men også en grundlæggende forandring af samfundet på længere sigt. Hvor laugene orienterede sig bagud i tid, orienterede Internationalen sig fremad.³¹

Et andet fællestræk i den danske forskning er et gennemgående fokus på at forstå

laugenes historie som en del af arbejdets og industriens historie i en national ramme. Vel anerkendes det i forskningen, at laugskulturen var præget af indvandringen af tyske svende, der 'importerede' *zünfliche* ritualer til Danmark, ligesom der også er generel enighed om, at tyske (indvandrede/fremmede) svende spillede en nøglerolle i Tømmerstrejkens udbrud og eskalering. Men de komplekse identitetsprocesser, som indgik i afklaringen af, hvad der var 'tysk', og hvad der var 'dansk' i laugsvæsenets kontekst, har imidlertid ikke hidtil haft forskningens interesse.

Således skriver Vibeke Winge om krisen, at der er tale om en regulær arbejdskonflikt, der skyldtes arrestationen af to tyske svende, men at den *ikke* skal ses som en national manifestation. "Udvekslingen af svende mellem Danmark og Tyskland fortsatte uden større problemer [...] til langt op i 1900-tallet."³² Winge fremhæver således den hovedsageligt uproblematisk arbejdskraftsudveksling mellem de to nationer, men går ikke nærmere ind i en drøftelse af, om dette skyldtes en anderledes selvidentifikation blandt svendene eller andre aspekter af de gensidige nationaliseringsprocesser, som var en del af overgangen fra konglomerat- til nationalstater.

Endelig er der en tendens til at fokusere på laugenes sociale funktioner frem for på deres rituelle praksis og det verdensbillede, de er udtryk for, i deres egen ret. Dette er ikke kun en tendens i den danske, men også i den internationale forskning i laugene. Laugenes sociale funktion er således i højsædet i det, der stadig betragtes som hovedværket om laugene i Danmark – det af Vagn Dybdahl redigerede seksbindsværk om håndværkets kulturhistorie fra 1982-84.³³

Thomas Bloch Ravn har i sin tiltrædelsesforelæsning i 2004 varslet et opgør med dette værks "modernistiske tilgang, hvor håndværkerne betragtes som enkeltindivider og ikke som medlemmer af standsfællesskaber" – et opgør, han siden har videreført i en artikel fra 2008 om den *zünfliche* laugkultur i de danske byer.³⁴ Men en egentlig nytænkning af laugenes historiografi lader vente på sig i en dansk sammenhæng.

Identiteten som håndværker – afgrænsning og konstruktion

Internationalt har der generelt været flere nybrud i forskningen, og særligt i Frankrig, Tyskland og Centraleuropa har en lang række værker i de senere år bidraget til at øge vores forståelse af svendevandringernes omfang og kulturelle betydning.³⁵ Det ville række for vidt at gennemgå hele forskningsfeltet her, men jeg har selv fundet stor inspiration i blandt andet Cynthia Ann Truants studier af de franske svendeorganisationer, de såkaldte *compagnonages* og i James Farris studier af den europæiske laugshistorie med inddragelse af den nye kulturhistorie og den historiske antropologi.³⁶

Truant lægger i sine studier af de franske svendeorganisationer vægt på at revidere den tidligere historieskrivning om laugene. Hun mener ikke, at man kan fastholde den fremherskende opfattelse af de ritualer og korporlige sammenstød, som var en del af *compagnonnages'* sociale praksis i det 18. og 19. århundrede som "primitive levn" fra ældre tider.³⁷ I 1960'erne forsøgte en række historikere at læse bag om de rituelle uhyrligheder ved enten at nedtone deres centrale betydning for svendene eller ved at fokusere på *compagnonnages'* funktioner som socialt sikkerhedsnet, forsvar af privilegier, uddannelse og konkurrencefordel. De så dem, som en organisation "skabt af og for arbejdere for at forsvare deres materielle vilkår, deres løn og levestandard".³⁸ Begge tilgange afviste imidlertid at forholde sig til ritualernes selvstændige betydning og skabte en adskillelse mellem det

symbolske og det socioøkonomiske liv blandt svendene, som Truant modsætter sig.³⁹ Ritualerne var betydningsfulde for udøverne, og hvis historikere for alvor skal trænge ind i medlemmernes kollektive og individuelle selvopfattelse, er det nødvendigt at undersøge deres betydning, at læse dem som en tekst, mener Truant. Udtrykker ritualerne forskellige former for inklusion, eksklusion og rangordning? Relaterer symbolerne, der bliver anvendt i ritualerne sig til bestemte forestillinger om færdigheder eller arbejdets værdighed?⁴⁰ Truant argumenterer således for en integreret analyse af svendeorganisationernes socioøkonomiske rolle og den symbolske praksis, herunder deltagernes og omgivelsernes perception og dens betydningskabelse.

Farr er ligeledes opmærksom på behovet for at overskride den funktionelle-økonomiske tilgang til laugshistorien. Ifølge Farr kræver undersøgelser af håndværkere i tidligt moderne tid et nærmere blik på, hvordan håndværkere konstituerede deres identitet, hvilket både omfatter et insider- og et outsiderperspektiv.⁴¹ Til dette benytter han sig af en heuristisk tilgang til begreber som 'identitet', 'forskellighed' og 'distinktion'.

I det tidligt moderne Europas hierarkiske verden blev identitet skabt gennem etableringen og opretholdelsen af grænser mellem et 'os' og et 'dem' og var således forankret i en subjektiv oplevelse af forskel. Identitet var relationel og kontekstafhængig, som tidligere drøftet i afhandlingen. En håndværker i den tidligt moderne periode var således ikke blot defineret som producent af varer, kvaliteten af arbejdet eller sin faglighed.

Identiteten som laugshåndværker definerede et skarpt standsmæssigt fællesskab indtil og en klar udgrænsning af andre arbejdende borgere, hvad enten de var kvinder, beskæftigede sig med uærlige erhverv, som for eksempel rakkere og natmænd, eller blot drev handel og håndværk eller industri uden for laugene, hvilket blev mere og mere almindeligt i løbet af 1700-tallet i kraft af statsstøttede initiativer for at op hjælpe industri og bryde laugenes monopol.

Kvinder kunne i deres enkestand efter afdøde mestre overtage ansvaret for et værksted midlertidigt frem til indgåelsen af et nyt ægteskab. De havde desuden en rolle i driften af laugskroer og svendeherberger i flere byer, men i øvrigt var håndværket og laugskulturen domineret af mænd og af værdisættelsen af fællesskabet mellem mænd i de forskellige livsfaser, som håndværkerens liv omfattede⁴² – fra lærling til udlært svend og siden mester med eget værksted.

Den kollektive, mandlige identitet som håndværker baserede sig ikke kun på arbejdet, men på udveksling af symboler og symbolske handlinger, hvori arbejdets aktivitet i lige så høj grad var et tegn på social placering som et middel til overlevelse og materiel akkumulation. Denne type udvekslinger indgik i efemeriske møder i betydningsladede situationer og var således på én gang dynamiske og strukturerede gennem et fælles kommunikationssystem.⁴³

Fællesskabet inden for laugene blev understøttet af en række sociale mekanismer, der havde til formål at opretholde laugenes eksklusivitet og ære, men som også selv forandrede sig i processen gennem pres indefra og udefra. Dette skal vi vende tilbage til i det følgende.

Af særlig interesse i nærværende sammenhæng er det, at konstitueringen af forskel og identitet ikke kun foregik i grænsedragningen mellem laugene og omverdenen, men også inden for laugene.

Svendevandringerne og udviklingen af svendenes broderskab

De kollektive identiteter i laug et forandrede sig, da det i løbet af 1600- og 1700-tallet blev vanskeligere for svende at blive mestre, og tiden som svend derfor blev forlænget. Som en konsekvens indførtes i de fleste laug forpligtelsen til at vandre eller 'gå på valsen' (på tysk: *Wanderschaft*) som en forudsætning for, at en svend siden kunne blive mester. Typisk fastsattes den obligatoriske vandretid til mellem et og fire år.

Dateringen af svendevandringernes begyndelse er omdiskuteret. Laugshistorikere som Reinhold Reith og Steven A. Epstein har inden for de seneste år argumenteret for, at svendevandringerne kan spores helt tilbage til 1300-tallet for Centraleuropas vedkommende og dermed ikke alene kan tilskrives den øgede stratificering af samfundet i 1600-tallet, sådan som blandt andre Mary Ann Clawson og John Gillis har hævdet.⁴⁴ Forpligtelsen til at vandre, før man kunne aflægge mesterprøve, blev dog først indført omkring år 1600.⁴⁵ Og der var stor forskel i reguleringen og udbredelsen af vandringerne indenfor de forskellige laug.⁴⁶

Den udvidede periode som svend og den tvungne vandring førte til dannelsen af særlige svendebroderskaber (på tysk: *Gesellenverbände*, på fransk: *compagnonnage*) inden for laugene. Medlemmerne af disse sammenslutninger forfattede en egen regelsamling, *skræen*, ligesom svendesammenslutningerne i øvrigt fungerede som understøttelsesforeninger og religiøse og selskabelige sammenslutninger.⁴⁷ Og svendene udviklede inden for dette nye fællesskab en række ritualer og normer, som aftegnede svendenes fællesskab inden for laugene, men som samtidig forbandt dem med svende i andre lande og laug.

Svendeorganisationerne bandt svendene sammen i et transurbant og transnationalt fællesskab, der gik på tværs af by- og landegrænser, og medvirkede til at gøre den forlængede omflakken meningsfuld. Svendene formede et broderskab, der idealiserede frihed, afholdenhed og forsinkelse af ægteskabet gennem en udstrakt brug af et fraternalistisk billedsprog og ritualkompleks. Afholdenheden kunne i praksis være vanskelig at efterleve, men blev fremhævet som en del af håndværkersvendens ære.⁴⁸

Organisationerne tjente på én gang som understøttelsessystem og som ramme om religiøse og sociale fællesskaber. Og de fungerede som organer for svendenes kollektive afklaring af løn- og arbejdsforhold med mestrene. Men svendebroderskaberne var også en del af standssamfundets hierarkiske, korporative system og gav de enkelte medlemmer af broderskaberne status og ære. Svendene omtalte sig selv som *mobile rank* eller som *un état sans domicile*, og overalt var svendene optaget af at forsvare deres ære, *honnêteté*, og parate til at protestere eller forlade et værksted eller en by, hvis den blev besudlet. Æren var, i lige så høj grad som fagligheden, dét, som adskilte de vandrede svende fra almindelige daglejere, tiggere eller vagabonder – alle disse 'æreløse' eksistenser, der så foruroligende mindede om svendene selv i kraft af deres mobile liv.⁴⁹

Samtidig virkede svendefællesskabet og den deri indbyggede ære også som en modvægt til svendenes umyndige stilling i samfundet og indenfor laugene. Når svendene ikke var på vandring, indtog de en underordnet position i laugene, hvor svendene var underlagt deres mestre. De boede i mestrenes husstand og måtte tilpasse sig husstandens normer. De spiste med familien, havde udgangsforbud i nattetimerne og måtte i det hele taget tilpasse sig den virkelighed, de mødte, hvor de kom frem.

Tilpasningen fremgår af kleinsmedesvenden Samuelens selvbiografi, hvori han beskriver sin vandring gennem det hovedsageligt katolske Böhmen og Østrig. Samuelen

bryder sig ikke om de katolske ritualer og særegenheder, men må ved alligevel ved flere lejligheder tilpasse sig og deltage i ritualer omkring bordbøn, måltider og katolske højtidder hos de katolske mestre, han får ansættelse hos.⁵⁰ Ved en lejlighed bliver han ligefrem tvunget til at spise flæskesteg for at bevise, at han ikke er jødisk, trods sit jødisk-klingende navn. Først derefter tør mesteren ansætte ham.⁵¹

Zünften – svendefællesskabets drejebog

Kendskabet til og indvielsen i svendenes broderskaber blev i Nordeuropa omtalt som *zünften* efter det tyske ord for laug. Begrebet dækkede over et vidt udbygget adfærd- og loyalitetskodeks, der regulerede forholdet mellem svende og mestre og på væsentlige måder konstruerede og vedligeholdt de enkelte laugshåndværkeres individuelle og kollektive identitet.

Zünften's vigtigste bestanddele var: viden om håndværket og dets historie, bestemmelser og regulering af processer vedrørende arbejdsøgning, forplejning af vandrende svende (den såkaldte *geschenk*), vilkår for arbejdet og andre forhold på arbejdspladsen, et kodeks vedrørende svendenes klædedragt og adfærd ved møder og sociale sammenkomster i laugshuset og endelig den såkaldte *gruss*, der var en lang række mundtlige og symbolske hilsener og ordudvekslinger, der fungerede som en form for certifikat, når fremmede svende på vandring skulle søge arbejde eller ophold i en ny by.⁵²

Kendskabet til disse bestanddele blev den enkelte svend til del gennem svendeindvielsen eller behøvlingen, der var et komplekst, potentielt voldeligt og ydmygende initiationsritual, der i *zünftig*-terminologi gjorde den udlærte svend 'ærlig' eller *zünftig* og dermed til en del af det eksklusive kosmopolitiske, transurbane broderskab, som *zünften* formede.⁵³ I indvielsen indgik ofte en dåb, hvorigennem svenden blev tildelt et nyt navn, fik udleveret et særligt tegn og en form for samling af regler og tekster om laugets historie, kaldet *gebrauch und gewohnheit*, det vil sige laugets 'brug og vane'.⁵⁴

Dette konstruerede broderskab var ikke kun en social foranstaltning eller et kulturelt fænomen, der knyttede bånd mellem Europas svende. Det var også en base, gennem hvilken svendene kunne forbedre deres vilkår og rettigheder. De *zünftige* regler foreskrev blandt andet, at håndværkersvende ikke selv skulle bære deres værktøj fra værkstedet til arbejdspladsen,⁵⁵ at svendene havde ret til et antal frimandage (blå mandage), og at *zünftige* svende ikke skulle arbejde sammen med gifte svende, idet de sidstnævnte blev betragtet som *uzünftige* og omtalt som 'viverkarle'. Den gifte svend kunne ikke bryde op med samme umiddelbarhed som den ugifte og kunne derfor potentielt fungere som løntrykker. Lige så vigtigt var det dog, at giftermålet ikke var foreneligt med de *zünftige* idealer om frihed og afholdenhed.

At friheden og mobiliteten var en central del af den *zünftige* identitet, blev ikke blot udtrykt af svendene selv, men også af samtidige iagttagere, der ofte så med bekymring på svendenes tilsyneladende unikke stilling i samfundet. Holberg skrev således i en af sine epistler:

De ere de eneste Lemmer udi et Societet, som ikke kan tvinges. Andre Undersaater ere bundne til et vist Sted, som de ikke uden med Vanskelighed kan forlade, men Haandværks Karle have ingen bestandig Bopæl, intet vist Hjem eller Fædreland.

De bo som Tartarer udi Telte og uden Ulejlighed eller mindste Tab kan flytte fra et Sted til et andet. Hvorudover, naar de true med Desertion, maa man tro, at det er deres Alvor, og maae deres Mestre da give sig paa Discretion, med mindre de vil se deres Arbejde og Næring ligge. Thi hvor en Haandværks-Karl begiver sig hen, der er hans Fædreland; og, naar han om Aftenen kommer til et fremmed Land og Rige, haver han om Morgenen strax Tjeneste igen. De ere saaledes de eneste Mennesker, som uden Bekostning kan gøre udenlandske Rejser, og med tomme Hænder flakke hele Verden igennem, naar de alene have saa mange Skillinger, som de kan betale i et Par Kroer paa Vejen. Efterdi dette nu af saadan Beskaffenhed, saa er intet Middel til at holde disse Folk udi Ave, og bevæge dem til at blive paa et vist Sted, uden ved en almindelig Convention imellem alle Stæders og Landes Øvrigheder, saa at et vist tilfælles Reglement maatte gøres, hvorved Haandværks-Karles Vilkaar i alle Lande giordes lige. Naar det skeede, vilde de tage i Betænkning uden vigtig Aarsag at flytte fra et Sted til et andet: Thi, naar saadan Karl vidste, at han ikke kunde erholde meer Løn og fleere frie Dage udi Tydskland end udi Dannemark, og ikke meere udi Frankrig end udi Tydskland, lod han sig nok holde paa Stedet; men, saasom saadant er vanskeligt at tilvejebringe, vil denne Ulejlighed stedse vare.⁵⁶

Svendenes internationale netværk kunne, som Holberg nævner, bruges som pression mod den enkelte bys mestre og autoriteter, såfremt de ikke overholdt de *zünfftige* spilleregler. Når svendene erklærede enkelte mestre eller en hel by for *uzünfftig* og æreløs, lagde de pres på lokale myndigheder og mestre, som modarbejdede *zünftens* udbredelse og overholdelse, ved simpelthen at standse tilvandringen af nye svende og ved selv at bortvandre. Dette var et effektivt tvangsmiddel igennem det meste af 1600-tallet og første del af 1700-tallet, hvor de fleste byer og laugsmestre var kronisk afhængige af tilvandring af faglært arbejdskraft.⁵⁷

Der er i københavnsk kontekst talrige eksempler på, at dette kollektive pres fungerede. Den enevældige stat forsøgte både i 1681-82, 1696, 1737 og 1749 at stække laugsvæsenets magt og komme det komplekse *zünfftige* rituel til livs gennem forbud og reformer. Herunder bestemmelser i forordningen fra 1749, der forbød svendene at forlade deres mester i tilfælde af "Tvistigheder og Besværinger".⁵⁸ Frem over skulle sagerne forelægges byens politimester til dom. I alle tilfælde var autoriteterne imidlertid nødsaget til at gå ind i underhåndsförhandlinger med laugene og tillade genindførelse af de fleste ritualer, fordi de udenlandske svende holdt sig væk fra byen, så længe forbuddet fastholdtes.⁵⁹

Det er i denne sammenhæng vigtigt at holde sig for øje, at svendenes broderskab principielt ikke stod i modsætning til laugets større kollektive sammenhold, som også omfattede mestre og lærlinge, og at såvel mestre og svende og for den sags skyld også myndigheder midt i 1600-tallet havde en interesse i at gøre København til en *zünfftig* by, så man kunne tiltrække den nødvendige specialiserede arbejdskraft.

Trods indførelsen af *zünften* blev svendetilværelsen fortsat set som et stadie i håndværkerens udvikling fra lærling til mester. Og selvom mestrene til at begynde med var på vagt over for udbredelsen af *zünften*, viste det *zünfftige* system sig effektivt, når laugene kollektivt forsvarede sig mod forsøg på at begrænse laugenes selvstændighed og privilegier.

Mestrenes relation til svendene og deres zünftige praksis var således stærkt kontekstafhængig.

Inden for laugene søgte de at holde svendenes voksende selvstændighed i skak gennem forskellige bestemmelser, der blandt andet foreskrev tilstedeværelsen af mestre eller et medlem af magistraten ved svendenes laugsmøder og andre sociale sammenkomster, hvilket blandt andet havde til formål at forhindre, at ritualerne og møderne udartede sig i en for mestrene subversiv retning.

Udadtil forsvarede de derimod laugets samlede privilegier ved at inddrage det internationale sammenhold blandt svendene og den latente risiko for mangel på arbejdskraft ved indgreb mod *zünften*, som lå heri.⁶⁰ *Zünften* blev på denne vis både et udtryk for det særlige broderskab mellem de europæiske håndværkersvende i nogle situationer og et politisk redskab, der udtrykte det samlede laugs identitet i andre.

Holbergcitater peger på, at vi med svendenes fællesskab har at gøre med en kosmopolitisk, transnational organisationsform, der giver den enkelte stat og by særlige udfordringer, når det gælder reguleringen og kontrollen med denne arbejdskraft. Til gengæld omtaler han ikke de fordele, svendemobiliteten skabte for det tidligt moderne samfunds bygherrer og entreprenører, som via mobiliteten fik adgang til en betydeligt større, kvalificeret arbejdskraft, end det ellers havde været tilfældet, som vi så det med eksemplerne fra Christiansborgs opførelse i kapitel 2.

Svendefællesskabernes symbolske kapital og historicitet

Svendenes kommunikative og rituelle system var af særlig betydning, fordi det fællesskab, som systemet skulle opbygge og vedligeholde, var præget af migration samt geografisk og til dels social mobilitet, der gjorde personlige relationer flygtige og skrøbelige. Netværk og alliancer inden for laugene måtte konstant genskabes og rekonstrueres, hvilket skete gennem den indbyggede udveksling af 'symbolsk kapital' i svendenes kulturelt regulerede møder.

Ifølge Farr rummede denne udveksling, som var central for konstitueringen af laugs-håndværkerens identitet, i sig selv kimen til sin forandring. Den var fundamentalt historisk. Den var på den ene side nødvendig i konstruktionen og visualiseringen af de indbyggede distinktioner i laugene. Men distinktionsprocessen var samtidig forankret i en proces af endeløs anfægtelse og forhandling og var, som resultat, derfor ufuldendt og modsatte sig en endelig definition.⁶¹

Forskydningerne i svendefællesskabernes placering inden for det overordnede laugsfællesskab demonstrerer denne proces. Og processen kan i det følgende synliggøres med udgangspunkt i skiltflytningen i 1770 og en række efterfølgende begivenheder inden for snedkerlauget, der tilsammen viser, hvordan svendenes *zünftige* fællesskab, som jeg vil karakterisere som kosmopolitisk og transnationalt/transurbant, gradvist blev overlejet og transformeret gennem introduktionen af en national diskurs, der italesatte skellet mellem indfødte og fremmede.

Skiltflytningen 1770 – iscenesættelsen af et transurbant, kosmopolitisk broderskab/frihedens iscenesættelse

Den udgivne pamflet med beskrivelsen af skiltflytningen er, ligesom optaget i sig selv, et udtryk for, at *zünften* og laugsinstitutionen var under forandring. På overfladen

synes skiltflytningen at være snedkerlaugets fælles manifestation af laugets prominente fortid, nutid og fremtid. Udskiftningen af laugsskiltet med en ny og mere udsmykket (og omkostningsfuld) version demonstrerede udadtil et samlet, enigt og velstående laug, der blomstrede og også ønskede at lade resten af byens indbyggere bevidne deres heldige udvikling. Men går man kilderne nærmere efter, krakelerer dette billede. Det nye skilt, der har kostet den uhyrlige sum af 1.000 rigsdaler, var alene bekostet af svendene, og det var i det hele taget på svendenes initiativ, at optoget blev gennemført.⁶²

Allerede titlen på pamfletten om skiltflytningen understreger, at der er tale om 'Snedkerlaugets *Svennes Optog*'. Svendene fremstår således i den trykte beskrivelse som optogets primære afsendere og initiativtagere. En række mestre deltog ganske vist i optoget, nemlig oldermanden, lademestrene og et par deputerede mestre, men langt hovedparten af deltagerne i optoget var svende. Desuden deltog enkelte mestersønner, herunder to, der var klædt i jomfrudragter, "hvilke forestiller ungdommen."⁶³ Disse mestersønner bar et antal kranse som svarede til det antal udlærte lærlinge, som gik bagved dem i optoget. Lærlinge som dagen efter optoget skulle indvies i svendenes fællesskab.

Mestrenes manglende deltagelse i optoget kan tolkes som tegn på en voksende splittelse mellem mestre og svende og et udtryk for, at mestrenes engagement i *zünften* var vige.⁶⁴ Men ved laugets tidligere skiltflytninger i 1724 og 1749 var der en lignende fordeling af svende og mestre i optogene, om end optogene havde en mindre skala end i 1770.⁶⁵ Det forhold, at optoget i 1770 alene finansieredes af svendene, er til gengæld et tydeligt nybrud. Udvidelsen af optogets størrelse og symbolske indhold er et tegn på, at svendene ønskede at promovere det *zünftige* sammenhold på stærkeste vis.⁶⁶ De 184 deltagere i optoget, kan sammenlignes med en opgørelse over antallet af mestre, svende og lærlinge i snedkerlauget fra 1771, hvor fordelingen var 121 mestre, 112 svende og 126 lærlinge. Antallet af svende i byen svingede kraftigt i årets løb på grund af vandringerne, hvorfor svendenes antal formentlig er lavere en årsgennemsnittet, da opgørelsen blev foretaget i januar.⁶⁷ Men står tallene til troende deltog stort set alle byens snedkersvende i optoget.

De samme tendenser genfindes i andre københavnske laug, der tilsvarende gennemførte storstilede skiltflytninger i løbet af 1770'erne. Også her var svendene hovedaktører og arbejdede aktivt for at promovere det *zünftige* sammenholds værdier. Overdådigheden førte i 1780 til, at optogene blev indskrænket ved en forordning, der bestemte, at skiltflytninger i København fremover skulle foregå uden musik, dans, fægten og skyden, og at de altid skulle følge den korteste vej og ikke måtte standse undervejs. Vigtigst måtte der, ud over oldermanden, bisidderne, lademestrene og oldgesellerne,⁶⁸ kun følge lige netop det antal svende med, som var nødvendigt for at bære skiltet og de øvrige rituelle genstande.⁶⁹

Indskrænkningen skete på magistratens foranledning og begrundedes officielt med, at bystyret var bekymret for de store udgifter, som optogene pålagde svendene. Angsten for folkelig uro i forbindelse med optogene har dog givetvis også spillet ind i myndighedernes afgørelse.⁷⁰ Og det er bemærkelsesværdigt, at der netop lægges vægt på indskrænkning af antallet af svende i optogene, hvilket indikerer, at magistraten var opmærksom på svendenes fremtrædende rolle i optogenes politisering.

Forordningen og presset fra myndighederne førte til, at skiltflytningerne snart derefter forsvandt fra gadebilledet. Før vi når til dette punkt i fortællingen, er det imidlertid

værd at stifte nærmere bekendtskab med optogets indhold og betydningsdannelser, dets semiotik.

Optogets semiotik

Snedkerlaugets skiltflytning i 1770 var således ikke kun overdådig i sine omkostninger, men også rig på betydninger. Blandt de nye elementer i optoget, som ikke havde været en del af tidligere skiltflytninger, var fire udklædte svende, der gik foran snedker-svendenes lade. En svend var udklædt som dronning med et scepter i den ene hånd og et tempel i den anden. En anden bar en tyrkisk dragt med krumsabel, kogger, pil og bue. Den tredje svend var helt sortsværtet og svang et forgyldt spyd i luften med den ene hånd, mens han holdt et kogger fuld af pile i den anden. Den fjerde svend var, ligesom den foregående, "udklædt som en Mohr,"⁷¹ men med sort-gul hudfarve, hue, et skørt af fjer og bevæbnet med skjold og en forgyldt stridsøkse.

Illustration 5.6: 'De fire verdenshjørner'. Detalje fra stik i beskrivelsen af snedkerlaugets optog 7. maj 1770.

Af den trykte beskrivelse fremgår det, at svendene repræsenterede de fire kontinenter, Europa, Asien, Afrika og Amerika. At de fire svende var placeret lige foran laden viste, "at Svennene, indenlandske som udenlandske, her saavel som i alle andre Verdens Deele, hvor de fremkommer, maae fremstille sig for Laden."⁷² (Illustration 5.6)

To andre svende, i samme del af optoget, var udklædt som dyderne fred og retfærdighed (sidstnævnte en svend klædt som Justitia med en vægtskål i den ene hånd, et sværd i den anden og hovedet omviklet med vidt bånd). Hermed illustreredes, ifølge kataloget, "at Laden alle Steder er bestemt som en Rettesnor for Haandværkets Artikler, hvorefter enhver skeer Ret, og at det ved deres Forsamlinger og Paalægge gaaer fredelig til."⁷³

Selve laden (illustration 5.7 og 5.8) blev frembåret af to hold af otte svende og indeholdt de indsamlede pengemidler, som brugtes til understøttelse af syge, tilskadekomne og arbejdsløse svende, laugsskræen, laugets regnskabsbøger, mødeprotokol og andre vigtige papirer samt formentlig også den såkaldte *Gesellenbuch*, en oversigt over ankomne og afrejste svende.⁷⁴ Men laden var betydeligt mere end en kiste til opbevaring af penge og vigtige papirer. Laugshistorikeren Rasmus Nyrop har om ladens betydning i laugsvæsenet

Illustration 5.7: Den kunstfærdigt udformede svindelade fra 1649 opbevares i dag på Nationalmuseet, hvor den er udstillet i udstillingen Danmarkshistorier 1660-2000. Foto: Nationalmuseet.

skrevet, at den i løbet af 1600-tallet udviklede sig til en form for "Pagts Ark" for laugets medlemmer. Når laden blev taget frem ved laugets sammenkomster, var det signal til, at der nu skulle forhandles med alvor og ærbødighed. Som det hedder i snedkervendenes skrå fra 1654: "Naar Laden bliver sat paa Bordet, da skal al Skarp Gevær fra alle Svende affordres [...] og hvilken Svend nogen Klammeri anfanger, skal straffes og derfor efter Svendenes Sigelse."⁷⁵

Laden var således på den ene side et objekt, en genstand, der tjente et praktisk formål som opbevaringssted for pengemidler, fælles bestemmelser, regnskaber, referater osv. Men den havde samtidig en symbolsk betydning, der rakte ud over dens funktion. I laden var respekten for det broderskab, som laugene udgjorde, inkarneret. Ved at demonstrere lydighed og respekt for laden som rituelt objekt viste laugsbroderen også lydighed og respekt over for laugets broderskab, såvel i sin lokale som i sin internationale udformning.⁷⁶ Gennem det ritualiserede fællesskab forankret i laden, laugsskiltet og de øvrige elementer i laugets *gebrauch und gewohnheit* blev laugets kollektive identitet og ære materialiseret både internt og eksternt.

Tableauet var således ikke blot et festligt indslag i fejringen af det nye skilt, men materialiserede nogle grundlæggende retslige og sociale principper i laugets virke. Ved at lade de fire kontinenter, freden og retfærdigheden gå foran laden – der desuden var omgivet af laugets oldermann og de mestre og svende, der havde nøgler til laden – markerede lau-

get, at laden var den centrale genstand i dets fællesskab – et symbol på laugets lokale og internationale solidaritet og autoritet og en genstand, der knyttede det sammen med alle andre udøvere af håndværket i hele verden, som levede efter de samme bestemmelser og fulgte de samme traditioner.

Illustration 5.8: Snedkersvendenes lade, båret af otte svende.

Detalje fra stik i beskrivelsen af snedkerlaugets optog 7. maj 1770.

Det vil føre for vidt at lave en gennemgribende tolkning af alle optogets elementer her. I stedet vil jeg supplere ovenstående gennemgang af tableauet omkring svendenes lade med udlægning af to andre elementer i optoget: Sektionen omkring de fem søjler og sektionen omkring skiltet.

Illustration 5.9: Detalje fra stik af optoget i 1770 – svend og mestersøn frembærer henholdsvis tegning og udskåret træøjle i den såkaldte compositaudformning. Ifølge beskrivelsen er de klædt i henholdsvis romersk mands- og kvindedragt, men på stikket ser det ud til, at de begge er iført kvindedragt.

De fem træøjler – arkitekturen og snedkerhåndværkets fælleseuropæiske kulturarv

Laugets kosmopolitiske, transnationale fællesskab udtrykkes også gennem andre af optogets elementer. De fem søjler af træ, som bæres frem af hver sin udklædte svend med en mestersøn foran sig bærende på en tegning af søjlen, kan tjene som et andet godt eksempel. Af beskrivelsen af optoget fremgår det, at de fem søjler er en materialisering af snedkerhåndværkets og arkitekturens historie, samt at de, sammen med et ligeledes frembåret "Rids-Bret" og tilhørende tegninger af søjlerne i "Perspectivisk Rids, saaledes, at de forestille en Triumph-Bue," skal vise, "hvor nødvendigt det er for en Snedker, at kunne giøre et Udkast eller Afridsning for sit Arbeyde."⁷⁷ Søjlerne repræsenterer de teknikker og stilarter, som en udlært svend skulle mestre. Bag hver søjletype, nemlig den toscanske, den doriske, den ioniske, den korintiske og compositasøjlen, findes en historie om søjlernes oprindelse, styrke, skønhed mv., hvilket den udklædning svendene, der bærer søjlerne, kropsliggør.

Den toscanske søjle tilskrives for eksempel "Tuscos, hvilken var de Tydskes første Regent," og stammer, ifølge kataloget, fra Grækenland. Den er både den største og stærkeste af søjlerne og frembæres af en svend i spansk bondedragt.⁷⁸

Den doriske søjle derimod har sit navn efter en fyrst Doro af Achaja i Asien, og "da den næsten ligner den første udi Styrke, men dog noget subtilere i Leede og Deeling, saa bliver den lignet ved en Krigsmand, og den Svend som bærer den, er iført et fuldkommen blank Harnisk." Foran går en mestersøn med en tegning af søjlen klædt i en tilsvarende dragt.

Den ioniske søjle stammer, ifølge katalogets tekst, fra Athen, hvor den er helliget gudinden Dianas tempel (altså Artemistemplet i Athen). Den svend, som bærer den frem, ligner "et Fruentimmer i Skønhed og Dragt" og er klædt i "halvt Fruentimmer og halv Mands-Dragt".⁷⁹

Den korintiske søjle, som "efter Vitruvii Beretning har sin Oprindelse fra Corinth," sammenlignes med en dejlig jomfru, hvorfor svenden, der frembærer den, er iført en "Romansk Jomfrue-Dragt".⁸⁰

Endelig frembæres den såkaldte *compositasøjle* af en svend i "Romersk Mands-Dragt". Det fremgår af kataloget, at søjlen skulle stamme fra romerne og have navn efter en udstrakt slange.⁸¹ (Illustration 5.9)

De gengivne beskrivelser viser, at der ikke er tale om nogen eksakt og videnskabelig korrekt arkitekturhistorie, men om udfoldelsen af nogle nedarvede og traditionsbundne fortællinger om de forskellige stilarters oprindelse, der rummer elementer af samtidige videnskabelige referencer, men også en del tildigtning vedrørende søjlernes oprindelse, der befinder sig temmelig langt fra den viden, der fandtes om de forskellige søjleordner i datidens lærde miljøer.

Det kunne derfor forekomme nærliggende at tolke fremstillingen som et tegn på håndværkerstandens lave uddannelsesstade og lemfældige forhold til arkitekturhistorien. I nærværende sammenhæng giver det dog også mening at afkode dem som en række livskraftige narrativer, som ligger til grund for svendenes transnationale, kosmopolitiske identitet.⁸²

Det univers, som opbygges gennem søjlernes historie, lejrer den antikke arv over nogle senere lokale og regionale myter og fortællinger, som i tilfældet med myten om Turcos. Herved anskueliggøres og mytologiseres på en gang laugets kosmopolitiske orientering, dets alder og værdighed og dets forankring i en fælleseuropæisk håndværkerkultur. Andre håndværk i samtiden har lignende komplekse og temmelig vidtløftige 'skabelsesmyter', der blander mytiske og historiske elementer i udformingen af en kollektiv erindring og identifikation. For eksempel kom nogle glarmestres deltagelse i forsvaret i Wien i 1683 til at indgå som et centralt element i glarmestersvendenes selvforståelse på tværs af hele Europa.⁸³

De komplekse beretninger om søjlernes oprindelse har imidlertid også tjent mnemotekniske og identitetsreproducerende formål. Kendskabet til de komplekse og apokryfe myter om søjlernes og arkitekturens oprindelse og de klædedragter og symboler, som knyttede sig til hver enkelt søjle, har været effektive redskaber, når lærlingen og svenden skulle genkalde sig, hvordan søjlerne hver især så ud, og de skulle udskæres som del af et møbel eller en foring af for eksempel en dør. Men evnen til at skelne imellem søjlerne og genskabe fortællingerne om søjlernes oprindelse indgik også i svendenes kollektive og individuelle identitetskabelse ved siden af de teknikker og redskaber, som hørte til faget. Genfortællingen af søjlernes historie og symbolik rekonstruerede og bekræftede svendenes identitet og fællesskab på linje med andre dele af det ovenfor omtalte system af symbolske kapitaludvekslinger, *zünften*.

Optoget som hverdagens forvandling/karnevaliseringen af verden

De udklædte svende i harnisk og bonde- og kvindedragter, som omgav søjlerne, viser hen til et andet centralt element i optoget. Ud over at være en repræsentation af nogle

konkrete værdier, gav optøget også anledning til at vende magtforhold og repræsentationen af identitet i lavshåndværkerens hverdag på hovedet gennem karnevalisering. I litteraturen om optogenes rolle i den tidligt moderne by, peger historikeren Peter Burke på, at karnevallene i fastelavnstiden og dyrkelsen af frugtbarhed, moralsk løssluppenhed og venden op og ned på traditionelle kønsroller og magtforhold under denne højtide efterhånden begyndte at smitte af på andre urbane højtideligheder som helgenfejringer, midsommer, majdag, Chorus Christi, osv. Burke taler om, at disse fester med tiden blev ”karnivaliserede”, dvs. adopterede elementer af rollebytning, frugtbarhedssymboler og moralske overskridelser i form af overdreven indtagelse af mad, seksuelle udskjelser eller vold.⁸⁴

Det er klart, at de forskellige kvindelige figurer i optøget har vakt referencer til karnevallets og maskeballets ”venden verden på hovedet”. Hyrden og hyrdinden kan også tolkes som en hyldest til det oprindelige, pastorale liv, som det kendes fra bykulturernes hyrdedigtning fra Romerriget og frem, mens de fire årstider refererer til årets gang og i overført forstand til det kontinuerlige i laugets bånd og forpligtelser, og indskriver disse i en cyklisk verdensopfattelse. Livet i lauget var i sit udgangspunkt defineret gennem et cyklisk tids- og karriereperspektiv, hvor den enkelte lærling havde udsigt til i løbet af sit liv at stige op igennem laugets hierarki ved først at blive svend og senere i livet mester i lauget. Det var denne livscyklus, der var grundlaget for laugets korporative organisation og idealer, hvorefter alle medlemmer ikke skulle arbejde for egen vinding, men for fællesskabets bedste.

Den tyske historiker Heinz Schilling har som en generel model for identitetsdannelsen i den tidligt moderne by argumenteret for, at borgerne i den middelalderlige og tidligt moderne by delte en urban, republikansk ideologi; en adfærdskode, der sjældent blev skrevet ned, men som kom til udtryk i urbane praksisser som optog, fejringer af specielle mærkedage og i de urbane uroligheders mønstre.⁸⁵

Byen blev set som ét korporativt fællesskab, der på den ene side var ét blandt mange andre korporative bysamfund, men som samtidig indeholdt en lang række mindre korporative enheder i form af laug, lægbroderskaber, handelskompagnier, borgervæbninger (ofte inddelt i kvarterer), menigheder og sogne i sig. Alle disse enheder var defineret som kollektiver med gensidige forpligtelser og rettigheder og med en hierarkisk organisation. En borger var således medlem af byens korporation gennem en række af de andre korporationer, som konstituerede byens overordnede fællesskab.

Bymenneskets identitet konstrueredes gennem relationen til denne kaskade af korporative associationer, der hver for sig krævede den enkeltes loyalitet og gav masser af lejlighed til at reflektere over, hvem man var.⁸⁶

Selvom dette kan tale for, at man i byerne oplevede en tidlig individualisering, var der imidlertid også kræfter, der modarbejdede konsekvenserne af en overdreven individualisering. De mange regler og ritualer, der indgik i laugene og andre associationers sociale praksis – og de sanktioner, der praktiseredes, når man overskred dem – var indrettet på at hjælpe individet til at blive – og forblive – en del af et kollektiv, der transcenderede individets interesser og beskyttede kollektivets privilegier, hvilket i sig selv blev opfattet som en afgørende forudsætning for, at byens større korporative fællesskab fungerede. Ved at gennemspille korporative identiteter i byens rum – nogle gange i sammenhæng med royale bryllupper og jubilæer, andre gange som selvstændige optog foranlediget af begi-

venheder i laugenes regi – gav svendene andre borgere mulighed for at spejle deres egne korporative identiteter som en del af byens korporative helhed.⁸⁷

For kongebyen Københavns vedkommende var der en tendens til, at den korporative bys offentlige manifestationer foregik under kongemagtens auspicer, for eksempel ved formælingsfester eller andre royale mærkedage. Her mødte hele byen op, og laugene, amagerbønderne, borgervæbningskompagnierne og andre korporative enheder udtrykte ved hjælp af symboler og klædedragt deres særlige korporative fællesskab visuelt. En undtagelse fra dette var optog i forbindelse med begravelser, som blev foretaget af slægten og de korporative fællesskaber, den afdøde var knyttet til, for eksempel laugene, menigheden eller borgervæbningskompagniet.⁸⁸ Begravelsestog kunne i nogle tilfælde udvikle sig til en folkelig manifestation, som det for eksempel skete ved begravelsen af Henrik Gerner i 1787.⁸⁹

Skiltflytningerne blev generelt betragtet med samme bekymring som andre 'folkelige' manifestationer i byrummet. Myndighederne klagede over "den store Ødselhed og Debauche" og det "Sammenrend af gemeene Folk," som skiltflytningerne gav anledning til. Ved en tidligere lejlighed havde kongen også advaret laugene mod denne "onde Vane" og mod "al Fastelavnsomløben."⁹⁰

Der findes dog også mere positive beskrivelser. I forbindelse med snedkernes optog i 1749 omtales optoget i *Kjøbenhavnske Danske Post-Tidender*. Her fortælles det, hvordan hele byens "Almue" var på benene for at følge optoget, og at tilløbet af mennesker især foran slottet var "usigeligt." Kongen "beviste sig saa naadig at see ud af Vinduet paa dette Lyst-Spill" med et udtryk, "hvoraf Naade og Majestæt fremskinnede." Og "den ved allerunderdanigst Troskab optændte Glæde blev usigelig, da de attente Tilskuere øjende paa Slottet Nordens dyrebareste Klenod, vor Allerlivsaligste Dronning, der havde allernaadigst behaget at trine til Vinduet."⁹¹

Laugsskiltet og herbergets rolle i den zünfthige by

Det nye laugsskilt udgjorde selve kernen i optoget. Det var udskiftningen af laugsskiltet, der gav anledning til optoget, og det var det sted, skiltet markerede, nemlig laugsbygningen i Grønnegade, der var optogets udgangspunkt og endemål. Skiltets grundlæggende funktion var naturligvis at markere, at snedkerlauget havde til huse i laugsbygningen, og at en del af bygningen rummede svendenes herberg.

Skiltets funktion var især knyttet til ankomsten af nye tilrejsende svende, som kunne genkende skiltet fra andre europæiske byer. De oplæste vers' henvisninger til laugshuset som et sted, "hvor de fra Fremmed Land sig med de Danske fryder," og hvor den "Reysende" kan finde ro og sikkerhed, henviser direkte til denne funktion.

Skiltet er ikke bevaret, men synes efter tegningen at dømme at være en udbygget version af snedkertegnet, som det kendes fra laugsfanerne og fra snedkernes segl fra 1554. Andre versioner af snedkertegnet kendes også fra et tinskrivetøj fra begyndelsen af 1700-tallet. På det omtalte skriveøj, der nu er i laugets eje, er kombinationen en sav, et centrumsbor og en listekniv, men det var også almindeligt, at en høvl indgik i snedkernes tegn, som det er tilfældet i den lille fane, som figuren oven på skriveøjet holder.⁹² Her består tegnet af en høvl, en vinkellineal, en passer og et bor. På svendelaugets segl fra 1554 består tegnet af en høvl, en vinkel, en passer og et stregmål.⁹³ [Illustration 5.10]

Illustration 5.10: Snedkernes segl fra 1554

Skiltet fra 1770 kan ses på nedenstående forstørrede udsnit og indeholdt en større samling af snedkerværktøj: forskellige høvle, linealer, svingbor, vinkelmåler og passere mv. Omkring de to felter med værktøj er opbygget en portal med de forskellige søjletyper (formentlig er alle fem repræsenteret), og over værktøjet omgiver nogle brølende løver kongens kronede monogram og to kvindefigurer, den ene med et langt blæseinstrument, den anden med en fjer eller vifte. De kvindefigurer, som ses ved portalens fod, er vanskelige at identificere ud fra tegningen. [Illustration 5.11]

Illustration 5.11: Skiltet frembæres. Detalje fra stik i beskrivelsen af snedkerlaugets optog 7. maj 1770.

Skiltet har tilsyneladende været ganske tungt, idet der skulle ikke mindre end 12 svende til at bære det, som undervejs blev afløst af 12 andre svende. De mange bærere kan dog også tolkes som et udtryk for skiltets vigtige symbolske og ceremonielle betydning i processionen.

Herberget fungerede som arbejdsformidling og overnatningssted og kro for svende på vandring, men dannede også rammen om svendenes sociale liv. Her mødtes man for at drikke i helligdagene, og her afholdtes svendelaugets møder. Ved ankomsten til herberget skulle svendene aflevere deres våben, og slagsmål og strid inden for herbergets vægge var principielt forbudt, selvom det ofte forekom.⁹⁴ Møderne omfattede blandt andet de såkaldte *umfrag*, som afholdtes kvartalsvis eller halvårligt i forbindelse med opkrævningen af tidepenge fra de tilstedeværende svende i byen. Ved møderne var enhver tilstedeværende svend forpligtet til at fortælle om alle forhold, der stred mod håndværkets skik og brug, dvs. *zünften og gebrauch*.

Var der tale om lokale svendes overtrædelser, udmøntedes straffen i form af bøder, ligesom de pågældendes navne og overtrædelser noteredes i en straffebog eller på en sort tavle i krostuen. Typiske overtrædelser var udeblivelse fra møder eller behøvlinger, slagsmål mellem laugsbrødre, omgang med uærlige (*uzünftige*) svende eller mestre, manglende betaling af gæld til laugene osv.

På møderne kunne de også tage stilling til og dele oplysninger om, hvilke byer eller enkelte mestre der var bandlyst, fordi de ikke overholdt de *zünftige* traditioner eller havde forbudt behøvling eller andre æreskrænkende handlinger.

Det var også her, man orkestrerede de tiltag og aktioner, som iværksattes mod svende og mestre, der havde forbrudt sig mod *zünften*. Det kunne både dreje sig om lokale forhold og indsigelser fra andre byers laug i form af "Treibbriefe" eller "Amtssiegel", hvori man gav oplysninger om svende eller mestre, der var blevet krænket ("beschimpft"), eller om personer, der efter det københavnske laugs anmodning var blevet afstraffet i andre byer.⁹⁵

Aktionerne kunne tage form af ødelæggelse af værktøj, blokering af værksteder eller udvisning af byen.⁹⁶ I udlandet kender man også til eksempler på korporlig afstraffelse af svende, der havde ladet sig underbetale eller på andre måder havde forbrudt sig mod *zünften*.⁹⁷ Aktionerende svende kunne også modtage understøttelse fra deres *zünftige* kollegaer i andre byer. Dette var tilfældet, da skomagervendene i København i 1747-48 nedlagde arbejdet i protest mod mestrenes beslutning om at ophøre med at servere det gratis måltid for svendene på søn- og helligdage, som hidtil havde været skik.⁹⁸

Herberget som fikspunkt på rejsen

Reguleringen og standardiseringen af praksis for modtagelsen og fordelingen af vandrende svende var et omdrejningspunkt i den *zünftige* praksis. Når en tilvandrende svend ankom til en by, søgte han til laugsherberget for at modtage den forplejning, han havde krav på (*geschenk*), og som regel også for at søge arbejde. Ved ankomsten til herberget skulle han med en standardiseret hilsen (*gruss*) henvende sig til old- eller örtsgesellen⁹⁹ og tilkendegive, om han søgte arbejde eller blot logi inden sin videre færd.

Den vanemæssige udspørgen af den nyankomne svend, der havde til formål at forhindre misbrug af geschenksystemet af uindviede samt dokumentere den nyankomnes

zünftighed, må ligge til grund for et karakteristisk træk ved de udgivne svendebiografier fra 1700- og 1800-tallet, der sideløbende med den personlige fortælling rummer en række nøgterne og ret upersonlige opremsninger af monumenter, bygninger og seværdigheder i de byer, svendene passerede igennem.¹⁰⁰

For eksempel skriver en snedkersvend Hansen således om sit korte ophold i byen Celle:

Næste Morgen forlod jeg dette sted [en kro på Lünebürger Heide], for den følgende Nat at overnatte i Celle. Denne By har mange smukke Bygninger, heriblandt et ziirligt Slot. Det er Enkesædet for den engelske Kongefamilie. Jeg erfarede, at Frederik den Sjettes Moder Dronning Mathilde har opholdt sig her til sin Dødsdag. Hun ligger begravet i den franske Hauge. Her ses et Mindesmærke, i form af en Støtte, hvor en Engel omfavner samme, med Inskription: Danmarks og Norges Dronning.¹⁰¹

Om Hannover hedder det:

Byens Mærkværdigheder finder jeg, er mange, men i Særdeleshed en pragtfuld Domkirke, vis overhoved flere Biskopper har været. Disse have regjert Hildesheim, og deres Begravelser pryde Kirken.¹⁰²

Om Göttingen:

Byens Mærkværdigheder maa jeg i Korthed berøre. I en By, hvor henved 2000 Studerende opholdt sig. Den skønneste Gade i Byen er meget lige bygget, og har ved Enden et stort Hotel, hvor man kan henbringe Aftenen, vist uden at kjede sig ved den Belysning og Harmonimusik, som kun faa Steder findes. Flere Badehuse, anbragt uden for Byen, med Hauger og Spadserergange. I øvrigt er Byen befæstet med Volde.¹⁰³

Den detaljerede, men ret upersonlige beskrivelse af byernes bygninger og mindesmærker er særligt påfaldende, fordi samme detaljerigdom savnes i beskrivelsen af mere personlige oplevelser.

For eksempel logerer Hansen på et tidspunkt i et nonnekloster i det katolske Zürich, hvilket han kun omtaler således: "En Forbigaaende underrettede mig om, at her var et Nonnekloster, som beværter Reisende. Jeg modtog denne Beværtning af Nødvendigheds Skyld."¹⁰⁴ Det virker ellers nærliggende, at oplevelsen må have gjort indtryk på en ung rejssende.

Heller ikke arbejdslivet skildres nævneværdigt. Undervejs på hans rejse gennem Schweiz finder Hansen ansættelse i en lille by, Richterswil, hvor han får arbejde gennem trekvart år. Dette ophold beskrives i tre sætninger, hvoraf de to sidste udtrykker hans taknemmelighed over for hans værtsfolk: "Jeg opdagede, at disse Mennesker vilde i alle Henseender mit Vel. Ikke uden de besynderligste Følelser forlod jeg de ædle Mennesker."¹⁰⁵

Før den nyankomne kunne søge arbejde, blev han forhørt om sin indsigt i *zünften*, om han var behøvlet, hvor han sidst havde arbejdet, hvor han havde lært faget, og hvem hans læremester var. Havde han været svend i mindre end tre år, måtte han ikke arbejde længere end to uger. Var han ikke blevet behøvlet, måtte han underkaste sig dette og be-

tale ceremonien. Indtægten deltes mellem svendene og mestrenes lade.

Selve arbejdssøgningen var også reguleret, og praksis blev løbende forhandlet mellem svende og mestre. I perioder hvor svendene stod stærkt, fik de indført frit valg af arbejdsgiver, hvorefter svenden kunne tage arbejde hos den mester, han foretrak. Men som hovedregel foregik arbejdssøgningen efter 'omskikning', hvilket vil sige, at oldgesellen gik til byens mestre i en bestemt rækkefølge og tilbød svendens arbejdskraft, hvorefter denne var forpligtet til at tage arbejde hos den første mester, som ville have ham.

Fik svenden arbejde, skulle han give oldgesellen noget at drikke for en fastlagt sum, mens det omvendte var tilfældet, hvis han ikke fik arbejde. Ved det første officielle sven-demøde, den nyankomne deltog i, skulle han desuden give penge til laugets skilt, indskrivningspenge, penge til drikkekander og et beløb, som kunne drikkes op af fællesskabet.¹⁰⁶

Herberget som netværksbygger

Ud over funktionen som centrum for arbejdsformidling, overnatning og forplejning kunne herberget også danne rammen om tilfældige møder, ligesom det øgede sandsynligheden for, at vandrende svende traf ligesindede. Da snedkersvenden Christian Hansen i 1822 ankommer til Göteborg træffer han således i herberget med nogle københavnske kollegaer, der giver ham et indblik i lighederne mellem Göteborg, København og Hamborg:

Ved at overnatte blev jeg meget nysgjerrig, da flere Snedkersvende paa mit Herberg vare **Kjøbenhavnere** og fortalte mig, at denne By kunde kaldes 'lille Hamborg'. Jeg fulgte med dem om i Byen og Forstaden, **som bærer navn af Masthugget**. Det er omtrent **saa stort som Vesterbro ved Kjøbenhavn**; opfyldt med Glædespiger og Dandseboder for Søfarende og muntre unge Mennesker.¹⁰⁷

Da han senere ankommer til selve Hamborg overvældes han af mylderet af "flere hundrede Svende fra alle Verdens Hjørner" på herberget.

Da jeg ikke talede Tydsk med Fuldkommenhed, saa spændtes min Opmærksomhed i Særdeleshed ved at høre en af Selskabet tale mit Sprog. Han var en Kjøbenhavnner af Fødsel, ogsaa en Skolecollega af mig.¹⁰⁸

I Hannover møder Christian en flensburger, Peter Surbech, med hvem han siden har "megen Godhed". De beser byen sammen og får næste dag arbejde hos forskellige mestre, som begge er "balstyrige".¹⁰⁹ Peter kan rejse videre efter seks dage, mens Christian må blive de fastsatte to uger. Alligevel lykkes det dem senere at mødes på herberget i Göttingen,¹¹⁰ hvor de arbejder hos den samme mester hen over vinteren og siden følges på den videre vandring gennem Cassel, Marburg, Frankfurt am Main.¹¹¹ Herefter skilles de to mænd, men genforenes igen på herberget i Zürich nogle måneder senere.¹¹²

Hansens rejseberetning giver et godt indblik i svendenes muligheder for at skabe og genskabe relationer via herbergenes transnationale fikspunkter og viser samtidig, at personlige, lokale, nationale og imperiale fællesskaber på skiftende måder overlejrede svendenes *zünfftige*, kosmopolitiske identitet.

I kleinsmedesvenden Samuelsens beretning finder vi en række lignende episoder, men hans skildring viser også, hvordan identifikationen af den nyankomne er påvirket af lokalitet, sprog og religion. Således bliver han på herberget i Prag, efter ved indgangen at have tilkendegivet sig som "Fremd Schlosser [fremmed klejnsmed, red.]", spurgt: "Sind Sie fremd Schlosser?" Hvortil han svarer: "Ein Stück davon"; for Tydskerne have den Tro, at ingen Kleinsmed kan faae udlært, ihvorlænge han lever."¹¹³

På herberget er "en Mængde Tilreisende af alle Nationer; Tydskerne tog med Glæde imod mig som en Landsmand og opvartede mig med et Glas Øl."¹¹⁴

I denne kontekst bliver Samuelsen således identificeret som en del af de tysktalende svendes fællesskab (over for de böhmiske svende og folk fra andre nationer). Endnu et eksempel på identiteternes skalerbarhed i perioden.

Skiltet som kosmopolitisk symbol

Det skilt, som lauget bar gennem byen i 1770, var således ikke kun et lokalt objekt, der blev brugt til at manifestere og markere laugets tilstedeværelse og styrke i København. Det nye skilt var et centralt symbol på sammenhængen mellem den lokale og den internationale solidaritet inden for lauget og mellem mobilitet og kontinuitet inden for laugets fællesskab. Skiltet og laugsbygningen var de synlige tegn på dette sammenhold. Kun mestre og svende tilhørende lauget kunne principielt komme i laugsbygningen, men vel at mærke enhver indviet svend fra et hvilket som helst sted i verden. Bygningen og skiltet dannede rammen om det transnationale, urbane og eksklusive fællesskab, som lauget udgjorde. Alle verdens (og i praksis alle Europas) snedkersvende havde ret til at møde op i laugshuset og bede om *geschenk*, logi eller arbejde, hvorefter byens øvrige svende var forpligtet til at hjælpe den pågældende efter forskrifterne.

Dette fællesskab adskilte sig således på afgørende måder fra andre urbane fællesskaber i perioden ved at være baseret på principielt ikke-personlige netværk. Fremmede svendes optagelse i det lokale fællesskab var baseret på nogle universelle principper og ikke på den enkeltes tilpasningsevne, forbindelser eller andre personlige forhold. Var den enkelte snedkersvend *zünftig*, og opførte han sig i overensstemmelse med *zünften*, blev han inkluderet og behandlet efter forskrifterne.

Migranthåndværkerne indgik således i et eksklusivt fællesskab, hvis aktiviteter udspiller sig inden for en matrix af identiteter knyttet til sted, køn, fag og kulturel praksis. Deres kollektive identitet overskrider byens og statens grænser. Selv hvis den enkelte svend ikke nærer kosmopolitiske sympatier og ikke udvikler nogen særlig forståelse for kulturel forskellighed, er han gennem fællesskabet defineret transurbant og kosmopolitisk som én, der har hjemme i flere geografiske rum og har frihed til at bevæge sig imellem dem på tværs af statsgrænser, bygrænser og mere diffuse kulturelle grænser. Denne institutionaliserede kosmopolitisme, der har ligheder med den af Ulrich Beck udpegede moderne, tvungne kosmopolitisme, udfoldes også andre steder i optøget.¹¹⁵

Zünften københavnerhistorie

Tidspunktet for indførelsen af det *zünftige* kompleks af ritualer i København er vanskeligt at bestemme præcis, men den gradvise implementering kan ses i en række laug fra begyndelsen af 1600-tallet. I snedkerlauget anes tilstedeværelsen i laugsskråen fra 1622, men trænger for alvor igennem den bevarede straffebog 1630-1648, hvori både be-

høvling og geschenk omtales. I laugsskræen fra 1653 er *zünften* fuldt implementeret. Således hedder det direkte om behøvlingens nødvendighed, at lærlingen ”paa det hand paa fremmede steder lige wed fremmede swenne kand och maa arbeide, skal hand lade sig behøffle effter den skich som alderrede herudj byen och andre steder brugeligt er,” og videre, at såfremt en fremmed ubehøvlet svend kommer til byen, skal denne efter 14 dage lade sig behøve efter den i byen gældende skik.¹¹⁶ Det fremgår også, at mestrene er forpligtet til af hensyn til fremmede svende, som ankommer til byen, at indrette et ”vist sted hvor de til herberg kunde indsøge och der et skildt udhenger, at hvis snedker deres tieniste behøffver disbedre kunde vide dennom der at finde.”¹¹⁷ Allerede fra denne tid har der således eksisteret et herberg med tilhørende skilt.

De fleste laughistorikere er enige om at tilskrive indførelsen af *zünften* til den øgede tilvandring af svende fra Det tyske Rige, forårsaget af en øget efterspørgsel på kvalificeret arbejdskraft i hovedstaden under Christian IV's store udvidelser og den afledte byggeaktivitet i byen. *Zünften* var allerede udbredt blandt disse nyankomne, og laug og myndigheder i de danske byer og særligt i København blev derfor presset til at indføre *zünften* og homogenisere ritualer knyttet til modtagelsen af tilrejsende svende til de fælles nordeuropæiske normer. Eller sagt på en anden måde, til at acceptere ’udenlandske’ skikke.¹¹⁸

Det skal hertil bemærkes, at tysk i løbet af 1500- og 1600-tallet havde udviklet sig til en form for håndværkets *lingua franca*, og at der derfor ikke nødvendigvis var tale om svende, der stammede fra tyske fyrstedømmer, men blot svende med en oprindelse uden for riget eller fra de tysktalende dele af riget.

Forskellige observationer indikerer, at mængden af fremmede svende rent faktisk voksede kraftigt op gennem 1600-tallet. I flere skræer fra midten af århundredet fik laugene specifikt tilladelse til at tage ærlige folks børn ”af hvad Nation skal være” i lære.¹¹⁹ Dette var helt i tråd med merkantilismens idéer om at øge befolkningsgrundlaget gennem tiltrækning af indvandrere, hvilket matchede merkantilismens generelt positive syn på indvandring, der betragtedes som en berigelse af nationen.¹²⁰ Andre bestemmelser drejede sig om, at de fremmede håndværkssvende skulle aflevere deres våben ”efterdi de ere Handtværksgeseller, som ingen Regimente ere undergivne.”¹²¹

Specifikt for snedkernes vedkommende indikerer en forordning om en regulering af nogle af laugets ritualer fra 1699, underskrevet af politimester Claus Rasch, at der da var en øget andel af personer med tysk som modersmål i det københavnske laug. Forordningen er affattet på tysk, fordi, som Rasch skriver, ”svendene paastaae, at de ikke kunne forstå de danske forordninger.”¹²² En deltagerliste fra et laugsmøde i svendelaugets 20. april 1696 viser, at ud af 76 deltagende svende var 13 fra København, tre fra de danske provinser, fire fra Holsten, 10 fra Sverige, en fra Riga, en fra Reval, to fra Schweiz og mindst 35 fra Det tyske Rige. Blandt de øvrige kan oprindelsen ikke fastlægges.¹²³ Kan vi på andre måder belyse migrationens omfang og rolle inden for laugets yderligere?

Migrationens betydning for det københavnske snedkerlaug

I snedkerlaugets arkiv på Københavns Stadsarkiv findes en lille og temmelig slidt læderindbunden protokol med titlen *Der Gesellenbuch* indgraveret med guldbogstaver på omslagets forside. Bogen indeholder oplysninger om, hvilke fremmede svende der har præsenteret sig for laden, og om udlærte og fremmede svende, der er blevet behøvlet ved svendelaugets møder i perioden 1705-76. Sammen med oldermandens journal over udrej-

ste svende fra 1773-86 og svendenes regnskabsbog¹²⁴ giver bogen mulighed for at danne sig en forestilling om omfanget og oprindelsen af de i laugene beskæftigede, omrejsende svende. Spredte oplysninger om varigheden af opholdene findes primært i oldermandens journal, hvor opholdstiden indimellem angives. Endvidere er den omhyggelige protokolføring ikke ført videre efter 1786, hvilket gør det vanskeligt at vurdere forandringerne i vandringsmønstrene efter den store laugsforordning i 1799 og efter ændringer af lovgivende vedrørende omvandrende arbejdere i 1828/29.

I nærværende studie har jeg benyttet svendebogen og journalen til at danne mig et overblik over mængden af færende svende i København i perioden op til indfødsretten i 1770 og i enkelte komparative kontrolår (1736, 1755 og 1786), andelen af indenlandske og udenlandske svende blandt disse. Undervejs i gennemgangen har det vist sig, at protokollerne også giver indblik i laugets identifikatoriske praksis. Oplysningerne kan desuden sammenstilles med *Generaltabellerne over Industri og Haandværks* oplysninger for at give et omtrentligt billede af forholdet mellem vandrende og mere 'bofaste' svende i laugene.

Generelt er det vanskeligt at kortlægge en så mobil befolkning som håndværkersvendene, hvis hele eksistens som nævnt havde mobiliteten som et livsvilkår og -princip. I hvilket omfang foregik der for eksempel tilbagevandring, hvor de samme svende flere gange vendte tilbage til København? I hvilket omfang var de i København fødte svende selv bortvandrede på tidspunktet for industritællingerne? Optællingerne til generaltabellerne blev foretaget om vinteren netop for at undgå at medtælle for mange af de midlertidige migranter beskæftiget inden for håndværket, der især søgte til byen i sommerhalvåret. Nogle opholdt sig i byen i et par uger, mens opholdet for andre kunne strække sig over måneder eller ligefrem år. Det samlede årlige antal svende beskæftiget inden for hvert laug har således været betydeligt højere end det tal, der angives i Generaltabellerne.¹²⁵ Af de gennemgængede år i snedkersvendenes *Gesellenbuch* fremgår det således tydeligt, at langt hovedparten af de tilvandrede svende kom til byen i sommermånederne og enten "fremstilledes foran laden" på julimødet eller i oktober.¹²⁶

For årene omkring skiltflytningen 1770 har jeg iagttaget følgende mønstre, som er fremstillet i tabel 5.1.

Tabel 5.1: Ankomne svendes oprindelse 1769-1773

Fødested/år	Antal	Andel
Tyske Rige	144	44,7 %
Hertugdømmerne	56	17,4 %
Sverige	31	9,6 %
Jylland	29	9,1 %
Sjælland, Fyn og øerne	27	8,4 %
Øvrige udenlandske byer*	25	7,8 %
Norge	10	3,1 %
I alt	322	

Det fremgår, at 62 % af svendene krydsede rigsgænsen på deres færd mod den danske hovedstad, og at næsten halvdelen af svendene stammede fra byer i Det tyske Rige, mens

svende fra det nuværende Danmark kun udgjorde 17,5 %, svarede til andelen af svende fra hertugdømmerne.

De angivne tal kan sammenlignes med Edward Mackeprangs sammenfatning af generaltabellerne 1761-1851. Herfra kan man uddrage andelen af mestre, svende og lærlinge for hvert laug i udvalgte år. For snedkerlauget ser udviklingen ud som vist i tabel 5.2.

Tabel 5.2: Fordelingen af mestre, svende og lærlinge i snedkerlauget 1761-1851

År	Mestre	Svende	Lærlinge
1761	105	170	138
1766	124	137	146
1771	121	112	126
1776	97	150	109
1781	114	202	135
1786	114	256	161
1791	109	140	180
1796	131	300	153
1801	160	230	181
1806	180	330	204
1811	197	262	181
1816	234	276	359
1821	229	241	290
1825	246	484	301
1832	265	705	367
1836	293	786	285
1841	272	888	317
1846	266	1326	303
1851	272	1310	281

Det fremgår af tabel 5.2, at der inden for snedkerlauget generelt var en-to svende per mester frem til 1832, hvorefter andelen af svende per mester voksede markant, hvilket kan tolkes som en kraftig proletarisering af erhvervet.¹²⁷

Tallene dækker dog over, at det fra 1800 i forbindelse med laugsreformen blev tilladt enhver svend, der havde arbejdet i fire år, at nedsætte sig som frimester uden at aflægge mesterprøve med de udgifter, der var forbundet hermed. Ordningen medførte en kraftig vækst i antallet af mestre inden for mange fag, inklusive snedkerfaget, uden tilnærmelsesvis samme stigning i antallet af svende, da frimestrene kun havde ret til at tage en enkelt lærling. Ordningen blev ændret i 1822, hvorefter mesterprøven blev genindført.

Industritællingerne blev foretaget 31. december og omfatter således ikke de svende, der tilvandrede i sommermånederne. Desuden omfatter tællingerne alle i laugene indskrevne svende og ikke kun de, der havde beskæftigelse. Sammenlignes tallene med tabel 4.1, viser de ikke desto mindre, at de tilvandrede svende udgjorde en væsentlig, men ikke

overvejende del af arbejdsstyrken omkring 1770. Alene for de fem år, jeg har gennemgået, er den gennemsnitlige tilvandring af svende 68,4 per år, hvilket synes at svare meget godt til gennemsnittet gennem det meste af 1700-tallet baseret på mine stikprøver fra andre år, der samtidig demonstrerer, at tilvandringen varierede med konjunkturerne. I 1755 er tallet således hele 124 svende, mens der i 1736 kun kommer 58 tilvandrede svende. Et gennemsnit af industritællingens antal af svende for årene 1761, 1766, 1771, 1776 og 1781 giver 171,2 svende per år. De tilvandrede svende udgjorde således cirka to femtedele af svendene, såfremt vi forudsætter, at alle de tilvandrede svende indgik i industritællingens tal. Reelt har andelen nok været mindre, jævnfør argumentationen ovenfor. Ikke desto mindre giver tallene os et indtryk af betydningen af svendevandringerne for snedkerhåndværket i København.

En urban identitet?

Såvel i *Der Gesellenbuch* som i oldermandens journal kan vi aflæse kriterierne for identifikationen af den enkelte svend. Det er karakteristisk, at registreringen af de vandrende svende knytter dem til den by, de er født/udlært i, snarere end til deres regionale eller nationale identitet. Johan August Würgentin fra Warschau, Carl Thaler fra Nuremberg, Johan Christoph Wetzel fra Dresden, Peter Holm fra Itzehoe, Godtfriedt Todtenkaupf fra Presburg (det nuværende Bratislava), Carl G. Björklund fra Stockholm, Rasmus Andreasen fra Horsens osv.¹²⁸

Nogle steder bliver den urbane identitet yderligere udfoldet: "Christian Biering, un Berliner", "Christian Möller, un Breslauer", mens det for andre svende er regionen eller nationen, der fremhæves, for eksempel "Johan Gottlieb Frunck, en Saxer".¹²⁹ Svende fra Sverige og Jylland angives hyppigere end de øvrige svende blot med "Sverrig" eller "Jylland" som oprindelsessted uden angivelse af by. Enkelte gange oplyses oprindelsesstedet ikke. Men langt den overvejende del af posterne udpeger en bymæssig oprindelse snarere end en regional eller national. Registreringen af de tilvandrede svende demonstrerer således, at svendene i udpræget grad havde internaliseret en urban identitet og så sig selv som en del af et urbant, grænseoverskridende, fagligt fællesskab.

Den transurbane kosmopolitisme, som karakteriserede laugene og særligt svendenes fællesskab, kom også til syne i hverdagens praksis. For eksempel gennem svendenes klædedragt, særlige hilsener og beklædningstilbehør af forskellig art.

Dele af klædedragten og tilbehøret, for eksempel urkæde og kårde, var ikke knyttet specifikt til faget, men markerede svendenes stand over andre løsarbejdere.¹³⁰ Holberg omtaler håndværksfolkenes "skarlagensrøde klæder" som et fælles kendetegn.¹³¹ Andre elementer delte snedkerne med andre arbejdere og rejsende. For eksempel vandrestokken og felejsen (vadsækken). Visse elementer var specifikt knyttet til et enkelt eller en række beslægtede erhverv; i snedkernes tilfælde gjaldt det for eksempel det blå skødeskind og en kalot eller hue (Illustration 5.12 og 5.13). Værktøjet bar svendene derimod ikke rundt på i gaderne, bortset fra under optøget, hvor også særlige ceremonielle elementer, som de malede træspåner i hattene, indgik.

Illustration 5.12: Glasmaleri af snedkersvend i sit værksted, 1789. Nationalmuseet.

Illustration 5.13: Snedker i sit værksted, koloreret træsnit, 1767. Det Kongelige Bibliotek.

Camillus Nyrop omtaler desuden en række adfærdsregler, som dels adskilte svendene fra lærlingene, dels udtrykte deres transurbane fællesskab. Den udlærte og indviede svend var således forpligtet til at følge forskellige leveregler: Han måtte ikke vise sig på gaden med ubedækket hoved, uden kappe eller krave, uden sko og strømper, han måtte ikke spise eller drikke på gaden, ikke pifte med fingrene. Også i laugshuset var der nogle regler at iagttage. I nogle laug var det pligt at lægge sin hat fra sig på bordet, sidde rank og ikke berøre bordet med armen eller hånden. Man måtte ikke vise sig i laugshuset med bare skuldre.¹³²

Når en vandrende svend kom til et værksted for at søge arbejde, var dette ligeledes omgivet af ritualer. Kom han til et værksted, hvor døren tilfældigvis stod åben, skulle han lukke døren og banke tre gang med sin vandrestok og derefter vente med stokken i venstre hånd og hatten på stokken eller i højre hånd ud for højre øre alt efter de forskellige laugs skikke. Frakken skulle tilsyneladende være knappet med netop tre knapper. Værk-

steds-*grussen* måtte ikke ske under åben himmel, men først inden for i værkstedet, hvor svendene til tider stillede sig op efter deres indbyrdes status og erfaring og hilste den nyankomne. Som Nyrop skriver, repræsenterede den nyankomne i denne situation faktisk hele det store broderskab af svende i verden uden for værkstedet, og måske derfor blev han til tider tiltalt "Gesellschaft".¹³³

Skiltflytningen 1770 – et udtryk for magt, afmagt eller *agency*?

Som nævnt var skiltflytningen i 1770 udtryk for en stærk markering af det *zünf-tige* sammenhold, men også for, at dette sammenhold var under pres. Blandt andet repræsentationen af de fire verdensdele, der eksplicit udfolder laugets internationale forankring og kosmopolitiske fællesskab. Hovedgenstanden for optoget, det nye skilt, er ligeledes mere overdådigt end noget tidligere skilt. Ovenikøbet er den trykte beskrivelse af optoget illustreret og gengiver optoget med større detaljerighed end beskrivelserne af de tidligere optog. Det er også nyt, at betydningen af de enkelte elementer omhyggeligt udlægges for offentligheden.¹³⁴

Bernard Eric Jensen har talt om, at identitet med fordel kan undersøges gennem de valg, det enkelte individ eller kollektiv træffer, når dets forskellige identiteter udsættes for "krydspres".¹³⁵ Et sådant krydspres, såvel indefra som udefra, var netop, hvad håndværker-svendene var udsat for i disse år.

Blandt svendene var et stigende antal blevet gift og bofaste, mens myndigheder og mestre indgik i en alliance for at inddæmme og udgrænse den *zünf-tige* praksis blandt svendene. Set på denne baggrund må den kraftige manifestation af laugets *zünf-tige*, kosmopolitiske karakter opfattes som et forsvar for en livsstil og et verdenssyn, der, i de *zünf-tige* (ugifte) svendes egne og i omgivelsernes øjne, havde givet dem en ekstraordinær magt og frihed sammenlignet med mange andre af byernes indbyggere.

De benyttede deres position inden for laugets fællesskab til at manifestere et kosmopolitisk, transurbant alternativ til den indfødte nationale identitet, som var i fremvækst, og som sammen med økonomiske og sociale forandringer i håndværk og industri truede den kollektive *zünf-tige* identitet. Den kollektive manifestation var imidlertid ikke udtryk for, at de enkelte svende hver især var overbeviste om det *zünf-tige* fællesskabs goder.

Særligt de gifte svende så muligheder i at føre en borgerlig, rodfæstet tilværelse, der mimedede deres overordnede og højborgerskabets hjem og husstand. Og det var en proces, der blev sammenkoblet med og kom til at indgå i en begyndende nationaliseringsproces. Dette skal jeg udfolde nærmere i det følgende.

Nationaliseringen af konflikten mellem de gifte og ugifte svende

Under den enighed og samdrægtighed i lauget, som iscenesattes gennem optoget, lurede således en række spændinger og konflikter mellem svende og mestre og mellem svendene indbyrdes.

Både i den danske og den internationale litteratur om laugenes historie i denne periode er der som nævnt fokus på, hvordan (proto-)industrialisering, massiv byggevirksomhed, forskellige statslige indgreb i forbindelse med statsbygningsprocessen og den økonomiske udvikling inden for faget gradvist nedbrød laugsfællesskabets traditionelle sammenhold, der var forankret i håndværkerlivets livshjul fra lærling til mester.¹³⁶

De gamle fordelingsnøgler inden for lauget i forhold til arbejdsopgaver og antal

svende per mester blev efterhånden undergravet, og en stigende proletarisering af svendene igangsat.¹³⁷ Der fremkom en overklasse af mestre med adskillige flere svende og større aktivitet, end de traditionelle tre eller fem svende per mester tillod. Samtidig blev det vanskeligere for svende at blive mestre, fordi reallønnen faldt i forhold til de almindelige udgifter. Thomas Bloch Ravn har i sine studier af især tømmerlaugets udvikling vist, at denne udvikling tidligst foregik inden for byggefagene og de såkaldte fabrikslaug.¹³⁸

Ifølge Ravn får udviklingen tømmerrendene til at opgive ”deres omvandrende tilværelse for at bofæste sig og gifte sig og stifte familie. Al sandsynlighed taler for, at de *bofæste, gifte, lønarbejdende tømmerrende* udgjorde et flertal allerede i *anden halvdel af 1700-årene*, - d.v.s. knap et århundrede før tendensen slog igennem i det københavnske håndværk under ét.”¹³⁹

Ravn nævner særligt 1760’erne som et årti, hvor tømmerrendene udvikler et ”samfundsmæssigt realistisk reaktionsmønster” over for mestrene, og svendeforeningen begyndte at antage fagforeningskarakter. Den nye ”lønarbejderbevidsthed” finder Ravn særligt udtrykt i nogle krav, som tømmerrendene fremsender til mestrene allerede i 1762. De er rensset for *zünfugt* indhold og fokuserer i stedet på lønspørgsmål og på rimeligheden i, at en mester kunne opsig sine svende, når han ville, mens disse ikke kunne tage deres afsked, hvis der ikke kunne opnås enighed om løn og arbejdsvilkår. ”Lønarbejderbevidstheden” er også tydelig i de mange retssager, svendene fører mod enkelte mestre, som aktionsform. Derved kommer de til at minde om byens middelklasse og handelsborgerskabet, der også i stigende grad benytter domstolene som redskab til æresoprejsning, gældssager og andre sager knyttet til deres virksomhed i stedet for fortidens selvtaget med korporlige afstraffelser og ødelæggelse af værksteder.¹⁴⁰

Ravns argumentation bygger især på, at en stærk vækst i antallet af svende per mester udhuler den enkelte svends mulighed for at blive mester, men en lang række laug, herunder snedkerlauget, bevarede igennem 1700-tallet og starten af 1800-tallet et forhold mellem antallet af mestre, svende og lærlinge, der tilsyneladende muliggjorde en gnidningsløs overgang i håndværkets livshjul. Inden for et lille laug som sadelmagerlauget var antallet af svende per mester en til halvanden frem til 1825 og holdt sig under to svende per mester helt til 1851. Også for snedkerlaugets vedkommende voksede skævheden, som vi har set, kun ganske langsomt indtil midt i 1820’erne.¹⁴¹

Det er på den baggrund vanskeligt at forklare, at netop snedkersvendene førte an i den *zünfugte* aktivisme sidst i 1700-tallet, og at man ser en voksende splittelse mellem svende og mestre. Dette kommer til udtryk ved, at mestrene ikke længere er med til at finansiere skiltflytningerne i 1749 og 1770, men kun medfinansierer skiltene, samt at de i stigende grad dyrker selskabelighed blandt mestrene alene og opretter en separat ligkasse i 1770’erne.¹⁴² Splittelsen har flere årsager, men er i sidste ende forbundet med en grundlæggende uenighed om, hvorvidt den *zünfugte* identitet og de *zünfugte* traditioner skal bevares. I årtiet efter skiltflytningen bliver denne splittelse tydeligere.

Samtidig med differentieringen af svende og mestre sker der en splittelse blandt snedkersvendene indbyrdes på grund af væksten i antallet af svende, der gifter sig i anden halvdel af 1700-tallet. Antallet af gifte svende vokser, hvilket i en *zünfugt* betragtning var undergravende for svendenes sammenhold, også selvom det endnu i 1802, ifølge Mackeprang, kun var 50 ud af 250 snedkersvende, der var gift. 35 år senere er andelen af gifte svende vokset til 45 %.¹⁴³

Som omtalt måtte de *zünfftige* svende ifølge det internationale kodeks ikke arbejde i samme lokale som en gift svend, da denne ud fra en *zünfftig* betragtning var uærlig. Det var således ikke blot den gifte svends potentiale som løntrykker og hans manglende mobilitet, der var problemet, men frem for alt at han gennem sit giftermål trådte ud af broderskabet og rituelt set blev en anden.¹⁴⁴

Den *zünfftige* identitet i krydspres

Selvom flertallet af byens snedkersvende deltog i optøget i 1770, kan det således ikke forstås som en refleksion af et enigt og samlet svendekorps' lokale og kosmopolitiske sammenhold. Tværtimod må optøget betragtes som en symbolsk markering, der havde til formål at 'sælge' nogle værdier til en stadig mere uforstående omverden og til de af laugets egne medlemmer, der var begyndt at tvivle på *zünfftens* rimelighed. Optøget var i det hele taget et udtryk for, at den *zünfftige* livsform i 1770erne var under pres fra flere sider.

Jeg mener ikke, at denne udvikling kan forklares ud fra et rationelt økonomisk-historisk perspektiv. En forståelse af udviklingen kræver inddragelsen af et identitets- og kulturhistorisk blik, der trækker på en semiotisk analyse som ovenstående og inddrager spørgsmål om identifikation og subjektiv og kollektiv positionering. I denne indgår indførelsen af indfødsretten i 1776 og diskussionerne, der leder frem til denne, og som kommer til at introducere et nyt paradigme, en ny ramme for fællesskabstænkningen blandt svendene, der går på tværs af laugets 'institutionaliserede, eksklusive kosmopolitisme'.

Særligt ét emne stod i centrum for brydningerne i laugene: de ugifte, *zünfftige* svendes uvilje mod at omgås de gifte svende. I 1774 kan man således i mestrenes laugsprotokol læse, "at Mestrene saa haardt var besværet med Svendenes Amt Skraaer, at de ikke Arbejde udi det Værksted, hvor en gift Svend staaer og arbeyder, som han mangan Gang i Mangel af ugifte Svende maa antage til Publici Befordrelse udi Arbejde, men maa derfor leye flere unyttige Værelser til Værksteder for at henstille de gifte for sig, som falder meget kostbart og besværligt, og for Mestrene saaledes maattet tollerere at mangan Gang den Ugifte var gaaet fra hannem."¹⁴⁵

I 1781 brød en egentlig strejke ud blandt svendene med udgangspunkt i modsætningerne mellem gifte og ugifte svende.¹⁴⁶ Kim Karmark har beskrevet denne strejke som *zünfftens* døds kamp.¹⁴⁷ Jeg vil i det følgende argumentere for, at man også kan opfatte strejken og dens efterspil som en del af en ny national diskurs' gennemslag inden for snedkerfagets mikrokosmos.

Gifte og ugifte svende – en konflikt mellem tysk og dansk?

Efter optøget i 1770 er der i de følgende årtier yderligere tegn på spændingerne mellem svende og mestre og blandt svendene indbyrdes. Allerede i 1778 hersker der uenighed mellem laugets svende omkring huslejebetalingen fra svendene for deres del af laugshuset, som blandt andet omfattede herberget. I 1780 nægter svendene helt at betale leje på grund af utilfredshed med en lejeforhøjelse og andre forhold. Svendene insisterer på at flytte ud af laugshuset til en ny lokalitet.¹⁴⁸ Kuriøst nok hjælper laugets mestre svendene med at finde et nyt lejemål og flytningen gennemføres i juni 1780.¹⁴⁹

Der var dog fortsat spændinger. Senere samme år indsender snedkermestrene således en forespørgsel til magistraten, hvori de beder om, at "gifte og ugifte Snedker Svenne maae alle være udi et Samfund," og at "de første ikke længere maae blive haanet og forag-

tet af de sidste.”¹⁵⁰ De beskriver, hvordan ”de fremmede Svenne, Tid efter anden, har bragt det saavidt, at ingen af dem en Tid lang tilbage, har villet understaae sig til at arbejde med en saakaldt Vild Svend udi eet Værelse eller Værksted, ligesom at de kunne være næsten smitsomme eller uærlige for det, de ere gifte.” Problematikken omkring samværet mellem gifte og ugifte svende kendes også fra andre laug og tidligere epoker. Således udtaler bygmester Ernst allerede i 1723, at den snedkersvend, der ”falder til kone,” ikke længere kan arbejde i lauset.¹⁵¹

Om betegnelsen ”vild Svend”, som de ugifte, *zünfftige* svende brugte om de gifte svende, skriver mestrene, at denne havde forårsaget både de gifte svende og mestrene økonomisk tab og stor skade.¹⁵²

Det fremgår desuden af skrivelsen, at de ugifte svende i den senere tid havde holdt møde for sig selv uden tilladelse fra mestrene, og at de fortsat hver lørdag, søndag og mandag og ofte ”nogle extra dage i Ugen” forsamlede sig og udspandt ”alt Ondskab imod Mestrene.” De mestre, som blev udsat for svendenes kollektive vrede, fandt det umuligt at få en svend til at arbejde for sig. Han ”maae og skal med sin Familie gaae til Grunde.”¹⁵³

Mestrene klager ligeledes over, at svendene fastholdt deres ret til ikke selv at bære værktøjet fra værkstedet til arbejdspladsen. I stedet må enten mesteren selv eller en lærling gøre det til yderligere udgift for mesteren. Mestrene foreslår, at man som modsvar indskrænker svendenes begærvalg, altså deres ret til selv at vælge mester frem for at følge den traditionelle omskikken efter arbejde.¹⁵⁴

Retten til ikke selv at frembære værktøjet er et eksempel på svendenes dyrkelse af æren og deres ret til, med den franske historiker Arlette Farges ord, at stå i et ’frit forhold’ til mestrene. Hvilket vil sige retten til ikke at være mestrenes tjener. Det var den samme anerkendelse, som svendene demonstrerede ved at hævde deres ret til at bære kårde.¹⁵⁵

Fra beklagelser til strejke

Myndighedernes første reaktion på mestrenes henvendelse var et kongeligt reskript af 9. januar 1781, hvorefter svendene blev pålagt at færdiggøre ét forudbetalt arbejde, før de tog ansættelse et nyt sted.¹⁵⁶ 28. marts udsendte man et nyt reskript og 9. april en plakat, hvorefter alle mestrenes krav blev stadfæstet. Fremover skulle gifte og ugifte svende arbejde i samme rum og agte hinanden lige, svendene skulle selv bære deres værktøj, ligesom deres ret til selv at vælge mester blev ophævet til fordel for en tilbagevenden til den traditionelle omskikken blandt mestrene.¹⁵⁷

Reaktionen kom prompte fra svendene. Deres oldgeseller Lacroix og Schalk sendte en skrivelse til kongen, hvori de understregede, at man udenlands ikke bar sit eget værktøj, og at så længe lauset havde haft kongeligt stadfæstede laugartikler, ”har aldrig nogen gifte Svende med ugifte Svende haft [...] ringeste Connexion, tout contrair, de har maattet arbejde for sig og med deres Medgifte Cammerader og aldrig med og blandt Laugs Svende i en Laugs Mesters Værksted.”¹⁵⁸

Skrivelsen understreger, hvordan frihedsrettighederne og forsvaret af den *zünfftige* svends ære stod i centrum for svendenes position. Derefter fulgte de sædvanlige trusler om, at byen ville blive erklæret æreløs, hvis plakaten bestemmelser indførtes, hvilket både ville lukke for tilgangen af nye svende og begrænse byens snedkersvende fra at gå på valsen. Endelig hævdede svendene, at begærvalget var det eneste ordentlige modsvar til mestrenes lønpres. Der indgik altså et lønkampement i strejken.

Som ved tidligere lejligheder satte myndighederne hårdt mod hårdt og forsøgte at tvinge svendene til at acceptere reskriptet ved igen at levere det til dem, men i modsætning til tidligere støttede mestrene nu indgrebet i laugsfriheden. Byen blev som varslet erklæret uærlig, og de ugifte svende forlod byen i stort tal, mens de tilbagevendende svende orienterede nyankomne om bandlysningen. Af en ny skrivelse fra svendene fremgik det, at 86 svende havde forladt byen siden reskriptets offentliggørelse, og i en erklæring fra magistraten til Danske Kancelli, at 17 mestre havde erklæret, at den oprindelige forespørgsel fra 1780 var indsendt uden deres vidende.¹⁵⁹ De 17 mestre blev således af magistraten affejet som værende tyskfødte (hvilket forklarede deres støtte til bevarelse af *zünften*). Desuden opfattede magistraten ikke de mange, der var bortvandret, som et reelt problem, eftersom det var normalt med stor udskiftning omkring sankthans.¹⁶⁰

I september havde i alt 200 svende forladt deres mestre, og 90 svende var rejst bort. De tilbageværende sørgede for, at nye svende rejste videre uden at søge arbejde i byen.¹⁶¹ På grund af strejken måtte flere igangsatte projekter opgives. Blandt andet opgav mestrene Huber, Harms, Speer og Kamph at færdiggøre en "Tilbygning til det store Kongl. Bibliothecque."¹⁶²

Høegh-Guldbergs indblanding

22. august 1781 blander regeringslederen Ove Høegh-Guldberg sig i konflikten. Han skriver til magistraten, at den ikke kan hæve "Uordner", som er blevet gamle og har vundet hævd med "Magtsprog," "og det saa meget mindre som Laugene staae i Samfund med Udenlands Laug, hvilket Magistraten ingen lunde kan forandre."¹⁶³

I skrivelsen kommer han også ind på den netop indførte indfødsret og præciserer, hvilke konsekvenser den i hans øjne skulle have i forhold til håndværkslaugenes mobile arbejdskraft: "Den Indfødsret, som vi glæde os ved at have givet vore kjære og tro Folk, har aldrig haft til Hensigt at holde arbejdende Fremmede fra Landet eller gjøre deres Ankomst eller Ophold her i Landet uangenem eller forkleinende, tværtimod. Der er en Artikel just bestemt til det modsatte, saa at vi ikke med Fornøjelse have set, at Magistraten stikler paa de tyske Mestere og taler om de endnu tilbageværende fremmede Svende, som om den vilde ønske, at disse Fremmede vare alle borte. Og da det i et Par Aar er forekommet os, som om den Slags Fremmede beegnes med mindre Agtelse, end Indfødsretten i bemeldte Artikel tilholder, byde Vi og befale ved denne Lejlighed, at enhver nøje tager sig baade i Ord og Gjærning ikke i denne Sag at begaa Forseelser, som Vi ej holde til gode; thi en arbejdende Mand vunden for Staten er en Fordel, som fortjener Kloges Agt."¹⁶⁴

Høegh-Guldberg gentager her den balancegang mellem patriotismens funktionelle statsborgerbegreb og et nyt eksklusivt statsborgerbegreb baseret på fødested, som jeg har drøftet i afhandlingens kapitel 3. Valoriseringen af fødested og lovens skærpelse af dikotomien mellem fremmede og indfødte, udenlandske og indenlandske fik imidlertid forbløffende hurtigt tag i snedkerfagets medlemmer, og vi kan i tiden efter strejken følge, hvordan myndighederne, mestrene og de gifte svende ud fra forskellige interesser gjorde brug af dikotomien til at skabe et alternativ til det *zünfliche*, kosmopolitiske svendefællesskabs herredømme.

I første omgang blev strejken afsluttet ved, at mestrene bøjede af for svendenes krav. De accepterede, at gifte og ugifte svende fortsat måtte arbejde adskilt, og tilbød samtidig,

at svendene kunne opnå det eftertragtede begærvalg, når de havde været ”i Arbejde ¼ Aar eller meere hos en mester her i Staden og opført sig upaaklageligen i saadan Tiid.”¹⁶⁵

Strejken syntes således på overfladen at være mundet ud i en sejr til de *zünfftige* svende, der endnu en gang havde bevist det internationale sammenholds styrke i lokale konflikter. En følge af strejken blev imidlertid, at modsætningerne mellem gifte og ugifte svende forstærkedes, og at en alliance formedes mellem mestrene og de gifte svende, som efter strejken oprettede en selvstændig organisation med egen lade, regnskabsførelse og mødeprotokol, delvist finansieret af mestrene. 7. november 1781 hedder det i mestrenes regnskabsbog: ”For en Protocoll hvorudi de gifte Svendes Regnskab skal indføres,” og to år senere, 11. december 1783, fortælles der om et køb af en bog ”til de danske Svennes Tilskikningslister.”¹⁶⁶

Den sidste indførsel viser et skred i sproget omkring de gifte svende. Nu kaldes de gifte svende således ’danske’ svende. Men ser man på folketællingen i 1787, kan det konstateres, at der fandtes både danske og tyske navne blandt de gifte snedkersvende, dog med en overvægt af ’danske’ navne.¹⁶⁷ Betegnelsen ’dansk’ synes således at knytte sig til dét at være gift og dermed (formodentlig) mere bofast, og ’tysk’ til det at være ugift og fri og ”uden Ulejlighed eller mindste Tab [at kunne] flytte fra et Sted til et andet,” som Holberg udtrykte det.

Samtidig er der tegn på, at de *zünfftige* skikke eroderede i forlængelse af konflikten. Den sidste dokumenterede behøvling inden for snedkerlauget fandt således sted i 1781 i forbindelse med et af svendemøderne under konflikten 7. maj 1781.¹⁶⁸

Strejkens betydning og nationaliseringen af splittelsen inden for snedkerlauget

Ved vurderingen af konflikten og de efterfølgende forandringer inden for snedkerlauget har den tidligere forskning lagt vægt på, at de ugifte svende, der strejkede og forsvarede *zünften*, hovedsageligt var fremmede, tyske svende, og man har set det som en forklaring på den formelle splittelse i et tysk og et dansk svendefællesskab. Kim Karmark skriver således: ”Jeg tilslutter mig den gængse opfattelse blandt laugshistorikere, at de ugifte svende havde en meget kraftig overrepræsentation af fremmede og specielt tyskere, mens derimod de gifte svende mest bestod af fastboende danskere eller *udenlandske svende, der af en eller anden årsag havde valgt at bosætte sig i København.*”¹⁶⁹ I lighed med ældre laugshistorikere som Rasmus Berg og Camillus Nyrop lægger han vægt på de *zünfftige* skikkes udenlandske oprindelse og forståelsen af, at det er udenlandske, specielt tyske, svende, der er bannerførere og forsvarere af det *zünfftige* fællesskab i sidste del af 1700-tallet, mens de indfødte danske svende kun mere eller mindre modvilligt følger med.¹⁷⁰

I mine øjne er den afgørende forskel på de gifte og ugifte svende imidlertid ikke spørgsmålet om oprindelse eller sprog, men om mentalitet. Jeg er her på linje med Thomas Bloch Ravn, men hvor Ravn lægger vægt på skiftet fra standsmentalitet til lønarbejdermentalitet blandt svendene, vil jeg i stedet pege på skiftet fra kosmopolitisk, transurban identitet til en mere nationalt eller i det mindste protonationalt forankret kollektiv identitet.

Udskillelsen af de gifte svende i en selvstændig organisation inden for lauget foregik således samtidig med, at sprogbrugen om de ugifte svende forandrede sig og gjorde det umuligt at opretholde den tidligere skelnen mellem *zünfftige* (ugifte) laugssvende og ’vilde’

og æreløse (gifte) svende. Denne diskurs var formet af de *zünfftige* svende, der hidtil havde haft magten til at definere både sig selv og de, der stod udenfor. Men nu tilegnede de gifte svende sig en egen platform i form af oprettelsen af et separat broderskab med eget laugshus, lade og udvekslinger af symbolsk kapital, hvorfra de kunne repræsentere en alternativ kollektiv svendeidentitet med en værdisættelse af den indfødte, gifte svend i centrum.

Processen foregik ikke kun blandt de gifte svende, der naturligt nok havde en interesse i at forbedre deres vilkår og sociale prestige. Den understøttedes tillige af både mestre og myndigheder, der så en interesse i at fremelske en mere stabil, bofast arbejdsstyrke.

Efter Tømmerstrejken i 1794 blev snedkersvendene kaldt til forhør i den laugskommission, der var nedsat til at straffe de involverede i strejken og samtidig gennemføre en reform af laugssystemet. Snedkersvendene havde, ligesom mange andre laugs svende, forladt deres arbejde i sympati med tømmererne, men opnåede kommissionens tilgivelse, fordi de hurtigt var vendt tilbage til arbejdspladserne. Kommissionen lovede også snedkersvendene at anmode kongen om at tilgive tømmererne på snedkersvendenes forbøn. Snedkersvendene lovede til gengæld kommissionen ”med høj Røst og oprakte hænder at vise sig som gode Undersaatter og rolige Borgere.”¹⁷¹

Svendenes velvilje mod kommissionen skyldtes ikke mindst dens løfte om, at der for alle indfødte svende fremover skulle sikres lettere adgang til at blive frimester og senere laugsmester uden først at skulle forfærdige det omkostningsfulde mesterstykke – og med tilladelse til at have en lærling.

Fem dage efter deres første møde med kommissionen mødte samtlige indfødte snedkersvende da også frem igen og afleverede en skrivelse med denne ordlyd: ”Vi igentager og endnu beder ydmygeligen, at de høje Herrers for os glædelige Løfte maatte fuldbyrdes, da vi derved blev forløst af en evig Undertrykkelse, da mangan en brav Svend har længe sukket under Aaget, eftersom han ikke har kunnet komme videre end til at blive Mesterens Træl til Graven. Vi forsikrer, at iblandt os findes mange, ja de fleste, der forstaar deres Profession nok saa godt som en Del af Mestrene. Men blot alene af Mangel paa Penge og gode Venner maa staa tilbage, og deres Arbejde bliver ikke saaledes aflagt, at de deraf kan have det nødvendige. Udlændingene ønske at blive ved det gamle, og de, som have Rigdom og blive Mestre og skal bemidle sig af vores Sved, som ikke er det almenes Vel.”¹⁷²

Episoden bekræfter, at Tømmerstrejken på mange måder kan ses som myndighedernes endelige opgør med *zünften*. Men den dokumenterer også den gradvise implementering af indfødsretslovens logik på specifikke sagsområder. Ligesom ved indførelsen af indfødsretten var myndighedernes strategi i reformarbejdet efter Tømmerstrejken at skabe ro blandt svendene ved at favorisere og begunstige de indfødte svende. Svendenes takkeskrivelse viser, hvor succesfuld denne strategi var. Nu skelnes der ikke længere mellem gifte og ugifte svende, men mellem indfødte og udlændinge, og det fastslås, at det er de sidste, der ønsker at holde på ’det gamle’, altså den *zünfftige* praksis.

Det antydes også, at mesterhvervene tidligere især blev fordelt blandt velstående svende, der havde de rigtige netværk. De gifte svende var som regel fattigere end de ugifte, fordi lønnen var den samme eller endda dårligere, og de gifte svende samtidig skulle sørge for deres familie og opretholde en egen husstand, mens de ugifte svende fortsat indgik i mesterens husstand. Mackeprang konstaterer, at de gifte svende omkring år 1800 for

de flestes vedkommende tilhørte fjerdestanden, altså byens fattigste befolkning.¹⁷³ Deres økonomiske motivation til at bakke op om myndigheder og mestres nyordning af svendestandens vilkår var således mindst lige så stor som deres holdningsmæssige.

Indvielsen af de gifte svendes herberg i 1807

Den succesfulde opbygning af en ny protonational svendeidentitet, der værdsatte den gifte, bofaste og indfødte arbejdskraft, lod sig aflæse ved indvielsen af det første skilt til de gifte svendes herberg i 1807. I den tale, som snedkersvenden Hendrich Henrichsen holdt ved ophængningen af skiltet, skildredes det blandt andet, hvordan ”det danske Amt ved Orden og Enighed, paa en kort Tid har tiltaget til en Størrelse og Fasthed, som det neppe før har havt.”

Videre berettede Henrichsen, hvordan skiltet ”dobbelte pryde Amtets Hæder og være Bevis paa det Danske og Gifte Snedkeramts Fremgang og Varighed; og til ydermere Samfunds Bekræftelse vil vi samtlig med Hænders Paalæggelse paa dette vort Skildt stadfæste for Amtet, saa længe vi er ved samme, Troskab til dets Fremgang og stedse stifte Enighed, Orden og Venskab imellem os som den største Siir ved Amtet.” Frem for alt var det en stolt dag for det danske svendelaug, fordi det nu får et skilt ligesom ”det saakaldte Tydske Snedker-Amt samt alle andre Lauge og Amter i Kiøbenhavn.”¹⁷⁴

Talen er især bemærkelsesværdig, fordi den stadfæster, hvordan identiteten som gift svend nu er koblet med og næsten synonym med identiteten som ’dansk’ i laugets kontekst. I overensstemmelse med Barths teorier om etniske identiteters udvikling gennem gensidig udgrænsning mellem forskellige grupper begynder de ugifte svendes fællesskab tilsvarende at blive beskrevet og beskrive sig selv som de ’tyske’ svendes Amt, selvom dette i sagens natur har omfattet svende fra mange forskellige europæiske stater, inklusive den danske.¹⁷⁵

Samtidig er det i sig selv bemærkelsesværdigt, at talen synes at anerkende, at der nu, i begyndelsen af 1800-tallet, kan tales om flere forskellige organisationer inden for det samme laug i den samme by. Tidligere var dette helt utænkeligt. I sin oprindelse var laugene som nævnt et fællesskab, der sammenknyttede mestre, svende og lærlinge på tværs af deres forskelligartede sociale stilling i laugene. Og selvom der i takt med udviklingen af *zünften* og den gradvise proletarisering af svendene i visse laug havde udviklet sig en stærk selvstændig svendeidentitet, der typisk var forankret i herberget, og som i udlandet havde taget form af egentlige svendelaug a la de franske *compagnonnages*, havde der ikke i tidligere århundreder eksisteret flere forskellige svendeorganisationer inden for det samme laug.

Opdelingen af de københavnske snedkersvende i et dansk og et tysk ”Amt” må således ses som et udtryk for nationaliseringsprocessernes gennemslagskraft og overlejring af andre samfundsprocesser ved overgangen til det 19. århundrede.

Konklusion

Mens vi i foregående kapitel så nærmere på sammenhænge mellem kosmopolitisme og etniske/protonationale identiteter hos den florissante tids borgerlige overklasse, har dette studie undersøgt virkningerne af en ny diskurs og lovgivning om fremmede på et migrationspræget miljø i den jævne københavnske befolkning. Undersøgelser af håndværkersvende og laugskulturen i et migrationshistorisk perspektiv har længe været udbredt

i en europæisk kontekst, særligt i Frankrig, Tyskland og Centraleuropa, hvor der længe har været interesse for at betragte svendenes vandringer som en del af et fælleseuropæisk migrationsfænomen. I den danske forskning i laugene har der til gengæld været en tendens til at opfatte vandringerne som en del af den nationale håndværkshistorie og dermed ikke betragte dem som migration, men som en fastlagt cirkelbevægelse, som fuldbrogede svendenes uddannelse. Dermed har interessen især samlet sig om laugenes nationale historie, ligesom analyser af transformationen af laugssystemet især har koncentreret sig om den gradvise proletarisering af svendene indenfor landets grænser. Den omfattende indvandring af svende og mestre fra udlandet, som gjorde sig gældende indenfor mange laug er af samme grund blevet tolket som et fremmedlegeme, en anormalitet, der prægede for eksempel sprog og skikke indenfor laugene, men som ikke grundlæggende rokkede ved, at der var tale om, at laugene indgik i en national arbejds- og kulturhistorie.

I den tidligere forskning i laugene er også *zünften* blevet opfattet som et fremmedelement, der hang sammen med den store afhængighed af fremmede svendes tilvandring og midlertidige ophold i landet. I den ældre forskning er dette ligefrem blevet betragtet som et overgreb på en dansk-national laugskultur og afviklingen af *zünften* er blevet set som en tilbagevenden til en dansk-national besindighed.¹⁷⁶

Nærværende studie viser, hvordan man via en tolkning, der tager udgangspunkt i svendefællesskabernes transurbane og transnationale karakter kan komme til en anden forståelse af svendenes *zünftige* praksis, dens betydning for brydninger og identiteter indenfor laugene og konsekvenserne af dens afvikling. Frem for at opfatte *zünften* som et fremmedlegeme, der indpodes i det danske håndværk må fænomenet forstås som en kollektivt identitet, der blev udviklet, opbygget og vedligeholdt, fordi den tilførte mening til svendenes på mange måder umyndige og rodløse liv og skabte et transnationalt, kosmopolitisk fællesskab iblandt dem, som distinkverede dem i forhold til de mange andre tjene- og rodløse mennesker, som færdedes på Europas veje og i Europas byer i tidligt moderne tid.

Afviklingen af *zünften* kan i denne læsning ikke opfattes alene som et resultat af en hårdere kurs overfor fremmede *zünftige* svende efter Tømmerstrejken i 1794 og laugsreformene år 1800. I processen indgik også en nationalisering af laugets interne, lokale konflikter. Skillelinjer mellem svendene, der tidligere var etableret på baggrund af æresbegreber, uddannelsesniveau, erfaring, ægteskabelig status og religion, bliver nationaliseret gennem en aktiv indblanding fra staten og et ønske fra mestrene om adgang til en mere stabil og bofast arbejdskraft.

Min undersøgelse har tydeliggjort, hvordan myndighedernes varige italesættelse af bekymringer over de moralske og sociale konsekvenser af svendenes hævdvundne frihed i 1780'erne overlejres af en retorik, der har rod i en fremvoksende nationalpatriotisk diskurs. Gennem denne diskurs udgrænses de uønskede elementer af svendefællesskabets praksis som en uønsket importvare, som myndigheder og mestre bekæmper af hensyn til de indfødte svende selv. Det er ikke længere kun de økonomiske og praktiske vanskeligheder *zünften* skaber for mestrene, som problematiseres. Det er også dens karakter af fremmedlegeme i forhold til en gryende danskhed. Internaliseringen eller subjektivering af denne forståelse af *zünften* blandt svendene afslører sig i forbindelse med etableringen af det selvstændigt laugshus for de gifte svende i 1807. Det er kulminationen på en konflikt, der oprindeligt handlede om de *zünftige*, ugifte svendes sociale stigmatisering og udelukkelse

af gifte svende fra deres fællesskab. I 1807 består dikotomien blandt svendene ikke længere i skellet mellem gifte og ugifte svende. Skellet lægges nu imellem danske overfor tyske svende., hvor danskhed primært kobles til bofasthed (og ægteskab), mens tyskthed defineres gennem den ugifte svends mobilitet og ukontrollerbarhed.

Epilog: Udviklingen efter år 1800

Håndværkersvendenes *zünfftige*, kosmopolitiske loyalitet mistede sit momentum i starten af 1800-tallet. Forandringen skyldtes både økonomiske og strukturelle vilkår indenfor håndværket, men blev også bragt frem af den øgede overvågning og begrænsning af arbejdskraftens frie bevægelighed. Som omtalt i kapitel 3 medførte Napoleonskrigene ændringer i de europæiske staters lovgivning og overvågning af udenlandske som den indenlandske arbejdere, som fremover i højere grad skulle dokumentere deres oprindelse og ansættelsesforhold. I København kom dette blandt andet til udtryk gennem oprettelsen af De rejsendes Kontor og af et særligt fremmedpoliti, samt lovgivning om øvrighedens og husejernes pligt til mere systematisk at indberette tjenestefolk, løsarbejdere, lejere og andre særligt mobile befolkningselementer styrkede den administrative kontrol med denne migration. Lignende initiativer i andre stater tvang gradvist, individet til at træffe et valg om sit statslige – og efterhånden også om sit nationale – tilhørsforhold.¹⁷⁷

For håndværkssvendenes vedkommende er den helt centrale lovgivning naturligvis indførelsen af vandreboøger med forordningen af 10. december 1828, "ang. de Foranstaltninger, der blive at træffe for at hindre reisende Haandværkersvendens Omflakken i Landet," der trådte i kraft 1. maj 1829.¹⁷⁸ Vandreboøgerne blev på samme tid lovpligtige andre steder i Europa, således i Østrig i 1829 (vedtaget i 1827), i Ungarn i 1816 og i Mecklenburg i 1824.¹⁷⁹

Vandreboøgerne adskilte sig fra de tidligere afskedsbreve, contrabøger, rejsepas og andre former for papirer, som svendene fik udstedt i forbindelse med deres arbejde, på to måder. For det første, ved at de var påtegnet, hvilket land svenden var undersat i. Og for det andet, ved at det ikke var mesteren eller magistraten, der udstedte og påtegnede dem, men derimod politiet.

Svendene skulle have bøgerne på sig til hver en tid, og bøgerne blev derfor omfattet med ambivalente følelser. På den ene side fungerede de som en form for *curriculum vitae* for den enkelte svend, der viste, hvor berejst han var, og hvem han tidligere havde arbejdet for. På den anden side blev de opfattet som et udtryk for (upassende) politimæssig kontrol, hvad de jo rettelig også var. Rejsen var nu langt mere reguleret end tidligere, og den rejsende svend skulle opgive bestemmelsesstedet ved afrejsen fra den by, han havde haft arbejde i. Derefter måtte han højst gøre ophold i andre byer i maksimalt 24 timer og på bestemmelsesstedet højst fire dage uden at komme i arbejde.¹⁸⁰

I denne sammenhæng var det allervigtigste måske de tilføjelser til loven, der betød, at fremmede svende stilledes ringere end undersætter af den danske konge. For eksempel kunne de umiddelbart udvises af landet, hvis de overskred reglen om ikke at opholde sig i mere end fire dage i den samme by, mens de var ledige. Loven var derigennem med til at promovere dannelsen af national identitet blandt håndværkersvendene og til yderligere at sætte skel mellem indfødte og fremmede.

Noget lignende var konsekvensen af den fortsatte privilegering af gifte og bofaste håndværkersvende, blandt andet i form af oprettelsen af forskellige mødesteder, stiftelser,

herberg, understøttelseskasser, mv. En udvikling, der for alvor tager fart efter, at indførelsen af næringsfriheden i 1857 og den efterfølgende formelle afskaffelse af laugenes monopoler.¹⁸¹ Ofte blev disse tiltag fremhjulpet af mestrene, der, som vi har set det i snedkernes tilfælde, nu så en fordel i at sikre en stabil indenlandsk arbejdsstyrke, ved at ægteskab og bofasthed i stigende grad blev en norm. Men idet uddannelsen af lærlinge og svende stadig var organiseret inden for husholdsstrukturen, forsvandt den ugifte svend og vandrelivet ikke helt fra håndværkerkulturen.

Vandrelivet indtager stadig en væsentlig rolle i de unge svendes tilværelse helt frem til Første Verdenskrig og får blandt andet betydning for udviklingen af internationalismen i den tidlige arbejderbevægelse.¹⁸² Men det er karakteristisk, at de vandrende svende i stigende grad definerer sig selv i forhold til deres nationale identitet, samt at der hyppigere er tale om en vandring, der starter og slutter i det samme land. Tilskrivelsen af national identitet understøttes også under rejserne, hvor svendene ofte søger hjælp på det nationale konsulat og gennem deres papirer identificerer sig selv i forhold til en bestemt nationalitet.¹⁸³

Rækkevidden og hastigheden af denne udvikling ses i 1848-49, da snedkersvendene, som tidligere var nogle af de mest aktive i udbredelsen og synliggørelsen af zünften transnationale og transurbane fællesskab, retter deres aktivisme mod fordrivelsen af tysksprogede svende som reaktion på konflikten i Slesvig-Holsten.¹⁸⁴

Undervejs i kapitlet har jeg suppleret analysen af snedkersvendenes repræsentative aktivisme i sidste del af 1700-tallet med iagttagelser fra udvalgte svendebiografier, der beskriver aspekter af vandrelivet i 1820erne og 1830erne. Svendebiografierne er udtryk for, at traditionen med at *gå på valsen* var sejlivet og fortsatte igennem det 19. århundrede. Og de giver et indblik i tilværelsen og identifikationen hos den enkelte svend undervejs på rejsen, som ikke fremgår af de hovedsageligt kollektive kilder til snedkersvendenes historie i København.

Gennem biografierne får vi indblik i den kontekstuelle identitetsdannelse blandt svendene, som i løbet af deres vandringer identificeredes og identificerede sig selv efter skiftevis faglige, religiøse, oprindelsesmæssige, sproglige aspekter i deres positionering indenfor konkrete fællesskaber. I både Hansens og Samuelsens biografier udtrykkes en skalerbar geografisk-rumlig identitet, der i høj grad måtte tilpasses konteksten for de møder med myndigheder, mestre, andre svende og andre rejsende og bofaste folk, som indtraf undervejs. Et væsentligt element, som ikke har været berørt i det foregående, men som træder frem gennem fortællingerne er, hvordan den øgede myndighedskontrol efter Napoleonskrigene og indførelsen af vandrebøger og andre officielle dokumenter, præger svendenes identifikation. Biografierne rummer eksempler på, hvordan flere geografiske-rumlige identiteter kunne sameksistere blandt svendene, også efter laugsreformen, og at vandringerne spillede en rolle som fundament for de fortsat komplekse identifikationsprocesser indenfor gruppen.

Der ligger et væsentligt fremtidigt forskningspotentialt i en mere systematisk gennemgang af de trykte og utrykte svendebiografier fra perioden i dette lys. Særligt kunne det være af interesse at se nærmere på nogle af de fremmede svendes biografier, der skildrer rejser igennem og ophold i det danske rige.¹⁸⁵

Kapitel 6: Kosmopolitiske offentlighedslaboratorier og transnationale netværk – om de grisonske konditorier i København

I Fattan stode Mødrene paa Gaden den Morgenen, da vi afmarcherede for at give os hilsener med til Heinrich hos Josty og Michael hos Courtain i København. I Campoferri talte vi Dansk med hr. Sultani, som havde sit Landsted og Fabrikker, der paa Egnen, og den lille By Siglio, fortalte man, havde forsynet Kjøbenhavn med tre bekendte Navne: Courtain, Josty og Pedrin.

Således skrev bibliotekaren, forfatteren, kunsthistorikeren og folkemindesamleren Just Mathias Thiele i 1873, da han forsøgte at genkalde sig sine oplevelser under en fodrejse i 1819, som han foretog sammen med sine to venner C. Moldenhawer og Christian Holm. Rejsen gik ad den klassiske rute gennem Tyskland over Alperne til Italien, som så mange andre danske kunstnere og intellektuelle benyttede sig af i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede. For mange nutidige københavnere vil særligt navnet Josty vække genklang. Flere har sikkert ligefrem besøgt den endnu eksisterende Jostys Pavillon i Frederiksberg Have, et etablissement, der fra Anton Jostys overtagelse af etablissementet i 1824-25 til 1937 var i Jostyfamiliens eje.¹ Anton Josty var født i 1790 i Avers-Cresta i Graubünden, ”det fattige Land, hvorfra Evropa og Amerika har sin Condittore,” som Thiele skriver.²

Thieles beretning er et sjældent vidnesbyrd om de forbindelser, der eksisterede mellem København og Graubünden, et område, der først formelt blev indlemmet i Schweiz ved Wienerkongressen i 1814-15, men også tidligere havde haft nære forbindelser med de schweiziske kantoner. De fleste andre beskrivelser vedrørende disse såkaldte 'schweizerkonditorer' knytter sig til de indvandrede virksomheder her i landet fra konditorier og caféer til chokolade- og likørfabrikation.

Det er et fællestræk ved den tidligere historiografi om disse virksomheder og deres ejeres historie, at historikerne som regel har taget udgangspunkt i et traditionelt, nationalt

migrationsbegreb og opfattet konditorierne som et resultat af en schweizisk indvandring til Danmark. Selvom de tidligere undersøgelser af konditoriernes københavnerhistorie rummer masser af interessante observationer om fænomenets københavnske udvikling, afslører de også konsekvenserne af at falde i dét, den svenske historiker Harald Gustafsson har kaldt 'den nationalistiske fælde', som jeg har diskuteret tidligere i afhandlingen.³

Ved at tage udgangspunkt i en forståelse af migranterne som 'schweizere' og deres virksomheder som 'schweiziske' skabes både forvirring om undersøgelseens objekt og afgrænsning, og samtidig gør tilgangen det vanskeligt for den enkelte historiker at opdage nuancerne og udviklingen i de undersøgte migranternes selvforståelse samt den identitet, de blev tillagt af omgivelserne. For eksempel er det fuldstændig overset i den tidligere forskning, at selve betegnelsen 'schweizerkonditori' ikke vandt almindelig udbredelse i København før anden halvdel af 1800-tallet, mens den schweiziske nationalitet ikke synes at have haft nogen særlig betydning for migranternes selvforståelse og markedsføring i de første cirka 70 år af deres københavnske historie.⁴

I denne fremstilling vil jeg vise, hvordan inddragelsen af et transnationalt perspektiv kan styrke analysen af såvel migrationen i sig selv som af de identifikationsprocesser, der knyttede sig til konditoriernes lokale etablering og udvikling. I et forsøg på at undgå at falde i den samme 'nationalistiske fælde' som mine forgængere vil jeg i øvrigt kapitlet igennem benytte betegnelsen 'grisonsk' frem for 'schweizisk' migration/indvandring. Betegnelsen refererer ikke til et nationalt tilhørsforhold, men til et geografisk landskab (i stil med 'jyde' eller 'sjællænder'), og når jeg gør brug af det, er det blandt andet for at understrege, at alle de konditorer, der indvandrede til København fra Alperne, kom fra Graubünden og ikke fra Schweiz i bredere forstand. Den regionale identitet synes også på baggrund af den udenlandske litteratur om emnet at have spillet en vigtigere rolle i udvandrernes bevidsthed end den schweiziske. I hvert fald i størstedelen af den her behandlede periode.⁵

Kildemateriale, tidligere forskning og metode

Den mest udførlige beskrivelse af de såkaldte schweizerkonditoriers tidlige historie og udvikling i København er Carl C. Christensens artikel 'De første Schweizerkonditorier i København' i *Historiske Meddelelser om København 1929-30*, hvor han fremdrager en række personalhistoriske og topografiske oplysninger om de enkelte konditorer og giver forskellige bud på konditoriernes betydning for udviklingen af det offentlige liv i København.⁶ Christensen har desuden særskilt behandlet etablerementerne på Vesterbro og Frederiksberg i bogen *Fra Værnedamsvejen til Jostys Pavillon*.⁷ Supplerende oplysninger om konditorierne og de mennesker, der ejede dem og arbejdede i dem, findes i Eiler Nystrøms tobindsværk om forlystelseslivet i Frederik VI's København samt i en artikel af Finn Friis fra 1973.⁸ En mere populær fremstilling af særligt etablerementerne omkring Kongens Nytorv findes i en række artikler i *Illustreret Tidende* skrevet i perioden 1862-1902, hvori der også kan findes oplysninger og iagttagelser, der ikke er omtalt i de øvrige nævnte fremstillinger, blandt andet vedrørende konditoriernes varelagre og servering.⁹ Yderligere omtaler findes i forskellige topografisk-historiske værker om Frederiksberg og København, men de fleste af disse bygger på Christensens og til dels Nystrøms arbejde.¹⁰ Endelig har Jan E. Janssen i 2001 udgivet bogen *Schweiziske Spor i København*, der er opbygget som en form for byvandring, hvor læseren kan danne sig overblik over de schwei-

ziske forbindelser til forskellige lokaliteter og adresser i København.¹¹

I min egen analyse af konditorernes migration til og identitetsdannelse i København har jeg kortlagt migrationens omfang og migranternes oprindelsessteder ud fra oplysninger i ovennævnte litteratur, kombineret med konsultationer af borgerskabsbreve på Københavns Stadsarkiv og de to optællinger fra henholdsvis 1818 og 1840 af konditorer i København samt deres oprindelsessteder, som findes samme sted.¹² Netop optællingen i 1840 samt det forhold, at væsentlige data vedrørende konditorernes familie- og migrationsmønstre lader sig aflæse af folketællingen fra 1845, betyder, at jeg i dette kapitel lader analysen bevæge sig lidt uden for den behandlede periode.

De derigennem indsamlede oplysninger har jeg sammenlignet med Dolf Kaisers omfattende undersøgelse af migrationen af sukkerbagerer og konditorer fra Graubünden fra cirka 1600 til 1914. Heri har forfatteren samlet oplysninger om de grisonske migranternes virksomheder i over 600 europæiske byer i et appendiks bagerst i bogen. Kaiser har i alt lokaliseret 54 individer og familier fra Graubünden i København i perioden fra 1787-88 til cirka 1900. I alt drejer det sig om mellem 80 og 100 individer, idet en del af posterne kun er registreret som familier uden angivelse af personantallet. Heraf har cirka 35 individer opholdt sig i København før 1850.¹³ De metodiske vanskeligheder i forbindelse med denne type kortlægninger af migration er diskuteret tidligere i afhandlingen (særligt kapitel 2) og vil ikke blive udredet her.

Jeg har dernæst forsøgt at klassificere og typologisere den grisonske indvandring til København. Her har jeg inddraget den internationale og schweiziske litteratur om de alpine befolkningers historiske migrationsmønstre og den regionale, faglige specialisering, som var karakteristisk for området og nært knyttet til den migrationshistoriske kontekst. Dette gjaldt også for de grisonske konditorers vedkommende.

Endelig har jeg vendt mig mod konditorernes selvrepræsentation og den tilskrivning af identitet, som skete fra de øvrige københavnernes side i perioden. Her har jeg dels kigget på konditorernes ansøgninger om opholdstilladelse og næringstilladelse, på deres annoncer i datidens københavnske aviser og blade samt på beskrivelser af konditorierne i andre samtidige kilder og i memoirer. Hvad var det den grisonske migration bragte til byen, som gjorde deres etableringer så populære og eftertragtede? Og hvilken betydning havde migrationssystemet og migranternes fremmede oprindelse for denne modtagelse? Til sidst i kapitlet har jeg søgt at perspektivere udviklingen i konditorernes selvfremskaffelse og beskrivelsen af dem over tid ved at sammenligne beskrivelserne i min periode med omtaler af konditorierne i tiden efter 1850.

De grisonske konditorer i København – migrationens omfang frem til 1818

Det første konditori i København, der blev drevet af grisonske migranter, åbnede i 1788 på Østergade.¹⁴ Konditoriet blev etableret af den 23-årige indvandrer Johann eller Giovanni Soltani, efter at Soltani året før havde opnået borgerskab som kukkenbager. Han stammede fra den lille by Soglio i det sydøstlige Graubünden på grænsen til det nuværende Italien – en by med cirka 300 indbyggere, der hovedsageligt var italiensksprogede protestanter.¹⁵ I 1793 rykkede Soltani sit konditori fra Østergade til Kongens Nytorv 141 (nuværende nr. 17) og lagde således grunden for en langvarig konditori- og restaurationsvirksomhed på adressen, der senere blev overtaget af en række andre indvandrede grisoner, nemlig først Giacomo (Jacob) Mini (i 1819) og senere Stephan à Porta (fra 1857),

hvis navn stedet har båret frem til efteråret 2012, da det blev overtaget af burgerkæden McDonald's. Det har dog ikke været drevet af konditorer fra de indvandrede slægter, siden Magasin overtog den oprindelige ejendom i 1947 og nedrev dele af den i 1950.¹⁶

I 1801 gik Soltani i kompagni med en anden grisonsk migrant, Hartmann Gregori, der havde opholdt sig i byen som "Aqvavitskiænker og Tærtebager" siden 1791 med adresse i den nye Kronprinsensgade.¹⁷ Hartmann stammede fra byen Bergün, en fortrinsvis tysksproget reformert by i Engadin i det centrale Graubünden, hvorfra en del af de grisonske migranter i København stammede. Begge fik i øvrigt i 1813 ombyttet deres borgerskab som kukkenbagere til borgerskab som konditorer.¹⁸

Nogle år senere, i 1808, indgik Soltani i kompagniskab med endnu en grisonsk migrant, Johan Capretz eller Capritz. Han stammede fra landsbyen Flerden i den mellemste del af Graubünden, hvor rætoromansk var hovedsproget. I forbindelse med optællingen af byens konditorier i 1818 fremgik det, at Soltani på det tidspunkt havde været bortrejst siden 1814 og havde ladet Capretz overtage den daglige ledelse.¹⁹ Det er med overvejende sandsynlighed den samme Soltani, Thiele møder og taler dansk med under sin fodrejse gennem Alperne. Soltani havde åbenbart via sine aktiviteter i København tjent så godt, at han ved tilbagekomsten var i stand til at anlægge både et landsted og fabrikker.²⁰ Johan Capretz overtog i øvrigt senere Hartmann Gregoris tidligere forretning i nuværende Kronprinsensgade 4 og drev sit eget konditori herfra. I 1840 er hans enke Madame Capretz registreret på denne adresse i opgørelsen over konditorier i byen fra dette år.²¹

Fra slutningen af 1790'erne ankom flere fremmede til byen og anlagde konditorier. Først den fra Tyskland indvandrede Kromayer i 1798, i 1799 Nicolai Pleisch og Anthon Bullach, og året efter Antoin Courtin, Jean Josty og Lorenzo Gianelli, alle fra Graubünden. I 1804 fulgte tyskeren Heinrich Cornelius Firmenich. I bombardementsåret 1807 er Francesco Pozzy og Andreas Pedrin registreret i borgerskabsprotokollen.²² De stammede begge fra Graubünden, og sidstnævnte gik til at begynde med i kompagni med Luigi eller Louis Comestabili fra Rom, der havde drevet konditori i Østergade 16 siden 1799 efter tidligere at have virket som konditor for arveprinsen.²³

Tilstrømningen af fremmede, især grisonske migranter, der slog sig ned som konditorer ofte i kompagniskaber, som det ovenfor beskrevne mellem Soltani, Gregori og Capretz, fortsatte i de følgende år, og i 1818 fandt magistraten det nødvendigt at lave en opgørelse over antallet af konditorier i København. Undersøgelsen skulle udføres af byens rodemestre. Anledningen til optællingen var ifølge et dokument i sagen, underskrevet af rådmand Potter, at da magistraten var blevet

bragt i Erindring, at adskillige uberettigede Personer skulle drive Næringsvej her i Staden som Konditorer [...] have vi ladet en [undersøgelse foretaget] over dem, som her i Staden og paa dens Grund drive sådan Næringsvej, med Forklaring om hvorvidt, de er hertil berettigede.²⁴

På baggrund af denne undersøgelse, sammenstillet med andre oplysninger, kan følgende oversigt over antallet og oprindelsen af konditorer i København i 1818-19 genereres (se også tabel 6.1).

Tabel 6.1: Oversigt over antallet af konditorer i København i 1818-19 med angivelse af oprindelsessted og første omtale.

Navn	Borgerskabsår eller første omtale, når dette ikke kendes (i parentes året for ombytning af andet borgerskab til borgerskab som konditor)	Oprindelsessted (for personer fra Graubünden er angivet lokalitet, når denne kendes)
Johann Soltani	1787	Soglio, Graubünden, G.
Johan Carl Kromayer	1788	Tyske Rige
Hartmann Gregori	1791	Bergün, G.
Friedrich Andreas Hovitz	1795	København
Luigi Comestabili	1799	Rom, Italien
Nicolaus Pleisch	1799	Luzein, G.
Antoin Courtin	1800	Sils i Engadin, G.
Anthon Bullach	1801 (i kompagni med Pleisch, ikke borgerskab, omtalt i FT1801)	Graubünden
Jean Josty	1801 (i kompagni med Courtin, omtalt i FT1801)	Ftan, G.
Lorenzo Gianelli	1802	Cassacia, G.
Geremia Mini	1802 (i kompagni med L. Gianelli)	Poschiavo, G.
Tomasso Lardelli	1802 (i kompagni med L. Gianelli)	Poschiavo, G.
Carlo Palmoni	1802 (i kompagni med L. Gianelli)	Graubünden
Heinrich Cornelius Firmenich	1804	Tyske Rige
Francesco Pozzy	1807 (i kompagni med L. Gianelli)	Poschiavo, G.
Andreas/André Pedrin	1807	Sils-Fex, G.
Francisco Semadeno	1807 (i kompagni med Pedrin)	Poschiavo, G.
Carl Johann Apitz	1810	Leipzig, Sachsen (Tyske Rige)
Madame Hall	1810 (enke efter urtekræmmer Jens Peter Hall, der fik borgerskab dette år)	Oprindelse ukendt
Agostino Taddei	1812	Lugano, Italien
Bernardo Brilly	1812 (i kompagni med Taddei)	Italien
Giacomo/Jacob Mini	1813 (i lære hos Pedrin, borgerskab 1819)	Poschiavo, G.

Giovanni/Johann Caber Monigatti	1813 (kompagnon med Taddei, borgerskab 1826)	Brusio, G.
Stefan Tosio	1813 (i kompagni med Monigatti efter Taddeis død)	Poschiavo, G.
Anthon Josty	1814 (borgerskab som konditor, men før det lærling hos Pedrin)	Avers-Cresta, G.
Heinrich Secchi	1818 (fra 1819 i kompagni med Jacob Mini)	Graubünden
Andreas Tandrup Faith	Omtalt i opgørelsen 1818 samt i Adresseavisen 1828.	Slaglille sogn
Madame Dyrø eller Dyrøi	Omtalt i opgørelsen 1818. Konditori Øster Kvarter, matr. 30.	Oprindelse ukendt
Werrini	Omtalt i opgørelsen 1818	Oprindelse ukendt
Nicolay Michelis	Omtalt i opgørelsen 1818, hvor han driver Gregoris konditori og er i Strandkompagniet, patent 49.	Formentlig Graubünden

I alt omfatter listen 30 personer, herunder 11 kompagnoner/bestyrere i tilsammen 18 konditorier i byen i 1818.²⁵ Rodemestrene nåede under optællingen kun frem til 15 konditorier, blandt andet fordi de havde overset Nikolaus eller Nikolay Pleischs konditori på Amagertorv, der var et af byens mest populære konditorier.²⁶ Af de 18 konditorier er halvdelen drevet af en eller flere indvandrere fra Graubünden, mens yderligere fem konditorier er drevet af andre indvandrere. Oversigten viser, at de grisonske migranter dominerede det nye fag og var førende inden for anlæggelsen af konditorier som en ny type semi-offentlige rum i byen i første del af 1800-tallet. Listen afslører også, at kompagniskaber var en udbredt forretningsmodel blandt grisonerne, hvorimod de andre konditorer synes at have drevet deres konditorier inden for en i datiden mere traditionel husstandsform med ét overhoved og en stab af lærlinge og svende. Jeg skal vende tilbage til dette særtræk ved de grisonske konditorier i det følgende.

Af opgørelsen fra 1818 fremgår det også, at en del af de grisonske migranter ikke opholdt sig i København, men var vendt tilbage til Graubünden i nogle tilfælde for en flerårig periode. Ud over Soltani, hvis fravær vi allerede har berørt, noterede rodemestrene om Hartmann Gregori, at han havde ”været i Sveitz siden Anno 1810 og vides ey naar han kommer hjem. Boutikken bestyres af Nicolay Micheli, som har Patent no. 49 ved Strandkompagniet.”²⁷ Om Lorenzo Gianellis konditori i Østergade 6 skrev de: ”Jeremias Meny (Mini), uberettiget Conditor, som drive bemeldte Handel i Compagni med fraværende berettigede Lorentz Gianelli som ifjor bortrejste til Sveitz og forventes tilbage i dette aar, samt Thomas Lardelly, til samme tid, den sidste uberettiget.”²⁸ [Illustration 6.1]

Hele to af de fire kompagnoner, der sammen drev Gianellis konditori, som siden 1804 havde ligget på hjørnet af Østergade og Kongens Nytorv, var altså bortrejst.

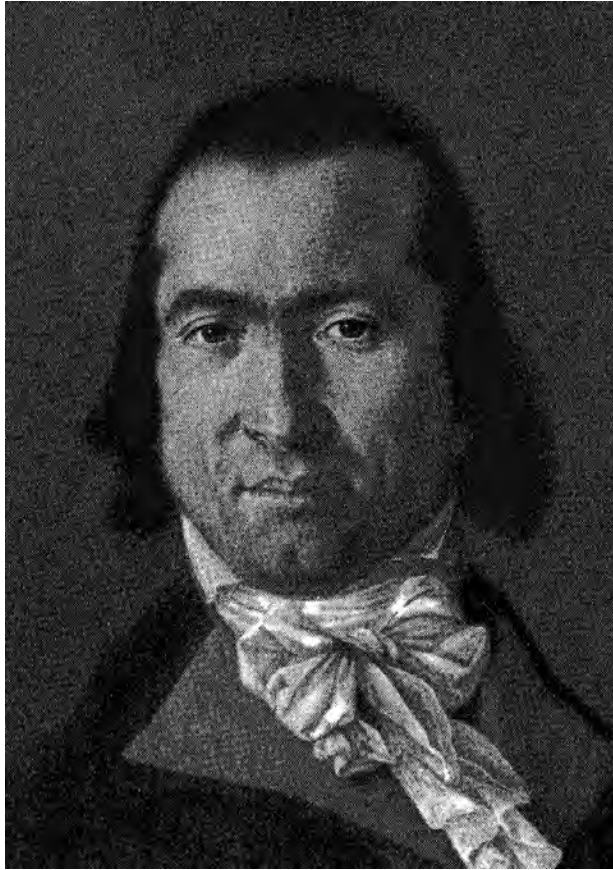

Illustration 6.1: Portræt af Geremias Mini. Privateje, aftrykt efter Kaiser 1985, s. 78. Geremias Mini er efter alt at dømme den eneste af de tidlige grisonske konditorer i København, der har efterladt sig et portræt.

Opgørelsen viser også myndighedernes vanskeligheder med at indpasse de grisonske konditorers forretningsmodel baseret på kompagniskaber i den københavnske organisation af næringslivet, hvor retten til at drive egen virksomhed var knyttet til tildelingen af borgerskab til den enkelte forretningsdrivende. Carl C. Christensen fortolker opgørelsen i 1818 og den efterfølgende udstedte forordning ”til Indskrænkning af Conditiorier og Restaurationer” fra 1820²⁹ som et udslag af især urtekræmmer- og bagerlaugets pres for at få magistraten til at forsvare deres fagområde ved at afsløre personer, der ’uberettiget’ – altså uden at have borgerskab – drev næring som konditorer.³⁰ Men formentlig var den usædvanlige forretningsmodel også en medvirkende årsag til, at myndighederne ønskede at styrke reguleringen af området.

Den grisonske migrationshistorie – skabelsen af et transnationalt netværk

Kompagniskaberne var nært knyttet til det grisonske migrationssystems historiske udvikling. Systemet kan bedst beskrives som en protonational form for transnational eller transregional migration, som siden i hvert fald midten af 1600-tallet havde sat sit præg på Graubündenregionen. Før de grisonske konditorers ankomst til København havde byen også tidligere oplevet en vis indvandring fra det nuværende Schweiz. En del var kommet

som officerer eller hvervede soldater, andre som håndværkere, fabriksejere, professorer, handelsmænd, kunstnere, lærere og boghandlere.³¹ Blandt boghandlerne var Claude Philibert, hos hvem Johann Soltani lejede sine første lokaler. Philibert førte Københavns vel nok fornemste og dyreste boghandel i slutningen af 1700-tallet og var en opfindsom udøver af faget. Blandt andet søgte han at øge københavnernes interesse for fransk litteratur ved at etablere en såkaldt "Læsetaske", der indeholdt de nyeste udgivelser, som hans kunder kunne få til gennemlæsning eller gennemsyn for en rigsdaler om måneden.³² Disse socialt forskellige migranter kom dog stort set alle sammen fra den vestlige del af det nuværende Schweiz, altså området omkring Bern og Genève. Der var således ikke nogle familiære eller erhvervsmæssige forbindelser mellem de grisonske konditorer og den kreds af schweiziske indvandrere, som allerede levede i hovedstaden. I stedet må man forstå grisonernes ankomst til København som et lokalt udslag af det vidtforegrene migrationsnetværk, der fra det 17. til begyndelsen af det 20. århundrede udbredte sig fra Graubünden ud over store dele af Europa.

Historikeren Dirk Kaiser har i sine studier af udvandringen af konditorer og bagere fra Graubünden lokaliseret næsten 600 byer i Europa, hvor mennesker fra regionen, primært mænd, har drevet virksomhed, hovedsageligt knyttet til chokoladefremstilling, li-kørproduktion og konditori i perioden cirka 1600-1920.³³

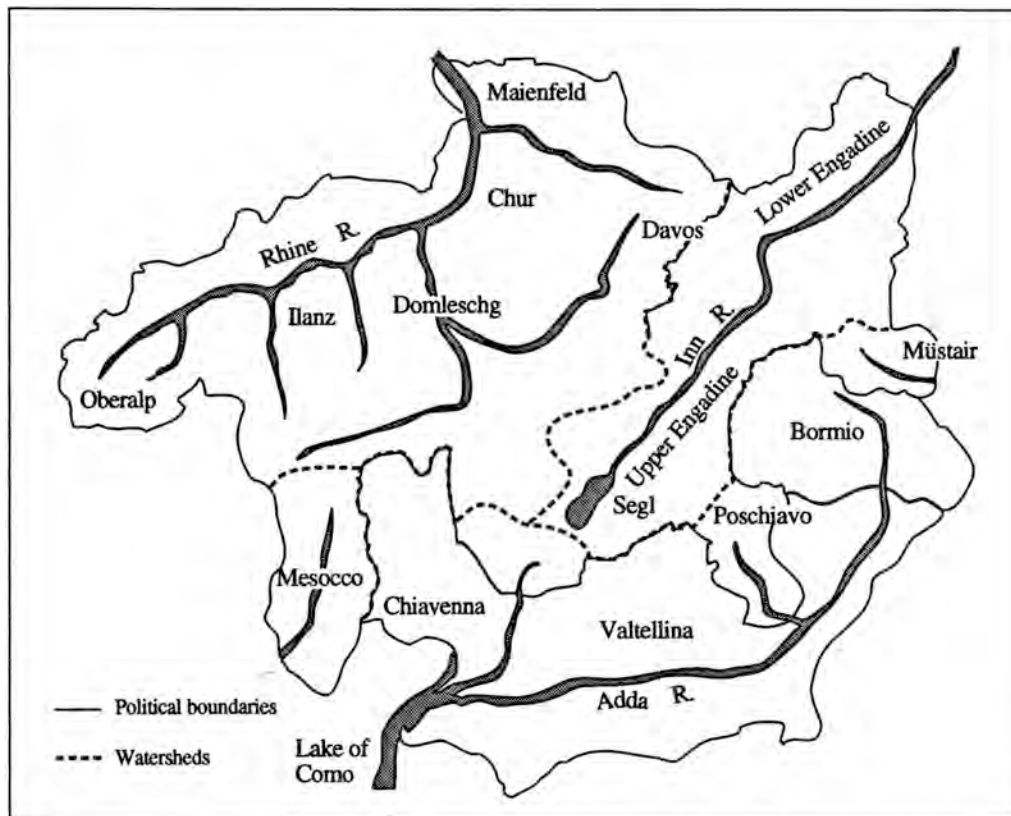

Illustration 6.2: Kort over Graubündens vandveje og søer samt de vigtigste landsdele. Omkring floderne skar dybe dale sig igennem bjergene, hvilket begrænsede kontakten mellem Graubündens forskellige egne. De københavnske konditorer kom især fra Poschjavo og Øvre Engadine. Head 1995, s. 37.

Befolkningen i den bjergrige og mineralfattige region havde – ligesom andre bjergsamfund – allerede i middelalderen haft en stærk tradition for sæsonmigration, hvor især de yngre mænd i vintermånederne udvandrede til de omgivende lavlande og byer for at skaffe ekstra indtægter til deres familier og samtidig lette presset på ressourcerne i hjemegnen. Dette fænomen kan med sikkerhed dokumenteres fra Den sorte døds rasen i midten af 1200-tallet og frem.³⁴ Efterhånden ændrede sæsonindvandringen – der for Graubündens vedkommende især rettede sig mod Sydtyskland og de norditalienske bystater – sig til nye typer af mere permanent eller langvarig emigration.

Denne udvikling, der også kendes fra andre europæiske bjergegne som Massif Centrale og Pyrenæerne, er i den ældre historiografi om Alperne blevet forklaret gennem en overbefolkningshypotese, der primært så forandringerne i migrationsmønstrene som en reaktion på subsistenskriser. Meget tyder på, at befolkningerne i Alperne i forhold til befolkningen i andre dele af Europa havde potentielt gode vækstbetingelser i middelalderen og den tidligt moderne tid. Dette gjaldt frem for alt perioder med gode klimatiske betingelser, hvor højdemeterene og den renere bjergluft gjorde befolkningerne mindre modtagelige over for epidemier og sygdomme og skabte grundlaget for en stor demografisk vækst.³⁵ I takt med befolkningstilvæksten blev nyt, ofte højere beliggende land ryddet til græsning, og bestanden af husdyr udvidet, hvilket gjorde det muligt at forsyne den større befolkning. Men udvidelsen af de økologiske grænser gjorde samtidig bjergsamfundene mere sårbare over for klimaforandringer. Subsistenskriser var efter alt at dømme endemiske, og livsbetingelserne blev generelt forværret af den lille istids fremmarch fra slutningen af det 16. århundrede.³⁶ Den franske historiker Abel Poitrineau har ligefrem argumenteret for, at virkningerne af den lille istid i Alperne var en fuldstændig omkalfatring af højlandssamfundenes økonomiske og sociale adfærd. Under disse omstændigheder blev den traditionelle sæsonvandring for mange erstattet af en krisebestemt, længerevarende eller permanent udvandring – en udvikling, der nåede sit klimaks i det 18. århundrede.³⁷

De mange arkivalske spor af konflikter og sociale problemer forbundet med de fattige alpinske migranter har været med til at forstærke billedet af de fattige masser, der i 1600- og 1700-tallet søgte ned fra bjergene for at søge nye muligheder især i byerne og ofte blev en byrde for de modtagende lavlandssamfund.³⁸ Bjergene levede i dette lys op til Ferdinand Braudels beskrivelse af dem som 'fabrikker af mennesker til anvendelse andetsteds' (*fabriques d'hommes à l'usage d'autrui*), der pumpede deres overskydende befolkning ud over Europas vejnet og ind i de voksende byer.³⁹

Udvandringen fra Alperne voksede helt tydeligt igennem det 17. og især det 18. århundrede.⁴⁰ Den nyere forskning i emigrationen fra Alperne har dog peget på, at overbefolkningshypotesen og billedet af de fattige masser, der myldrer ned fra bjergene, langt fra er hele historien om alpelandenes migration. Historikere som Jon Mathieu og Laurence Fontaine samt antropologen Pier Paolo Viazzo har i studier af en række forskellige alpesamfund vist, at migration mellem 1500 og 1900 var udbredt i alle samfundsgrupper og ikke kun berørte den fattigste befolkning.⁴¹

På baggrund af sine demografiske og økonomiske studier af Alperne problematiserer Mathieu således forestillingen om, at det var endemiske subsistenskriser fra 1600-årene og frem, der forårsagede en århundredelang emigration fra Alperne. Befolkningen i Alperne tredobledes tværtimod mellem 1500 og 1900, hvilket nærmest er et tegn på, at

subsistenskriserne var forbigående og ikke påvirkede befolkningsudviklingen væsentligt. I stedet argumenterer han for, at hovedårsagen til emigrationen fra Alperne skal findes i urbaniseringen, der fandt sted ude i Europa, og som udgjorde en voldsom tiltrækningskraft ikke kun på den alpine befolkning, men på landbefolkningerne over hele kontinentet. Dette understøttes af, at udvandringen fra de sydlige Alper var langt større end udvandringen fra de nordøstlige Alper indtil år 1800, hvilket korresponderer ganske godt med forskellene i urbaniseringsgrad i Alperne og de omgivende samfund i perioden. Mathieu mener således ikke, at den alpine emigrationshistorie i tidligt moderne tid adskilte sig væsentligt fra migrationsmønstre på resten af kontinentet, når det gjaldt antallet af emigranter. Det, der adskilte regionen, var afstandene, migrationen foregik over, og graden af specialisering blandt migranterne. I byer langt borte fra deres oprindelsessteder skilte disse grupper sig ud via kombinationen af deres faglige specialisering og kulturelle egenart. Og denne synlighed var medvirkende til både i samtiden og i historiografien at skabe et billede af den alpine emigration som noget enestående.⁴²

Specialiseringen af alperregionens erhverv er et fænomen, de fleste af os faktisk kender til, fordi det er blevet indskrevet i regionens lokale og nationale selv billeder. Urmageri, konditori, bogtryk og boghandel, osteproduktion og chokoladefremstilling var blandt de fagtraditioner, der fra det 17. til 19. århundrede forfinedes til et højt niveau i de nuværende schweiziske kantoner. Desuden var schweiziske udvandrere i århundreder blandt Europas mest foretrukne lejesoldater, og særlige schweizergarder blev oprettet ved en lang række europæiske hoffer.⁴³ Specialiseringen formede sig ikke blot som et regionalt eller protonationalt fænomen, men kunne foregå i helt lokalt regi udspringende af en kombination af økologiske, politiske og kulturelle forhold.

I de indre Alper – som også udgør størstedelen af Graubündens geografi – bevirkede blandingen af uvejsomme bjerge og dybe dale, at en stor del af befolkningen var spredt i små isolerede samfund, der siden middelalderen havde været præget af fælleseje og kommunalisme.

Det traditionelle billede af disse samfund som selvforsynende autarkier, sådan som Jean-Jacques Rousseau beskrev dem i *La Nouvelle Heloise* fra 1761,⁴⁴ er blevet problematiseret af blandt andre Christian Pfister, Harold M. Head og Jon Mathieu, som i stedet har fremhævet den kommercialisering og specialisering, der blev fremtvunget af kombinationen af voksende befolkninger og den allerede omtalte udhulning af subsistensgrundlaget fra 1600-tallet og frem.⁴⁵ Kombinationen af klimaforandringer og stigende skattetryk bevirkede, at man i store dele af de indre Alper ikke kunne brødføde familien gennem det traditionelle multifunktionelle landbrug, der blandede husdyrhold, agerbrug og vindyrkning. En af reaktionerne blev en udvidelse af forlagsarbejdet i den protoindustri, der udviklede sig i løbet af det 17. og 18. århundrede med udgangspunkt i byerne i Alperne og de omgivende lavlande. Denne forlagsvirksomhed rettede sig blandt andet mod urfremstilling, bogtrykkeri og kniplings- og klædeproduktion.⁴⁶

En anden udvikling var den allerede omtalte specialisering inden for bestemte former for handel og produktion bestemt for lavlandets markeder og byer.⁴⁷ For Graubündens vedkommende betød den lille urbaniseringsgrad, at specialiseringen og kommercialiseringen af aktiviteterne i denne region især skete inden for husdyravlen og forarbejdningen af produkter forbundet med denne, herunder fremstilling af likører og akvavitter, der med fordel kunne forenes med husdyrhold. Både avlen og forarbejdningen sigtede mod

en stigende afsætning af produkter til en regional markedsökonomi og drev alpesamfundene væk fra subsistensøkonomien.⁴⁸ Specialiseringen gav nye beskæftigelses- og kapitaliseringsmuligheder i regionerne, men skabte også en social lagdeling, hvor de mere succesfulde familier etablerede en nøgleposition i lokalområdet.

Historikerne David Siddle og Laurence Fontaine har nærmere beskrevet denne udvikling. En tidlig social lagdeling foregik allerede i forbindelse med sæsonmigrationen i middelalderen, hvor bestemte slægter kom til at indtage en central position i distributionen af sæsonarbejdere og administrationen af de husdyr, der blev ført til markeder i lavlandet med henblik på videresalg.⁴⁹ De mere succesfulde slægtsgrupper begyndte herefter at specialisere sig inden for handel med bestemte varettyper og udviklede regionale og interregionale netværk, der kunne sikre og udvide varernes mængde, kvalitet, opmagasiner og distribution.⁵⁰ Disse ofte slægtsbaserede netværk forstærkede den regionale eller ligefrem mikroregionale specialisering.⁵¹ Særlige færdigheder blev forfinet og udviklet som reaktion på afsætningsmuligheder i lavlandet, og de enkelte slægter og landsbyer specialiserede sig i håndværksprodukter til afsætning i lavlandet.

Siddle og Fontaine mener, at de ekspanderende økonomier, som denne aktivitet skabte, var en mindst lige så væsentlig årsag til sæsonmigrationen og de flerårige migrationscykler som subsistenskriserne forårsaget af år med dårlig høst. Kapitalforøgelsen skabte mulighed for, at enkelte slægter kunne opkøbe større partier af varer og dermed udvide deres handel og andre aktiviteter i interaktionen med lavlandets byer. Og specialiseringen og forfinelsen af vareproduktionen øgede mulighederne for profit ved at udvide og udvikle migrationsmønstrenes rækkevidde.⁵² Befolkningen udviklede mere avancerede afsætnings- og distributionssystemer, der medførte, at migrationen antog en mere varig karakter, når mænd fra slægterne og deres associerede bosatte sig i afsætningsområderne i længere perioder.

Den udelelige arvestruktur, der var fremherskende i de fleste alpine samfund, var en yderligere pushfaktor bag migrationen. En del af de alpiske migranter slog sig mere permanent ned i byerne i lavlandet og videreudviklede den kommercielle organisation på to niveauer. Det første niveau var et resultat af slægtskabs- og ægteskabsalliancer, der understøttede et slægtsbaseret banksystem, der ofte strakte sig, via forretninger og varehuse, over et stort geografisk område. Det andet niveau var den udviklede anvendelse af forbindelser til migrantsamfundet. Dette var ekstremt hierarkiseret og benyttede sig af midlertidig arbejdskraft fra oprindelsesegnen. Kredit- og lånearrangementer cementerede de lokale, familiære og regionale alliancer.⁵³

Graubündens særlige version af det alpine migrationssystem

Den gradvise specialisering og udviklingen af mere varige migrationsmønstre gennem den ovenfor skitserede intergenerationelle proces kan også iagttages for Graubündens vedkommende. Her kan relationen mellem specialisering og emigranttraditioner tidligst iagttages i Venedig, hvor man i det 15. og 16. århundrede finder en del lejesoldater fra regionen foruden glarmestre, brændevinshandlere og *cafetiers* samt de såkaldte *scalette-ri*, der solgte en form for saltkringler. Af sidstnævnte ejede grisonske indvandrere i 1699 38 af 42 boder. Det var også grisoner, der var blandt de første til at servere kaffe fra egentlige udskænkingssteder i byen (cirka 1680).⁵⁴

I begyndelsen synes migrationen mellem Graubünden og Venedig primært at have

været sæsonbetonet, men da grisonerne i 1717 ansøger dogen om tilladelse til at anlægge en kirkegård, må det tages som udtryk for en mere varig tilstedeværelse.⁵⁵ Indvandringen fra Graubünden til Venedig tog tilsyneladende til i 1700-tallets første halvdel, hvor det oplyses, at de udgør flertallet inden for næsten alle lav i byen.⁵⁶ I 1766 bliver de indvandrede privilegier imidlertid ophævet i forbindelse med politiske uenigheder mellem Venedig og Graubünden. Denne udvikling har som en af sine vigtigste konsekvenser, at en større udvandring fra Venedig til andre byer i Europa finder sted. Allerede før 1766 var der etableret mindre grisonske kolonier i andre europæiske byer, som regel bestående af handelsmænd, vinhandlere og kaffeudskænkere. Men med det venetianske exodus udvides netværket af byer kraftigt, og det blev i stigende grad konditoriet, de udvandrede grisoner specialiserede sig inden for. Indretning af serveringssteder med siddepladser til udskænkning af chokolade, kaffe, likører og kager var et af de områder, grisonerne havde til lært sig i Venedig, inspireret af indretningen af nogle af de første caféer i Europa, for eksempel den berømte café Florian på Markuspladsen (åbnet 1720).⁵⁷ Kaiser har i sine studier af udvandringen fra Venedig fundet mange eksempler på, at emigranter fra samme landsby, der tidligere havde drevet virksomhed sammen i byen, forsøgte at blive sammen i nye omgivelser. Folk fra Scuol søgte især til Trieste og Rijeka, folk fra Prättigau især til Rusland, folk fra Bergell/Bregalia især til Tyskland, Polen, Rusland og Ungarn, og folk fra Ftan og Bergün især til Skandinavien.⁵⁸ Mens emigrationen fra Graubünden således indtil midten af 1700-tallet især havde rettet sig mod sydtyske og norditalienske byer, bliver der fra midten af 1700-tallet og op gennem 1800-tallet skabt et udvidet forbindelsesnetværk, hvor særlige bånd knyttes mellem forskellige europæiske købstæder og metropoler og meget lokale topografier i Graubünden.

Grisonernes transnationale forretningsmodel i København

Vender vi blikket tilbage mod de tidligste grisonske konditorer i København, bekræftes Kaisers opfattelse af, at folk fra samme egn eller landsby ofte vedligeholdt samarbejdsrelationer i udlandet. Det konditori, som Lorenzo Gianelli åbnede i det nuværende Østergade 9 i 1802, er et godt eksempel på denne tendens. Han kom selv fra byen Cassacia i Graubünden på grænsen til Italien og drev fra begyndelsen konditoriet med to kompagnoner, Geremia Mini og Tomasso Lardelli, der stammede fra det nærliggende Poschiavo og Carlo Palmoni, hvis oprindelsesstedet ikke kendes.⁵⁹ I 1807 bliver kredsen udvidet med Francesco Pozzy, ligeledes fra Poschiavo, der nogle år senere (i 1813) anlægger sit eget konditori i Store Grønnegade.

Sådanne partnerskaber gav naturligvis mulighed for at øge produktiviteten og opvartningen i virksomheden. Men de havde også en anden betydning, som jeg tidligere har berørt. Kompagniskaberne var en forudsætning for de ofte måned- eller årelange ophold i Graubünden, som var en integreret del af mange af de grisonske migranternes tilværelse, som vi har set det i omtalen af Lorenzo Gianelli, Tomasso Lardelli og Hartmann Gregori i rodemestrenes opgørelse over antallet af konditorer i København i 1818. Nogle grisoner stiftede familie i Graubünden og lod konen og børnene tilbage. Da man igen tæller konditorierne i 1840, er flere af de grisonske konditorer således atter bortrejst. Det gælder for eksempel Heinrich Secchi, der har sit konditori på hjørnet af Østergade og Kongens Nytorv (Østre Kvarter, matrikel 3), og J. Gianelli (Lorenzios søn). Begge er i udlandet (i henholdsvis to og et halvt år), men har borgerskab, oplyses det. Om Nikolay Pleisch

In nome Domine Amen.

Questo Libro non deve servire ad altro che per
 l'libro di Capital morto et Capital vivo, e profitto
 che si fara nella Bottega messa di Carlo Palmoni
 et Geremia Mini, et Lorenzo Gianella, et Tomaso
 Lardelli, ambi, 4. Compagni, cioè neghoccio di Stallo:
 tiere e Confittoiere e Ciocollattiere et altro, &
 in Casa del Sig. Verion. n.º e venendo che
 si avesse di muttare di Casa che vadi sempre in con-
 pagnia d'ambi quatro sopra nominatti, che dio il
 Padre si voglia a compagniare con la fortuna,
 fatto qui nel nostro neghoccio in Copenhagen
 L'ano 1803. li 15. Luglio,

NB. che il neghoccio e statto messo L'ano 1802.
 li 14. Febraio, di Tomaso Lardelli e Lorenzo
 Gianella con il consenso anche di Carlo
 Palmoni et di Geremia Mini.

Illustration 6.3: Kontrakt, hvor kompagniskabet mellem Geremia Mini, Tomaso Lardelli, Lorenzo Gianelli og Carlo Palmoni indgås, og deres fælles forpligtelser i forhold til købet og driften af konditoriet på hjørnet af Kongens Nytorv og Østergade. Kopi er venligst stillet til rådighed af Jan E. Janssen, som har fået kopien tilsendt af Bernardo A. Mini, en af Geremias efterkommere. Kopien stammer fra en forretningsbog, der desværre er gået tabt.

fortælles det, at han ”er rejst til Sveitz i Sept. 1838 og ventedes tilbage i slutningen af f. A., men er endnu ikke kommen tilbage. I hans fraværelse drives [konditoriet] af en Svend.”⁶⁰

Kompagniskaberne var frem for alt en måde at dele investeringer og risiko på, idet kompagnonerne købte andele i virksomheden og derved spredte risikoen og deres udlæg i etablering, indretning og vareindkøb. Kompagniskaberne var også en måde for nyankomne og udlærte landsmænd at vinde fodfæste på. Det kunne fungere som springbræt for senere at etablere sig som selvstændig konditor, som i Francisco Pozzys tilfælde. Kompagniskaberne gjorde det desuden lettere for den enkelte at foretage returrejser til Graubünden, fordi kompagnonerne havde en forståelse af nødvendigheden af disse rejser og kunne drive virksomheden videre under den pågældendes fravær. Disse kunne have karakter af otium, som i Gregori og Soltanis tilfælde, og i den forbindelse købte de tilbageblevne kompagnoner som regel den bortrejste ud af virksomheden. Men det kunne også dreje sig om at besøge og bringe penge hjem til slægtninge og familie i hjemegnen eller i andre af Europas byer samt det tilbagevendende arbejde med at organisere nye leveringer af chokolade og likør til konditorierne i destinationsbyerne eller, for de mere velhavende udvan-

dreres vedkommende, at sikre, at varetagelsen af deres ejendomme og andre investeringer i hjemlandet forløb, som de skulle.⁶¹

At nogle af konditorerne i København havde ladet deres familie blive tilbage i Graubünden, kan i enkelte tilfælde dokumenteres. Af folketællingen i 1845 fremgår det således, at den 61-årige enkemand Andrea Pedrin havde sin 26-årige søn Wilhelm, der var født i Kribali i Graubünden, og sin 21-årige datter Clara, der var født i København, hos sig. Pedrin var selv født i Sils-Fex i Graubünden i 1784, men havde opholdt sig i København siden 1807 og taget borgerskab som konditor i 1813. Wilhelm var født i Kribali i Schweiz i 1819, netop det år, hvor Thiele fik hilsener med hjem til Pedrin senior fra sin fodtur gennem Graubünden. Disse data kunne tyde på, at Pedrin jævnlige har været tilbage i hjemegnen igennem de første 12 år af sin tilværelse i København, hvor han har stiftet familie, men har ladet den blive tilbage i Graubünden. At datteren er født i København i 1824, kunne tyde på, at familien mellem de to børns fødsler har taget mere permanent ophold i København, eller alternativt at hustruen er død, hvorefter Pedrin har giftet sig igen i København. Når der om Jan elle Juan à Portas, der i 1840 residerer i "Kongens Nytorv, Gaarden No. 3, Stue-Etagen", er tilføjet i folketællingen, at "Konen boer i Schweitz," tyder det også på et ret komplekst familieliv. Fem år senere har han således sin 16-årige søn Steffen eller Stephan à Porta indlogeret – det er ham, som senere åbner den moderne café på Kongens Nytorv, der siden bar hans navn.⁶² I 1884 omtales "et nu afdødt, mangeårigt Medlem af Kolonien i Kjøbenhavn [der] lod sin Familie blive i Schweiz og kun lejlighedsvis, med Aars Melleumrum, besøgte den der."⁶³

Fra senere skildringer af de grisonske konditorer ved vi også, at det var en kendt praksis, at flere af dem vendte tilbage til Graubünden i alderdommen for at nyde deres otium.⁶⁴ Flere af de andre konditorer kom dog til København som ugifte og stiftede familie her. I nogle tilfælde drev enkerne virksomheden videre efter deres død. Det gælder for eksempel den nævnte Gianellis enke, Anne Louise, der på optællingslisten fra 1840 står opført som ejer af et konditori på Kongens Nytorv, skønt hun i folketællingen samme år er opført som "Madame", der lever af sin "Pension og Haandarbejde".

Jeremias eller Geremias Mini, som er omtalt ovenfor, havde i øvrigt i 1785 grundlagt et konditori i Warszawa, som han lod sønnerne Rodolfo og Andrea overtage driften af, inden han drog videre til København.⁶⁵ Denne oplysning giver os et glimt af de forbindelser, som grisonerne etablerede imellem de europæiske byer, de virkede i. Systemet med kompagniskaber spredte således ikke kun risiko og fortjeneste, men gav også den enkelte slægt eller landsby mulighed for at sprede sine aktiviteter over flere europæiske hovedbyer. For nogle af de mest succesfulde grisonske konditorer udviklede virksomhederne sig til formelige forretningsimperier med filialer i en række europæiske byer. Dirk Kaiser har forsøgt at kortlægge nogle af disse imperier, herunder L'Orsa-familien fra byen Silvaplana i Graubünden, der oprettede konditorier i Bordeaux, Warszawa, Berlin og Marseille i løbet af 1700- og 1800-tallet, og brødrene Josty, der indrettede et i samtiden berømt konditori i Berlin og havde andele i konditorier i en lang række tyske og franske byer. Senere investerede de nogle af deres opsparede midler i en chokoladefabrik, et hotel i Milano og i en række ejendomme i Fontenay.⁶⁶

Det transnationale netværk som rekrutteringszone og loven af 1820

Det transnationale, grisonske netværk skabte ikke kun kompagniskaber og familierelationer, men fungerede også som rekrutteringszone for nye svende, lærlinge og opvartere til konditorierne. Ofte var grænsen mellem kompagniskaber og rekrutteringen af nye svende flydende, da sønner til kompagnonerne naturligt indgik i arbejdsstyrken. Jacob Mini, der i 1819 oprettede en populær café på Kongens Nytorv, var således søn af Gerasias Mini og blev oplært som lærling og svend i Gianelli og Co.s konditori.⁶⁷ Men der foregik også yderligere rekruttering fra Graubünden. I Antoine Courtins konditori ved Gammelortv finder vi således i 1801, foruden den uddannede konditor Jean Josty, tre konditorsvende ved navn Pierre Gustav Fensted, Pierre Fiend og Vinienga Solia, hvoraf i hvert fald de to sidstnævnte efter navnene at dømme også stammer fra Graubünden.⁶⁸

Hilsenerne, som indbyggerne i Fetta i indledningscitater beder Thiele bringe videre til deres sønner hos Josty og Courtin, er ligeledes tegn på en fortsat rekruttering af drenge og unge mænd fra Graubünden til konditorierne i København, hvilket svarer godt til den etablerede viden om vandringsmønstrene fra Graubünden.⁶⁹

Dirk Kaiser har i sine undersøgelser påvist, at de udvandrende lærlinge kunne være helt ned til 10-11 år ved udvandringen, og at udvandringen som regel foregik til fods suppleret med postvognskørsel. Når læretiden var endt, vendte nogle udlærte svende hjem, mens andre søgte at gøre brug af det transnationale netværk til at danne kompagniskaber, som vi allerede har set.⁷⁰

Anton Joos (senere Josty) er selv et eksempel på en af de drenge, der kom til København fra Graubünden som meget ung, hvor han gik i lære i André Pedrin og Semadenos konditori på hjørnet af Vimmelskaftegade og Nytorv; han nåede også at virke som svend, inden han i 1814 fik borgerskab som konditor og åbnede et konditori i Nybørsgade. På det tidspunkt var han 23 år.⁷¹

Når de etablerede konditorer rekrutterede nye svende og lærlinge fra hjemegnen og ikke tog lokale drenge i lære, var dette forbundet med den samfundsstruktur og lokale økonomi, som er beskrevet ovenfor. Desuden var konditoriet, som nu igennem århundreder havde været flere grisonske landsbyers og familiers specialitet, blevet en vigtig del af grisonernes selvforståelse. En ung grisonisk svend, Christian Tester, fra landsbyen Safien skriver i 1844 hjem til sin familie fra byen Schemnitz i Ungarn: "Nur Safier her, sobald sich Gelegenheit zeigt [...] Jetzt dürfen Safier Lehrlinge um desto getroster herkommen, da doch wir 'Landsleute' die Angeber und Anführer in der Arbeit sind."⁷²

Loven af 1820 – fremmedes forfordeling *en miniature*

Som omtalt i kapitel 3 havde staten siden indfødsrettens indførelse i 1776 formelt udtrykt en interesse i at begrænse rigets afhængighed af indvandring og fremmed ekspertise, selvom man reelt fortsatte en ganske liberal fortolkning af loven, når det gjaldt indvandring af entreprenører, håndværkere, svende og kunstnere. Med Napoleonskrigene og den efterfølgende økonomiske krise ændrede disse forudsætninger sig imidlertid, og både krigs- og krisetilstanden øgede myndighedernes overvågning og regulering af indvandringen.

Denne nye praksis fik også en konkret udmøntning på konditoriernes område ved en forordning i 1820, der blev udarbejdet på baggrund af den allerede flere gange omtalte liste over konditorerne i København fra 1818. Optællingen viste dels, at byen – som i

1787 havde haft to-tre konditorboder drevet af indfødte – nu 30 år senere havde 18 konditorier, hvoraf hovedparten var drevet af fremmede konditorer.

Forordningen ”til Indskrænkning af den skadelige Mængde af Conditiorer og Restaurationer af det Slags, der vedligeholdes fornemmelig ved Fremmede” slog ned på grisonernes praksis med at rekruttere svende, lærlinge og opvartere fra hjemegnen og bestemte, at disse fremover kun måtte tages fra den indfødte befolkning. Det ville fremover også kun være indfødte, der kunne få bevilling til at drive konditori eller restauration.

Enhver svend, lærling eller opvarter af ”fremmed Fødsel”, der ved forordningens udstedelse var i tjeneste i eller uden for København, skulle inden for to måneder legitimer sig over for politimyndighederne og få et bevis på, at han stod i tjeneste. Desuden skulle konditorer og restauratører fremover oplyse myndighederne om nye ansættelser i overensstemmelse med forordningen om tyenderegistrering fra 1816. Bøden for forsømmelse var en til fem rigsbankdaler sølv, hvis der var tale om en indfødt, men 20-100 rigsbankdaler sølv, hvis der var tale om en fremmed, der efter forordningens paragraf et ikke måtte tages i tjeneste længere. Politiet blev indskærpet særligt at overvåge fremmedes ansættelse på konditorierne.⁷³

Forordningen må betragtes som en særlov rettet mod de mange indvandrede konditorer, hvoraf hovedparten kom fra Graubünden. Og det er tankevækkende, at mængden af fremmede konditorer og restauratører betegnes som skadelig. Samtidig ligger forordningen i forlængelse af den almindelige udvidelse af kontrollen med mobiliteten i de lave klasser, som gennemgået i kapitel 3.

Da magistraten i 1840 atter foretager en optælling af byens konditorer, som forberedelse til en afskaffelse af forordningen, er dens virkning imidlertid ikke umiddelbart synlig. Byen har nu i alt 23 konditorier, hvoraf de fleste fortsat drives enten af migranter eller efterkommere af migranter.⁷⁴ På et forslag fra politidirektør Cosmus Bræstrup blev forordningen fra 1820 ikke desto mindre ophævet i 1845, herunder også bestemmelsen om, at konditorer og restauratører kun måtte ansætte indfødte svende og lærlinge. Ud over behovet for fornyelse af sektoren, argumenterede Bræstrup direkte med, at der nu ”i det hele herskede større Sømmelighed og Maadehold i Drik end tidligere.”⁷⁵

Af folketællingen fra samme år, hvor indbyggernes oprindelsessted blev registreret, fremgår det, at flertallet af de ansatte i konditorierne nu var født inden for rigets grænser. I forhold til de paragraffer, der vedrørte oplæringen af nye lærlinge og svende inden for faget, synes forordningen således at have haft en vis gennemslagskraft. André eller Andreas Pedrin, der ejede et af de større konditorier på hjørnet af Nytorv og Vimmelskaftet, havde for eksempel fire svende og fem lærlinge ansat. Ud over sønnen Wilhelm, der var 26 år gammel og født i Kribali i Graubünden, var de øvrige svende født i henholdsvis København og Flensborg. Lærlingene var alle født i København med undtagelse af en Ferdinand Rimo, der var født i Odense. Et tilsvarende mønster genfindes i de fleste andre konditoriers husstande. Der var dog også undtagelser fra dette mønster. Hos den tidligere nævnte Joen eller Jan à Porta var således, foruden ham selv og hans søn, som han havde taget med sig til København, syv tjenestefolk ansat. Heraf var fire født i Graubünden, mens de øvrige stammede fra København, Kindertofte ved Sorø og Gundslev på Falster.⁷⁶

Karakteristik af den grisonske indvandring

Den grisonske indvandringens historie i København kan på baggrund af ovenstående gennemgang af oprindelsesområdets migrationshistoriske udvikling generelt og observationerne af det avancerede migrationssystemets lokale udfoldelse i København karakteriseres som en form for protonational eller førmoderne transnationalisme. Denne transnationalisme var præget af en forholdsvis hyppig fysisk bevægelse mellem oprindelseslandet og destinationen, hvor årelange ophold i destinationen blev afløst af månedlange eller årelange ophold i oprindelsesområdet/hjembyen, hvilket også skabte nogle komplekse familieforbindelser mellem Graubünden og de europæiske metropoler. Mobiliteten mellem oprindelsesområdet og destinationen var desuden præget af køn og alder, idet det især var drenge og mænd, der udvandrede, hvorimod kvinderne ofte blev i Graubünden, ligesom den første udvandring typisk foregik i den tidlige ungdom, hvor drenge helt ned til 10-11-årsalderen udvandrede for at gå i lære i konditorierne rundt om i de europæiske byer. Senere i livet trak en del af de grisonske migranter sig tilbage og tilbragte den sidste del af deres liv i Graubünden, som vi har set det i en række tilfælde i det foregående. I løbet af 1800-tallet medførte blandt andet den lokale københavnske lovgivning, at migrationsmønstre og rekrutteringspraksis ændrede sig, at flere af de grisonske migranter giftede sig med københavnere og slog sig mere permanent ned i København, samt at grisonerne i højere grad begyndte at oplære indfødte drenge i faget. I 1845 blev forordningen ophævet, hvorefter migrationen og rekrutteringen af arbejdskraft fra Graubünden igen synes at være tiltaget.⁷⁷ Det sidste kan ses som et tegn på migrationsnetværkets soliditet, der var en udløber af de særlige strukturer omkring migrationen fra alpesamfundene, som er skitseret i det foregående.

Oven på denne klassificering og karakteristik af grisonernes særlige migrationssystem vil jeg nu vende mig mod deres virksomhed i København. I det følgende vil jeg undersøge konditorernes selvrepræsentation og den tilskrivning af identitet, som skete fra de øvrige københavnernes side i perioden. Hvad var det for en type etableringer, som de grisonske migranter åbnede? Hvori lå deres nyhedsværdi? Og hvilken betydning havde migrationssystemet og migranternes fremmede oprindelse for oplevelsen af deres etableringer og dem selv?

Om konditoriernes nyhedsværdi

Nyhedsværdien i Soltanis og hans efterfølgeres virksomhed kan ved første øjekast være svær at få øje på, da man også tidligere havde kendt til konditorier i byen. I folketællingen 1787 findes både et konditori i Pilestræde drevet af Caspar König og Jacob Werner, en anden konditor i Købmagergade ved navn Jeegaard og endelig Just Mathias Aagaard i Klædeboderne, der står opført som urtekræmmer og konditor. Konditor König har ligefrem en annonce i *Adresseavisen*, nogle måneder før Soltani åbner, hvoraf det fremgår, at man kan købe "alle slags fine Confecturer" hos ham, herunder "Ribs- og Hindbær Chele", brændte og hvide mandler, makroner, pirimiteller,⁷⁸ franske frugter og "strøede Spejle", og at han desuden serverer "Spise- og Kaffebrullupper til billigste Pris."⁷⁹

Desuden havde byen allerede et urtekræmmer-, et isenkræmmer- og et sukkerbagerlav, hvis medlemmer solgte en del af de samme varer, som konditorerne udbød. Lavet så naturligvis ikke positivt på ankomsten af og tildelingen af privilegier på at drive konkurrerende forretning, som tildeltes de fremmede. Af samme grund indførte myndighe-

derne i flere af borgerskabsbrevene til de indvandrede konditorer et forbud mod at "befatte sig med Handel med de til Urtekræmmerlauget forbeholdne Varer."⁸⁰

En del af de grisonske konditorer fik i øvrigt først borgerskab som kukkenbagerne, hvilket sandsynligvis var et led i lavenes inddæmning af den udefrakommende konkurrence.⁸¹ Men i 1813 fik en stor del af de tidligst ankomne grisonske konditorer deres borgerskab omdannet fra kukkenbager til konditor. Således Nikolay Pleisch og Andreas Pedrin 15. januar 1813, Francisco Semadeno og Lorenzo Gianelli 15. februar 1813 samt Francisco Pozzy, Johan Capretz, Hartmann Gregori og Johan Soltani 9. april 1813.⁸² Ud over konkurrencen fra urtekræmmere og sukkerbagerne skulle grisonerne også forholde sig til de te- og kaffehuse, der allerede fandtes i København, for eksempel Neergaards Kaffehus i Badstuestræde, det "engelske Kaffehus" på Christianshavn og kaffe- og teskænker Juulshus i Læderstræde, hvor man kunne nyde chokolade, kaffe, te og likører.⁸³

Hvad var det nye, konditorierne kunne tilbyde? Samtidige kilder indikerer, at det nye især bestod i, at konditorierne tilbød opvarmning, siddepladser og forhold, der tillod borgerskabets kvinder at færdes i det offentlige rum. En anonym forfatter skrev således i *Politivennen* i 1802, at "siden fremmede Konditorers Etablering i København blev saa almindelig, er det blevet Brug her, som i andre store Stæder, at Fruentimmerne komme paa offentlige Trakterhuse." Men forfatteren undrede sig samtidig over, at man ikke havde gjort sig indretninger, så de samme kvinder også kunne blive etablisementernes gæster, hvilket er lidt kryptisk.⁸⁴ Nogle år senere skrev lægen Calissen om konditorierne:

En Næringsvei, som i de seenere Tider har meget udbredt sig iblandt os, finder man i de saakaldte Conditorie- og Restaurations-Butikker. For 30 Aar siden eiede Staden kun 2 Konditorer, og havde den Gang nok; nu ere de meget talrige. De falholde i tillokkende Butikker: Chokolade, Orangeade, Punsch, Iis, Gelee, Kreme, Kager, Posteier, mange Slags Likører, nedlagte Frugter, og den hele Mængde af Sukker-Blandinger, hvormed den nyere raffinerede Sylte-, Koge- og Bage-Konst har beriget vor forfængelige Tidsalder. De fleste af disse Overdaadigheds-Varer ere skadelige for Helbreden, skadelige for Moraliteten, og skadelige for Oekonomien. Den stærke Spiritus, maskeret ved Sukker og Kryderier, og mange andre pirrende og stimulerende Sager, de deigede Sammenblandninger, maaskee ogsaa af og til de Farver, hvormed disse Lækkerier oversmøres for at blive desmere tillokkende for Synet, maae nødvendig, især naar de nydes i Mængde, være skadelige for Helbreden. I Begyndelsen besøgte disse Steder af mange, endog af Damerne; nu derimod da Nyhedens Tillokkelser ere forsvundne, kun for det meste af unge Mennesker. Mangen en haabefuld Yngling, som i et bedre Selskab skulde have uddannet sig til et nyttigt og agtværdigt Medlem af Samfundet, bortødsler sin ædle Tid i disse Butikker, vænnes her til at snakke meget om intet eller om Ting, han ikke forstaaer; taber den sømmelige Beskedenhed, der gjør Ungdommen saa elskværdig; lærer at sætte høiere Priis paa Menneskets **udvortes Form**, paa en pyntelig Beklædning og deslige, end paa dets **indvortes Værd**, paa Kundskaber, Duelighed og Moralitet.⁸⁵

Under den overordnede, moraliserende hensigt bag Calissens indlæg og hans angreb på tidens pyntesyge, ødselhed og forfængelighed kommer det også delvist frem,

hvori konditoriernes tiltrækning bestod. Blandt andet at de tilbød nye varer som is samt specielle kager og likører, at de forfinede fremstillingen og dekorationen af varerne, og ikke mindst at de var indrettet som butikker med større vinduer til gaden, hvilket på denne tid var et nyt fænomen.

Oplysninger om varelageret i et af de lidt senere konditorier kan fås fra en balancebog fra Jacob Minis konditori på Kongens Nytorv, grundlagt i 1819.

Drikkevarer på lager: 400 Potter Cognac, 874 ”Rossoli diversi”, 94 Potter Hindbærsaft, 1524 Potter Rom Punsch Essens, 200 Potter Arrak, 48 Potter Kirschwasser, 41 Potter gammel Rom, 36 Potter Madeira, 20 Potter Bischoff Essens, 20 Potter Maraschino, 7 Potter. Genever, 6 Potter. Citronlimonade og 33 Flasker Portvin.

Desuden: 1343 U [=Unser] Chokolade, 233 U Mokka, 520 U Java, 120 U syltede Frugter, 3 U Ingefær, 12 U Mandler, 14 U The, 60 U Sukker og 27 U Pebermynte. 2600 Cigarer a 1 sk. Stykket.⁸⁶

Ud fra listen er det tydeligt, at det især var drikkevarer, der blev konsumeret i Minis etablisement. De samtidige beskrivelser af konditorierne handler primært om vareudvalget og frekventeringen på konditorierne. Det er vanskeligt at få indtryk af etablisementernes indretning. Gennem brandtaksationer og prioritetsvurderinger kan man dog få et glimt.

I disse kan man blandt andet læse, at Soltanis etablisement i 1796 havde to store glasdøre ud mod gaden, hvortil man blev ledt ad en stor stentrappe.⁸⁷ Om førstesalen på Amagertorv 4, hvor Nicolaus Pleisch fra Luzein i Graubünden sammen med sin kompagnon Anthon Bullach indrettede et konditori i år 1800, findes følgende beskrivelse i en ejendomsvurdering fra 1806:

1. sal haver en stor Sal i Midten paa 5 Fag, Loftet er gipset med dekorativt Arbeide og et malet Røgfang i Midten, Væggene forsynet med Bryst- og Pillepanel og det øvrige af Væggene betrokken med grønt Dugværk paa Lærred spændt i Fri-Rammer med forgyldte Lister, i de 4 Piller er 4 store Spejle med forgyldte Rammer. Her er en 3 Etagers Vindovn med støbt Bund og Rør. I den ene Ende af Salen er et Cabinet i dobbelte Fag med Bryst- og Pillepanel, resten af Væggene er betrokne med Lærred og lakert Papir, med flade Dør-Stykker. Loftet gipset med dekorativt Arbeide, en ny Vindovn i 3de Etager opstillet med Messingfødder. I den anden Ende af Salen er et ditto Værelse med dobbelt Fag med Bryst- og Pillepanel, resten af Væggene betrokne med Papir paa Lærred sat paa Fri-Rammer. En 3 Etagers Vindovn med Tromle og Rør.⁸⁸

Stukarbejdet i lofterne, ovnenes størrelse og de høje paneler tegner sammen med de dekorerede tapeter og den øvrige udsmykning billedet af et herskabeligt rum, der levede op til de krav, der var tilføjet myndighedernes imødekommelse af flere af konditorernes ansøgninger om at drive konditori, nemlig at etablisementet skulle drives på en måde, der ansås for at være ”anstændigt for Personer af Dannelsen,” som det formuleredes i det kongelige reskript vedrørende Jacob Minis ansøgning om at indrette et ”kaffehus for ga-

lante folk efter fransk og italiensk Maade” i Soltanis gamle lokaler i 1819.

I kaffehuset skulle, hedder det videre i Minis ansøgning, ”enhver anstændig og velklædt Person paa enhver Tiid af Dagen” kunne købe ”Kaffe, The, Chocolate og særdeles fine Liqueurer, hvilket stedse i Frankrig og Italien nydes ovenpå Kaffe og Chocolate i smaa Glas.” Mini fortalte videre, at han havde lært fremstillingen af chokolade og destillation af likører i sit hjemland og havde stået i lære hos Lorenzo Gianelli i seks år.

Han understregede i sin ansøgning, at der fandtes et behov for en ny type segregerede, semioffentlige rum i København: ”[D]er findes faa eller ingen Steder her i Staden, hvor galante Folk kunne erholde The eller Kaffe og være sikker paa at træffe passende Selskab.”⁸⁹ Mini skærpede givetvis sin pointe lidt i sagens tjeneste, for siden 1770’erne var der oprettet en del borgerlige klubber og selskaber, der kunne danne ramme for den borgerlige offentlighed, som begyndte at tage form i disse år, men disse var mere eksklusive i form og krævede normalt medlemskab, hvorimod konditorierne principielt var åbne for publikum hele dagen og hver eneste dag.

Kravet om, at konditorierne skulle være anstændige for ”et dannet publikum”, gik som sagt igen i flere af de kongelige bevillinger til de fremmede konditorer. Det blev således direkte understreget i Minis borgerskabstildeling, at tilladelsen til at drive café ville blive inddraget, hvis han drev ”Værtsskab i et Locale, der ej kan ansees at være anstændigt for Personer af Dannelsen.”⁹⁰ Også Jostys og Monigattis tilladelser til at opføre pavilloner i henholdsvis Frederiksberg Have og ved runddelen på Frederiksberg Allé gives med fordringen, at de ikke må servere for jævne folk, hvilket især Monigatti havde problemer med at overholde, blandt andet fordi hans oplyste pavillon midt på Frederiksberg Allé var som et ledelys for københavnere fra alle samfundsklasser, der vandrede hjem fra Frederiksberg Have gennem nattet mørket på det svagt oplyste Frederiksberg.⁹¹ Ud over kravene til indretningen er der ingen beskrivelser af, hvordan påbuddet håndhævedes, men man må formode, at etablisementets ansatte selv har haft til opgave at vurdere, hvem der var ’passende selskab’, og i givet fald korporligt smide dem ud, der ikke ansås for at være det.⁹²

Jacob Mini indrettede en billardstue i caféens baglokale, der var meget søgt. I forbindelse med den findes en enkelt erindring om, hvordan gæsterne selv bidrog til at slippe af med uønskede gæster: ”Stamgjesterne havde et eget Træk til at forjage enhver Fremmed, der vilde trænge ind i Helligdommen og hvis Nærværelse var dem imod. – En saadan sølle Fyr har hørt tale om, hvor uhyre morsomt og interessant der var paa Minis Billard [...] Han beslutter da at offre et Par Mark, for at faae Del i denne Morskab, kommer ind i Gaarden og hører allerede den muntre Lyd af Conversation og lystig Latter, blandet med Støien af Billardkuglerne, der carambolere mod hverandre. I glad Forventning aabner han Døren, men overraskes ved, at der pludselig indtræder en Dødsstilhed i det før saa støierende Selskab; Spillerne lægge Queuerne fra sig paa Billardet, og Alle som en Mand stirre ufravendt [...] paa den ulykkelige Fremmede, der [...] inderligt flau [...] forsvinder igjen, fulgt af Selskabets skingrende Latter.”⁹³

De grisonske beværteres (og deres gæsters) særlige evne til at holde selskabet ’godt’ er, ifølge forfatteren, ”Noget, der fortjener at fremhæves saa meget stærkere, som det sjældent lykkes Etablissementer af dette Slags i Kjøbenhavn at holde sig frie for saadanne Gjester, der ikke hører hjemme i anstændigt Selskab.”⁹⁴ I en senere beskrivelse fremhæves ”Dygtighed og Forekommenhed i Behandlingsmaaden” ligefrem som en af ”Schweizer-

Illustration 6.4: Stephan à Portas konditori på Kongens Nytorv i 1862. Illustreret Tidende/Det kongelige Bibliotek.

Konditorernes Faghemmeligheder”. Lignende betragtninger gentages uophørligt i samtidens og måske især eftertidens beskrivelser af etablermenterne.

I den fremvoksende borgerlige offentlighed indtog konditorierne således en position som en form for reservater eller sikre zoner i det offentlige rum, hvor borgerskabet og den intellektuelle elite kunne færdes i ’anstændigt selskab’. Men i hvilken grad blev bestyrernes fremmedhed og migrationsbaggrund inddraget i markedsføringen og indretningen af etablermenterne?

Oprindelsens betydning i konditorernes tilskrivelse og selvtilskrivelse af identitet

I flere af deres annoncer og ansøgninger omtalte grisonerne selv deres fremmede baggrund. 25. april 1788 kunne københavnernes således læse i *Adresseavisen*, at der ”Hos Sveitseren Sultane paa Østergade Nr. 36 opvartes dagligt med allehaanden Bagværker efter italiensk Maade, tilligemed adskillige Liqueurs, Aquaviter, Punsch, Biskop, Limonade og Chocolate.”⁹⁵ Soltani præsenterede sig således som ’schweizer’, men fremhævede samtidig sin virksomheds inspiration fra den italienske måde at bage kager og servere likører på. I en række senere annoncer oplyses yderligere om vareudbuddet. Af vejviseren i 1798 fremgår det således, at Soltani også bager æbleskiver.

I Jacob Minis ansøgning om privilegium til at drive café fra 1819 omtales ansøgerens schweiziske oprindelse også.⁹⁶ På baggrund af Kaiser og Peter Michael-Caflischs studier af migrationen fra Graubünden og ovennævnte karakteristik af grisonernes lokalt forankrede migrationsystem er det rimeligt at antage, at begge har identificeret sig mere med det lokalområde, de stammede fra, end med schweizisk forestillet fællesskab. Når Soltani alligevel refererer til sig selv som "Sveitzer" og ikke som grisoner eller 'bündner', sker det i erkendelse af, at dette er den identitet, som det modtagende samfund iklæder ham. Samtlige af de grisonske konditorers bevarede borgerskabsbreve er således påtegnet med Schweiz som oprindelsessted. Det samme gør sig gældende i de fleste andre arkivalier, hvor grisonernes oprindelsessted er registreret. For den bevilgende myndighed har dette været den forståelige referenceramme.

Sprogligt og religiøst var Graubünden en særdeles sammensat region. Cirka halvdelen af indbyggerne havde rætoromansk som førstesprog, mens italiensk var hovedsproget i de sydlige distrikter. Desuden var der et forholdsvis stort tysktalende mindretal i området. Efter reformationen blev nogle byer og landsbyer protestantiske, andre tiltog den reformerte tro (calvinisme), og atter andre forblev katolske. Den udbredte kommunale styreform gjorde, at det ofte var flertallet i de enkelte landsbyer, der bestemte det religiøse tilhørsforhold. De fleste af regionens historikere mener, at sproglige og religiøse modsætninger ikke har haft nævneværdig betydning for regionens udvikling før midten af 1800-tallet, hvor rætoromansk blev trængt tilbage af de tre officielle sprog i Schweiz: tysk, fransk og italiensk. Rætoromansk blev først anerkendt som nationalt sprog i 1938 og som officielt sprog i 1996. I dag taler kun cirka 35.000 mennesker sproget, og disse bor stort set alle sammen i Graubünden.⁹⁷

Denne sproglige diversitet blandt indvandrerne betød, at identifikationen af dem blandt de øvrige københavnere blev mere tvetydig. I 1819 fortæller bladet *Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn* således om de første konditorier: "Strax herefter nedsatte sig her to Italiener: Soltani og Gregori, der i et indskrænket Locale på Østergaden anlagde en saakaldet Restauration, der, som den første af sit Slags og noget ganske Nyt, tiltrak sig Opmærksomhed."⁹⁸

Citatet vidner om, at man i København ikke har været helt sikker på konditorernes oprindelse, men i stedet har lagt vægt på, at de var 'fremmede', samt at de indrettede deres kaffehuse efter 'italiensk manér'. Denne usikkerhed har også gjort det muligt for konditorerne selv at vægte forskellige aspekter af deres 'fremmedhed' alt efter konteksten. I Minis ansøgning var det således ikke den 'schweiziske' identitet, han især fremhævede, men derimod han og hans landsmænds ekspertise i at indrette den type kosmopolitiske etableringer, som han forventede, at de mennesker, han henvendte sig til, især kendte fra Paris og Italien. Det væsentlige var ikke hans egen oprindelse, men at han, via sine forbindelser til andre europæiske byer, besad særlige kompetencer til at indrette en café af europæisk tilsnit, hvor 'galante personer' kunne møde et 'passende selskab'. Her træder etniske og nationale karaktertræk i baggrunden og overlader hovedscenen til stands- og klasseidentiteter. I den forstand var det ikke kun fremstilling af kager, likører og chokolade, som de grisonske emigranter specialiserede sig i og forfinede gennem deres transnationale, europæiske netværk. Det var også formelen til at skabe et kosmopolitisk, dannet og kontrolleret rum for den borgerlige offentlighed, der overalt i Europa var ved at overtage magten, samt evnen til at tilpasse denne formel til lokale forhold. De var rejsende i kaffe, chokola-

de, likører og kager, men også i borgerlig offentlighed.

Migranternes baggrund og fremmede oprindelse synes således at have spillet en rolle i markedsføringen af konditorierne og naturligt nok også i ansøgningerne om opholdstilladelse og kongeligt privilegium til at drive forretning. Men samtidig var grisonerne selv meget bevidste om, at det var deres migrationsnetværks urbane forankring og etablisementernes kosmopolitiske tilsnit, som deres kunder og protektorer efterspurgte. Måske af samme grund er der næsten ingen beskrivelser, der indikerer, at andre københavnere i dagligdagen interesserede sig for konditorernes oprindelse, som for eksempel kunne komme til udtryk gennem deres gebrokkne dansk. Vi skal faktisk helt frem til beskrivelser af caféerne næsten hundrede år efter Soltanis ankomst, før dette iagttages i litteraturen, nemlig i Erna Juel-Hansens novelle 'Enlig' fra 1885, hvor den kvindelige hovedperson går ind på À Porta for at spise:

En af de belevne Opvartere stod bukkende for hende: hvad Frøknens vilde nyde? Hun var ikke sulten, og inde fra Disken lød det højt paa skarpt Schweizer-dansk: 'Kop Thæ - stort Glas Vand ok en Ka-ge'.

Det var til at faa Kvalme af. Nej, noget andet end The og Kage - noget, der var godt for Træthed, Nakkesmerter -

'Ah, forstaar!' Opvarteren blinkede skjælmsk, bukkede og forsvandt. Lidt efter bragte han paa en Sølvbakke en Flaske, en Iskaraffel og et stort Glas af en ejendommelig Form.

'Nu si'er jaja ikke, hvad det ær, før Frøknens har smagt det', sagde han, i det han fyldte Bunden af Glasset med en klar Væske, der, blandet med Isvandet, blev mælkeagtig og spillede i grøngule, opalblinkende Farver.

'De har da vel ikke i Sinde at forgive mig? hvad er det?'

'Nej, jaja forsikrer - det hjælper for Ho'depine - det si'er altid Folk, som meget arbejder.'

Han lagde en Bunke Aviser foran hende og gik.⁹⁹

Her bliver personalets gebrokkne dansk og serveringen af en for hovedpersonen ukendt likør (formentlig pernod) brugt som et litterært virkemiddel og understøtter den klaustrofobiske fornemmelse, der gennemstrømmer novellen, der handler om enlige kvinders manglende frihed og sociale muligheder i datidens samfund. Men fragmentet afslører også, hvordan den fortsatte indvandring af nye medarbejdere og slægtninge fra Graubünden tilførte konditorierne en særegen sprogtone og fremmedartethed.¹⁰⁰ Selve betegnelsen 'schweizerkonditorier' eller simpelthen 'schweizerier' bliver også først udbredt i anden del af 1800-tallet. For eksempel hedder det i *Illustreret Tidendes* artikel om À Portas konditori på Kongens Nytorv fra 1862:

Vi sige 'Mini' endnu; thi navnet gjør i dette Tilfælde neppe synderligt til Sagen; vi antage, at Mini, a Porta, Gianelli, Cloetta, Schucani, eller hvad de alle hedde, i Grunden ere Eet, og det antages ogsaa i Almindelighed, at alle de bekjendte **Schweizer-Conditorier** i Kjøbenhavn udgjøre eet stort Interessentskab og at Navnene blot vexe med den Personlighed, der tilfældigviis til en vis Tid fungerer som Chef for Etablissementet, medens den tidligere Chef menes at udhvile sig paa

sine Laurbær et eller andet Sted i det sydlige Schweitz, hvor, som Rygtet fortæller, de Herrer, som her med den største Ærbødighed og Høflighed præsentere Kaffe eller Punsch til Gjæsterne, skulle være Eiere af pragtfulde Villaer.¹⁰¹

Citatet er interessant, dels fordi 'schweizerkonditoriet' som begreb her omtales for første gang i en dansk kontekst, dels fordi artiklen afslører, hvordan der blandt københavnere findes en viden om migrationssystemets cirkulære karakter og konsekvenserne af den fortsatte transnationale forbindelse mellem konditorierne i København og Graubünden. En forbindelse, der ikke kun omfattede udveksling af mennesker og varer, men også overførsel af økonomiske midler, der optjentes i København og blev investeret i bygninger og institutioner i hjemlandet, fuldt i overensstemmelse med den ovenfor skitserede moderne forskning i alpelandenes migrationshistorie.

I erindringer og samtidige beskrivelser af de tidlige konditorier spiller konditorernes fremmede baggrund som sagt en ubetydelig rolle. I et tilbageblik har Orla Lehmann, der var født i 1810, omtalt det tidlige 1800-tals konditorier på følgende måde, idet han tydeligt stillede dem i modsætning til de gasoplyste, moderne caféer, han frekventerede senere i livet:

Konditorierne, som tildels bare ret europæiske Navne, saasom Mini, Pleisch, Pedrin, Gianelli osv. Men hvorledes saa det dengang ud hos dem? Man kom ind i et meget utækkeligt, halvmørkt Lokale; paa en Række Smaaborde stod Tællelys i Messingstager, hver med en lille Jernlysesax; de tændtes først, naar en Gjæst satte sig ved Bordet og slukkedes, saasart han gik, og Gjæsterne sade da med et Glas Punch – Stamgjæsterne tillige med en hos Opvarteren beroende Pibe – med en Avis i Haanden eller i en, ofte pauserende, halv hviskende Samtale.¹⁰²

Et lignende indtryk får man fra andre beskrivelser af konditorierne og caféerne inden for voldene. Således hedder det i Poul Chievitzs roman *Fra Gaden* fra 1847:

Da jeg endelig sad luunt i en Krog med mit Glas Punsch for mig, i en gemytlig Samtale med Frits Schiøtt, som nylig var kommen fra Paris, saa vare mine foregaaende Fataliteter snart glemte, eller idetmindste kun forsaavidt erindrede, at de nu ret lode mig nyde min Comfort. Vi talte om Communismen, han for og jeg imod; men i al Fred og Venskabelighed, og ofte under meget Grin, naar Nogen af os havde et lyst Øieblik. Han lod komme mere Punsch, og derefter drak vi Madeiratotti. Tilsidst bleve vi sultne og lod bringe Smørrebrød og Snapse, og saa endelig to smaa Glas.¹⁰³

Også Chievitz understreger den mørke krog, den varme punch og endda smørrebrød og snaps som konditoriets varemærker. Smørrebrødet og snapsen antyder desuden, at konditorierne gradvist har tilpasset deres menu til den lokale smag.¹⁰⁴ Lehmanns bemærkning om konditoriernes "europæiske Navne" er dog et spinkelt tegn på, at indehavernes udenlandske oprindelse spiller en rolle i Lehmanns erindring om dem. Samtidig får han det til at fremstå, som om caféer og konditorier i 1860'erne ikke længere bærer "europæiske Navne", hvilket naturligvis langt fra var tilfældet. Tværtimod var selve caféen

som fænomen fra sin tidligste begyndelse knyttet til forestillingen om storbyen som et kosmopolitisk fænomen.

Beskrivelser af konditorierne kan også summarisk findes andre steder. Christopher Nannestad fortæller i sin dagbog i 1793 om adskillige besøg hos Soltani, hvor indtagelse af punch stod på dagsordenen.¹⁰⁵ Og Adam Oehlenschläger fortæller, at han i 1796 har drukket "et par kopper Chokolade" hos "Sultan", altså Soltani.¹⁰⁶ Lidt mere udpenslet er ungdommens konditoribesøg hos Marcus Christian Bech:

Vi gik imellemstunder til Conditorene for at drikke Chokolade og drikke Liqueur som Ratafia, Osqvebad og Anisette. Det var dengang kun trende, som beværtede med Chokolade [nemlig Soltani, Gregori og Sultani] [...] og der gaves ingen Conditorer dengang uden de vare Italienerne eller Schweitzere.¹⁰⁷

Bech modsiger dog sig selv, idet han konstaterer, at der også fandtes danske konditorer, hvoraf den "bekendteste var Major, Urtekræmmer Aagaard, fra hvem alle Selskaber hentede Iis og store Bordkager, og leiede Bordopsatser af ham, der bestoede af flere Speilglas [med] flade og forsølvede Kanter, hvorpaa forskellige Porcellains-Figurer vare opstillede. [...] Han leverde stedse til mine Forældres Giestebud. Alle andre, der befattede sig med smaa Kager, kaldtes Kukkenbagere, hvoraf der gaves endeel." Dem købte Bechs familie imidlertid ikke. "Naar vi eller havde Kager, vare de hiemmebagte af særdeles god Bonitet, især de der blev kogt i flydende Smør: Æbleskiver, Sneeboller, Kniplingskager, Kleiner og Sprutbakkelser."¹⁰⁸

Også Søren Kierkegaards og H. C. Andersens dagbøger fortæller om de jævnlige besøg hos Mini eller Pleisch som en del af den etablerede borgers hverdag i guldalderens København, men besøgene indgår tilsyneladende som en så integreret del af hverdagen, at de ikke giver anledning til betragtningerne over stedernes indretning eller værternes væremåde hos de to forfattere. Kierkegaard fortæller dog følgende om et besøg hos Mini:

Den Eneste, jeg nogensinde har talt liderligt med er egl. den gl. China-Captain, med hvem jeg samtaler hos Mini og som troer, at jeg er 40 Aar gl. Dog er denne Samtalen mere humoristisk. Naar han begynder at fortælle om, hvorledes paa Manila Enhver har en Tøs, dl. om det Commerce han i sin Ungdom har haft med Tøsene (det er hans Yndlingsudtryk) i London, som man beværter med et Glas Grog; 'thi det holde de saa meget af'. - Situationen er humoristisk nok, en gl. China-Captain (74 Aar gl.) taler med mig paa den Maade derom. Forøvrigt har han vistnok ikke selv været synderlig med; thi der er endnu en Reenhed i ham, som vidner for ham; hans Udtryk er derfor mere humoristisk end liderligt.¹⁰⁹

Notatet giver ikke indtryk af indretningen eller stemningen hos Mini, men det fortæller noget om karakteren af de møder og samtaler, som kunne finde sted i konditoriets rammer, også på tværs af interessefællesskaber og stand. Det gør det samtidig klart, at det måske ikke var helt så ligetil at etablere en velfungerende, dannet offentlighed.

At konditorierne nærmest kom til at fungere som en form for laboratorier for udviklingen af en mere kosmopolitisk og urban offentlighed, fremgår endnu tydeligere af en

artikel i *Kjøbenhavns Flyvende Post*, som J. L. Heiberg udgav under pseudonymet Urbanus i 1828. I den ganske lange artikel erklærer skribenten, at "den offentlige selskabelige Tone her i byen endnu er i sin Barndom," og giver igennem artiklen sit syn på, hvor provinsielt og råt selv personer, "der dog vilde have Ord for at besidde Dannelse," fortsat opfører sig. Om forholdene på konditorierne skriver han:

Hvad Conditiorerne angaaer, da er det ikke Enhver som besøger dem, blot for at drikke Punsch og spise Kager. Mange gaae derhen for at læse Aviserne og de offentlige Blade. Rolighed er saaledes den første Betingelse for den gode Tone paa disse Steder. Ligesom i Anthenæum og andre Læseselskaber, kan man ogsaa her gjøre den Fordring, at enhver Conversation skal føres saa sagte, at den ikke forstyrrer de Læsende. Men selv fra et andet Synspunct er Roligheden af yderste Vigtighed. Mangen, som ikke læser, ønsker dog ikke at foruroliges af høirøstede Samtaler, af politiske Kandestøberier, af fade Theater-Critiker, af scandaleuse Historier, af Beretninger om private Forhold, der maaske meer eller mindre angaae den uvildige Tilhører, som derved let fristes til at tage til Gjenmæle og saaledes kan indvikles i Stridighed om Ting, han ikke ønsker at berøre, og med Folk, som han ikke ønsker at kjende. Man kan paa offentlige Steder meget vel føre Samtaler, uden enten at hviske til hverandre, eller at raabe over hele Værelset. I dette, som i alt, gives en anstændig Middelvei, og Enhver maa vide at rette sin Tone efter Localets og efter de vexlende Omgivelsers Beskaffenhed.¹¹⁰

Urbanus har også en holdning til, hvem der skal være velkomne i konditorier, kaffehuse og restaurationer. Han bemærker, at det tidligere var behæftet med en vis skam at besøge denne type steder for den respektable borger. Dette er imidlertid ikke længere tilfældet og skribenten fremhæver ligefrem, hvordan det blandede selskab i konditorierne har været til gavn for udviklingen af en mere dannet og kosmopolitisk offentlighed, hvor respekten for privatlivet i det offentlige rum bevares:

Det ansees ikke længer for en Skam at frequentere Caffehuse, Conditiorier og Restaurationer. Paa alle disse Steder finder man Folk af enhver Alder og næsten af enhver Rang i Staten; ja nogle af dem besøges endog af og til af Damer, og det vilde være meget at ønske, at denne Skik, her som i Paris, vilde blive almindelig, da det upaatvivlelig vilde bidrage til at forbedre den paa disse Steder herskende Tone, der endnu afholder mange dannede Mennesker, som nyde en vis Anseelse i Staten, fra at besøge dem [...] Det er ikke det blandede Selskab, som fordærver Tonen paa offentlige Steder.¹¹¹

Netop fordi der er tale om en så detaljeret og omhyggelig skildring af mange andre aspekter af konditoriernes miljø og den menneskelige adfærd på stederne, er det i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, at Heiberg slet ikke nævner værternes fremmede oprindelse. Tavsheden er endnu et vidnesbyrd om, at værternes eksotiske udseende og fremmedartede sprog ikke i nævneværdig grad var en del af etablisementernes særegenhed og attraktion, og at københavnerne endnu i 1820'erne levede i en by, hvor blandingsprog, migration og gebrokkent dansk ikke vakte særlig opmærksomhed.

Grisonske konditorier på Frederiksberg

Mens offentligheden i København således – efter de sparsomme kilder at dømme – først for alvor interesserede sig for de fremmede konditorers etnicitet, sprog og migrationspraksis fra midten af 1800-tallet, og mens grisonerne selv kun sporadisk, men fleksibelt benyttede sig af deres fremmede oprindelse i deres ansøgninger til myndighederne og markedsføring af konditorierne i Indre By, forholdt det sig lidt anderledes med de konditorer, der om sommeren rykkede deres forretning til Frederiksberg og Vesterbros fremvoksende rekreative zoner. Disse synes allerede tidligt at have fundet et forretningspotentialt i anvendelsen og iscenesættelsen af deres schweiziske eller alpine identitet som en del af det rekreative og eksplorative byrum omkring Frederiksbergs Have, Frederiksberg Allé, Søndermarken og Vesterbrogade.

Illustration 6.5: Skydeskive for Nicolaj Pleisch, 1807. Københavns Museum/Det Kongelige Københavnske Skydeselskab. I forlængelse af sin optagelse i Det Kongelige Københavnske Skydeselskab i 1805 fik konditoren Nikolaj Pleisch malet denne skydeskive med motiv fra sin hjemegn. Han var født i 1772 i Luzein i Graubünden og indrettede konditori på første sal i det nuværende Amagertorv 4. Konditoriet blev ifølge en senere optegnelse især søgt af "Søofficerer og Medlemmer af Skydeselskabet", hvilket måske er forklaringen på Pleischs optagelse i selskabet. I sit valg af motiv har han understreget sin tilknytning til Alpernes barske landskab, som en væsentlig del af sin identitet.¹¹²

Området havde allerede i 1700-tallet gennemgået en stor udvikling med etableringen af Vestre Forstad, opførelsen af Frederiksberg Slot og anlægget af Søndermarken og Frederiksberg Have. Men med omlægningen af Frederiksberg Have fra barokhave til engelsk park i begyndelsen af 1800-tallet skabtes yderligere vækst i københavnernes brug af parkerne. Flere entreprenører søgte at udnytte det forretningspotentiale, der fandtes i den øgede trafik mellem København og Frederiksberg i sommerperioden.

Blandt de første aktører var den italienske gipser og billedhugger Antonio Taddei, der i kompagniskab med en kollega, Bernardo Brilly, i 1813 fik tilladelse til at ”opslaa et Telt eller anbringe en lignende indretning i Frederiksbergs Slotshave, for deri at falholde Refraichissements for de Spadserende, hvorved det dog forbydes Dem at udskienke Øll eller Brændevin for den simplere Classe af Almuen.”¹¹³ Pavillonen åbnede 20. juni, og den grisonske indvandrer og udlærte konditor Johan Caber Monigatti blev ansat til at drive konditoriet i haven om sommeren. Brilly, Taddei og Monigatti drev også et konditori inde i byen på hjørnet af Gothersgade og Kongens Nytorv, hvor de også havde deres varelager. Brilly trådte dog hurtigt ud af firmaet, og ved Taddeis død overtog Monigatti og en kompagnon, Frantz Tosio, den daglige drift af begge konditorier for enken Francisca Taddei.

Ved enkens død forventede Monigatti at overtage privilegiet til at drive pavillon i slotshaven. Men det blev den tidligere nævnte Anthon Joos fra Avers-Cresta, der overtog privilegiet i 1824 og året efter åbnede sin egen pavillon. Monigatti fik i stedet tilladelse til at opføre en lignende pavillon i Frederiksberg Allés første runddel (den nuværende Skt. Thomas Plads). Pavillonen kom til at fungere som et ledelys for nattevandrere på det meget lidt oplyste Frederiksberg.¹¹⁴ At dømme efter de gengivelser, der findes, gjorde hverken Josty eller Monigatti brug af vægmotiver eller andre elementer i indretningen, der afspejlede deres alpine oprindelse. [Illustration 6.6]. I nærheden af Monigattis Pavillon anlagde en tredje grisonsk indvandrer, Cosimo Gaudenzi, imidlertid i 1833 en egentlig ’schweizerhytte’ med servering og billard (han havde taget borgerskab som billardholder i 1837). Hytten eller pavillonen havde en karakteristisk udformning, hvor særligt tagkonstruktionen og de lette trækonstruktioner i indgangspartiet og den tilstødende bygning har referencer til alpin byggeskik (illustration 6.7). Efter Gaudenzis død lavede hustruen stedet om til et raritetskabinet. Pavillonen nedbrændte omkring 1880.¹¹⁵

Både Josty og Monigatti fortsatte den af Taddei indledte praksis og tilbød musikalsk underholdning, på samme vis som det skete i mange af de øvrige nyopførte forlystelsesetablissementer langs Vesterbrogade og Frederiksberg Allé, der kan siges at udvikle sig til en zone for mødet mellem københavnernes og den store verden i denne periode. Som nævnt tidligere i afhandlingen havde en anden immigrant, James Price, i 1801 oprettet Det danske National-Sommer-Theater på en grund over for Det Kongelige Københavnske Skydeselskabs bygning på Vesterbrogade, hvor han om sommeren opførte pantomimer, fremviste linedans og styrkeløft, affyrede fyrværkeri, fremviste eksotiske dyr og i en periode også havde opstillet en ballongynge. Også andre steder på Vesterbro var der fremvisning af vilde dyr i såkaldte menagerier, mens det på Frederiksberg i højere grad var gennem scenekunst og musik, at verden og det fremmede blev præsenteret for københavnernes.

Illustration 6.6: Tegning af Monigattis Pavillon, cirka 1840. Københavns Museum.

Illustration 6.7: Cosimo Gaudenzis Schweizerpavillon, 1865. Københavns Museum.

Illustration 6.8: Tyrolersangere Geschwister Hauser fra Zillerthal i Tyrol var blandt de mange tyrolersangere, der kom til København i 1830'erne og 40'erne. De optrådte bl.a. på Hofteatret og gav koncerter i private selskaber med jodlen, harpeklang og guitarspil. Hauserfamilien bestod af to brødre og to søstre. Lignende sangere optrådte i Monigattis og Jostys pavilloner. Fra Nystrøm 1910-13, II, s. 128.

Således også hos Josty og Monigatti. Begge etableringer synes i deres udvalg af optrædende at have trukket på forestillingen om alpebefolkningens særlige renhed og naturlighed, som Jean-Jacques Rousseau og Johann Gottfried Herder blandt andre havde været med til at gøre til fælleseuropæisk kulturarv siden midten af 1700-tallet. I hvert fald præsenterede begge etableringer ved flere lejligheder tyrolersangere, der i samtiden også blev omtalt som natursangere eller 'ambulante sangkunst'.

Disse sangere ernærede sig både ved fascinationen af den særlige stemmekontrol, som er forudsætningen for jodlen, og af folks interesse for musikken i sig selv. Men frem for alt var deres publikum tiltrukket af muligheden for at opleve dem som eksempler på en særlig folketype og kommunikationsform, der knyttede de afsondrede lokalsamfund i Alperne sammen. Natursangerne var således nok musikalsk underholdning, men de var

også etnologiske og menneskelige kuriositeter, der kropsliggjorde Herders forestilling om folkekarakterer eller etnicitet formet af sammenfaldet mellem landskab, sprog og kultur. Monigatti, der er blevet omtalt som københavnerens *maitre des plaisirs* i 1830'erne og 40'erne, indbød som en af de første i København ægte tyrolersangere til at optræde i sin pavillon, hvor de optrådte sammen med sangere og musikere fra andre dele af Europa:

tilsidst havnede ikke saa faa hos Monigatti i Runddelen, der altid havde et udvalgt Selskab af fremmede Sangere og Sangerinder, Tyrolere, Franskmænd eller Italienerne. Det var det eneste Sted, hvor i de Dage den ambulante Sangerkunst blev dyrket, for hvilken der nu findes et anseeligt Antal mer eller mindre velrenommerede Templer i og udenfor Hovedstaden.¹¹⁶

Senere fik Monigatti et italienskssproget orkester på plakaten anført af sangerne Annato og Perricini. Davidsen skriver herom:

Annatos Kone spillede Violin, men sang ikke; de to andre akkompagnerede sig selv med stor Virtuositet paa Guitar og Mandolin, og de lod det ikke blive ved paa en ligefrem Maade at foredrage deres Sange, men de sang navnlig Buffoduetter i Karakteren og gav dem en dramatisk Udførelse, som havde noget uvant og højst tiltrækkende for Publikum. Derhos udøvede det fremmede, smukke Tungemaal, hvori de foredrog deres Sange, et mægtigt Trylleri, og det kan muligvis antages, at det er disse Sangere, Perricini og Annato, der allerførst have vakt Smagen for italiensk Sang og Musik hos os Kjøbenhavnere.¹¹⁷

I en anden skildring af musiklivet på Frederiksberg problematiseres autenciteten i de optrædendes kulturelle egenart:

Som alt berørt i Begyndelsen af vor Fremstilling, var Antallet af Beværtningssteder paa Frederiksberg betydeligt allerede i Aaret 1835; men Sang og Musik hørte dengang ikke til de absolutte Fordringer, som man stillede til et sligt Etablissement, thi man var endnu ikke kommen saa vidt i Danmark, at det var nødvendigt for at indtage en Forfriskning med fuldt Velbehag, tillige at tilfredsstille Øie og Øre ved 'ægte' Tyrolersangere. (Brødrene Leo fra Schweiz, som vare blandt de første virkelige Natursangere, der gjæstede Hovedstaden, og som gjorde fortjent Lykke for deres smukke, tiltalende Stemmer og Foredrag, optraadte paa det kongelige Theater.) Tivoli gav den første, stærke Impuls til, at Publicum fandt Behag i, flere Timer igjennem i et kvalmt af Røg og Viindunster opfyldt Locale at sidde og høre paa Præstationer af meget tvivlsom Værdi, udførte af ægte Natursangere, som rigtignok sjelden kom længer borte fra end fra Hamborg eller Altona. Etablissementet 'Sommerlyst' begyndte omtrent samtidig med Tivoli for at møde Concurrencen med at lade afholde Concerter, deels i den ældre og navnlig i den nyere Pavillon, og det skal siges til dette Etablissements Eiers Roes, at ligesom man virkelig ofte der har kunnet finde en virkelig Nydelse ved at høre de forskellige Præstationer (vi minde saaledes om Tyrolerne Rayners og Oettl), saaledes har dette Sted i de mange Aar det har bestaaet, været saagodtsom det eneste, hvor en

Illustration 6.9: Jostys Pavillon, 1867. Illustreret Tidende/Det Kongelige Bibliotek. Tegningen viser tydeligt, hvordan Jostyslægten søgte at leve op til bevillingens krav om, at pavillonen skulle være et sted reserveret det dannede publikum, en oase for borgerskabets familier i forhold til det mere folkelige leben i den tilstødende Frederiksberg Have. De to flagstænger med vajende Dannebrog, der kan genfindes på fotos af stedet et godt stykke ind i 1900-tallet, signalerede samtidig familiens dansk-nationale sindelag. Også det var en del af rollen som den ydmyge og tjenstvillige fremmede, som konditorerne efter samtidens mening udfyldte så godt.

Mand trygt kunde gaa ind med sin Familie. Men efterhaanden steg denne Higen efter at høre Sangere til en saadan Høide, at det kun svarede Regning for en Tracteur eller Værtshuusholder paa Ruten fra Tivoli til Frederiksberg, naar han kunde byde sit Publicum 'musikalsk Aftenunderholdning'; af hvad Art denne egentlig var, er saagodtsom ligegyldigt; naar der blot stod paa Programmet 'ægte Tyrolere' eller lignende, var det forresten det samme, om Tyrolerpigen Gretl hørte hjemme i Darmstadt eller maaske Kiel, Dragten havde hun jo paa, og Sangene kunde enhver jo høre vare ægte Tyroler- og Schweitzer-Sange.¹¹⁸

Ordene skyldes Frederiksbergborgeren W. H. V. Henriques og stammer fra erindringsbogen *Frederiksbergske Tilstande* fra 1861. Henriques' bemærkninger har visse ligheder med en kritik, der senere blev fremsat vedrørende autenciteten hos de udstillede individer i de såkaldte folkekaravanner senere i århundredet og i begyndelsen af 1900-tallet.¹¹⁹ Men hvor det hos disse 'oprindelige' folk var deres tilegnelse af 'europæiske' va-

ner, herunder rygning af cigaretter, sproglæring og kendskab til pengenes værdi, der var med til at bryde illusionen om deres oprindelighed og autencitet,¹²⁰ retter Henriques' kritik sig imod, at mange af de optrædende tyroler- og schweizersangere slet ikke stammede fra Alperne. Eksemplet viser, ligesom fortællingen om Princes National-Theater i kapitel 1, hvordan udviklingen af forestillinger om nationale særegenheder nødvendigvis indgik i forhandlinger om identiteternes grænser og autencitet. Henriques fremhæver samtidig den folkelige smag (eller – i hans øjne – mangel på samme), der efter hans mening lå til grund for tyrolersangerne og de øvrige fremmede optrædendes popularitet i 1800-tallets første halvdel. Og han tillægger anlæggelsen af Tivoli i 1843 særlig stor betydning for inflationen af optrædende 'tyrolersangere' midt i 1800-tallet. Men – kan vi så spørge – hvis kvaliteten og autenciteten hos de optrædende var så ringe, som Henriques giver udtryk for, hvori lå så den egentlige tiltrækningskraft?

Beskrivelserne giver os et indtryk af, at sangere og orkestre ikke kun blev markedsført som musikalsk underholdning, men også som en form for menneskelig pendant til menageriernes fremvisning af alverdens eksotiske dyr. Der var altså noget mere på spil end blot og bar underholdning.

I pavillonerne kunne københavnere alene ved at bevæge sig uden for byens porte få en oplevelse af livet og kulturen andre steder i verden eller i det mindste andre steder i Europa og derigennem udvikle en stærkere fornemmelse for deres egne kulturelle særpræg og nationale tilhørsforhold. Hypotesen ligger i forlængelse af blandt andre Martin Zerlang's analyser af Tivolis funktion som nationalt spejl og demokratisk laboratorium¹²¹ og peger frem imod udstillingen af eksotiske mennesker i folkekaravanerne senere i århundredet.¹²²

Konklusion: Schweizerkonditorerne som den 'velkendte Anden'

Migrationen mellem landskabet i Graubünden i det nuværende Schweiz og den danske hovedstad er tidligere blevet sporadisk behandlet i forskningen. Nærværende fremstilling kaster nyt lys over fortællingen om de såkaldte schweizerkonditorer, deres migrationsnetværk og de identitetsprocesser, som er knyttet til deres tilstedeværelse i København igennem næsten 200 år, ved at bryde med den traditionelle forståelse af fænomenet som en bevægelse mellem to nationer og i stedet forstå den grisonske migration som et migrations- og forretningsnetværk udsprunget af Alpernes særlige økosystem, migrationshistorie og lokalsamfund. Jeg har igennem kapitlet vist, hvordan konditoriernes historie bedst forstås som et transnationalt/transregionalt fænomen udbredt i byer over hele Europa fra midten af det 18. århundrede og frem til begyndelsen af 1900-tallet frem for som en lokal migrationshistorie.

Som en version af den specialisering og urbanisering, der typisk knyttede sig til den alpine migration fra middelalderen og frem, udviklede en del af Graubündens befolkning et forretningsformat, der kombinerede deres tilvirkning og forædling af landbrugsprodukter til likører, oste og chokolade med en ekspertise i at anlægge civilisatoriske semioffentlige rum for et dannet publikum 'efter fransk og italiensk mode' i form af konditorier (eller caféer). I forlængelse af grisonernes forvisning fra Venedig i 1766 udbredtes konceptet til hundredvis af europæiske storbyer, og virksomhedernes udvikling og overlevelse sikredes gennem kompagniskaber, der var grundlaget for en fortsat forbindelse til oprindelsesstedet, hvorfra man hentede nye varer, rekrutterede lærlinge og andet personale, og hvor-

til kompagnonerne ofte trak sig tilbage for at nyde deres otium.

Den varige kontakt med hjemegnen havde flere konsekvenser, men betød blandt andet, at de grisonske konditorer, i modsætning til for eksempel Johann Ludvig Zinns efterkommere (se kapitel 4), bevarede en forbindelse med de komplekse sproglige og religiøse forhold i hjemlandet, ligesom de gennem deres netværk har kunnet hente oplysninger om og investere i tilsvarende etableringer i andre byer. De bevarede herigennem både en lokal identitet knyttet til oprindelsesstedet og en transnational identitet som 'grisoner' eller 'bündnere', der var knyttet til landskabet.

De varige forbindelser til Graubünden og den fortsatte rekruttering af personer fra denne egn var genstand for myndighedernes regulering og overvågning, men systemet var stærkt nok til blandt andet at overleve en periode med forbud mod ansættelse af fremmede lærlinge. Beskrivelserne af konditorernes investeringer i hjemlandet tyder ligeledes på, at de fleste bevarede en transnational identitet og en stærk tilknytning til hjemegnen, uanset at flere af netværkets medlemmer besluttede sig for at blive boende permanent i København.

Konditorernes fremmede baggrund spillede kun en begrænset rolle i markedsføringen af de tidligste konditorier. Det var grisonernes kendskab til udviklingen af caféer som særlige offentlighedsrum på det europæiske kontinent, der gjorde dem attraktive i byens og dens borgeres øjne, mens deres oprindelsessted og etniske tilhørsforhold ikke havde nogen særlig betydning. Betegnelsen 'schweizerkonditori' støder vi ikke på før i anden halvdel af 1800-tallet.

Brugen af etniske markører eller regionale træk knyttet til oprindelsen i Alperne udvikles dog allerede fra 1820'erne og frem i etableringerne på Vesterbro og Frederiksberg, samtidig med at indvandringen begrænses gennem lovgivningen. Området vest for byen udvikler sig i denne periode til en zone for forhandlingen af, hvad dansk identitet er. En forhandling, der ikke mindst konstitueres gennem mødet med eksotiske dyr, eksotisk arkitektur og eksotiske mennesker, kulminerende med anlæggelsen af Tivoli i 1843 og senere i århundredet de såkaldte folkekaravaner med deres udstilling af eksotiske mennesker. Men også gennem mødet med andre europæiske folketyper og kulturprodukter, hvorigennem de nationale identiteter på tværs af kontinentet opbygges og befæstes i en indbyrdes dialog.

I denne udvikling kommer schweizerne til at indtage rollen som den vellidte, ydmyge, kultiverede 'Anden', der ikke blot tolereres, men fremhæves som mønstereksempel på den 'gode indvandrer' i tidens populære tidsskrifter.

Casen tydeliggør således, hvordan udviklingen af nationalstaterne og de nationale identiteter udspiller sig i en gensidig interaktion mellem Europas borgere i løbet af 1800-tallet. Schweizerkonditorerne gør meget for at tilpasse sig den fremvoksende danske nation og demonstrerer det blandt andet gennem flagning med Dannebrog og tilpasning af deres menuer, som også kommer til at omfatte smørrebrød og den allestedsnærværende punch. Alligevel bliver de opfattet som fremmede, selv efter at deres tilstedeværelse i København har strakt sig over flere generationer. Denne opfattelse forstærkes af grisonernes transnationale migrationssystem, der medfører en fortsat rekruttering af arbejdskraft fra oprindelsesstedet, hvilket, som vi har set i de sporadiske omtaler fra 1880'erne, sikrer en fortsat fremmedartet sprogtone og adfærd hos personalet, som igen smitter af på samtidens opfattelse af konditorierne.¹²³

Der sker altså især i etableringerne på Frederiksberg en ekspansion i iscenesættelsen og betydningen af det fremmede som underholdning og stimulans. Kulturforskeren Martin Zerlang har argumenteret for, at skønt Tivolis orientalske arkitektur oplagt kan tolkes i et Edward Said inspireret orientalismeperspektiv som et sted, der producerede og reproducerede nogle bestemte forestillinger om den koloniale 'Anden', som den borgerlige og nationale selvforståelse kunne formes igennem, er en anden læsning vigtigere – og måske rigtigere. Nemlig at Tivoli kan ses som en udløber af et kosmopolitisk, borgerligt verdensbillede, der fra slutningen af 1700-tallet begyndte at inkludere eksotiske 'vilde' og almindelige bønder som en del af menneskeheden i en universel forståelse af dette fællesskab. I denne fortolkning skabte Tivoli nogle fremmedartede, men trygge rammer for eksperimenter i forholdet mellem køn, race og sociale klasser og kom til at fungere som en form for demokratisk laboratorium.¹²⁴

Her kunne alle klasser færdes frit sammen, sådan som englænderen Edmund Gosse beskriver det i 1870'erne: "When you entered Tivoli, you found a huge crowd, of all ranks of society, engaged in sauntering along paths which divagated in various directions, between stiff avenues of trees."¹²⁵

I konditoriernes regulerede semioffentlige rum forholdt det sig lidt anderledes. Her var adskillelsen af sociale klasser et grundlæggende princip, idet den bærende logik bag disses indretning og oprettelse var en efterspørgsel efter steder, hvor den dannede befolkning uforstyrret kunne udveksle synspunkter og færdes trygt med deres familie. Mødet på tværs af klasser var således en undtagelse, mens borgere af begge køn og i mange forskellige aldre indgik i etableringernes klientel. Var der således ikke tale om et demokratisk laboratorium som i Tivoli, synes konditorierne i stedet at have spillet en rolle som laboratorier for den fremvoksende borgerlige offentlighed og – ikke mindst – for dannelsen af nationale identiteter i en gensidig interaktion mellem en stadig mere national bevidst, transnational ejerkreds og medarbejderstab og et i stigende grad dansksindede borgerskab.

Migrationens materielle og immaterielle kulturarv – en afsluttende perspektivering

Det har været intentionen med nærværende afhandling at udvikle forskningen i migrations- og identitetshistorie ved at kombinere en kvantitativ kortlægning af migrationens omfang og betydning for byen København med et kvalitativt studie af identitetsprocesser og subjektpositioner i forskellige migrationsprægede miljøer i hovedstaden i perioden ca. 1770 til 1830. I casestudierne har jeg inddraget perspektiver fra den moderne postnationale forskning, som har været med til at sikre en mere refleksiv og kontekstfølsom tolkning af migranternes identitetsdannelse i perioden før nationalstatens grundlæggelse end den, der traditionelt har præget migrationshistoriske studier, der typisk har projiceret moderne etniske og nationale kategoriseringer bagud i tid.

Afhandlingens grundlæggende hypotese var, at identitetsdannelsen i en sprogligt, oprindelsesmæssigt og socialt sammensat befolkning, som den københavnske, blev særligt påvirket af de forandringer, der skete med lovgivningen og diskursen om fremmede i tiden fra indfødsrettens indførelse i 1776 og frem til og med stramningerne af paslovgivningen og overvågning af fremmede under og efter Napoleonskrigene. Og at det derfor var værd at undersøge, hvordan forskellige identitetsprocesser i migrantprægede miljøer i hovedstaden udfoldede sig i det krydspres, som den begyndende nationalisering af området skabte.

I de indledende kapitler kortlagde jeg den eksisterende forskning i migrations- og identitetshistorie, migrationens skala og årsager samt de lovgivningsmæssige og diskursive rammer. I afhandlingens anden halvdel gennemgik jeg derefter tre migrationsprægede miljøer præget af forskellige dynamikker og sociale konstellationer, der tilsammen gav et indblik i den sammensatte og komplekse dynamik imellem forskellige aktører i nationaliseringsprocessen med hovedvægt på migranternes egen selvtilskrivelse og udefrakommende tilskrivelse af identitet.

Mit teoretiske udgangspunkt har ikke kun påvirket de enkelte læsninger og

tolkninger af casestudierne, men har også haft betydning for valget af cases og fremstillingernes vægtning. Jeg har bevidst inddraget materiale, der tidligere har været anvendt i anden forskning, men uden at forholdet mellem migration og identitet har været det primære perspektiv i undersøgelserne.

Som det er fremgået af min diskussion af den hidtidige migrations- og identitetshistoriske forskning har der været en tilbøjelighed til at anskue fortidens migranter og deres kollektive identitetsdannelse ud fra en multikulturel skabelon, der fastholder og reproducere dét, som Ewa Morawska har kaldt en "ethnicity-forever-approach" indenfor migrationshistorien, som den primære tolkningsramme. Tilgangen, der har mange ligheder med multikulturalismen som teori og politisk praksis, anerkender og opmuntrer i sin angelsaksiske udformning til kulturel diversitet og selvbestemmelse, men er samtidig blevet anklaget for i en samtidshistorisk kontekst at repræsentere en form for kulturel fundamentalisme og reduktionisme, der på den ene side reducere kultur til nogle få "sikre" markører, på den anden side fastholder personer i en etnisk defineret identitet, der forhindrer eller i hvert fald begrænser udviklingen og forståelsen af mere "rodede" og komplekse identitetsformationer og erindringer.¹

Når en multikulturalistisk tilgang overføres til en førnational eller protonational kontekst følger den beskrevne problematik med over i analysen af de historiske migrations- og identitetsprocesser, mens forståelsen af andre, datidige identitetsformationer risikerer at fortone sig. Ved i stedet at applicere en tilgang inspireret af de postnationale teoridannelsers problematisering og nuancering af den multikulturelle identitetsmodel på et historisk materiale opnås i hvert fald to ting. For det første nuanceres sammenhænge mellem migration og identitetsdannelse ved at markere de relationer og processer, som har haft betydning for udviklingen af nationale identiteter. For det andet synliggøres de alternative typer af identifikation og subjektivering, som har eksisteret ved siden af og i dialog med nationaliseringsprocesserne. I denne afsluttende perspektivering af de temaer, som er behandlet i afhandlingen vil jeg vende tilbage til projektets museale oprindelse i arbejdet med udstillingen *At blive københavnere* på Københavns Museum.

Museer kan med antropologen Sharon Macdonalds ord betragtes som steder, der skaber tredimensionale fortællinger om identitet til offentligheden. Museumsinstitutionen blev i dens moderne udformning udviklet et tæt parløb med nationalstaten og kom af samme grund til at fungere som et vehikel for udviklingen og konsolideringen af nationale identiteter indenfor et afgrænset geografisk rum. Musealiseringens særlige sprog tilegnede bestemte narrativer, objekter og materielle levn national betydning og var samtidig en del af nationalstatens aktive forglemmelse af andre, parallelle eller konkurrerende narrativer. Objekter der åbenlyst rummede hybride, transkulturelle og transnationale aspekter i deres tilblivelseshistorie, udførelse og betydning blev ofte i museumsinstitutionens kontekst indskrevet i primært nationale narrativer. Også den etnografiske udstilling af andre afgrænsede kulturers og nationers materielle kulturarv, fungerede, i hvert fald delvist, som et instrument til bekræftelse af den nationale særegenhed og overlegenhed.² Trods mange forandringer og revisioner af den museale praksis på tværs af de kunst-, kulturhistoriske og etnografiske museer, gør dette oprindelige paradigme

sig fortsat gældende i den museale praksis og, ikke mindst, i offentlighedens opfattelse af museet og dets rolle i samfundet.

I sammenhæng med den omtalte teoretisering af postnational identitet og de nationale identiteters vigende betydning, kan museer være interessante steder at udforske formidlingen af og dialoger om mere flydende, postnationale, transkulturelle eller på anden vis nationsoverskridende identitetsdannelser. Netop i kraft af deres historiske, integrerede rolle i udviklingen af nationalstaten og reproduktionen af nationale identiteter. En sådan øvelse lå til grund for arbejdet med udstillingen *At blive københavnere*, hvori vi genfortolkede og udviklede vores samlinger og overordnede narrativer ved at fremhæve og materialisere migrationens varige betydning for Københavns udvikling.

Kerstin Poehls har i hendes komparative studier af migrationsudstillinger på europæiske museer påpeget migrationstemaets særlige forudsætninger for at udfordre nationens relevans og museernes samlinger og praksis. Især fordi migrationstemaet fokuserer på mobilitet nærmere end på grænser og giver et mere multifacetteret og individualiseret billede af erindringer og kulturarv i en konkret geografisk kontekst end de tværgående nationale fortællinger, der ofte kollektiverer og uniformiserer bestemte (nationale) narrativer.³ Joachim Baur har på den anden side vist, at udfordringen af de nationale narrativer ikke er et givet forhold ved 'migrationens musealisering'. Ofte kommer denne type udstillinger til i stedet at indlejre migranterne i en form for iscenesættelse af den multikulturelle nation.⁴

Forsøget på en mere multifacetteret og individualiserende tilgang til studiet af migration og identitet har været centralt placeret i afhandlingens metoder, hvis museale udgangspunkt også anes i inddragelsen af den materielle kulturarv i analyserne af de studerede migranternes identitetsprocesser og subjektiveringsprocesser.

Det gælder for eksempel Johan Zinns gave til De 32 Mænds Råd, den fint cisselerede valgurne i sølv, såvel som de varer, han handlede med; de instrumenter og møbler, som indgik i omgangskredsens sociale sammenkomster og ikke mindst, karakteriseringen af bestemte måltider, adfærdsmønstre og inventar i en protonational kontekst. I gennem studiet af Zinn og det kosmopolitiske elitære miljø i den florissante tids miljø fik vi et indblik i, hvordan kosmopolitisme og (proto-) nationale og etniske kategoriseringer og demarkationer ikke var hinandens modsætninger, men i de fleste tilfælde sameksisterede i en form for konfliktfyldt symbiose, hvori erkendelsen af Andethed og den faglige, kulturelle og økonomiske åbenhed overfor kulturel forskellighed, balanceredes gennem en styrkelse af gruppeidentiteten indadtil i familiens kreds.

Det gælder også snedkervendenes kulturelle og symbolske praksis og de genstande, som indgik i konstruktionen og repræsentationen af et fællesskab forankret i mobilitet og maskulinitet. Laugsgenstande er udbredte i mange byhistoriske og kulturhistoriske museers samlinger og skiltflytningerne og de rituelle praksisser, som genstandene er knyttet til er hyppigt beskrevet i litteraturen om håndværkets og arbejdets historie. Deres potentiale som indgang til en forståelse af laugskulturen i et transnationalt og kosmopolitisk perspektiv er dog sjældent blevet behandlet så udfoldet som her. Det har været en væsentlig pointe at vise det zünfartige fællesskabs relevans som en historisk pendant til moderne hybride og grænseoverskri-

dende fællesskaber og til diskussioner af udfordringer og muligheder i arbejdskraftens øgede bevægelighed i det 21. århundrede.

I de grisonske konditorers tilfælde er der tale om et netværk forankret i en konkret materialitet, nemlig indtagelsen af føde- og drikkevarer i et særligt semiof-fentligt rum. Historien har ofte været udfoldet i samspil med den københavnske lit-teratur- og teaterhistorie, hvor især Jacob Mini og Stephan à Portas konditorier har haft betydning som steder for mødesteder for byens forfattere og kulturperson-ligheder. Der har derimod været mindre interesse for den migrationshistorie, som ligger bag konditoriernes eksistens og udvikling.

Det nye i nærværende læsning er især afdækningen af konditoriernes trans-nationale og transregionale fundament og den måde de grisonske konditorer og de-res etableringer, medarbejdere og familier i det nittende århundrede kom til at indgå i en gensidig nationaliseringsproces, hvori schweiziskhed og danskhed etab-leredes i et kontrapunktisk forhold til hinanden. Ved at understrege konditornet-værkets regionale oprindelse og deres grundlæggende regionale eller lokale identitet i 1700-tallet har jeg synliggjort, at der netop ikke er tale om en simpel migration imellem to nationale stater, der genererer moderne transnationale relationer, men om en mere kompleks og flydende proces, hvori historiske processer på to adskilte steder og menneskelig mobilitet imellem disse geografier formede en gradvist mere etableret aftegning af danskhed og schweiziskhed.

Tilsammen leder casestudierne ikke blot til nye tolkninger af et konkret hi-storisk materiale, men viser også, hvordan en postnational analyse af migrationens materielle og immaterielle kulturarv kan bidrage til kortlægningen af processer, der indgik i skabelsen af de europæiske nationalstater. Og til en historisk perspektive-ring af de processer, der præger nationalstaternes igangværende transformation og potentielle afvikling. Det er mit håb at nærværende projekt kan inspirere til yderli-gere metodeudvikling og teoridannelse på det identitets- og migrationshistoriske område i dette lys.

Dansk resumé

Nærværende afhandling undersøger sammenhænge mellem migration og identitetsprocesser i København i perioden 1770-1830. Perioden var præget af ændringer af i diskursen og lovgivningen om forholdet mellem fremmede og indfødte, hvilket påvirkede migranternes individuelle og kollektive identitetsdannelse og tilskrivelse af identitet, såvel indefra som fra det omgivende samfund. Ikke mindst i hovedstaden, hvis befolkning var præget af en enorm sproglig og oprindelsesmæssig diversitet sidst i 1700-tallet, hvor indfødte københavnere var en klar minoritet. Siden slutningen af 1980'erne har der været en voksende interesse for såvel studiet af migrationshistorie, som studiet af de processer, der ledte til udviklingen af nationalstater og national identitet i Europa. Selvom udviklingen af de to forskningsfelter er foregået i det samme tidsrum har der imidlertid været overraskende få forsøg på at samtænke de to felter, hvilket blandt andet har medført, at den migrationshistoriske forskning har båret præg af en relativ traditionel forståelse af individuelle og kollektive migrantidentiteter, der baserer sig på en multikulturel forståelse af migrantidentiteter, hvori fælles oprindelsessted, fælles sprog og fælles kultur i særlig grad antages at knytte mennesker sammen. Dette står i modsætning til tendenser i den nutidige migrationsforskning med dens voksende interesse for at udvikle nye begreber og modeller, der indeholder en større refleksivitet og opmærksomhed på hybride, transkulturelle og kosmopolitiske fænomener, der kan bruges til at overskride multikulturalismens snævre etniske, religiøse og nationale kategorisering af kollektive migrantidentiteter. Den række af begrebsmæssige og teoretiske knopskydninger, som den moderne migrations- og globaliseringsforskning har genereret sammenfattes ofte som 'postnational', idet de indeholder en fælles interesse for at udforske relationer og selvforståelser i grupper og hos individer, som overskrider dét, sociologen Ulrich Beck har kaldt 'nationalstatens container', der hos Beck ikke kun beskriver nationalstatens politiske virkelighed, men også en metodisk nationalisme. Hermed henviser Beck til tendensen indenfor sociologisk (og til dels også historisk) forskning til primært at analysere fænomener indenfor nationalstatens rammer.

I afhandlingen har jeg inspireret af postnationale studier anvendt en tilsvarende mere reflektiv tilgang til studiet af fortidens geografisk-rumlige identiteter. I kapitel 1 har jeg kortlagt den forskning afhandlingen skriver sig op imod samt de væsentligste begreber og deres anvendelse i afhandlingen. I kapitel 2 sammenfattes omfanget og betydningen af migrationen i det tidligt moderne København på baggrund af tidligere forskning og egne studier af demografisk og statistisk materiale. Undervejs diskuteres vanskelighederne ved en sådan demografisk undersøgelse og de indbyggede risici i forhold til at essentialisere migranters identitet i nationale og etniske kategorier. I kapitel 3 gennemgås derefter udviklingen af fremmedlovgivningen og overvågningen af fremmede i perioden, ligesom jeg giver en række eksempler på forandringerne i diskursen om fremmede og indfødte. Heri gennem synliggøres det, at migranter blev udsat for et stigende pres for at definere sig selv i forhold til en ny valorisering af indfødte, men også at udviklingen af nye identitetsparadigmer foregik i en fortløbende forhandling, afgrænsning og forskydning af betydningen af f.eks. tyskhed og danskhed, der var relationelt og situationelt bestemt.

I kapitel 1-3 sættes således rammerne for de følgende kapitlers casestudier i form af undersøgelsens teoretiske og metodiske grundlag, en bestemmelse af migrationens skala og italesættelse med udgangspunkt i den eksisterende forskning og med applicering af afhandlingens reflektive metode. I kapitel 4-6 gennemføres derefter studier af tre forskellige migrationsprægede miljøer og anvendeligheden af postnationale teorier i analysen af identitetsprocesser i overgangen fra det tidligt moderne samfund til den moderne nationalstats fødsel undersøges.

I kapitel 4 anvender jeg således teorier om kosmopolitisme til at afdække samspillet mellem kosmopolitiske og etniske identiteter i den florissante tids handelsmiljø, ligesom tilgangen også synliggør samspillet mellem lokal forankring og global aktivitet. Udgangspunktet for analysen er handelsmanden Johann Ludvig Zinn og hans familie, således som de skildres igennem datteren Sophie Dorothea Zinn's erindringer, der er nedfældet i første del af 1800-tallet, men ser tilbage på hendes ungdom i København i de foregående årtier. Erindringerne giver indblik i et miljø præget af kosmopolitisme, forstået som et miljø præget af en nysgerrighed overfor Andethed, hvor kendskab til moder, sprog, danse og musik indgår i den oprindelsesmæssigt forskelligartede gruppes selskabelighed og prestigefyldte selviscenesættelse. Casen understreger imidlertid også, at kosmopolitismen har bevidsthed om kulturelle forskelle som sin forudsætning; en bevidsthed, der i Zinn-familiens tilfælde jævnligt slår over i en form for stereotypisering. I casestudiet benytter jeg mig også af netværksstudier og en analyse af ægteskabsmønstre for at fremhæve forskellige integrationsstrategier blandt handelselitens familier. Mens andre købmand i nogen grad importerer ægtefæller fra deres hjemegn er det i Zinns tilfælde tydeligt, at integrationen med den nye hjemby især sker gennem hans børns giftermål med herboende borgere, uanset deres sproglige og oprindelsesmæssige baggrund. Endelig giver casen indblik i, hvordan handelsborgerskabet sidst i 1700-tallet var udspændt mellem standssamfundets æresbegreber og en endnu ikke færdigudviklet borgerlig identitet.

I kapitel 5 anvendes afhandlingens teoretiske blik i en analyse af håndværkersvendenes og særligt snedkersvendenes transurbane og transnationale fællesskab, sådan som det udviklede sig op igennem 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet. Udgangspunktet for casestudiet er det københavnske snedkerlaugs skiltflytning i 1770 og de efterfølgende konflikter blandt snedkerne og indenfor de københavnske laug i bredere forstand,

der kulminerer med tømrerstrejken i 1794 og den store laugsreform år 1800. Denne udvikling er tidligere blevet behandlet i laugsforskningen med to dominerende positioner. Dels en ældre nationalhistorisk betragtning, der anskuede konflikterne omkring svendefællesskabernes zünf-tige praksis, som udtryk for en fremmed indflydelse på laugsvæsenet, der blev inddæmmet af laugsreformen. Dels en nyere økonomisk, strukturhistorisk betragtning, der primært forklarede konflikterne mellem svende og mestre (og staten), som en reaktion på strukturelle forandringer i håndværket, der i stigende grad gjorde det vanskeligt for svende at blive mestre og dermed nedbrød laugenes oprindelige sammenhold. Ud fra denne betragtning er optoget, de senere konflikter mellem svende og mestre i snedkerlauget og tømrerstrejken i 1794 et udtryk for det zünf-tige fællesskabs dødskamp og svendenes proletarisering.

I nærværende analyse anskues konflikterne og den repræsentative praksis i stedet som udtryk for en alternativ geografisk-rumlig identitet forankret i svendenes mobilitet. De zünf-tige svende forsvarede kollektivt deres transnationale broderskab under pres fra ikke blot strukturelle, økonomiske forandringer, men også den forandrede diskurs om fremmede og indfødte. Det videre forløb viser, hvordan splittelsen mellem mobile, ugifte svende og gifte, bofaste svende gradvist italesattes indenfor rammerne af en national diskurs og blev omformet til en splittelse mellem 'tyske' og 'danske' svende. Svendenes zünf-tige fællesskab udgrænsedes således både i kraft af strukturelle og økonomiske forandringer, men også gennem indsættelsen af interne konflikter blandt svendene i en national diskurs. Analysen perspektiveres gennem inddragelse af eksempler fra de mange trykte svendebiografer, som udkom i første halvdel af 1800-tallet og demonstrerede svendevandringernes livskraft, som en del af identiteten som svend også efter reformer og lovændringer i forhold til arbejdskraftens bevægelighed i begyndelsen af 1800-tallet. De udvalgte biografier illustrerer den relationelle identitetsdannelse og skalering af identitet, som svendenes vandring og transnationale fællesskab i sig selv skabte rum for.

I kapitel 6 drøftes endeligt de grisonske konditorer, som kom til København sidst i 1700-tallet og grundlagde en ny form for semioffentlige, kosmopolitiske, urbane rum – konditoriet – der blandt andet var et af de første offentlige etableringer, som det var respektabelt for elitens kvinder at frekventere. Kapitlet kortlægger det migrationssystem, der lå bag grisonernes virksomhedsmodel, som de fra 1600-tallet og frem til begyndelsen af 1900-tallet udbredte til over 600 europæiske og transatlantiske byer. Systemet var baseret på en vedvarende rekruttering og forbindelse til Graubünden, der i begyndelsen af 1800-tallet blev en del af den schweiziske føderation. Flere af konditorerne havde familie i Graubünden og nogle af dem vendte tilbage til området i deres otium og grundlagde lokale virksomheder for de formuer, de havde skabt i udlandet. I kapitlet undersøges selve virksomhederne nærmere, ligesom markedsføring og omtaler af etableringer bruges til at bestemme, i hvilken grad konditorernes oprindelse var en del af deres etableringers tiltrækning. Det konkluderes, at de første virksomheder ikke trak nævneværdigt på ejernes alpine oprindelse og fremmedartede udseende. De lagde i stedet vægt på, at etableringerne var målrettet et dannet publikum og i øvrigt skabt med forbillede i den franske og italienske café. Men i løbet af 1800-tallet og særligt i forlystelseszonen mellem Vesterport og Frederiksberg Have blev etableringer grundlagt af grisonske ejere i stigende grad iscenesat som ramme om møder med den Anden, bl.a. via indretningen af etableringerne som egentlige "Schweizerhytter" og med optrædender af såkaldt ambulante

sangkunstnere. Casen giver et interessant indblik i den gensidige udvikling af national identitet mellem de i stigende grad "schweiziske" ejere og ansatte i etableringerne, der trods deres varige tilværelse i København bevarede en forbindelse til hjemegnen, der i stigende grad nationaliseredes, og deres "danske" gæster.

I afhandlingens konklusion understreges det, at den valgte tilgang til studiet af migration og identitet er inspireret af et musealt blik, der knytter de studerede cases op på migrationens materielle og immaterielle kulturarv. Gennem afhandlingen er gevinsterne ved at samtænke migrations- og identitetsstudier i historisk kontekst synliggjort, ligesom inddragelsen af postnationale teoridannelser har tilføjet en frugtbar refleksivitet til studierne. Tilsammen leder casestudierne ikke blot til nye tolkninger af et konkret historisk materiale, men viser også, hvordan en postnational analyse af migrationens materielle og immaterielle kulturarv kan være med til at sætte de processer, der indgik i skabelsen af de europæiske nationalstater, i et nyt lys. Og til en historisk perspektivering af de processer, der præger nationalstaternes igangværende transformation og potentielle afvikling.

English Summary

Becoming... Migration and identities in Copenhagen 1770-1830

This dissertation explores aspect of migration and identity formation in Copenhagen between 1770 and 1830. The period was marked by significant changes in the discourse and legislation on migrants and foreigners in a way that affected migrants' individual and collective processes of identification and subjectivity. Not least in the capital of the Danish Realm, Copenhagen, wherein foreign migrants constituted as much as a third of the population and native Copenhageners were a clear minority in the late 18th century. Since the late 1980s there has been a growing interest in European migration history and in the processes leading to the creation of the European nation states and national identities. Although the historiography of European migration and national identity have seen a steady increase in recent decades studies combining insights from both migration history and identity history have been surprisingly far and few in between. As a consequence studies in early modern migration history have often been conducted with a multicultural approach to the identification and analysis of past migrant communities with an emphasis on the segregation and distinct culture of these communities. This in contrast with the development in contemporary studies of migration and globalization that focus increasingly on the development of theoretical concepts and research modes that contains an added level of reflexivity and better encompasses the hybrid, transcultural and cosmopolitical modes of identification found in (hyper-) diverse communities and particularly in the larger cities of the world. Such research with its many conceptual and theoretical buddings is often summarized under the notion of postnational studies, because of their common interest in relations and self-perceptions among groups and individuals that exceed what the sociologist Ulrich Beck calls "the container of the nation-state". Hereby he not only refers to the nation state as a political entity, but also of the tendency in sociology (and to a lesser extent history) to carry out studies and analysis within the framework of the individual nation states.

In the dissertation I have attempted to make a similar, more reflexive approach to migrant-identities operational in the study of what I call *geographic-spatial identities* in order to separate them from other aspects of identity related to for instance sex, age, education and professional career. In chapter 1 I present the research fields that the dissertation addresses and define the most important concepts and their use in the dissertation. In chapter 2 I summarize the impact and diversity of migration in 18th century Copenhagen based on the existing literature on the subject and my own supplementary studies of demography and population statistics in the period. I also discuss the methodological difficulties of carrying out such a statistical summary and address the risks of ethnic and national essentialisation that it entails. In chapter 3 I proceed to discuss the development and adjustments of the legislation and surveillance of strangers in the period and present examples of the changing discourse on foreigners and natives. The chapter makes it clear how migrants in Copenhagen experienced an increased pressure to define themselves in relation to a new valorization of natives dominating public discourse, but it also highlights how the development of new national identity paradigms happened in an ongoing negotiation, delineation and reinterpretation of the meaning of concepts like 'German' or 'Danish', that were relationally and situationally defined.

In Chapters 1 through 3 I thus create the framework for the case studies in the following chapters by establishing their conceptual and theoretical foundation, defining the scale of migration to and migrants in Copenhagen and the complex discourses surrounding their presence. In chapters 4 through 6 I proceed to apply the theoretical and methodological approach of the dissertation in studies of three environments tied to specific patterns of migration and cultural exchange. In doing this I investigate the applicability and usefulness of postnational theories in the analysis of processes of identification in the transition from Early Modern to Modern society.

In chapter 4 I use theories on cosmopolitanism to uncover the interplay between cosmopolitan and ethnic forms of identification among the individuals and families involved in late 18th century large scale commerce of which a vast majority were migrants. The approach highlights the connection between local and global networks and activities. The analysis uses the case of the migrant merchant Johann Ludvig Zinn and his family as its centre piece based on the memoirs of his daughter Sophie Dorothea Zinn, created in the early 19th century. In the memoirs Sophie looks back on her childhood and youth in Copenhagen in the 1770s to 1790s. The memoirs give access to an environment defined by a cosmopolitan outlook and cosmopolitan practices, defined by a curiosity of 'Otherness'. Here the mastering of languages as well as knowledge of the latest European fashions, dances and music form an essential part of the sociability and self-assertion within the group. The case, however, also highlights how the cosmopolitanism of the group diverse group generates a heightened awareness of cultural difference; an awareness that in private dialogues within the Zinn-family often reverts to stereotyping. In the case I also use network analysis and the analysis of marriage patterns to highlight strategies of integration among the merchant elite. While other members of the merchant elite imports spouses for their children from their place of origin, Johan Ludvig Zinn seems to prioritize developing networks in his new home town through intermarriage, but without focusing on the origin or mother tongue of his children's spouses. The case finally highlights the tension among the merchants as they navigate between the honorific culture of

the society of estates and a new bourgeois identity still in the making.

In chapter 5 I use an approach inspired by postnational studies to analyze journeymen and specifically joiner journeymen's transurban and transnational brotherhood and its transformation in Copenhagen between 1770 and 1830. An important material is found in the description of a joiner journeymen's parade in 1770 and the conflicts within the guilds of the city that culminated with the massive guild reform in 1800. The transformation of the guilds in the 18th century has been well researched in the past and two positions have hitherto prevailed. A nationalistic cultural historical position that saw the introduction of the rituals and practices of *zünften* among the journeymen in Denmark and particularly Copenhagen as a sort of cultural import from the increased number of German journeymen working and travelling through the city. According to this position the reform of the guilds in 1800 and the fast dwindling of *zünften* hereafter can be interpreted as a containment of foreign influences on the Danish craft societies. A newer structural and economical historiography focused instead on the structural reasons for the dwindling of *zünften* as decreasing possibilities for journeymen to obtain the position of master within guilds instigated a process of proletarianization of the journeymen. They started marrying and setting up separate households away from the master, which accelerated the social division between masters and journeymen. In this perspective the conflicts between state, masters and journeymen in the late 18th century could be seen as the mortal struggle of the rituals and traditions connected to the older guild system.

In the analysis I take a different view on the conflicts and the representations in the parade as an expression of an alternative spatial-geographical identity anchored in the mobility of the journeymen. Through the parades and other actions the journeymen actively promotes their transnational brotherhood in the face of both structural and economical challenges and the changing discourse on foreigners and natives materialized in the Law of Naturalization from 1776. Events within the joiner's guild in the 1780s and 1790s indicates how earlier tensions between the unmarried journeymen and the married, settled ones are gradually embedded into a national discourse and transformed into a break between 'German/foreign' and 'Danish/native' journeymen. The transurban and cosmopolitan brotherhood of the journeymen are thus showed aside not only as a result of structural and economic changes within the crafts, but also through the insertion of internal conflicts within the guild in a national discourse. The importance of migration and mobility for journeymen's identities and the vitality of the tradition of tramping appear from the large number of journeymen autobiographies that were published in the 19th century even after changes in legislation during the first decades of the century had limited the mobility of the work force. The examples drawn from selected biographies also indicate a very flexible scaling of identities as a characteristic phenomenon among the tramping journeymen.

In chapter 6 I deal with the pastry makers from Grison or Graubünden in present-day Switzerland who arrived in Copenhagen from the late 18th century and established a new kind of semi-public, cosmopolitan, urban spaces – the pastry shop – which among other things were among the first public establishment frequented by middle and upper class women. In the chapter I chart the migration system behind the business model of the Grisons, developed in Venice and from the 17th to the early 20th century expanded to more than 600 European and transatlantic cities. The system was based on cooperate

ownership and an ongoing recruitment from and connection to villages in Graubünden, which in 1803 became part of the Swiss Confederation. Several of the pastry makers in Copenhagen had families in Graubünden and some retired to the region and invested the money they did earn abroad in factories and villas in the home region.

In the chapter the shops themselves are investigated, particularly as social spaces, and the applications of their founders as well as promotion material and descriptions of the interior of the cafés are used to analyze to what extent the origin of their owners were used to promote them to the public. In the early decades this was not the case. The establishments did not promote themselves through the alpine origin of their owners and products, but instead highlighted the fact that they targeted a civilized customer base and were inspired by French and Italian coffee shops in their design and menus. However, during the 19th century – particularly in the entertainment zone west of the city – Grison establishments were founded that staged them as scenes for meetings with the cultural ‘Other’. They were build and decorated as ‘Swiss cabins’ and presented concerts with itinerant singers and musicians from the Alpine region. Or at least itinerant singers and musicians performing as being from that same region. The case offers interesting new insight into the intertwined development of national identities of increasingly ‘Swiss’ owners and employees of the establishments, who despite their long lasting presence in Copenhagen maintained strong ties to the home region that were increasingly nationalized, and their increasingly ‘Danish’ guests.

The conclusion of the dissertation summarizes its main results and emphasizes that the thesis is inspired by a museological glance with a particular interest in the material and immaterial cultural heritage of migration. Through the dissertation the benefits of a joint perspective of a migration and identity studies in a historical context has been highlighted and the inclusion of perspectives from the postnational theory complex have added a valuable reflexivity to the studies. In their totality the studies carried out in the dissertation not only offers new interpretations of specific historical material, but also demonstrates how a postnational analysis of the material and immaterial heritage of migration can shed new light on the processes leading to the formation of European nation states. And to reframe our thinking about the current transformation and potential dismantling of nation states as we have known them in the past.

Tak

Der er mange mennesker og institutioner, der har bidraget til dette projekts virkeliggørelse. Dem vil jeg gerne takke:

... Københavns Museum, Roskilde Universitet og Kulturstyrelsen for at have finansieret projektet og for at have prioriteret forskningen i migrationshistorien.

... Jette Sandahl for at have støttet og fremhjulpet projektet fra sin allertidligste fase, og for at have fået den oprindelig idé til udstillingen, der endte som *At blive Københavner*.

... min hovedvejleder fra Center for Kultur og Identitet ved Roskilde Universitet, Karin Lützen, for hendes altid skarpe kommentarer og faglige sparring.

... Ulrik Langen, Camilla Mordhorst, Mette Tapdrup Mortensen, Maja Rudloff og Mikkel Thelle for gode drøftelser og kritiske læsninger undervejs.

... Lars K. Christensen og Mona Rasmussen, Nationalmuseet; Jan E. Janssen; Caroline Rosenberg, Sølyst for hjælp med illustrationer.

... mine kollegaer på Københavns Museums for assistance med billeder og genstandsfotos, moralsk opbakning og tålmodighed med mit mentale og fysiske fravær i forbindelse med arbejdet med afhandlingen.

... forskere og ph.d.-kollegaer ved CUID, Roskilde Universitet.

... medarbejdere ved Frederiksberg Stadsarkiv, Københavns Stadsarkiv, Rigsarkivet, Stadtarchiv Graubünden, Roskilde Universitetsbibliotek og Det kongelige Bibliotek for hjælp med fremskaffelse af arkivalier og litteratur.

... alle andre der undervejs har ydet kritik og bidraget med gode råd og stimulerende samtaler ved fremlæggelser af projektet i ind- og udland, særligt Kylie Message, Mary Hutchison, Philipp Schorch, Chris Whitehead, Rhiannon Mason, Finn-Einar Eliassen, Garbi Schmidt, Richard Jenkins, Laura Maria Schütze, Søren Bitsch Christensen, Vanessa Harding og Anne Winter.

... Pia Parby og Bruno Ingemann for helt uvurderlig hjælp med layout og korrekturlæsning.

... Kristina, Selma og Jonathan for jeres kærlighed og tålmodighed og for at være dem, I er.

Noter

Noter til Indledning side 1-7:

¹ Om udstillingen, dens reception og migrationstemaets museumsforandrende potentiale; se Parby 2015. Udstillingen er også blevet behandlet i religionshistorisk og museologisk perspektiv i Schütze 2014.

² Charles Tilly konstaterer således, at meget få europæiske stater kan betragtes som regulære nationalstater. De fleste stater regerer over flere, kulturelt forskelligartede regioner, og kun i et fåtal af dem deler befolkningen en stærk sproglig, religiøse eller symbolsk identitet. Tilly 1992, s. 3.

³ Anderson 1983.

⁴ McCrone 1998, s. 86: "If states were not actually 'nations' too, then they could be imagined as such either now or in the future. So successful has this alignment between state and nation been that it is part of our common-sense, taken-for-granted political and cultural world. Does it matter that we align state and nation? – most certainly, because it gives a fundamental legitimacy to the modern state without which it could not function."

⁵ Ilsøe 1991.

⁶ Se nærmere i afhandlingens kapitel 1.

⁷ Se Henningsen 1994; Mendonca 2010.

⁸ Hovedværket ift. denne forståelse af offentlighedsformernes udvikling er fortsat Habermas 1962.

⁹ Vedrørende duellernes historie, se Pedersen 2003. Vedr. håndværkerlaugenes ritualiserede fællesskaber, se afhandlingens kapitel 5.

¹⁰ Reference fra kapitel 1.

¹¹ For den seneste fremstilling af denne bevægelse, se Glenthøj 2014, s.115ff.

¹² Forskningsfeltet vedr. national identitet gennemgås nærmere i kapitel 1.

¹³ Kearney 1995; Gupta/Ferguson 1997.

¹⁴ Macdonald 2003, s. 1-2 og 2013, s. 167. Blandt de mest indflydelsesrige teoretiseringer af denne udvikling kan nævnes Bauman 1992, 2000 og 2001, Beck 1998, Beck/Beck-Gernsheim 2002, Beck/Giddens/Lash 1994 samt Giddens 1990 og 1991.

¹⁵ I modsætning til identiteter knyttet til f.eks. køn, alder eller arbejde, som strengt taget ikke forholder sig til geografi. Om byen som udklækningssted for postnationale identiteter, se bl.a. Sassen 2001; Vertovec 1999 og 2007; Kofoed/Simonsen 2010, s.26-35 og 203-229 samt Kofoed/Simonsen 2012.

¹⁶ Se bl.a. Smith 1995; Beck 1998; Held et al. 1999; Scott 1997.

¹⁷ Stolcke 1995, s.2: "a rhetoric of inclusion and exclusion that emphasizes the distinctiveness of cultural identity, traditions, and heritage among groups and assumes the closure of this culture by territory."

¹⁸ Anthony Giddens har om nationalstaten skrevet, at den er en "bordered power-container (...) the pre-eminent power-container of the modern era" Giddens 1987, s. 116, 120. Ulrich Beck og en række andre sociologer har siden slutningen af 1990erne hævdet, at denne forståelse af nationalstaten både i teori og praksis er blevet mere og mere problematisk og ikke længere kan forklare den nye verdensordens kompleksitet, Beck 2002a.

¹⁹ Se Smith 1991, kapitel 1-4; Feldbæk 1991-92 samt Jensen 1992, s. 76f.

²⁰ Se bl.a. Claus Bjørn 1993, s. 140-42 og s. 185-212. samt Mortensen 1994, s. 108-09 og 122f.

²¹ Se forskningsgennemgang i afhandlingens kapitel 1.

Noter til kapitel 1 side 9-36

- ¹ Se Nystrøm 1910-13, bd. 1, s. 42-95 samt Davidsen 1910, s. 65-68.
- ² Politivennen, 1802, nr. 213, s. 3405-6.
- ³ Seidelin gengiver Prices indlæg i Politivennen, 1802, nr. 217, s. 3469.
- ⁴ Politivennen, 1802, nr. 217, s. 3469-71.
- ⁵ Fremvæksten af en borgerlig offentlighed er i en dansk sammenhæng bl.a. gennemgået i Seip 1958, Jensen/Møller/Nielsen og Stigel 1984, s. 219-39 og Feldbæk 1990a, s. 211-13 samt s. 327-337. Dens konkrete udtryk i form af en øget mængde af offentlige tidsskrifter og aviser kan følges i Søllinge og Thomsen 1988-91, bd. 1. Selve teorien om forskellige offentlighedsformer og deres afløsning af hinanden skyldes den tyske sociolog og historiker Jürgen Habermas, se Habermas 1962.
- ⁶ Søndergaard 2008, Andersen 2013.
- ⁷ Horstbøll 1990, Lyngby 2001, særligt kapitel 1.
- ⁸ Lützen 1998, Søndergaard 2008, Andersen 2013.
- ⁹ Se Lyngby 2001, Damsholt 2000.
- ¹⁰ Jensen 1992, s. 344ff.
- ¹¹ Damsholt 2000, s. 119-20. Damsholt og Jensen stiller sig kritiske over for Ole Feldbæks fremstilling af udviklingen af en egentlig nationalfølelse i perioden. Begge argumenterer for, at Feldbæk overdriver nationalfølelsens politiske dimensioner og undervurderer, i hvilken udstrækning den kunne omfattes inden for det patriotiske fædrelandsbegreb. Historikeren Julie Engelhardt har i tråd hermed advaret imod at læse nationaliseringsprocessen som en idéhistorisk set teleologisk fremadskridende proces, se Engelhardt 2001, s. 41.
- ¹² Feldbæk 1990a, s. 328. Se også Feldbæk 1984 og 1991.
- ¹³ Jensen 1992, Damsholt 2000, især s. 117ff.
- ¹⁴ Damsholt 2000, s. 123.
- ¹⁵ Hroch 1996
- ¹⁶ Leersen 2005
- ¹⁷ Om fremmedrettens udvikling i Danmark, se Dübeck 1987, passim.
- ¹⁸ Danskeren, 1848, nr. 8, s. 115 og s. 120ff.
- ¹⁹ Tidsskriftet Nord og Syd, 1848, nr. 2, s. 224f.
- ²⁰ Jones/Krzyzanowski 2008, s. 43-44.
- ²¹ Ibid., p. 50
- ²² Whitehead et al. 2012, s. 13.
- ²³ Hall 1993, s. 222, 226. Thomas Hylland Eriksen konstaterer ligeledes, at identitet er noget, som konstant skabes og tilskrives, se Hylland Eriksen 1996, s. 52-3.
- ²⁴ Tilskrivelse og selvtilskrivelse er centralt i de fleste teorier om identitet og etnicitet. For en oversigt over denne forskning, se Berger/Lorenz 2008b. Vedrørende tilskrivelse og selvtilskrivelse, se Eriksen 1993a og b samt Barth 1969, især s. 13f: "A categorical ascription is an ethnic ascription when it classifies a person in terms of his basic, most general identity, presumptively

determined by his origin and background. To the extent that actors use ethnic identities to categorize themselves and others for purposes of interaction, they form ethnic groups in this organizational sense. It is important to recognize that although ethnic categories take cultural differences into account, we can assume no simple one-to-one relationship between ethnic units and cultural similarities and differences.”

²⁵ Om konstruktionen og rekonstruktionen af etnisk tilhørsforhold, se Barth 1969, Jenkins 2001 og 2008, Nagel 1994, Eriksen 1993a.

²⁶ Hylland Eriksen 2001, s. 63.

²⁷ Althusser 1971, s. 163.

²⁸ Butler 1993, s. 2.

²⁹ Butler 1990, s. 24-5.

³⁰ Weedon 2004, s. 7.

³¹ Lyngby 2001.

³² Se Engelhardt 2001, Damsholt 2001.

³³ Se især Giddens 1991, Taylor 1989 og Kosseleck 2004 (1979)

³⁴ Burckhardt 1860, Greenblatt 1980.

³⁵ Marshall 2002.

³⁶ Jensen 2008, s. 94.

³⁷ Ibid.

³⁸ DBL, bd. 13, s. 287.

³⁹ Om byen som udklækningssted for postnationale identiteter, se bl.a. Sassen 2001; Vertovec 1999 og 2007; Kofoed/Simonsen 2010, s.26-35 og 203-229 samt Kofoed/Simonsen 2012.

⁴⁰ Sennett 2005, s. 109-10.

⁴¹ Ibid., s. 110.

⁴² Fx Simmel 1908, Park 1952, Lofland 1973.

⁴³ Se bl.a. Castells 1976.

⁴⁴ Vertovec 2007 og 2010.

⁴⁵ Om byen som ramme for skalering af rum og identiteter, se bl.a. Glick Schiller/Çağlar 2008 og 2011a og b; Kofoed/Simonsen 2010 og 2012

⁴⁶ Af den indiske antropolog Arjun Appadurai sammenfattet under begrebet *scapes*. Appadurai arbejder med fem dimensioner, inden for hvilke den globale udveksling og afkodning af idéer og information foregår, nemlig ethnoscape, technoscape, financescape, mediascape og ideoscape, se Appadurai 1996.

⁴⁷ Appadurai 1996, 2002.

⁴⁸ Werbner 1997.

⁴⁹ Der findes en omfattende teoretisk-metodisk litteratur om denne tilgang til studiet af identitet og migration. Hovedværker er fortsat Glick Schiller/Basch/Blanc 1992 og 1994 og Peter Kivisto har i 2001 opsummeret den bølge af transnationale studier, som disse værker afstedkom i 1990'erne, jf.

Kivisto 2001. En opdateret forskningsgennemgang, der samtidig udpeger nye veje i den transnationale tilgang til studiet af migration findes i Amelina/Faist 2012.

⁵⁰ Et begreb, der er udviklet delvis i modsætning til transnationalisme og understreger geografiske grænser gennemtrængelighed og de nationale fællesskabers konstruktivistiske baggrund. En af de væsentligste fortalere for anvendelsen af dette begreb i historiske studier af migration er historikeren Dirk Hoerder. Jf. Hoerder 2005a, 2005b, 2009 og 2012a og 2012b.

⁵¹ Diskussionen om multikulturalismen som analytisk tilgang er omfattende. Et af de mere velreflekterede forsvar for tilgangen findes i Modood 2007, mens den her gengivne kritik af multikulturalismen findes hos bl.a. Dahinden 2012.

⁵² Lucassen/Lucassen 1997, Noiriël 1988, Hoerder 2005, Moch 1992, Hoerder/Moch 1996, Clark/Souden 1987, Roche 2003.

⁵³ Lucassen 1987.

⁵⁴ Om omfanget af den historiske migration på europæisk og globalt plan, se bl.a. De Vries 1987 og Lucassen/Lucassen 2009.

⁵⁵ Lucassen/Lucassen 2011, s. 304. Der er selvfølgelig en helt række forbehold ved den slags samlinger af data, der mange steder i udgangspunktet bygger på et ret skrøbeligt kildemateriale og estimater. Lucassen-brødrene vil i øvrigt i fremtiden forsøge at inkludere estimater af midlertidige migranter som håndværkssvende og tjenestefolk, hvilket som jeg diskuterer i næste kapitel kan være endnu vanskeligere at vurdere.

⁵⁶ De Vries 1984, især s. 200ff

⁵⁷ De Vries 1984, s. 175-98; Moch 2003, s. 44-46.

⁵⁸ Hochstadt 1983, Moch 2003, s. 44.

⁵⁹ Fx Bell 2008. En oversigt over denne forskning findes i De Munck/Winter 2012, s. 2.

⁶⁰ De Munck/Winter 2012, s. 2f. Tendensen findes også i studier af den københavnske indvandring, se nedenfor.

⁶¹ Se fx Coy 2008 og Roche 2000.

⁶² Om ønskede og uønskede migranter, se bl.a. Boes 2007.

⁶³ De Munck/Winter 2012, s. 16 samt Prak 1997.

⁶⁴ Brubaker 1998, s. 42.

⁶⁵ Sonkajärvi 2012.

⁶⁶ Niggermann 2012.

⁶⁷ De Munck/Winter 2012, s. 21. Se også Prak 1997 og Herzog 2003.

⁶⁸ Lester 2006; Bridge/Fedorowich 2004 samt Fedorowich/Thompson 2013.

⁶⁹ Bridge/Fedorowich 2004.

⁷⁰ Ward 2007, s. 219.

⁷¹ Constantine 2013, s. 16.

⁷² En oversigt over denne forskning findes i Fedorowich/Thompson 2013.

⁷³ Caterall/Campbell 2012 og Caterall 2002.

- ⁷⁴ Catterall 2007. Se også Brunelle 2003.
- ⁷⁵ Se nærmere herom i kapitel 2.
- ⁷⁶ Catterall 2007, s. 109-10.
- ⁷⁷ Ibid, passim. I nyere studier af det tidligt moderne bysamfund er denne erkendelse og dens fokus på aktørperspektivet efterhånden trængt igennem. I en dansk kontekst har bl.a. Ulrik Langen i sine studier af de franske emigranter og republikanske udsendinge i København lagt vægt på, at det føromoderne bysamfunds sociale og etniske gruppedannelser bedst forstås i et sådant refleksivt lys. Se især Langen 2009.
- ⁷⁸ Bregnsbo/Jensen 2004.
- ⁷⁹ Kjeldstadli, red. 2003; Østergaard 2007, Boguslaw 2012.
- ⁸⁰ Kjeldstadli 2003.
- ⁸¹ Se f.eks. Olsen 1932.
- ⁸² Willerslev 1981a og 1981b, Willerslev 1983.
- ⁸³ Vedr. den svenske indvandring, se Zip Zane 1999 og 2000; Willerslev 1981 og 1983 samt Nordquist 2011. Vedr. de russiske jøder, Blüdnikow 1986 og især Thing 2008.
- ⁸⁴ Politiets Registerblade er under tilgængeliggørelse på <http://www.politietsregisterblade.dk/> og findes bevaret for perioden 1890-1923. Politiets registre over indvandrere findes i "Beretninger til justitsministeren om Københavns Politi", der publiceredes fra 1. juli 1875 og frem.
- ⁸⁵ Udvandringen til Amerika og dens årsager er gennemgået i Hvidt 1971. Gunnar Kjær har skrevet om udvandringen til Argentina i Kjær 1991.
- ⁸⁶ Snell 1999, særligt s. 227-269.
- ⁸⁷ Snell 1999, s. 245.
- ⁸⁸ Snell 1999, s. 246f
- ⁸⁹ Snell 1999, især s. 29ff og s. 122ff.
- ⁹⁰ En kritisk oversigt findes i Gabaccia 1998.
- ⁹¹ I en københavnsk sammenhæng findes den jødiske befolknings vilkår skildret hos bl.a. Salomon/Fischer 1914, s. 30-2.
- ⁹² Morawska 1990, s. 218.
- ⁹³ Clausen 1944-46.
- ⁹⁴ Winge 1987, 1991a, 1991b samt 1992.
- ⁹⁵ Snell 1999.
- ⁹⁶ Bedst hos Lausten 2002, s. 25f samt Blüdnikow/Jørgensen 1984. Se også Blüdnikow 1987 om behandlingen af fattige og illegalt indvandrede jøder indtil 1814.
- ⁹⁷ Waaben 2000 samt Olsen 1987.
- ⁹⁸ Tilly 1978, s. 49-53.
- ⁹⁹ Tilly 1978, s. 53-4.
- ¹⁰⁰ Se bl.a. Lesger/Lucassen/Schrover 2002.
- ¹⁰¹ Lesger/Lucassen/Schrover 2002, s. 31.

¹⁰² Lesger/Lucassen/Schrover 2002. De tre forfattere viser bl.a., hvordan denne opdeling giver mening i forhold til observationer af den tyske migration til henholdsvis Rotterdam og Utrecht fra 1850 til 1880. I Utrecht, der var en provinsby inde i landet, samler de tyske indvandrere sig inden for bestemte erhverv i et klassisk kædemigrationsmønster, hvor størstedelen af immigranterne kommer fra samme regioner i Tyskland og opholder sig i byen igennem en længere årrække, mens der i havne- og industribyen Rotterdam er et langt mere broget billede, både når det gælder oprindelsessted, opholdets varighed og migranternes beskæftigelse. I sidstnævnte by kan en stor del af de tyske migranter karakteriseres som ikke-organiserede netværksmigranter, der trækker på viden om den generelle mulighedsstruktur frem for på personlige netværk. I øvrigt fordeler de sig meget forskelligt i forhold til migrationens geografiske udstrækning og varighed. Se også Schrover 2000.

¹⁰³ Fæstesystemet ift. den svenske indvandring til København i 1800-tallet rummede både elementer af institutionaliseret netværksmigration og traditionel kædemigration, se Willerslev 1981a, 1981b og 1983. Om hvervningen af soldater, se Skjold Petersen 2001 og 2002. Om håndværkersvendenes migrationssystemer, se afhandlingens kapitel 5.

¹⁰⁴ Lesger/Lucassen/Schrover 2002, s. 31-2.

¹⁰⁵ Se Lucassen 1987. En opsummering af Lucassens arbejde og andre sæsonbetonede former for arbejdsmigration i det tidligt moderne Europa findes i Sassen 2001, s. 21-31.

¹⁰⁶ Inden for migrationshistorien har der igennem de senere år været en særlig interesse for dette emne. Se Hoerder 1997.

¹⁰⁷ Salmonsens, bd. XVII, s. 681.

¹⁰⁸ Henningsen/Langen 2010, s. 153-54.

¹⁰⁹ Se Wessel Hansen 2014, kapitel 1.

¹¹⁰ Barth 1969, s. 10-11.

¹¹¹ Hobsbawm/Ranger 1983.

¹¹² Stoklund 1999.

¹¹³ Renan 1882.

¹¹⁴ Connerton 2009, s. 50.

¹¹⁵ Smith 1991, s. 14.

¹¹⁶ Anderson 1983 (rev. udgave 1991), s. 5-7.

¹¹⁷ Smith 1999 (1986), s. 131-4.

¹¹⁸ Diskussionen om, hvornår dette indtræffer, er centralt placeret i den nyere nationalismeforskning. Se Connor 1990 samt Smith 2002.

¹¹⁹ En sammenfatning findes i Glenthøj 2012, s. 20ff – supplér med Leersen (se nedenfor).

¹²⁰ Glick Schiller/Basch/Blanc 1994.

¹²¹ Se også Ewa Morawskas definition: "a combination of civic-political memberships, economic involvements, social networks, and cultural identities that links people and institutions in two or more nation states in diverse, multi-layered patterns." Morawska 2003, s. 175-6.

¹²² Werner/Zimmermann 2006.

¹²³ Werner/Zimmermann, 2006, s. 36-7, samt Langen 2009, s. 252. Werner og Zimmermann foretrækker i stedet at bruge begrebet 'histoire croisée' – *krydset historie* – om studier af relationer på tværs af tid og rum. Betegnelsen er beslægtet med transnationalismen, men skaber i højere grad end denne mulighed for, at det ikke kun er nationale grænser, der krydses, men også mentale, kulturelle, sociale. Der lægges også større vægt på historiske problemfelters og forskningsobjekters historiske foranderlighed og større refleksivitet hos den enkelte historiker.

¹²⁴ Ribeiro 2005.

¹²⁵ Kant 1795.

¹²⁶ Levinas 1998, s. 84 og 100-1.

¹²⁷ Se Beck 2002, s. 17: "Cosmopolitanization means internal globalization, globalization from within the national societies. This transforms everyday consciousness and identities significantly."

¹²⁸ Beck 2000, s. 65; Beck 2006, s. 101.

¹²⁹ Held 2006.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Delanty 2006, s. 26.

¹³² Se også Werbner 2006. Werbner bruger begrebet 'vernacular cosmopolitanism' til at beskrive og analysere den lokalt forankrede kosmopolitisme i et postkolonialt lys.

¹³³ Delanty 2009. Se også Appiah 2005.

Noter til Kapitel 2 side 37-70:

¹ Callisen 1807-9, I, s. 508-9.

² Om branden 1795 og efterfølgende omlægning af brandsikrende foranstaltninger, se:

³ Københavns Historie, bd. 3, s. 264. Samtidigt stik af C. G. Fritsch. Københavns Museum. De 85 huse var beregnet på de mere velstillede næringsdrivende. Men manglen på kloakering gjorde forholdene ret uhumske. For de mindre bemidlede rejstes boliger andre steder, bl.a. i Filosofgangen + to blokskibe ved Tolboden. Ibid., s. 265.

⁴ Se nærmere i Erichsen 1972.

⁵ Baseret på de relevante opslag i DBL og Weilbachs kunstleksikon.

⁶ FT 1787, Købmager Kvarter.

⁷ Se Københavns Historie 1981, bd. 3, s. 148-50.

⁸ En levende skildring af dette fænomen findes i Henningsen/Langen 2008, s. 80-120.

⁹ Om disse, se Bruun 1903, III, s. 719f.

¹⁰ Københavns historie 1981, bd. 3, s. 64. Grundstensnedlæggelsen fandt sted i 1733, men forud var gået nogle år med nedrivning af det gamle slot samt pilotering og tilhugning af sten til fundamenterne.

¹¹ Hvidt/Ellehøj/Norn 1975, bd. 1, s. 183.

¹² Ibid., s. 199.

¹³ Mnemosyne III, s. LXV, brev af 25.8.1735, gengivet i Hvidt/Ellehøj/Norn 1975, I, s. 223.

¹⁴ RA, SBK, bil. t. bygningsrgsk. 1736 (229) resol. 10.2. Det bestemmes, at de to indkaldte svende, Girardo og France, skal have 100 RD i rejsepenge.

¹⁵ Se Venborg Pedersen 2013, særligt s. 78-96.

¹⁶ Correspondenten 8. juli 1729. Opslaget er genoptrykt i Noldus 2014, s. 17.

¹⁷ Noldus 2014, s. 52.

¹⁸ Se Langen 2008, s. 31-34 samt ibid., kapitel 5, passim.

¹⁹ Langen 2008, s. 33.

²⁰ Bruun II, s. 676f

²¹ Først og fremmest nederlænderen Hendrick Rüse, der kom til København i 1661 og stod for færdiggørelsen af Kastellet, men også fik indflydelse på byens byplan. Desuden kan bl.a. nævnes brødrene Godtfried og Georg Hoffmann og den svenske ingeniørofficer Carl Heinrich von Osten. En udmærket fremstilling af Rüses historie findes i Dahl 2012.

²² Hansen 2005, s. 402-8.

²³ DBL XI, s. 136-7 og Wiene 2013. Marmillod vendte tilbage til Frankrig i 1775, da hans ansættelse ikke blev forlænget, og blev vej- og broinspektør i Grenoble, hvor han døde i 1786.

²⁴ Se f.eks. Christensen 1996, s. 267-296 og Oxenbøll 1983. Migrationshistorikeren Bent Østergaard vurderer, at ca. halvdelen af de 2.000 arbejdere ved manufakturterne i 1742 var udenlandske, men det fremgår ikke klart, hvor han har dette tal fra. Østergaard 2007, s. 159.

²⁵ Bruun 1887-1901, III, s. 517-8.

²⁶ Bruun 1887-1901, III, s. 518.

²⁷ Nicolai Eigtveds tegninger af opstalt og grundplan findes gengivet i Meyer 1999, s. 180-81. Salen, der havde rummet synagogen, blev senere opkøbt af Christian Elling og brugt som teater- og koncertsal. Elling 1945, s. 12-13

²⁸ Meyer 1999, s. 182

²⁹ Noldus 2014, s. 52

³⁰ Glenthøj 2012, s. 86-7. Om Hamborg, se også: Frandsen 1996, s. 63-6.

³¹ Eliassen 2009, s. 78.

³² Bregnsbo 2009, s. 27f.

³³ Frandsen 1990, s. 177ff.

³⁴ I Otto Brandt og Wilhelm Klüwers standardværk om Schleswig-Holstens historie udtrykt som "die Hoffnung auf Deutschland", jvf. Brandt/Klüwer 1925.

³⁵ Paulsen 1936.

³⁶ Brev fra Chr. Reventlow i *Quellen und Forschungen* 1915, s. 65ff.

³⁷ Schleiden 1890, s. 85f.

³⁸ Hanssen 1910, s. 73

³⁹ Bjørn 2001, s. 16.

⁴⁰ Bjørn 2001, s. 16-7.

⁴¹ Bjørn 2001, s. 17, Troels Fink 1946, s. 287ff.

⁴² Se Bjørn 2001, s. 18 samt Bjørn 1998, s. 251ff.

⁴³ De ca. 50.000 indbyggere er Aksel Lassens skøn for befolkningstallet i 1711, mens f.eks. Marcus Rubin tidligere har sat befolkningens størrelse i år 1700 til 62.000. Lassen argumenter dog overbevisende for sin lavere vurdering. Se Lassen 1965, s. 65-7. De væsentligste bidrag til diskussionen vedr. Københavns befolkningstal i tiden før folketællingerne er: Rubin 1881, Fridericia 1889-90, Lassen 1965, s. 27ff samt s. 65ff og Thestrup 1971, s. 14-21.

⁴⁴ Byen havde ved folketællingen i 1801 en befolkning på 100.975 personer. Stockholm havde til sammenligning kun ca. 76.000 indbyggere.

⁴⁵ Ring 1992, s. 237.

⁴⁶ Ifølge Franklin Kopitzsch var befolkningen i Hamborg mellem 1787 og 1794 ca. 130.000 – et tal, som ved den første folketælling i 1811 var faldet til 106.000 indbyggere. Kopitzsch 1981, s. 182.

⁴⁷ *Befolkningen i Stockholm* 2005.

⁴⁸ Strange Petersen 2012.

⁴⁹ Bitsch Christensen 2005, s. 14-16.

⁵⁰ Altona var rigets næststørste by i år 1700 med en befolkning på 14.000, og Aalborg den største i det danske kongerige med godt 4.000 indbyggere. I løbet af 1700-tallet blev Aalborg overhalet af Odense, mens Altona konkurrerede med den norske by Bergen om at være rigets næststørste. Bergen havde i 1769 næsten 19.000 indbyggere og ved folketællingen i 1801 godt 24.000. Altona havde i 1769 18.000 indbyggere og i 1803 godt 23.000.

- ⁵¹ de Vries 1984, s. 196-97. En interessant diskussion af overdødelighedens årsager og udbredelse, findes i Sharlin 1978 og 1981 og van der Woude 1982.
- ⁵² Fyens Stift alm. Avis, 7. januar 1783.
- ⁵³ Gengivet i Lassen 1965, s. 245.
- ⁵⁴ Se Lassen 1965, s. 247 og Thestrup 1971, s. 22. Lassen mener, at tallet afspejler befolkningstallet før branden, hvorimod Thestrup understreger, at befolkningstallet afspejler den tilbageværende befolkning efter branden. 436 familier, der var blevet hjemløse efter branden, var på tidspunktet for tællingen sendt ud af byen for at blive huset i andre byer. Det samme gjaldt 484 fattige, der stammede fra andre egne af riget, der blev sendt tilbage til deres fødested. Se Grove 1906, s. 25.
- ⁵⁵ Lassen 1965, s. 247-8. Det forholdsvis præcise tal for fødselsoverskuddet er baseret på Trinitatis' kirkebøgers tal for fødsler og døde, opskrevet til at gælde hele byen, og det er således forbundet med større usikkerhed, end angivelsen umiddelbart viser. Vedr. mængden af indvandrere og andre vanskeligheder ved beregningen af Københavns befolkning i 1700-tallet, se også Thestrup 1971, s. 14ff.
- ⁵⁶ Lassen 1965, s. 248. Den lidt pudsige formulering vedr. byens demografiske 'krav' refererer naturligvis ikke til København som en egentlig aktør, men til de demografiske data. Hvis de registrerede befolkningstal, døds- og fødselstal skal stemme, må en indvandring i denne størrelsesorden ind i ligningen.
- ⁵⁷ Rubin 1892, s. 114.
- ⁵⁸ Rubin 1892, s. 14. Rubin beregner i øvrigt overdødeligheden 1807-14 til ca. 5.000 personer. Derefter synes fødselstallet generelt at have oversteget mortaliteten med undtagelse af koleraåret 1853, hvorunder 4.742 indbyggere døde. Ibid., s. 623ff.
- ⁵⁹ Johansen 1941, s. 40. Det officielle tal var 129.700, men pga. krigen vurderer Kjeld Johansen, at tallet er ca. 4.000 for lavt i forhold til det reelle indbyggertal.
- ⁶⁰ Meerman 1804, s. 40-1.
- ⁶¹ Om jødernes tidlige københavnerhistorie, se Salomon 1914 samt Katz 1981.
- ⁶² KD, III, s. 590-91, nr. 949.
- ⁶³ Kgl. Reskript af 16. december 1684, citeret efter Salomon 1914, s. 30. Der må dog godt afsynges salmer og bedes morgen- og aftenbøn.
- ⁶⁴ Forordning af 11. april 1685: Privilegier for alle Fremmede af den evangeliske og reformerede Religion, som sig her i Rigerne boesætte ville, §1.
- ⁶⁵ Ibid., § 2 og 3.
- ⁶⁶ Lausten 2000, s. 116
- ⁶⁷ Nathanson 1860, s. 35-6.
- ⁶⁸ Hartvig 1951, s. 198.
- ⁶⁹ Nathanson 1860, s. 198
- ⁷⁰ Smlg Blüdnikow 1987. Et studie i jødernes bosættelsesmønstre i 1787 og 1801 findes i Parby 2008.
- ⁷¹ Beregningen er baseret på oplysninger i Clément 1870 og Mourier 1816, s. 341.
- ⁷² Clausen 1944-46.

⁷³ Clausen 1944-46, s. 338.

⁷⁴ I begyndelsen af 1800-tallet estimeres den tysksprogede del af menigheden at omfatte 600 personer, den fransksprogede del 200 personer, mens den nederlandske andel efterhånden smeltede sammen med den tyske menighed. Meerman 1804, s. 76.

⁷⁵ Waaben 2000.

⁷⁶ Olsen 1987, Waaben 2000 samt Waaben 1964.

⁷⁷ Olsen 1987, s. 110.

⁷⁸ Waaben 1964.

⁷⁹ FT 1801, SAV, matr. 310.

⁸⁰ McCloy 1961, s. 52-3.

⁸¹ Kornerup 1973, s. 9. Manuskriptet er vist nok nedfældet i Kornerups sidste leveår (død 1886).

⁸² Omtalt i Henningsen/Langen 2012, s. 123. Partikulære dokumenter 1738-89, I. Sager vedr. tiggere 1738-89: Brev fra Københavns Politi- og Skifteret til Københavns Magistrat, 9. marts 1785, KSA.

⁸³ Gude 1918, s. 147

⁸⁴ Adresseavisen 23.11 og 27.11 1795.

⁸⁵ Waaben 2000, s. 28.

⁸⁶ Smlg. Van Lottum/Brock 2014.

⁸⁷ Andersen 1982. Forordningens fulde tekst er gengivet her.

⁸⁸ Jansen 2000.

⁸⁹ Skrivelse fra politimester Hagen til Danske Kancelli, se Jansen 2000, s. 39.

⁹⁰ Olsen 1977, s. 106f. Winge 1991a, s. 92.

⁹¹ Se bl.a. Bobé 1925, s. 53-67.

⁹² Skjold Petersen 2001, s. 174 samt note 10.

⁹³ Janssen/Thorud 2000, s. 68 og 72.

⁹⁴ Willerslev 1981a. usikkerheden gentages i den internationale litteratur, jf. De Vries 1984, s. 200f.

⁹⁵ Mackeprang 1911, se nærmere om disse i kapitel 5.

⁹⁶ DBL, XI, s. 136-7 samt IV, s. 287-92.

⁹⁷ Op gennem 1700-tallet blev et voksende antal københavnske borgerskaber uddelt uden om lavssystemet gennem tildeling af kongelige privilegier f.eks. til handel med kolonivarer, oprettelsen af manufakturer mv. Kongeligt privilegerede borgere blev dog også indsværget for øvrigheden og optræder i protokollerne på lige fod med andre borgerskabstagere.

⁹⁸ Hochstadt 1983, s. 202-203. F.eks. var halvdelen af borgerne, der tegnede borgerskabsbrev i Frankfurt år 1700, migranter mod to tredjedele af den øvrige befolkning. Steve Hochstadt har estimeret tyske borgeres mobilitet mellem .02 og .08 og alle byboeres mobilitet til en årlig rate på .10 eller mere. Dvs. at mere end 10 % af befolkningen hvert år blev udskiftet gennem migration.

⁹⁹ 39 % af Caens borgere var migranter i 1660. Fra 1670-1749 var mellem 44 og 52 % af de, der bosatte sig i Rouen efter ægteskab, migranter. Den ugifte del af befolkningen kom endnu mere sandsynligt udenbys fra. Moch 1992, s. 44.

- ¹⁰⁰ Rubin 1892, s. 24ff.
- ¹⁰¹ Beregnet på baggrund af Poul Thestrups oversigter over erhvervsfordelingen i de to folketællinger. I tallene indgår kvinder og mænd fra følgende kategorier: *Merchants, Artists and manufacturers, Artisans* og *Shipmasters, fishermen and seafarers*, der nogenlunde dækker de borgerskabskrævende erhverv. Thestrup 1971, s. 136-43.
- ¹⁰² Thestrup 1971, s. 144-5 samt.
- ¹⁰³ Olsen 1932.
- ¹⁰⁴ Beregnet efter en befolkningsstørrelse på ca. 50.000 i 1710, se Lassen 1965, s. 65-7.
- ¹⁰⁵ Beregnet efter en befolkningsstørrelse på ca. 95.000. Mellem 1787 og 1801 voksede befolkningen fra 90.000 til 101.000 indbyggere.
- ¹⁰⁶ Olsen 1932, s. 95. Olsen har for Københavns vedkommende indregnet borgere fra de øvrige øer under Fyn.
- ¹⁰⁷ Hypotesen hos Olsen 1932, s. 52.
- ¹⁰⁸ Alle beregninger baseret på Olsen 1932, s. 95f.
- ¹⁰⁹ Rubin 1892, s. 626f.
- ¹¹⁰ Rubin 1892, s. 626f.
- ¹¹¹ Jeg takker cand.mag. Anne Olsen for adgang til hendes rådata fra gennemgang af borgerskabsprotokollerne i forbindelse med hendes speciale om fordanskningen af København 1760-1890, som her er suppleret med egen tælling. Jvf Olsen 2012.
- * 1830 er kun gennemgået frem til 1. oktober.
- ¹¹² Alene i 1870'erne havde byen et indvandringsoverskud på 36.500, og i 1880'erne steg tallet til 56.200 personer. Se Hyldtoft 1984, s. 139.
- ¹¹³ Willerslev 1981a. Om antallet af sæsonarbejdere, se Nørregaard 1933, s. 311. Usikkerheden gentages i den internationale litteratur, se De Vries 1984, s. 200f. Ifølge Joseph Ehmer var højest 15 % af håndværkerne i 1700-tallets centraleuropæiske byer født det sted, de arbejdede. Ehmer 2000, p. 100.
- ¹¹⁴ Benedict 1989, s. 13.
- ¹¹⁵ Johansen 1995, passim.
- ¹¹⁶ Hochstadt 1983, s. 202ff.
- ¹¹⁷ Ehmer 1994, p. 122ff.
- ¹¹⁸ Vammen 1986, s. 15.
- ¹¹⁹ Rubin 1892, s. 24ff.
- ¹²⁰ Se Langen 2008, s. 140f samt henvisninger.
- ¹²¹ Vedrørende teatrene, se særligt Jensen 1968 og Nystrøm 1910-13. Vedrørende manufakturernes, se også Oxenbøll 1983 og Christensen 1996, særligt s. 267-96 samt Friis 1903-19, I, s. 251-65.
- ¹²² RA: Danske Kancelli: Naturalisationsansøgninger. Om vanskelighederne ved at fastlægge oprindelse gennem navngivningspraksis, se Riis 1988, s. 9-13. Thomas Riis har undersøgt skotsk immigration til Danmark i 1600-tallet og peger på en række potentielle fejlkilder. Vanskelighederne mangedobles, når man undersøger migration fra de tyske stater, hvor sproggruppen allerede eksisterede in-

den for rigets grænser, og hvor navnepraksis på tværs af sproggrupperne er meget ensartet, ligesom registrering af navne ofte veksler mellem tysk og dansk.

¹²³ Mikkelsen 2005, s. 72. Keld Mikkelsen vurderer, at det samlede antal fattige under Fattighjælpen i hele perioden udgjorde mellem 5 og 10 % af byens befolkning. Ifølge samtidige iagttagere var det reelle antal fattige større end ”det man skulde kunne slutte af det Antal, som staar under Fattigvæsenets faste Nummer.” Nathansson 1838, s. 143.

¹²⁴ Pedersen 2014, s. 166. Kopi af tabellen findes i RA: Københavns Politi: Kancelliskrivelse 1801-07. Danske Kancelli til politimester Haagen, 16.3. 1801.

¹²⁵ Se bl.a. Bernoulli 1782, Reske-Nielsen 1950-52.

¹²⁶ Van Lottum/Brock 2014.

¹²⁷ Ifølge Holm 1886, s. 448 var 69 % af officererne i hæren og kavaleriet i 1690 tysksprogede mod 18 % dansksprogede. Den resterende del stammede fra andre dele af Europa. Andelen af tysksprogede og andre udenlandske blandt de menige var også høj og fortsatte med at være det igennem 1700-tallet helt frem til gennemførelsen af hærreformen i 1803. Hvervningen ophørte stort set i 1809, se Rockstroh 1926, s. 385f, Skjold Petersen 2001, s. 2, Skjold Petersen 2002, s. 71-124.

¹²⁸ Skjold Petersen 2001.

¹²⁹ Skjold Petersen 2001, note 7.

¹³⁰ Schellenberg 1796, s. 76.

¹³¹ Se Minken 2006.

Noter til Kapitel 3 side 69-93:

- ¹ Zip Zane 1999, s. 1.
- ² Se f.eks. Feldbæk 1991, s. 112ff.
- ³ Tilly 1992, s. 107ff.
- ⁴ Leersen 2005 og 2006.
- ⁵ Leersen 2005, særligt s. 23-30.
- ⁶ Dübeck 1987, s. 13.
- ⁷ Politiplakat ang. Anmeldelse af Fremmede og Rejsendes Ankomst og Afgang, 16. december 1815, §3.
- ⁸ Pedersen 2014, s. 157. Man skulle ikke have pas for at rejse inden for den samme landsdel.
- ⁹ Pedersen 2014, s. 193
- ¹⁰ Dübeck 1987, s. 16.
- ¹¹ Stampe 1793-1808, II, s. 455-465.
- ¹² Forordning af 6. februar 1816, se Schou 1795-1849, bd. 17, 1814-1817, s. 452.
- ¹³ Pedersen 2014, s. 126.
- ¹⁴ Schou 1795-1849, forordning af 14. maj 1816, bd. 17, s. 473. Pedersen 2014, s. 127.
- ¹⁵ Om denne forordning, se Logue 1983.
- ¹⁶ Vedr. kassationssagen, se Pedersen 2014, s. 131. Mandtallene er bevaret for perioden 1866-1923 og er for nylig blevet digitaliseret. Se: www.politietsregisterblade.dk
- ¹⁷ Collegialtidende for Danmark og Norge 1808, s. 709.
- ¹⁸ Pedersen 2014, s. 167 og 170.
- ¹⁹ Husejere og udlejningsværter var ifølge *Plakat om fremmede Rejsende i København*, 18. november 1771, § 1 forpligtet til under trussel om bødestraf ”straks skriftligt under Haand at anmelde saadanne Rejsende, hvad enten de er kommet til Vands eller Lands, for den vagthavende Officer i Hovedvagten, saavel som for Politimesteren, med Forklaring om Rejsendes Navn og Stand, hvad hans Ærinde er, hvorfra han er kommet og hvorhen han agter sig.”
- ²⁰ Om disse sager og De rejsendes kontor, se Pedersen 2004 samt 2014, s. 174ff.
- ²¹ Reskript, 30. august 1811, § 5, omtalt i Pedersen 2014, s. 162.
- ²² Pedersen 2014, s 163-4.
- ²³ Forordning af 10. december 1828, optrykt i Schou 1795-1849. Se nærmere i kapitel 5.
- ²⁴ Pedersen 2014, s. 166.
- ²⁵ Se kapitel 6. Også tal for lærlinge og svende, se Olsen 1932, s. 44f og 68f – der er ofte tale om andengenerationskøbenhavnere og børn af soldater. Olsen omtaler et pålæg om, at manufakturernes skal tage dobbelt så mange indfødte drenge i lære som udenlandske.
- ²⁶ RA: Københavns Politichef: Diverse sager vedr. Københavns Politi, 1815-24. Sager vedr. politiets bestyrelse i København og dets forstæder (I 27). Politidirektør Hvidbergs supplerende forslag, 10. november 1815. Efter Pedersen 2014, s. 172
- ²⁷ Pedersen 2004, s. 42-3.

²⁸ Enevig 2007.

²⁹ Nystrøm 1910-13, I, s. 42ff og Langen 2005b og Henningsen/Langen 2010, kap. 4.

³⁰ Dübeck 1987, s. 24.

³¹ RA: Kancelliets Brevbøger, s. 159: Confirmation paa de Reformertes Prilegier, 15.5. 1747, §4, hvoraf det fremgår, at de reformerte tillades at holde skole, også for børn tilhørende den augsburgske konfession, men ikke må tale om eller undervise i den reformerte religion, så længe disse er til stede. Undervisning i den reformerte religion må kun ske, når disse børn ikke er til stede. De reformerte må i det hele taget ikke "søge nogen til deres Religion directe eller indirecte at overtale." Og de skal bortvise folk, der frivilligt henvender sig for at få mere at vide om deres tro.

³² RA: Kancelliets Brevbøger, s. 159: Confirmation paa de Reformertes Privilegier, 15.5 1747: "Alle Reformerede, som i Kongens Riger og Lande ere boesatte eller sig herefter nedsætte, af hvad Stand og Vilkaar de end ere, Geistlige eller Verdslige, skal for det Steds Magistrat, hvor de sig opholde, aflægge Troeskabs-Eed saavel mundtlig, som skriftlig; men de, som boe i Khavn, og ei ere under Byens Jurisdiction [hvis de f.eks. er ansat ved hoffet eller i hæren], skal skrive Troeskabs-Eeden paa den Maade, som dem forelægges, hvilken i Cancelliet indleveres; Og maa ingen Reformeert sig her nedsætte, eller sig noget i Købmandskab, Haandværk og deslige foretage, før han saaledes har aflagt Troeskabs-Eed."

³³ Reskript af 4. september 1742 til Københavns magistrat bestemmer, at fattige reformerte, som efter deres ankomst lærer et håndværk eller "bliver Kræmmere", skal nyde 20 års skattefrihed fra den dag, de ankommer, og ikke fra den tid, hvor de var etableret i byen.

³⁴ Blüdnikow 1987.

³⁵ Dübeck 1987, s. 27.

³⁶ Korsgaard 2004b, Jensen 1993 og Olsen 1932, s. 34.

³⁷ Forordning, hvorved i 21 § de Reformeredes Privilegier (15. maj 1747) indskrænkes. RA: Kancelliets brev-bøger 1802, s. 12. Forordningen bestemmer, at de 20 års skattefrihed, som hidtil er givet til enhver reformert alene på grund af hans religion og ikke på grund af hans "personlige Egenskaber, og den Gavn for Staten, som af ham kunde ventes," i fremtiden indskrænkes til 10 års frihed for skatter og andre "Borgerlige Tynger" og udvides til "Fremmede af alle Religioner, som ved deres Nedsættelse i de Kgl. Riger og Europæiske Lande, paa egen Bekostning omlægge Fabrikker eller Manufacturer, til Handelsvarers Frembringelse af Uld, Bomuld, Linned, Silke, Metaller eller andre Materialer, saavel som af alle Slags forbedrede Haandværks- og Agerdyrknings-Redskaber."

³⁸ Olsen 1932, s. 34f.

³⁹ Lous 1776, s. 9.

⁴⁰ Lous 1776, s. 6 og 9.

⁴¹ Lous 1776, s. 9.

⁴² Se diskussionen af lovens betydning ovenfor.

⁴³ Et eksempel findes i afhandlingens kapitel 5.

⁴⁴ 7.428 borgere i alt, heraf 1.196 født i udlandet + 116 i Skåne, i alt 1.312 personer svarende til 17,7 %. Se Olsen 1932, s. 95.

⁴⁵ Indfødsretten, §2 og §6. Ordlyden vedrørende de, som ikke søger inden et år, er, at de "[...]blive af os uden Forandring at ansee, som de, der selv have udelukket sig fra den Adgang til Embeder, Vi her have tiltænkt dem."

⁴⁶ Willebrands ansøgning er blandt de ni første, der godkendes 2. februar 1776. RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 2. februar 1776.

⁴⁷ RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 2. februar 1776. Motiverne bag de Conincks indvandring til København er i øvrigt belyst gennem en anbefalingsskrivelse fra Thomas I. von Larrey til J. H. E. Bernstorff fra juli 1763. Heraf fremgår det, at de Conincks far havde været ansat i det hollandsk-ostindiske kompagni og havde mistet store summer, idet et stort parti fint silke var brændt under et slaveoprør i Nieuw Amsterdam i Guyana kort forinden. Begge dele har motiveret Larrey til at anbefale sønnen til ansættelse i det danske Ostindiske (= asiatiske) Kompagni, så han bl.a. derigennem kan være med til at afbøde sin fars tab. Friis 1903-14, II, s. 329-30.

⁴⁸ RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 2. februar 1776.

⁴⁹ RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 5. februar 1776.

⁵⁰ RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1. Laurens Morels ansøgning, 5. februar 1776; August Schreibers ansøgning, 8. februar 1776; Johann Gottfried Falcks ansøgning, 20. februar 1776; samt Johann Gottfried Grüners ansøgning, 20. februar 1776.

⁵¹ RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 15. februar 1776.

⁵² RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 21. februar 1776.

⁵³ RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 5. februar 1776.

⁵⁴ RA: Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847, A134,1; 9. februar 1776. Laurens ansøgning dateret 31. januar.

⁵⁵ Brun 1995, s. 65.

⁵⁶ Brun 1995, s. 67.

⁵⁷ Brun 1995, s. 83-4.

⁵⁸ Om skalering af identitet, se bl.a. Kofoed/Simonsen 2012 samt Glick Schiller/Caglar 2011.

⁵⁹ Schlegel var søn af Johann Friedrich Schlegel, der i en ung alder var kommet til Danmark fra Meisen i Sachsen, som hovmester for grev Christian Rantzau, men siden gjorde karriere ved universitetet og Det Kongelige Bibliotek. Hans bror Johann Elias Schlegel kom også til København som gesandt,

udgav det tysksprogede tidsskrift *Der Fremde* og blev professor ved akademiet i Sorø, inden han døde ung i 1749. J. J. Gudenrath var søn af præst ved Børnehuset i København Schach Gudenrath.

⁶⁰ Werlauf 1873-74, s. 317-8.

⁶¹ Stoklund 2003, s. 195 og Lorenzen 1987, s. 10-3.

⁶² Damsholt 2000, s. 223f.

⁶³ *Ibid.*, s. 230f.

⁶⁴ Om *emigranterne* – en betegnelse, der i samtidens Europa blev brugt specifikt om de kongetro franskmænd, der var flygtet efter revolutionen i 1789, se Langen 2005.

⁶⁵ Se Salomon/Fischer 1914, Blüdnikow/Jørgensen 1984.

⁶⁶ Werlauf 1873-74, s. 295.

⁶⁷ Gustafsson 1998 samt Gustafsson 2002.

⁶⁸ Burke 2004, s. 111ff. Om brugen og udbredelsen af blandingsprog i de tidligt moderne europæiske samfund, se *ibid.*, s. 126ff.

⁶⁹ Winge 2002.

⁷⁰ Winge 2002.

⁷¹ Winge 1987, s. 339.

⁷² Werlauf 1873-74, s. 295.

⁷³ Se f.eks. Henningsen 1978 og Bernoulli 1782, s. 15.

⁷⁴ Se Winge 1992, især s. 206 og 182. Også forordene til 1700-tallets grammatikker og læsebøger for danske og tyske giver et indblik i en voksende modstand mod blandingsprog, jvf Baden 1772 og Winge 1991, s. 98. Sammenlign Burke 2004, kap. 5 og 6.

⁷⁵ Winge 1991, s. 101. Hele beskrivelsen i Rørdam 1877-80, s. 641-51.

⁷⁶ Bernoulli 1782, s. 28-9.

⁷⁷ Lele-Rozentale 2001, s. 206.

⁷⁸ *Ibid.*, s. 212.

⁷⁹ Winge 1991, 2, s. 140.

⁸⁰ Rothe 1773.

⁸¹ Se Winge 1991, 2, s. 112.

⁸² *Intelligensblade* 1843, nr. 20.

⁸³ Winge 1991, 2, s. 143.

⁸⁴ Leersen 2005.

⁸⁵ Skoleloven 1814, § 16.

⁸⁶ Lyngby 2000 og Damsholt 2007, især s. 143.

⁸⁷ Hagerup 1767, s. 14-6.

⁸⁸ Hagerup 1767, s. 18-20.

⁸⁹ Se Feldbæk 1991, s. 130-142.

⁹⁰ Hagerup 1767, s. 21-2.

⁹¹ Engelhardt 2001, s. 41.

- ⁹² Se Collegialtidende 1808, s. 443-7, 521-4 og 851-4.
- ⁹³ Generalkommisariatet. Indkomne Sager 1808, nr. 1671.
- ⁹⁴ Collegialtidende 1807, s. 810.
- ⁹⁵ Collegialtidende, s. 790-1.
- ⁹⁶ Engelhardt 2001, s. 41.
- ⁹⁷ Stibolt 1785, s. 5.
- ⁹⁸ "Patriotiske Tanker over Fædrelandet, til nøiere og nærmere Undersøgelse og Eftertanke. 1774" i Luxdorph 1770-73, I, 14, s. 18
- ⁹⁹ Ibid., s. 24-5.
- ¹⁰⁰ Jacob Langebek: Nye Prøve af Skrive-Frihed. Kiøbenhavn 1771. Luxdorph I:14. Genoptrykt i Langebek 1772.
- ¹⁰¹ Luxdorph I:12, s. 4-5 samt s. 12.
- ¹⁰² Ibid., s. 12.
- ¹⁰³ Se Winge 1991, 2, 2. 114-8.
- ¹⁰⁴ Heiberg 1884, s. 326.
- ¹⁰⁵ Niebuhrs Briefe, I, nr. 127, s. 260.
- ¹⁰⁶ Niebuhrs Briefe, I, nr. 118, s. 242.
- ¹⁰⁷ Niebuhrs Briefe, I, nr. 169, s. 315.
- ¹⁰⁸ Von Rosens dagbog 19.3.1846, her citeret efter Snell 2001, s. 104.
- ¹⁰⁹ Ibid., 30.3. 1846, citeret efter Snell 2001, s. 104.

Noter til Kapitel 4 side 93-126:

¹ Se mere herom i Dahl 1943, s. 29.

² Griffenfjelds horn var dog i 1859 blevet deponeret på Rosenborg Slot, hvorfra det kom til Københavns Bymuseum (nu Københavns Museum) i 1921. Jakob Danneskiold-Samsøe har argumenteret for, at hornet formentlig er skænket til Griffenfjeld af islandske købmænd, der så et potentiale i at have en patron i København. Danneskiold-Samsøe 2005, s. 172.

³ DBL 1877-1905, XIX; s. 322-3. Hvervet som kongelig agent var en rang, som blev uddelt af kongen uden nødvendigvis at føre de aktiviteter med sig, som kongelig handelsagent (altså en person, der kunne handle varer og handelsaftaler på kongens vegne) kunne antyde. I Zinns tilfælde må der imidlertid være tale om, at han via sine poster i de kongelige handelskompagnier fungerede som 'kongelig' mellemmand i en række kommercielle aktiviteter. Andre medlemmer af kompagniernes bestyrelser som de Coninck og Wever havde tilsvarende titel, der dog i det hele taget var udbredt blandt landets skibsredere og også blev tildelt borgere, som ikke var involveret i storhandelen. F.eks. fik udgiveren af *Adresseavisen*, Hans Holck, titel af kongelig agent i 1763. Ved rangudnævnelser sværede den pågældende samtidig troskab til kongen. Generelt om rangsystemet og dets konsekvenser for samfundet, se Henningsen 1994.

⁴ DBL 1877-1905, XIX; s. 322-3.

⁵ Se Damsholt 2000, s. 223f.

⁶ Deuntzer 1908, Rasch/Sveistrup 1948, Dalsgaard 1948 og Glamann 1949.

⁷ Feldbæk 1983.

⁸ Rasch 1964 (Niels Ryberg), Lehmann 1944 (Jacob Holm), Werner 1927 (Duntzfjeldt).

⁹ Lauring/Jappe 1998.

¹⁰ Schovelin 1917.

¹¹ Feldbæk 1990b.

¹² Feldbæk/Justesen 1980.

¹³ Supskriptionslisten i Kryger 1986, s. 165-71. Heraf fremgår det, at J. L. Zinn betalte 50 rigsdaler til monumentets virkeliggørelse, Niels Ryberg, Erichsen, de Coninck, Selby og Rejersen skænkede 100 rigsdaler, mens P. Peschier betalte 99. Duntzfjeldt betalte kun 10 rigsdaler, hvilket var 10 mindre end filosofen Søren Kierkegaards far husekræmmer P. Kierkegaard og hans kompagnon Michael Høyen. De højeste beløb kom fra bryggerlavet (500 rigsdaler), brændevinsbrænderlavet (300 rigsdaler), urtekræmmerlavet (200 rigsdaler), Det venskabelige Selskab (126 rigsdaler) og Drammen i Norge (120 rigsdaler). L. K. F. Zinn betalte 20 rigsdaler til monumentet.

¹⁴ Feldbæk 1990b, s. 351ff.

¹⁵ Det originale ved Smiths tolkning er sammenkædningen af udviklingen i elitens moralske idealer og dannelse med forandringen i statuskonsumtionens karakter. For en tolkning, der i højere grad lægger vægt på forandringerne i de dominerende økonomiske teorier, se Pedersen 2013, kap. 6.

¹⁶ Smith 2002.

¹⁷ Pedersen 2013.

¹⁸ Pedersen 2013, s. 60-1 efter Matthiessen 1924, s. 85-6.

- ¹⁹ Petersen 2013, s. 78-96.
- ²⁰ RA: Privatarbiver, J. L. Zinn.
- ²¹ RA: Privatarbiver, Thalbitzers Familiearkiv.
- ²² Thalbitzer 1906.
- ²³ Thalbitzer 1906, s. 13.
- ²⁴ Ibid., fortalen. Hun skriver også, at hun håber, at hendes mand og søn vil overleve hende, men sådan skulle det ikke gå. Henry døde i 1818, mens Sophie levede helt til 1851. Sønnen Carl William overlevede hende dog. Han døde i sit daværende hjem på Frederiksberg i 1867.
- ²⁵ Rosenthal 2006.
- ²⁶ Se Brown 2001, s. 384.
- ²⁷ Se f.eks. Eakin 1999.
- ²⁸ F.eks. Glenthøj/Rasmussen 2007, s. 38.
- ²⁹ F.eks. Mai 1997 og Alenius 1997.
- ³⁰ Oplysningen om familietraditionen er gengivet hos Schovelin 1900, s. 238 uden angivelse af kilde. Men hvis erindrungen om migrationshandlingen er videregivet af Zinn selv på denne vis, indskriver han sig i en særdeles etableret fortælling om den borgerlige, entreprenante migrant, der kommer til byen og får succes ved egen kraft og ikke via arv eller fødsel.
- ³¹ Schovelin 1900, s. 238. Louis Bobé gengiver samme oplysning og fortæller, at han blev ”indforskrevet som Handelsbetjent af etatsråd Wever.” Bobé 1900, s. 594-5.
- ³² Se diskussionen vedr. forskellige migrationsmodi i kapitel 1.
- ³³ Höck 1822.
- ³⁴ Bauer 1983.
- ³⁵ Thalbitzer 1906, s. 14. Johann Ludvig Friedrich Zinn er ansat på Zinns kontorer og tager selv borgerskab som grosserer i 1789; SA: Borgerskabsprotokoller, 20.4.1789. Af bilaget fremgår det, at ”han ved Handelen en Gros ere oplært, fører Inden- og Udenlandsk Correspondance og har bevist at han ejer Skibs Parter.” Herefter var han berettiget til borgerskab som grosserer efter forordning af 1742, og magistraten beordres af Kancelliet til at antage ham som sådan.
- ³⁶ Thalbitzer 1906, s. 99.
- ³⁷ RA: Skattemandtal 1762, Strand Qvarter, nr. 95, s. 199.
- ³⁸ Om Black, se Nielsen 1877-92, VI, s. 174, Exner 1881, s. 16 samt Nørregaard 1956.
- ³⁹ SA: Prioritetsvurdering af Skt. Annæ Øster Kvarter, matrikel 38 og 39. Gården i Kvæsthusgade 3 findes endnu, men er blevet forhøjet med en ekstra etage og udstyret med mansardtag i henholdsvis 1812 og 1908.
- ⁴⁰ Sophie omtaler et sted, at hendes far inviterer nogle og 30 gæster til et konkret bal i hjemmet. Thalbitzer 1906, s. 79.
- ⁴¹ DBL 1887-1905, XIX, s. 322-3.

⁴² Om handelen og handelsmiljøet i København i den florissante periode, se Rubin 1892, især kap. 3-5, Schovelin 1900 samt Rasch 1964. Arkitekturen og den materielle kultur blandt den florissante periodes købmænd er behandlet i Lauring/Jappe 1998 og Smidt 1994.

⁴³ Ifølge en forordning af 4. august 1742, §11, se Rubin 1892, s. 49.

⁴⁴ Tal fra Rasch 1964, s. 159.

⁴⁵ Rasch 1964, s. 160-1.

⁴⁶ Ibid., s. 161.

⁴⁷ Rasch 1964, s. 208.

⁴⁸ Rasch 1964, s. 211-4.

⁴⁹ Thalbitzer, s. 34-5.

⁵⁰ Beyer/Jensen 2000, s. 65ff. I den første periode af Asiatisk Kompagnis historie fra 1732 til nyordningen i 1772 var storkøbmændenes honnøret ambitioner og tendens til at trække sig tilbage fra handelen og blive godsejere en særlig udfordring. Otto Thoth omtaler allerede i 1735, hvordan købmændene, så snart de havde tjent en 20-30.000 rigsdaler, "ophørte at handle, og da søger Character for sig, og Bestillinger for deris Børn." Dette var et problem, mente Thoth, da samfundet havde brug for dygtige og erfarne købmænd. Også i den generation af købmænd, som Zinn tilhørte, foregik en del godsopkøb og adling (af bl.a. Niels Ryberg, Charles Selbye, Friedrich Tutein og Constantin Brun), men som Ole Feldbæk konstaterer, forlod storkøbmændene ikke i samme grad handelen som tidligere, da de var blevet bevidste om den status og agtelse, som især Asienhandelen omgav dem med – og ikke mindst de formuer, som kunne tjenes derigennem. Se Glamann/Oxenbøll 1983, s. 196, Feldbæk 1990b, s. 350-1.

⁵¹ Rubin 1892, s. 94.

⁵² Rubin 1892, s. 90.

⁵³ Rubin 1892, s. 90-1, se også Bruun 1887-1901, III, s. 50-1.

⁵⁴ Det borgerlige fællesskab er yderligere diskuteret i Frykman/Löfgren 1979 og Ehn/Löfgren 2006, især s. 73-5.

⁵⁵ F.eks. Frederic de Coninck, Tuteinfamilien og Joel og Moses Wessely. Sidstnævnte var som mægler involveret i assurancevirksomheden. Se Rasch 1964, s. 208-14. Forestillingen om grosserernes særlige fordomsfrihed udtrykkes bl.a. af Johannes Werner, som dog fremhæver, at fordomsfriheden stod i nær forbindelse med "de Opportunitetshensyn, som i udpræget grad gør sig gældende i Storhandelen." Werner 1927, s. 180f.

⁵⁶ Harders 1988, s. 124ff, Schovelin 1900, s. 15ff.

⁵⁷ Procedure og Dom 1791, s. 66.

⁵⁸ Om tidens 'litigationskultur' og mangfoldige civile retssager og sager om æreskrænkelse, særligt inden for handelen på denne tid, se Langen 2012.

⁵⁹ Thalbitzer 1906, s. 13-4.

⁶⁰ Titlen er en reference til Jean-Jacques Rousseaus *Les Confessions*, se Mai 1997, s. 49.

⁶¹ Dette er hun også selv opmærksom på flere steder. F.eks. skriver hun på s. 23 om sin skuffelse, da en af hendes første friere giver hende en seddel med i kareten, da hun forlader ham for at tage hen og hente sit far fra et andet selskab. Hun forventer nu en "Pendant til de mange Kierlighedsbreve, jeg havde læst i romaner." Skuffelsen er derfor stor, da sedlen viser sig at indeholde denne meget banale erklæring: "Jeg elsker dem, beste Ficke, og ønsker kun at elskes igen. Deres Svar haaber jeg snart." Sådan kunne man ikke fastholde Sophies interesse.

⁶² Larsen 2000-2001, s. 597.

⁶³ Beck 2002, s. 28.

⁶⁴ Appiah 2005 og 2007.

⁶⁵ Thalbitzer 1906, s. 29. Der er tale om en af den franske forfatter Marmontels historier.

⁶⁶ Thalbitzer 1906, s. 77. Garonne stammede fra Montpellier og var i handelsforbindelse med Sophies far. Han underviser også Sophie i citarspil. Ibid., s. 56.

⁶⁷ Thalbitzer 1906, s. 80.

⁶⁸ Thalbitzer 1906, s. 34. Min fremhævning.

⁶⁹ Thalbitzer 1906, s. 20.

⁷⁰ Thalbitzer 1906, s. 94-5.

⁷¹ Thalbitzer 1906, s. 20. Duncans er formentlig justitsråd Jacob Duncan med familie. Sally Heiliger var datter af slavehandleren og handelsmanden Johannes Heiliger.

⁷² Thalbitzer 1906, s. 42-3.

⁷³ Thalbitzer 1906, s. 43-5 og 127.

⁷⁴ Langen 2005, s. 164.

⁷⁵ Thalbitzer 1906, s. 44. Duveyrier stammede fra Provence i Sydfrankrig. Se nærmere om ham hos Langen 2005, s. 164ff.

⁷⁶ Delamarre, som Sophie beskriver som høj og velskabt med et "fiint, malicieux Ansigt", havde tidligere vist Sophie og nogle af hendes veninder en tobaksdåse bemalet med portrætter af hans hustru og to børn.

⁷⁷ Thalbitzer 1906, s. 47.

⁷⁸ Thalbitzer 1906, s. 82-3. Garonne er omtalt ovenfor og var en handelsmand fra Montpellier, som Sofie forelskede sig i, og som forelskede sig i hende.

⁷⁹ Thalbitzer 1906, s. 70.

⁸⁰ Thalbitzer 1906, s. 35.

⁸¹ Thalbitzer 1906, s. 37.

⁸² Bech 1910, s. 11-4. Bech var søn af Jørgen Thomasen Bech, der var en bondesøn fra Thy, som 12 år gammel var kommet til København i 1743. Han fik siden job som skriver for en grosserer, som kendte hans forældre fra egnen omkring Sæby, og tjente sin formue via deltagelse i flere handelsrejser til Asien samt senere handel med menneskehår importeret med hjælp fra sine søskende, der stadig opholdt sig i Thy, til brug ved fremstillingen af parykker. Ibid., s. 1-4.

- ⁸³ Se f.eks. Woodruff Smiths gennemgang af udviklingen i forbruget af te, kaffe og sukker, Smith 2002, s. 121ff samt Pedersen 2013, særligt s. 242-268.
- ⁸⁴ Kant 1795.
- ⁸⁵ Særligt Delanty 2006 og 2009.
- ⁸⁶ Se kapitel 1.
- ⁸⁷ Thalbitzer 1906, s. 118.
- ⁸⁸ Thalbitzer 1906, s. 120.
- ⁸⁹ Thalbitzer 1906, s. 121f.
- ⁹⁰ Thalbitzer 1906, s. 36.
- ⁹¹ Thalbitzer 1906, s. 75.
- ⁹² Thalbitzer 1906, s. 43 og 51. Sidstnævnte Duveyriers beskrivelse af Garonne.
- ⁹³ Se Tine Damsholts gennemgang af nationalkarakterernes betydning i debatten om forsvarsviljen i forbindelse med hærreformerne i 1700-tallet: Damsholt 2000, s. 223ff.
- ⁹⁴ Se Barth 1969 og Stoklund 1999.
- ⁹⁵ Jordanova 2000, s. 250.
- ⁹⁶ Levinas 1998, s. 84 samt 100-1.
- ⁹⁷ Brun 1995, s. 18.
- ⁹⁸ Thalbitzer 1906, s. 14.
- ⁹⁹ Thalbitzer 1906, s. 17.
- ¹⁰⁰ Thalbitzer 1906, s. 18. Zinn gik således imod en trend i samtidens diskussioner om kvinder og læsning, hvor flere mandlige kommentatorer advarer om, at den modeprægede, overdrevne romanlæsning kunne have en direkte skadelig virkning, se Mai 1997.
- ¹⁰¹ Thalbitzer 1906, s. 21.
- ¹⁰² Thalbitzer 1906, s. 124. Over forældrenes hilsen var en skuemønt afbildet i stambogen med teksten: "Wohl Dem, der Freude an seinen Kindern erlebt."
- ¹⁰³ DBL 1877-1905, XIX, s. 322-3.
- ¹⁰⁴ Lemcke 1933-39.
- ¹⁰⁵ Friis 1903-14.
- ¹⁰⁶ Bl.a. embedsmanden Bolle Luxdorff, en jomfru Borre, stadsmægler Christian August Hyllested (der har været ansat på Zinns kontor) og hans bror Andreas Hyllested samt en vis Wøldike, se Luxdorffs dagbøger, 15. september 1776.
- ¹⁰⁷ Thalbitzer 1906, s. 14ff.
- ¹⁰⁸ Boede i 1801 ikke længere i Kvæsthusgade, men i ejendommen i Store Kongensgade, hvor handelshusets kontorer også lå.
- ¹⁰⁹ Se f.eks. Mikkelsen 2008, Deding & Jakobsen 2006, Schmidt 2002a, Kallehave 2001.
- ¹¹⁰ Dette synspunkt var bl.a. baggrunden for indførelsen af 24-årsreglen i 2002, der siden har været stærkt omdiskuteret og kritiseret for bl.a. at krænke menneskerettighederne. Loven har dog haft som konsekvens, at andelen af indvandrere og efterkommere i Danmark fra ikke-vestlige lande, der finder

en ægtefælle i udlandet, er faldet drastisk. Fra 2001 til 2005 faldt andelen fra 62,7 % til 37,9 %. 24-årsreglen kan dog næppe alene tilskrives ansvaret for forandringen. Jf. Rockwoolfonden s Nyhedsbrev, juni 2005.

¹¹¹ Rebeccas fødenavn var Pinsum, og parret blev gift i St. Marylebone i grevskabet Middlesex i 1766. Inden parret kom til Helsingør, havde Heinrich også været konsul i London, Lissabon, Marseille og Barcelona.

¹¹² Dette defineres inden for socialpsykologien som akkulturation, se Montreuil & Bouhris 2001 og Berry 2006.

¹¹³ Se Löfgren/Ehn 2006, s. 74-5.

¹¹⁴ Thalbitzer 1906, s. 31 og 86.

¹¹⁵ Om Mazza: se Thalbitzer 1906, s. 26-33.

¹¹⁶ Forholdet til Garonne: Thalbitzer 1906, s. 62-109.

¹¹⁷ Thalbitzer 1906, s. 103.

¹¹⁸ Thalbitzer 1906, s. 105.

¹¹⁹ F.eks. veninden Trine Fiedlers forlovelse med en vis Hey, der var udstationeret i Danzig (i dag Gdansk i Polen): Thalbitzer 1906, s. 87, 126 og 135.

¹²⁰ Dahl 1943, s. 29.

¹²¹ Som regel afventede rådet, at man manglede flere medlemmer, før et nyvalg blev genindført. Se Dahl 1943, s. 26ff. Ved valget i 1772 blev der opstillet 39 borgere, hvoraf 34 (to for hvert ledigt sæde) blev indstillet til magistraten, der derefter valgte.

¹²² Folkets Røst 1790. Forfatteren vendte sig mod "hiint ubesindige Had til Fremmede," som kom til udtryk under fejden, og forsvarede et kosmopolitisk fællesskab, der strakte sig ud over helstaten: "Vi ere først Mennesker: saa Borgere." Feldbæk/Winge 1991, s. 77. Om tyskerfejden som helhed, se *ibid.*, *passim*.

¹²³ Firmaet var i 1809 – syv år efter hans død – byens næstrigeste. DBL 1877-1905, XIX; s. 322-3.

Noter til Kapitel 5 side 127-172:

¹ Beskrivelsen af optoget er baseret på den trykte beskrivelse af lavet, som svendene udgav: "Kort forfattet Beskrivelse over Snedker Lauge's Svennes Optog ved et nyt Skildts Ophængelse for deres Amts-Huus, udført d. 7. May 1770." Herefter Svennes Optog 1770.

² På matriklen Købmager Kvarter 197 (nuværende Grønnegade 41). Matriklen skiftede i 1756

³ Ligesom en del andre elementer i optoget var fanespillet adopteret fra militæret, for hvis fanebærere, der fandtes trykte lærebøger i "fanespil": "At bære Fanen var ikke alene et ærefuldt og vigtigt Hverv, men det var tillige en Kunst, der udfordrede Kraft, Behændighed og langvarig Øvelse. 'Fanespillet' var bragt i et helt System, hvori der endog fandtes trykte Lærebøger. Det var nøje foreskrevet, om man skulde lade Fanen flyve i dens fulde Omfang eller kun halvt, om Tøjet skulde glide over Stangen eller bevæge sig i Bølger; Prassader og Cavader ere nogle tekniske Udtryk blandt mange. Til enkelte Bevægelser af Fanen hørte tilsvarende Bevægelser af Legemet. Denne Faneexercits holdt sig længe, i Begyndelsen af forrige Aarhundrede var det endnu hyppig en Øvelse for den adelige Ungdom." Lund 1882.

⁴ Nyrop 1903, s. 129.

⁵ F.eks. Reith i Epstein 2008, s. 114, Moch 1992, s. 43ff, De Munck/Winter 2012, introduction.

⁶ Poul Strømstad nævner, at oprettelsen af herberger og understøttelseskasser i 1880erne får omfanget af de danske svendevandring til at falde kraftigt. Strømstad 1984, s. 50-51, men udgivelsen af bladet Den farende Svend fra 1902 kan vel læses som et tegn på, at traditionen fortsat af levende. Se også Wadauer 2006.

⁷ At dette også var tilfældet i København, kan bl.a. aflæses af borgerskabsprotokollerne, som viste, at et flertal af byens erhvervsdrivende i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet var født udenbys. Jvf afhandlingens kapitel 2.

⁸ Boes 2007, s. 101: "Town governments co-operated with guild masters' objectives by escalating municipal financial burdens on a journeyman's ambition to become, and work locally as, a master. They increasingly insisted that the applicant be a local citizen. While 'insiders' inherited this status, out-of-towners had to either pay a fee or get married to a local woman with burgher status, a loophole city governments also closed, as will be discussed below. As a result, many foreign journeymen never even had a chance to become a master or settle permanently in Frankfurt, or other towns for that matter. Many became lifetime travelers, or ewige Gesellen, 'eternal journeymen'."

⁹ De Vries 1984, Clark 1987, Moch 1992, s. 22-3.

¹⁰ Hansen 1846, s. 29f.

¹¹ Samuelsen 1861, s. 43-7 samt 114.

¹² Ehmer 1997, s. 186.

¹³ Svennes Optog 1770.

¹⁴ Nyrop 1903 og 1904. Den senere lavsforskning, inklusive nærværende studie, trækker kraftigt på Nyrops pionerarbejde, herunder Søgaard/Clemmensen/Nørregaard 1954, Dybdahl 1982-84 og Kar-

mark 1989. Bloch Ravn 1982, 1986 samt til dels Karmark gør et forsøg på at belyse lavenes udvikling i 1700-tallet i et mere strukturhistorisk lys.

¹⁵ Berg 1904.

¹⁶ Karmark 1989.

¹⁷ Strømstad 1955. Se også Strømstad 1984, der er en sammenfatning af materialet med enkelte nye tilføjelser til undervisningsbrug.

¹⁸ Mackeprang 1911, s. 113ff. Tabellerne blev udarbejdet af politimyndighederne i den enkelte by på baggrund af oldermændenes indberetninger af antallet af mestre, svende og lærlinge inden for hvert erhverv.

¹⁹ SA: Snedkerlaugets Arkiv, Svendenes Regnskabsbøger 1-5, 1704-1801, især bind 5, 1768-1801; d.o: Der Gesellen Buch 1705-1776; d.o: Oldermændens journal over bortrejste svende, 1773-86.

²⁰ RA: Sjæll. Miss. 49, 18.2. 1682.

²¹ Wadauer 2005 og 2006.

²² Wadauer 2006, p. 171.

²³ Hoerder/Moch 1996; Lucassen/Lucassen 1997.

²⁴ Ehmer 2000, p. 169

²⁵ Wadauer 2006, p. 171f

²⁶ Christensen 2007, s. 18f

²⁷ Bloch Ravn 1982.

²⁸ Fx Manniche 1973; Rasmussen 1984.

²⁹ Fx Stevnsborg 1980.

³⁰ Bloch Ravn 1986; Sørensen 1992.

³¹ Christensen mfl. 2007, s. 52.

³² Winge 1991b, s. 126.

³³ Dybdahl 1982-84, bind 2 og 3.

³⁴ Bloch Ravn 2004 og 2008.

³⁵ Et godt overblik over den nyere laugforskning findes i Epstein/Prak 2008 og Lucassen/De Moor/Van Zanten 2008. Se også De Munck/Winter 2012, s. 3.

³⁶ Truant 1994; Farr 1988, 1997 og 2000.

³⁷ Truant 1994, p. 4. Truant nævner E. J. Hobsbawm som et sent eksempel på denne tendens. Hobsbawm skriver om de franske svendesamfund, at deres "rituel requirements [were] so numerous and strict that they probably represent a stage in the societies' evolution, when they had nothing better to do." En lignende tankegang findes hos Charles Tilly. Se Tilly 1969, s. 5-34 og 1975, s. 49-50

³⁸ Cavignac 1969. Her citeret fra Truant 1994, s. 5.

³⁹ Truant 1994, p. 6.

⁴⁰ Truant 1994, p. 6-8. Mere generelt om relationen mellem social organisation og klassifikation, samt om de væsentlige forbindelser mellem selvopfattelse og magtudøvelse i l'Ancien Regime, se også Kaplan 1986.

⁴¹ Farr 1997, s.58

⁴² En oversigt over forskningen i kvinders underordnede position i de europæiske byers laug findes i Haupt 2002, s. 27-8.

⁴³ Farr 1997, s. 59.

⁴⁴ Epstein 2004, s. 251: "although poor documentation and historiographical prejudice has cast journeymen mobility into the shadows, markets in itinerant skilled labour were a fundamental feature of pre-modern European crafts." Se også Reith 2008, s. 116 og Reiningshaus 1981.

⁴⁵ Se Schultz 1985, s. 267-74.

⁴⁶ Se Reiningshaus 1990, s. 61ff og Reiningshaus 2000.

⁴⁷ Truant 1994; Epstein 2004.

⁴⁸ Clawson 1989, s. 30, Gillis 1974, s. 22. At den seksuelle afholdenhed i praksis kunne være vanskelig at opretholde, fremgår bl.a. af den franske glasmagersvend Menetras erindringer, hvori han praler af at have haft mere end 52 affærer før han blev gift, Menetra 1986, s. 14. Også kleinsmedesvenden Samuelsens giver et eksempel på de fristelser den vandrende svend kunne møde. I Böhmen overnatter han på en kro fuld af rejsende, heriblandt tre omvandrende "Sangerinder". Om natten indkvarteres 30 mænd på rad i den ene ende af loftet, mens kvinderne indkvarteres i den modsatte ende. "En stor Lampe, midt under Loftet, brændte hele Natten, og de tre Fruentimmer gjorde en deel Forstyrrelse, saa der blev ikke megen Søvn for Nogen, hvorfor ogsaa disse Damer, som reiste paa deres Profession, tidlig om Morgenen bleve kastede paa Døren." Samuelsen 1861, s. 32

⁴⁹ Farr 1997, s. 61. Berg 1930, s. 40-1. Reinholdt Reith fremhæver desuden det helt specifikke behov for, at svendene skilte sig tydeligere ud fra lærlinge, som i 1400-1500-tallet også vandrede. Reith 2008, s. 116ff.

⁵⁰ Samuelsen 1861, s. 23-5.

⁵¹ Ibid., s. 39.

⁵² Nyrop 1903, s. 207ff, Berg 1930, s. 77-89, Søgaard/Clemmensen/Nørregaard 1954, s. 58ff, Dybdahl/Dübeck 1983, s. 126-8.

⁵³ Om behøvlingen, se især Nyrop 1904, s. 9-32, hvor forskellige beskrivelser af snedkersvendenes behøvling er optrykt. Se også Karmark 1989, s. 17-29.

⁵⁴ Der skulle efter alt at dømme være en gradforskkel. *Gebrauch* henviste til grundelementer som eksistensen af herberget, *grussen*, omskikning efter vallen (se nedenfor), *umfrag* og udstedelse af lærebrev. *Gewohnheit* omfattede yderligere elementer som indvielsen eller behøvlingen samt svendenes forpligtelse til at betale tidepenge til svendenes lavskiste, se Karmark 1989, s. 34-5.

⁵⁵ Dette skal i stedet mesteren eller lærlingene stå for. Dette forhold indgår som en del af konflikten mellem svende og mestre i 1781-82, som omtales nedenfor.

⁵⁶ Holberg, Epistel 261, optrykt i Billeskov-Jansen 1969-71, XI, s. 198. I Holbergs øjne er det altså lønforskelle mellem byer og lande, der er den primære drivkraft bag svendenes mobilitet.

⁵⁷ Bloch Ravn 1986, s. 59.

⁵⁸ Karmark 1989, s. 71ff.

⁵⁹ Søgaard/Clemmensen/Nørregaard 1954, s. 66.

⁶⁰ Se Søgaard/Clemmensen/Nørregaard 1954, s. 58ff.

⁶¹ Farr 1997, s. 60. Se også Griesinger 1981, især s. 179, 439 og 450-55. Griesinger hævder her, at svendene var ude af stand til at forstå den overordnede økonomiske udvikling, fordi deres verdensbillede fokuserede på ære og symbolsk kapital frem for på en forståelse af de økonomiske principper, der opstod i eliten sidst i 1700-tallet. Ifølge Griesinger var svendenes kollektive aktioner ikke rettet mod at beskytte deres materielle interesser, men skal nærmere betragtes som en form for renselsesritualer, der skulle genetablere gruppens moralske integritet.

⁶² Summen på 1.000 rigsdaler, angivet af Nyrop 1903, s. 129.

⁶³ Svenes Optog 1770.

⁶⁴ Karmark 1989, s. 83-4.

⁶⁵ Beskrivelsen af disse optog er genoptrykt i Nyrop 1903, s. 132-4.

⁶⁶ Karmark 1989, s. 84-5.

⁶⁷ Tallene stammer fra politiets "Generaltabeller over Lauges Interressenter 1761-1861", gengivet i Mackeprang 1911, s. 101-119. Mackeprang skriver herom, s. 6: "Vi skal dog tilføje, at man ikke altid absolut kan stole på, at Politiets Generaltabeller er fuldtud korrekte, thi Datidens statistiske Indsamlinger var ikke altid første Klasses."

⁶⁸ Et embede blandt svendene. Oldgesellerne havde bl.a. til opgave at anvise nyankomne svende arbejde samt opkræve tidepenge mv. fra de svende, der opholdt sig i byen.

⁶⁹ RA: Sjæll. Miss. 699, 22.11.1780.

⁷⁰ Se Stevnsborg 1980.

⁷¹ Udtrykket "Mohr" brugtes forholdsvis unuanceret om både sorte fra Afrika, indere og indianere i det tidligt moderne danske sprog. Se Waaben 2000.

⁷² Svenes Optog, 1770, Tredje Tog, nr. 44-48.

⁷³ Svenes Optog 1770, Tredje Tog, nr. 49-50.

⁷⁴ SA, Snedkerlauget, Der Gesellenbuch, 1705-1776.

⁷⁵ KD, III, 434, §7, s. 455, §8. "Sigelse" vil sige "dom".

⁷⁶ Nyrop 1903, s. 189.

⁷⁷ Svenes Optog 1770, Andet Optog, nr. 23.

⁷⁸ Ibid., Andet Optog, nr. 26.

⁷⁹ Ibid., Andet Optog, nr. 29.

⁸⁰ Ibid., Andet Optog, nr. 31.

⁸¹ Ibid., Andet Optog, nr. 33.

⁸² Således indgår lignende fremstillinger af de forskellige søjleordners oprindelse og karakteristika i taler fra to tidligere skiltflytninger i 1724 og 1749 samt i forskellige afskrevne behøvlingsprædikener. Gengivet hos Nyrop 1904, s. 9-32.

⁸³ Berg 1930, s. 58.

⁸⁴ Burke 2009, p. 271ff

⁸⁵ Schilling 1992, s. 3-59.

⁸⁶ Van Nierop 2007, Tracy 1999, s. 220: "This delicate balance between personal choice and group pressure seems fundamental for an understanding of the larger nodes of society to be considered here, like villages and towns. If it is plausible (as scholars now believe) to speak of individual self-consciousness in Europe as early as the thirteenth century, this may be because European Society threw up so many kinds of tightly organized groups and thus so many occasions for individuals to play out the game of deciding who they were."

⁸⁷ Se også Kaplan 1986

⁸⁸ E. C. Werlauf fortæller, at ligfærden altid startede fra hjemmet, hvor liget opbevaredes indtil begravelsen: Werlauf 1973-74, s. 368-9. For de rejsende svendes vedkommende var udgangspunktet enten mesterens bolig eller evt. herberget.

⁸⁹ En skildring af begravelsen og optøget findes i Gjødeseen 1884.

⁹⁰ RA: Sjæll Miss. 49, 18.2. 1682; Nyrop 1903, s. 126.

⁹¹ Københavnske danske Posttidender, 1749, nr. 15, 8.º

⁹² Søgaard 1954, s. 75.

⁹³ De københavnske snedkeres skrå fra 1653 omtaler skiltet, se. KD III, s. 416 og 433.

⁹⁴ Nyrop 1903, s. 188.

⁹⁵ Berg 1904, s. 77-81.

⁹⁶ Se f.eks. Nyrop 1885, s. 21-2.

⁹⁷ Truant 1986, s. 145.

⁹⁸ Se Nyrop 1885, s. 22.

⁹⁹ I andre lav kaldtes oldgesellen i stedet "Altführer, Altknecht, Viertelknecht, Ertengesell eller Örtenjunge", men *Ertengesell* eller *Örtenjunge* efter det gammeltyske ord *örte, ürte*, der betyder *zechte*, var det mest almindelige. *Ertengesell* var en erfaren svend, der var blevet bemyndiget til at varetage de vandrende fremmede svendes modtagelse, arbejdsøgning og fortæring (*geschenk*). Nyrop 1903, s. 211, Weimar Jahrb. IV, 1856, s. 307.

¹⁰⁰ Opfattelsen også hos Wadauer 2006. Smlg Reith 2008, s. 130, note 66, hvor han fremhæver, at den transregionale (og transnationale) migration gav anledning til stærkt ritualiserede adfærdsnormer i forbindelse med institutionen omkring *geschenk*, der blandt andet skulle sikre, at den ikke blev misbrugt af uindviede. Wadauer 2006, s. 169 giver et eksempel på ydmygelsen af en uzünftig farversvend, der forsøger at misbruge *geschenk* i 1847 i Ljubljana.

¹⁰¹ Hansen 1846, s. 18-9.

¹⁰² Ibid., s. 20.

¹⁰³ Ibid., s. 21. Umiddelbart efter denne sætning beskrives det, hvordan forfatteren forlader byen.

¹⁰⁴ Hansen 1846, s. 32.

¹⁰⁵ Hansen 1846, s. 33.

¹⁰⁶ Søgaard/Clemmensen/Nørregaard 1954, s. 59-60.

¹⁰⁷ Hansen 1846, s. 14-5.

- ¹⁰⁸ Ibid., s. 15-6.
- ¹⁰⁹ Ibid., s. 19-20.
- ¹¹⁰ Ibid., s. 21.
- ¹¹¹ Ibid., s. 22-3.
- ¹¹² Ibid., s. 29.
- ¹¹³ Samuelsen 1861, s. 22.
- ¹¹⁴ Ibid., s. 22.
- ¹¹⁵ Se gennemgangen af kosmopolitisme i afhandlingens kapitel 1.
- ¹¹⁶ D, III, s. 415.
- ¹¹⁷ Ibid., s. 416.
- ¹¹⁸ Nyrop 1903, s. 179-90. Kim Karmark mener, at indførelsen af de 'tyske skikke' skal dateres til 1630'erne eller 1640'erne, hvor vi også har den første omtale af behøvling af snedkersvende i København: Karmark 1989, s. 32ff og 38.
- ¹¹⁹ Nyrop 1903, s. 188, se KD, II, s. 739, §17, KD III, s. 82, §13, s. 123, §18, s. 286, §18.
- ¹²⁰ Se afhandlingens kapitel 2.
- ¹²¹ KD, II, s. 638.
- ¹²² Søgaard/Clemmensen/Nørregaard 1954, s. 72.
- ¹²³ Søgaard/Clemmensen/Nørregaard/Clemmensen/Nørregaard 1954, s. 72-3.
- ¹²⁴ SA: Snedkerlaugets Arkiv, Snedkersvendenes regnskabsbøger, 1704-1801.
- ¹²⁵ Mackeprang 1911, s. 113ff.
- ¹²⁶ Således er 59 ud af 77 svende i 1769 fremstillet på disse møder, mens kun fire ud af 92 svende er fremstillet foran laden i januar 1770, resten på møder i maj, juli og oktober dette år. SA, Snedkerlaugets arkiv, Der Gesellenbuch, 1705-1776.
- * Bratislava, Riga, Sankt Petersborg, Warszawa m.fl.
- ¹²⁷ Generaltabellerne for nævnte år, optrykt i Mackeprang 1911, s. 101-19. Mackeprang tager følgende forbehold for pålideligheden af tallene i en note, s. 40: "Man maa ved Betragtning af Tabellen erindre, at det er tvivlsomt, hvorvidt Generaltabellerne angiver Antallet af beskæftigede Svende eller Antallet af samtlige i Lauget indskrevne Svende; sandsynligvis det sidste. Hertil kommer, at Tallene officielt angives at stamme fra den 31. Dec. i det anførte Aar."
- ¹²⁸ SA, Snedkerlavet, Der Gesellenbuch, 1705-1776. Eksempler fra kvartalsmøder i 1769; SA: Snedkerlaugets arkiv, Oldermændens Journal 1773-86.
- ¹²⁹ SA, Snedkerlauget, Der Gesellenbuch, 1705-1776. Eksempler fra møder i januar og oktober 1770.
- ¹³⁰ Pontoppidan skriver herom i *Mendoza*: "En Kaarde, som ej er af Sølv, undser sig hver Haandværkskarl ved at bære. Ja, Uhrværket i Lommen maa være derhos. Endogsaa min Tjener mener ej at kunne undvære det, da næsten alle hans Ligemænd har det, hvorfor du og jeg og vor Datter billig burde have Guld-Uhrværker, var det, at jeg vilde give 300 Rdl. derfor. Døm nu, om Verden i vore Dage er fattigere, end dengang ærlig og velbyrdig Hr. Anders Bilde, Rigens Marskalk, bar en Lammeskinds Kappe, en Bommesis Trøje og Trippes Buxer." Nielsen 1884, s. 97.

- ¹³¹ Holbergs *Metamorphosis*, 2. bog, 16. Fabel.
- ¹³² Nyrop 1903, s. 210.
- ¹³³ Nyrop 1903, s. 211.
- ¹³⁴ Svennes Optog 1770.
- ¹³⁵ Kommentar til forfatteren i forbindelse med forskningsgruppemøde på CUID.
- ¹³⁶ Et interessant komparativt perspektiv på denne proces findes i Haupt 2002.
- ¹³⁷ Fordelingen af antal mestre og svende tidligere og tilbagerulningen af disse bestemmelser: se Mackeprang 1911, s. 11f, Bloch Ravn 1982, s. 4-5.
- ¹³⁸ Bloch Ravn 1982 og 1986. Særligt den store byggevirksomhed efter branden i 1728 og opførelsen af Christiansborg Slot skabte grundlag for en voldsom vækst i antallet af svende per mester og udhulede dermed udsigten for svende og lærlinge til senere i livet at få deres egen virksomhed.
- ¹³⁹ Bloch Ravn 1982, s. 6.
- ¹⁴⁰ Bloch Ravn 1982, s. 7. Vedr. det sene 1700-tals borgerlige litigationskultur, se Langen 2012.
- ¹⁴¹ Se generaltabellerne, aftrykt i Mackeprang 1911, s. 101-19.
- ¹⁴² Nyrop 1903.
- ¹⁴³ 358 ud af 797 svende, se Mackeprang 1911, s. 29. En gennemgang af folketællingen i 1787 viser dog, at Mackeprangs tal muligvis er i underkanten. Ud af i alt 221 personer, der kan identificeres som snedkersvende, er 106 enten gift eller registreret som enkemænd.
- ¹⁴⁴ Se bl.a. Bloch Ravn 1986, s. 65ff. Bygmester Ernst udtaler allerede i 1723, at en snedkersvend, der "falder til en Kone," ikke længere kan arbejde i lavet. Nyrop 1903, s. 228.
- ¹⁴⁵ SA: Snedkerlaugets arkiv, Lavsprotokol 1750-94, s. 102.
- ¹⁴⁶ Materialet om strejken er gennemgået af både Berg 1904, s. 172-6 og Bloch Ravn 1986, s. 65ff samt mest detaljeret hos Karmark 1989, s. 90ff.
- ¹⁴⁷ Karmark 1989, s. 96.
- ¹⁴⁸ Karmark 1989, s. 86-7. Regnskabsbog 1749-1793, s. 162.
- ¹⁴⁹ Regnskabsbog, s. 163.
- ¹⁵⁰ Karmark 1989, s. 90-1, RA: Sjæll. Miss. 233/1781 samt 223/1781, 639/1781 og 349/1783.
- ¹⁵¹ Nyrop 1903, s. 228.
- ¹⁵² RA: Sjæll. Miss. 233/1781. Skaden bestod for mestrene både i udgifterne til ekstra lokaler til de gifte svende og i de problemer, det utvivlsomt skabte i arbejdsgangen. Det er vanskeligere at vurdere, hvad yderligere skade betegnelsen har kostet de gifte svende, der jo allerede blev ekskluderet fra det *zünf*te kollektiv og dermed var afskåret fra en række friheder og privilegier. Men navnet har jo også i sig selv været en krænkelse. I andre kontekster bruges også betegnelsen viverkarl, se Nyrop 1903, s. 51, 61.
- ¹⁵³ Karmark 1989, s. 91 efter RA: Sjæl. Miss. 233/1781.
- ¹⁵⁴ Ibid.
- ¹⁵⁵ Farge 1993, s. 268 og 271.
- ¹⁵⁶ Fogtman, Deel 6, II, s. 360-1.

- ¹⁵⁷ Schou 1795-1849, VIII, s. 37-9.
- ¹⁵⁸ RA: Sjæl. Miss. 639/1781 – svendenes skrivelse.
- ¹⁵⁹ Ibid.
- ¹⁶⁰ RA: Sjæll. Miss. 639/1781.
- ¹⁶¹ Berg 1904, s. 175, Kringelbach 1873, s. 135.
- ¹⁶² RA: Sjæll. Missiver 639/1781.
- ¹⁶³ Kringelbach 1873, s. 132.
- ¹⁶⁴ Efter Nyrop 1903, s. 250. Kilderne findes i RA: Sjæll. Missiver 28. marts 1781, nr. 223; 3. 10 1781, nr. 639; 14.5. 1783, nr. 349; Kringelbach 1873, s. 125ff.
- ¹⁶⁵ RA: Sjæl. Miss. 639/1781, Mestrenes skrivelse.
- ¹⁶⁶ SA: Snedkerlaugets arkiv: Mestrenes Regnskabsbog 1749-93, s. 169 og 177.
- ¹⁶⁷ Blandt de gifte svende med udenlandske navne finder vi f.eks. en Adam Gottlieb Propstein ved Vestervold, Emanuel Sucker i Landemærket og en Carl Södergren i Vognmagergade. Blandt de ugifte, f.eks. Wilhelm Steinman, Johan Bauman og Gottfried Gastmeyer, der bor og arbejder hos snedkermester Peter Kretz i Kadetakademigade 224 samt de fleste af de 14 svende, som er ansat ved Sukkerrefinaderiet under mester Johann Casper Meyer.
- ¹⁶⁸ Karmark 1989, s. 93; SA: Snedkerlavets arkiv: Svendenes Regnskabsbog 1768-1801, s. 139. I den såkaldte *Gesellenbuch* sker allerede et skift i sprogbrugen i 1773. SA: Snedkerlavets arkiv, Der Gesellenbuch 1705-1776.
- ¹⁶⁹ Karmark 1989, s. 88.
- ¹⁷⁰ Se f.eks. Karmark 1989, s. 92: "Videre hævdede svendene, at man udenlands ikke selv bar på sit værktøj. Det var med andre ord den sædvanlige zünftige argumentation med at henvise til Tyskland som forbilledet." Og om Tømmerstrejken, s. 98: "Strejkens hårde kerne udgjordes, ikke overraskende, af unge tyske svende."
- ¹⁷¹ Berg 1904, s. 213.
- ¹⁷² Berg 1904, s. 213-4.
- ¹⁷³ Mackeprang opgør fjerdestanden i 1801 til et "proletariat på 17000 Mennesker (mænd, kvinder og børn) i en By paa i alt 100,000 Sjæle er et stort Tal. Om hvilken Nød og Elendighed fortæller ikke disse 17000 paa et Tidspunkt, der ofte betegnes ved 'den gode gamle Tid'. Men ikke nok hermed: en Del af den ovennævnte Tredjestand, Borgerklassens Medhjælp, er omkring Aaret 1801 utvivlsomt paa Vej til at synke ned i Fjerdestanden, og det er egentligt urigtigt, at vi f.Eks. har medregnet samtlige Svende og Karle, baade gifte og ugifte, til Tredjestanden. De gifte staar vist allerede for Størstedelen i Fjerdestandens Rækker." Mackeprang 1911, s. 3.
- ¹⁷⁴ Talen er gengivet i Nyrop 1904, s. 150.
- ¹⁷⁵ Se Mackeprang 1911, s. 30: "ret karakteristisk kaldes de gifte Svendes Svendelade ogsaa for de danskes, de ugiftes for de tyskes." Se også Berg 1904, s. 272.
- ¹⁷⁶ Tendensen ses fx hos Nyrop 1903, s. 250, som skriver at "den danske sindige Natur har ubevidst gjort Modstand [mod indførelsen af en særlig type danse og fester, som sås i skiltflytningerne i andre

europæiske byer, JIP]”, og bygger delvis på den samtidige italesættelse af zünftens afskaffelse sidst i 1700-tallet.

¹⁷⁷ Jvf kapitel 1 og 3.

¹⁷⁸ Logue 1983, s. 6, Nørregaard 1943, s. 23-31.

¹⁷⁹ Ehmer 2002, s. 124: "Hier markierte die Ersetzung der Kundschaften durch Wanderbücher im Jahr 1829 einen Wendepunkt. Wanderbücher waren zukünftig für alle Arbeiter obligatorisch, nicht meht nur für Handwerksgelesen, und unabhängig davon, ob sie wanderten oder nicht."

¹⁸⁰ Logue 1983, s. 6.

¹⁸¹ Om udviklingen af disse efter indførelsen af næringsfriheden i 1857, se Strømstad 1984, s. 49ff

¹⁸² Logue 1983, Wadauer 2006, s. 170f.

¹⁸³ Se f.eks. Hansen 1846, s. 49-51, hvor han opsøger konsulatet i Genoa og blandt andet får hjælp til at finde arbejde af en assistent ved navn Jensen, som er født københavner.

¹⁸⁴ Uddrivelsen og dens efterspil er skildret af Christensen 1912, s. 471f og 572ff. Det fremgår blandt andet, at snedkersvendene selv finansierede udgifterne til det opsøgende arbejde og møderne omkring "Udgifter til de tyske Svendes Bortskaffelse", som det hedder i regnskabsbogen. Og at såvel mestre, politi og magistrat i første omgang fjøede svendene i deres krav.

¹⁸⁵ En oversigt over udgivne tyske svendebioigrafier findes i Wadauer 2005.

Noter til kapitel 6 side 173-207:

¹ Se Janssen 2001, s. 43.

² Thiele 1873, s. 174-5.

³ Se afhandlingens kapitel 1 samt Gustafsson 2002.

⁴ Den tidligste brug af betegnelsen, jeg har fundet, er i *Illustreret Tidende*, 12.10. 1862, s. 12-4. Lidt senere bruges udtrykket også i forskellige litterære værker, f.eks. Drachmann 1876, s. 183: "Hvor længe vil det vel vare, inden der bliver lagt et Schweizer-Konditori op paa Himalaya."

⁵ 'Grisons' er og var den fransksprogede befolknings betegnelse for indbyggerne i Graubünden, som på fransk kaldes *Grisons*, mens de tysksprogede indbyggere kaldte sig *Bündner*, og de italiensksprogede *Grigioni*. Betegnelsen 'grisonsk' er her valgt, fordi det franske ord lettest lader sig 'danificere' og gør teksten mest flydende. De fleste af de grisonske migranter i København var faktisk tysk- eller italiensksprogede og ville således have refereret til sig selv med de respektive betegnelser.

⁶ Christensen 1929-30.

⁷ Christensen 1925.

⁸ Nystrøm 1910-13, Friis 1975.

⁹ *Illustreret Tidende* 12.10. 1862, p. 12-14, 1.9. 1867, p. 394-96, 25.5. 1884, p. 415-7 og 23.2 1902, p. 334-36.

¹⁰ Bl.a. Kjerulf 1962.

¹¹ Janssen 2001.

¹² SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, 1818, sag nr. 2634 og 2. sekretariats kopibog, 1840, sag nr. 353.

¹³ Kaiser 1985, s. 95ff. vedr. København, s. 121-2.

¹⁴ Øster Kvarter, matr. 36. Se annonce i *Adresseavisen* 25.4 1788.

¹⁵ "Soglio" i *Historisches Lexicon der Schweiz*.

¹⁶ Om McDonald's' overtagelse, se Politiken 22. august 2012. Ud over À Porta og Mini har stedet været drevet af slægterne Gianelli, Schucani og Caprez fra 1819 til 1950, Janssen 2001, s. 27.

¹⁷ SA: Borgerskabsprotokoller 6.4. 1791 samt Københavns Vejviser 1796.

¹⁸ SA: Borgerskabsprotokoller 9.4. 1813.

¹⁹ SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, 1818, sag nr. 2634 med tilhørende bilag. Capretz havde i 1808 taget borgerskab som kukkenbager (SA: Borgerskabsprotokoller, 20. maj 1808) og fik borgerskab som konditor samme dag som Soltani og Gregori i 1813.

²⁰ Se ovenfor. Thiele kommer ikke nærmere ind på, hvad Soltanis fabrikker producerer.

²¹ Se nærmere om denne nedenfor.

²² SA: Borgerskabsprotokoller.

²³ Comestabili var kommet til København som ung mand og var blevet engageret som konditor hos arveprinsen, inden han i 1799 søgte kongelig bevilling til at starte sit eget konditori. RA: Sjæll. Tegnelser 1799, nr. 442 samt bilag.

²⁴ SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, 1818, sag nr. 2634, dokument nr. 115.

- ²⁵ Eftersom Monigatti først formelt fik sit eget konditori i 1824, se nedenfor.
- ²⁶ Begge fornavne findes i registreringerne af ham. Pleisch tog borgerskab som kukkenbager i 1799 og indrettede først et kaffehus i Holmens Kanal, inden han året efter flyttede til det nuværende Amager-torv 4 og åbnede et egentligt konditori. I 1813 skiftede han sit borgerskab til konditor. Se Borger-skabsprotokol 13. januar 1813 samt Københavns Vejviser 1801.
- ²⁷ SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, sag nr. 2634, bilag.
- ²⁸ SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, sag nr. 2634, bilag. Ifølge Kaiser 1985, s. 78 var en C. Palmoni også tilknyttet konditoriet.
- ²⁹ Schou 1877-1849, bd. 18, s. 379-80.
- ³⁰ Christensen 1929-30, s. 472.
- ³¹ F.eks. fire båndfabrikanter, der i 1759 blev indkaldt og fik et betydeligt statslån til anlæggelse af fabriken; handelsmænd var bl.a. Pierre Peschier, Reinhardt Iselin og Francois Arlaud; intellektuelle, f.eks. Reverdil og La Beaumelle; se Bruun 1887-1901, III, s. 75 og 190; eksempler på hvervede soldater: Skjold Petersen 2001, s. 110.
- ³² Bobé 1920, s. 16.
- ³³ Kaiser 1985.
- ³⁴ Fontaine/Siddle 2000, s. 47 – se Braudel 1966, s. 33, 42, 46, 272-4, Moch 1983, s. 33-4 og især Vi-azzo 1989, kap. 1-6.
- ³⁵ Jones 1990, Collomp 1988 samt ibid. 1984, s. 145-70, Viazzo 1989, s. 215-9.
- ³⁶ Le Roy Ladurie 1972, Pfister 1985.
- ³⁷ Poitrineau 1981, Hufton 1974.
- ³⁸ Hufton 1974, s. 48-9.
- ³⁹ Braudel 1966, s. 46.
- ⁴⁰ Poitrineau 1981, s. 25-68.
- ⁴¹ Viazzo 1989, især s. 143ff, Fontaine/Siddle 2000, Mathieu 2009, introduktion samt s. 123ff.
- ⁴² Mathieu 2009, s. 124-6. Se Viazzo 1989, kap. 3.
- ⁴³ Se Encyclopedia 2011, s. 710-2. Den pavelige schweizergarde er den eneste tilbageværende af en række schweizergarder ved forskellige europæiske hoffter. I dag består garden af 134 soldater. Garderne skal være romersk-katolske, ugifte mænd med schweizisk statsborgerskab, og de skal have gennemgået basal træning hos det schweiziske militær.
- ⁴⁴ Rousseau 1761 (1993).
- ⁴⁵ Pfister 1985, II, s. 66f, Head 1995, s. 41-2 og Mathieu 1992, s. 56-65.
- ⁴⁶ Fontaine/Siddle 2000, s. 57f.
- ⁴⁷ Fontaine/Siddle 2000, s. 59-60.
- ⁴⁸ Mathieu 1992, særligt s. 63-5.
- ⁴⁹ Poitrineau 1981, s. 97-147 og Fontaine 1993 og 1996.
- ⁵⁰ Det mest velkendte eksempel på dette er vel nok den illegale boghandel, som er fyldigt beskrevet i den amerikanske historiker Robert Darntons forfatterskab, se især Darnton 1979, 1982, 1995.

- ⁵¹ Siddle/Fontaine 2000, s. 59, Poitrineau 1981, s. 97-147.
- ⁵² Siddle/Fontaine 2000, s. 57f.
- ⁵³ Siddle/Fontaine 2000, s. 59-61, Fontaine 1998.
- ⁵⁴ I 1645 kom den første kaffe til Venedig fra Mellemøsten, men i begyndelsen blev den udelukkende betragtet som lægemiddel og var derfor kun til salg fra apoteker, se Kaiser 1985, s. 14.
- ⁵⁵ Kaiser 1985, s. 15.
- ⁵⁶ Kaiser 1985, s. 16.
- ⁵⁷ Kaiser 1985, s. 16-7.
- ⁵⁸ Kaiser 1985, s. 17 (og fra Poschiavo kunne man tilføje). Se liste 6.1.
- ⁵⁹ Kaiser 1985, s. 78 og Christensen 1929-30, s. 459.
- ⁶⁰ SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, 1840, sag nr. 353.
- ⁶¹ Kaiser 1985, s. 89ff.
- ⁶² FT1845, Øster Kvarter, Kongens Nytorv og Lille Kongensgade No. 3, stueetagen. Af en note fremgår det, at Steffen ”har Information hjemme.”
- ⁶³ Illustreret Tidende, 25.5 1884, s. 415-7.
- ⁶⁴ Illustreret Tidende skriver i 1862 om kompagniskaberne, at konditoriernes navne veksler med den person, der netop nu driver stedet, mens den tidligere chef ”udhvile sig paa sine Laurbær et eller andet Sted i det sydlige Schweiz, hvor de [...] skulle være Eiere af pragtfulde Villaer.” Illustreret Tidende, 12.10 1862, s. 12-4. I Poschiavo i Graubünden findes ligefrem et kvarter kaldet Spaniensviertel, hvor konditorer fra spanske byer har opført villaer i spansk stil sidst i 1800-tallet. Kaiser 1985, s. 91.
- ⁶⁵ Kaiser 1985, s. 78 (ill.) og 158.
- ⁶⁶ Se nærmere om disse i Kaiser 1985, s. 163-6. Jostybrødrene er ikke beslægtet med den københavnske Jostyfamilie, der oprindeligt hed Joos og først tog navnet Josty efter ankomsten.
- ⁶⁷ Ved sin ansøgning til kongen om at etablere det nye kaffehus ”efter fransk og italiensk maner” angiver Jacob Mini, at han i seks år havde arbejdet som svend hos Lorenzo Gianelli og også havde ledet konditoriet, når Gianelli var fraværende. Danske Kancelli, 2. departement, Brevbog for 1. halvår 1819, 11. marts, sag nr. 953.
- ⁶⁸ FT1801. Snarens Kvarter, Nyetorv 134. J. Josty er i øvrigt ikke i familie med Anthon Josty, der grundlagde Jostys Pavillon på Frederiksberg.
- ⁶⁹ Michael-Cafilisch 2008, Kaiser 1985.
- ⁷⁰ Kaiser 1985, s. 25.
- ⁷¹ Christensen 1929-30, s. 460.
- ⁷² Privatbrev tilhørende Ph. Zinsli, Safien. Citeret fra Kaiser 1985, s. 22.
- ⁷³ Schous Forordninger, bd. 18, 1818-22, s. 379-80.
- ⁷⁴ SA: Magistratens 2. sekretariat 1840, sag nr. 353 samt bilag.
- ⁷⁵ Borgerrepræsentationens Forhandlinger, 9.10 1845.
- ⁷⁶ FT 1845, Øster Kvarter, Kongens Nytorv og Lille Kongensgade No. 3, stueetagen.
- ⁷⁷ Se beskrivelserne i Illustreret Tidende 1862 og 1884 samt Janssen 2001.

⁷⁸ En form for bolsje.

⁷⁹ Adresseavisen 13/2 1788.

⁸⁰ Således i borgerskabsbrev for den fra Hamborg indvandrede Heinrich Nicolaus Helmike 16.8 1834. Helmike havde taget borgerskab som kukkenbager 21. oktober 1826.

⁸¹ Kukkenbagerne havde privilegium på at bage kager i modsætning til rug- og franskbagere, der bagte brød.

⁸² SA: Borgerskabsprotokoller. Det tætte sammenfald i omskiftning af borgerskaber antyder, at der har været en formel anerkendelse af erhvervet på linje med faget som kukkenbager omkring årsskiftet 1813, og at flere af konditorerne har set en fordel i straks at komme ud af kukkenbagerlavet. Et egentligt konditorlav bliver der dog ikke tale om før 1866.

⁸³ Den tidligste omtale af offentlig kaffeudskænkning i København stammer fra Holbergs *Jean de France* fra 1722, hvori hovedpersonen udbryder: ”Tænk engang, forgangen Dag, da jeg og vilde være lidt alamodisk og gik paa et Kaffehus, maatte jeg give en Rigsort for nogle faa Kopper. Men se, om Jeronimus kommer der saa snart igjen.” Formentlig er det nogle af de tehuse, som findes i byen på denne tid, der er begyndt at servere kaffe. Da Johan Henrik Tauber studerer i byen i 1760’erne er offentlig kaffeudskænkning blevet almindelig. Se Fleischer 1985 – Kaffedrikning.

⁸⁴ Politivennen, nr. 202, 6.3. 1802, s. 3226. Se også Weile 1934, der skriver, at de tidlige konditorier var udsalgsboder til hjemkøb uden mulighed for siddeplads.

⁸⁵ Callisen 1807-9, I, s. 483-4.

⁸⁶ Bilanzebog 1828, gengivet i Illustreret Tidende 23.2 1902, s. 334-6. Jeg har desværre ikke kunnet lokalisere denne bog i arkiverne. Formentlig har journalisten fået adgang til bogen via den daværende ejer af stedet, Gianelli.

⁸⁷ LA; Brandassurancevurdering 12.12. 1796 vedr. Øster Kvarter, matr. 141.

⁸⁸ SA: Ejendomsprioritetsvurdering 1806 vedr. Frimands Kvarter, matr. 2.

⁸⁹ Danske Kancelli, 2. departement, Brevbog for 1. halvår 1819, 11. marts, sag nr. 953, inklusive bilag.

⁹⁰ I RA: Danske Kancelli: Brevbog for 2. dep, 1. halvår, 11.3 1819, nr. 953.

⁹¹ I Monigattis privilegium til at opstille et telt (der siden blev en mere permanent bræddehytte) i Frederiksbergs første runddel (den nuværende Skt. Thomas Plads) stod, at han ikke måtte servere øl og brændevin, samt at ”den lavere Klasse” ikke måtte finde ”nogen Adgang eller Samlingssted”. Nystrøm 1910-13, II, s. 127-8. Se også Christensen 1925. At pavillonen fungerede som ledelys på den svagt oplyste Frederiksberg Allé, se Henriques 1866, s. 13.

⁹² Dette understøttes af en bemærkning af J. L. Heiberg i Kjøbenhavns Flyvende Post vedr. en ”ung Landsmand af høi Byrd da han i et Caffehuus ikke agtede paa den første Anmodning om Rolighed, blev expederet ud af Døren.” Kjøbenhavns Flyvende Post 1828, nr. 86.

⁹³ Illustreret Tidende 12.10 1862, s. 12.

⁹⁴ Ibid., s. 13.

⁹⁵ Adresseavisen 25.4 1788.

⁹⁶ RA: Danske Kancelli, 2. dep, 1. halvår 1819, 11. marts, sag nr. 953.

- ⁹⁷ Head 1995, Mathieu 1999.
- ⁹⁸ Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn, nr. 45, 5.6.1819, sp. 709.
- ⁹⁹ Juel-Hansen 1885, s. 6.
- ¹⁰⁰ Se lignende beskrivelse af Gaudenz Gianellis gebroknede dansk i Illustreret Tidende 23.2.1902.
- ¹⁰¹ Illustreret Tidende 12.10.1862, s. 12. [Min fremhævning, JJP].
- ¹⁰² Lehmann 1872, s. 229-30.
- ¹⁰³ Chievitz 1847, s. 30.
- ¹⁰⁴ Smørrebrød var dog efter alt at dømme en forholdsvis ny almen spise på denne tid. Smørrebrød blev først udbredt i Danmark omkring år 1800. Hyldtoft 2012, s. 184-90.
- ¹⁰⁵ Christensen 1929-30, s. 453.
- ¹⁰⁶ Ibid.
- ¹⁰⁷ Bech 1910, s. 60.
- ¹⁰⁸ Bech 1910, s. 61.
- ¹⁰⁹ Kierkegaard 1992, s. 344. Beskrivelsen er fra 10. maj 1843.
- ¹¹⁰ Heiberg 1828.
- ¹¹¹ Ibid.
- ¹¹² Illustreret Tidende 25.5.1884.
- ¹¹³ RA: Hofmarskallatets Correspondanceprotocol, 18.2 til 24.11.1813 D, nr. 25, s. 167.
- ¹¹⁴ Henriques 1861, s. 13.
- ¹¹⁵ Janssen 2001, s. 42. Et par fotos af hytten fra 1865 findes i Københavns Museums arkiv.
- ¹¹⁶ Davidsen 1883, s. 50.
- ¹¹⁷ Davidsen 1883, s. 77-9.
- ¹¹⁸ Henriques 1861, s. 77f.
- ¹¹⁹ Se Andreassen/Henningsen 2011, særligt s. 232.
- ¹²⁰ Ibid., s. 133f og 225ff.
- ¹²¹ Zerlang 2008.
- ¹²² Andreassen/Folke Henningsen 2011.
- ¹²³ Sammenlign Illustreret Tidende 25.5.1884 og 23.2.1902.
- ¹²⁴ Zerlang 2008. Se også Lützen 1998, s. 57ff.
- ¹²⁵ Zerlang 2008, s. 105.

Noter til Afsluttende perspektivering side 209-212:

¹ Macdonald 2013, s. 169. Om multikulturalisme, se også: Werbner/Modood 1997, Werbner 1997 og 2012; Bauman 1999, Modood 2007, Vertovec 2010.

² Macdonald 2013, s. 165-68. Den grundlæggende forståelse af kulturarven som stedspecifik og hierarkisk, som ligger til grund for de nationale museer, er også indbygget i lokal- og specialmuseernes udviklingshistorie, som i deres udgangspunkt rummer delfortællinger, der kan inkorporeres i materialiseringen af den nationale, afgrænsede identitet. Smlg. Macdonald 2003, s. 2-3.

³ Poehls 2011, s. 345, s. 350-51; Macdonald 2013, s. 184-85.

⁴ Baur 2009.

Litteratur

Forkortelser:

KD= Oluf Nielsen, ed: Københavns Diplomatarium, Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre Forhold før 1728, bd. 1-8. København 1872-87.

LA= Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Møn

RA= Rigsarkivet

SA=Københavns Stadsarkiv

Opslagsværker:

Borgerrepræsentationens Forhandlinger

DBL 1877-1905: Dansk Biografisk Lexikon tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814, bd. I-XIX, red. af Carl Frederik Bricka. København: Gyldendal.

Kjøbenhavns Vejviser

Schou 1795-1849: Jacob Henrich Schou, ed.: Kongelige Forordninger og aabne Breve, bd. 1-19 samt 20-22 (Jacob Henrich Schou og J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, eds.)

Historisches Lexicon der Schweiz. www.hls-dhs-dss.ch

Aviser:

Adresseavisen

Illustreret Tidende

Kjøbenhavnske danske Posttidender

Nyeste Skilderi af København

Politievennen

Kildesamlinger:

Luxdorph 1770-73: Luxdorps Samling af Trykkefrihedsskrifter 1770-1773, bd. 1-26. Det kongelige Bibliotek.

Niebuhrs Briefe 1926-29: Die Briefe Barthold Georg Niebuhrs, im Auftrage der Literaturarchiv-gesellschaft zu Berlin, hrsg. von Dietrich Gerhard und William Norvin. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Arkivalier:

Indfødsretten 1776: Trykt i Kong Christian den Syvendes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1776, Chr. d. 7. bd. III, s. 1-12. Majestæts og Universitets Bogtrykkerie, Kiøbenhavn. 15.1. 1776.

LA: Brandassurancevurderinger

RA: Danske Kancelli, 2. departement, Brevbog for 1. halvår 1819, 11. marts, sag nr. 953.

RA: Danske Kancellis Forestillinger

RA: Dugmagerlauget. Indkomne Sager

RA: Hofmarskallatets Correspondanceprotocol

RA: Johan Ludvig Zinn: Personlige Papirer 1795-1795: Indskrivnings-police fra Tontinen af 28.7.1792, 1795 med påtegninger, 1807.

RA: Københavns Politi: Kancelliskrivelser 1801-07. Danske Kancelli til politimester Haagen, 16.3. 1801

RA: Partikulærkammeret, Slotsbygningsskommissionen af 1738.

RA: Danske Kancelli, 1. departement: Sjællandske Missiver 1781

RA: Naturalisationsansøgninger 1776: Danske Kancelli: Koncepter og indlæg til naturalisationspatenterne 1776-1847; Pakkenr: A134-1 og A134-2.

SA: Borgerskabsprotokoller.

SA: Ejendomsprioritetsvurdering 1806 vedr. Frimands Kvarter, matr. 2.

SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, 1818, sag nr. 2634.

SA: Københavns Magistrat, 2. sekretariats kopibog, 1840, sag nr. 354.

SA: Partikulære dokumenter 1738-89, I. Sager vedr. tiggere 1738-89: Brev fra Københavns Politi- og Skifteret til Københavns Magistrat, 9. marts 1785.

SA: Prioritetsvurdering af Skt. Annæ Øster Kvarter, matrikel 38 og 39.

SA: Snedkerlavets Arkiv, Snedkersvendenes regnskabsbøger, 1704-1801

SA: Snedkerlavets Arkiv, Der Gesellenbuch 1705-76.

SA: Tøjmagerlavets arkiv: Korrespondance 22/2 1781 samt 23/9 1788.

Litteratur:

- Adriansen 2003: Inge Adriansen: *Nationale symboler i det danske rige 1830-2000*. København.
- Alenius 1997: Marianne Alenius (red.): *Digternes paryk, studier i 1700-tallet, festskrift til Thomas Bredsdorff*. København: Tusculanums Forlag.
- Amelina/Faist 2012: Anna Amelina & Thomas Faist: "De-naturalizing the national in research methodologies: key concepts of transnational studies in migration" i *Ethnic and Racial Studies*, 35:10, s. 1707-1724.
- Andersen 1982: Finn Andersen: "Svensk af fødsel" i *Personalthistorisk Tidsskrift*, s. 55-81.
- Andersen 2013: Thomas Bo Andersen: *Kampen mod Kakofonien i København – Den københavnske middelklasses identitetsskabende kamp for stilhed i perioden 1800-1850*. Speciale, Syddansk Universitet.
- Anderson 1983: Benedict Anderson: *Imagined Communities – Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Andreassen/Folke Henningsen 2011: Rikke Andreassen & Anne Folke Henningsen: *Menneskeudstilling, fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*. København: Tusculanums Forlag.
- Appadurai 1996: Arjun Appadurai: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Appiah 2005: Kwame Anthony Appiah: *The ethics of identity*. Princeton: Princeton University Press.
- Appiah 2007: Kwame Anthony Appiah: *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*.
- Bade 2011: Klaus J. Bade, ed.: *The encyclopedia of European migration and minorities, from the seventeenth century to the present*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Baden 1772: Jacob Baden: *Anviisning i det Tydske Sprog for Danske*. Kjøbenhavn.
- Barth 1969: Fredrik Barth: *Ethnic groups and boundaries, the social organization of culture difference*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Bauer 1983: Hans Bauer: *Kunst- und Kulturführer durch den Landkreis Kitzingen*. Kitzingen.
- Bauman 1992: Zygmunt Bauman: *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman 2000: Zygmunt Bauman: *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Bauman 2001: Zygmunt Bauman: *The Individualized Society*. Cambridge: Polity.
- Baumann 1999: Gerd Baumann: *The multicultural riddle – Rethinking National, Ethnic and Religious Identities*. Oxford: Psychology Press.
- Baur 2009: Joachim Baur: *Die Musealisierung der Migration. Einwanderungsmuseen und die Inszenierung der multikulturellen Nation*. Bielefeld: Transcript.
- Bech 1910: Marcus Christian Bech: *En københavnsk Grosserers Ungdomserindringer 1787-1816, Memoirer og Breve, bd. 12*, Julius Clausen & P. F. Rist, eds. København.
- Beck 1998: Ulrich Beck: *Was ist Globalisierung?* Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck 2000: Ulrich Beck: "The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity" in *The British Journal of Sociology*, 51, 1, s. 79-107.
- Beck 2002: Ulrich Beck: "The Cosmopolitan Society and its Enemies" in *Theory, Culture & Society 2002*, Vol. 19 (1-2), s. 17-44

- Beck 2002a: Ulrich Beck: *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press.
- Beck 2006: *Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Malden; MA: Polity.
- Beck/Beck Gernsheim 2002: Ulrich Beck og Elisabeth Beck-Gernsheim: *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Cambridge: Polity.
- Beck/Giddens/Lash 1994: Ulrich Beck, Anthony Giddens og Scott Lash: *Reflexive Modernization*. London: Sage.
- Befolkningen i Stockholm 2005: Utrednings- och statistikkontoret. *Befolkningen i Stockholm 1252 – 2005 – från 1721 enligt stadens statistiska årsböcker*. Stockholm: Stockholms Stad.
- Bell 2008: Dean Phillip Bell: "Jewish Communities in Central Europe in the 16th Century" in Michael J. Halvorson & Karen E. Spierling: *Defining Community in early modern Europe*. Aldershot: Ashgate, chapter 8.
- Benedict 1989: Philip Benedict: "French Cities from the Sixteenth Century to the Revolution: An Overview," in Benedict, ed. *Cities and Social Change in Early Modern France*. London: Unwin Hyman.
- Berg 1904: Rasmus Berg: *Snedkerlavet 1554-1904, Livet i en dansk Haandværkerorganisation gennem 350 Aar*. København: Snedkerlavet i Kjøbenhavn.
- Berg 1930: Rasmus Berg: *Den zünfftige Haandværker. Et Stykke dansk Haandværkerhistorie*. København.
- Berger/Lorenz 2008a: Stefan Berger and Chris Lorenz, eds.: *The contested nation, ethnicity, class, religion and gender in national histories*. New York: Palgrave MacMillan.
- Berger/Lorenz 2008b: Stefan Berger and Chris Lorenz: "Representations of Identity: Ethnicity, Race, Class, Gender and Religion" in Berger/Lorenz 2008a, kap. 1.
- Bernoulli 1782: Bernoulli, J: *Graf Bünaus kurtze Beschreibung von Hamburg bis Copenhagen 1742. Sammlung kurzer Reisebeschreibungen*, bd. 8, s. 1-30. Berlin.
- Berry 2006: John Berry: *Immigrant youth in cultural transition, acculturation, identity, and adaptation across national contexts*. Mahwah, N.J : Erlbaum.
- Beyer/Jensen 2000: Jürgen Beyer og Johannes Jensen (red.): *Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000. 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographien mit einem Beitrag von Hans Munk Hansen zur Restaurierung*. København: Sankt Petri Gemeinde.
- Billeskov-Jansen 1969-1971: Ludvig Holberg: *Værker, digteren, historikeren, juristen, vismanden*. København: Rosenkilde og Bagger, bd. 1-12.
- Binnie 2006: Jon Binnie, ed.: *Cosmopolitan Urbanism*. London: Routledge.
- Bitsch Christensen 2005: Søren Bitsch Christensen: "En karakteristik af den klassiske købstad og dens historiografi. Det naturlige midtpunkt? : købstædernes økonomiske centralitet ca. 1450-1800" in Søren Bitsch Christensen, ed.: *Den klassiske Købstad*, Århus: Århus Universitetsforlag/Center for Dansk Byhistorie.
- Bjørn 1993: Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov, 1800-1850*. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 10. København: Gyldendal/Politiken.
- Bjørn 1998: Claus Bjørn: *Borgerkrig og Revolution*. København: Gyldendal.
- Bjørn 2001: Claus Bjørn: "Fra skyfrit til tordenvej - hovedlinier i forholdet mellem Danmark og Hertugdømmerne ca. 1780-1848 - en skitse" i *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum*, 2001, s. 11-18.

- Bloch Ravn 1982: Thomas Bloch Ravn: "Fra svendelav til fagforening: Brud eller kontinuitet?" i *Arbejderhistorie*, bd. 18, 1982, s. 3-16.
- Bloch Ravn 1986: "Oprør, spadseregange og lønstrejker i København før 1870" i Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus: Modtryk.
- Bloch Ravn 2004: Thomas Bloch Ravn: "Kampen om standsfællesskabet og den zünfhtige kultur i de danske byer 1660-1857." i Anders Bøgh, ed.: *Tre tiltrædelsesforelæsninger*. Århus: Århus Universitetsforlag, s. 25-40.
- Bloch Ravn 2008: Thomas Bloch Ravn: "Community and zünfhtig culture in Danish craft guilds" in Søren Bitsch Christensen and Jørgen Mikkelsen (eds): *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Blüdnikow 1987a: Bent Blüdnikow (red.): *Fremmede i Danmark – 400 års fremmedpolitik*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Blüdnikow 1987b: Bent Blüdnikow: "Fattig, fremmed og forvist: illegale jøder i Danmark" i Blüdnikow 1987a, p. 47-72.
- Blüdnikow/Christensen 1986: Blüdnikow, Bent og Christensen, Bent: "Jødefejden 1819" i Flemming Mikkelsen, red.: *Protest og Oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*; s. 87-101. Århus: Modtryk.
- Blüdnikow/Jørgensen 1984: Bent Blüdnikow og Harald Jørgensen: "Den lange vandring til borgerlig ligestilling i 1814" i *Indenfor murene: jødisk liv i Danmark 1684-1984*; ed. Harald Jørgensen. København: C.A. Reitzel.
- Bobé 1900: Louis Bobé: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede i Tidsrummet 1770-1827, Meddelelser af Arkiverne paa Pederstrup og Brahe-Trolleborg*, bind 4. København 1900.
- Bobé 1920: Louis Bobé: "Claude Philibert 1709-84" in *Nordisk Tidsskrift for Bok- og Biblioteksvæsen*, årg. VII, 1920, s. 14-18.
- Bobé 1925: Louise Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen : ihre Kirche, Schulen og Stiftungen: 1575-1925*. København.
- Bobé 1935: Louis Bobé: *L'imigration des Francais en Danemark-leurs concours intellectuel et materiell. Le Danemark dans ses rapports avec la France*. København.
- Boes 2007: Marie R. Boes: "Unwanted Travellers: The Tightening of City Borders in Early Modern Germany" in *Borders and Travellers in Early Modern Europe*, ed. Thomas Betteridge. Surrey: Ashgate, s. 87-111
- Boguslaw 2012: Julia Boguslaw: *Svensk invandringspolitik under 500 år: 1512-2012*. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Brandt/Klüwer 1925: *Geschichte Schleswig-Holsteins - Ein Grundriss*, Kiel: Walter G. Mühlau.
- Bregnsbo/Jensen 2004: Michael Bregnsbo og Kurt V. Jensen: *Det danske Imperium - Størhed og Fald*. København: Aschehoug.
- Bridge/Fedorowich 2004: Carl Bridge og Kent Fedorowich: "Mapping the British World" i Bridge/Fedorowich, red.: *The British World: Diaspora, Culture, Identity*. Oxford: Oxford University Press, s. 1-15.
- Brown 2001: Gregory S. Brown: "Social Encounters and Selfimage in the Age of Enlightenment: Norbert Elias in Eighteenth Century French Cultural Historiography"

- raphy" in *Early Modern History*, 1, 2001; s. 24-51.
- Brubaker 1998: Rogers Brubaker: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brun 1995: Friederike Brun: *Morgendrømmenes Sandhed*. Oversat fra Wahrheit aus Morgenräumen; København 1824. København: Reitzel.
- Brunelle 2003: Gayle K. Brunelle: "Migration and Religious Identity: The Portuguese of Seventeenth Century Rouen" in *Journal of Early Modern History* 7 (2003), s. 283-311.
- Bruun 1887-1901: Carl Bruun: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner, bd. 1-3*. København: Thiele.
- Burckhardt 1860: Jacob Burckhardt: *Die Cultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch*. Basel.
- Burke 1983: Peter Burke: "Urban History and Urban Anthropology of Early Modern Europe" i Derek Fraser & Anthony Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*. London: Edward Arnold, s. 69-82.
- Burke 2004: Peter Burke: *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burke 2009: Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*. 3rd edition. Burlington: Ashgate.
- Butler 1990: Judith Butler: *Gender Trouble*. New York/London: Routledge.
- Butler 1993: Judith Butler: *Bodies that matter*. New York/London: Routledge.
- Callisen 1807-9: Heinrich Callisen: *Physisk-medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn*, bd. I-II. København.
- Castells 1976: Manuel Castells: "Is there an Urban Sociology?" i C. Pickvance, red.: *Urban Sociology: Critical Essays*, s. 33-59. London: Methuen.
- Catterall 2002: Douglas Catterall: *Community without Borders: Scots Migrants and the Changing Face of Power in the Dutch Republic, c. 1600-1700*. Leiden and Boston: Brill Academic Publishers.
- Catterall 2007: Douglas Catterall: "Settle or Return - Migrant Communities in Northern Europe, ca. 1600-1800" in Charles H. Parker and Jerry H. Bentley, eds.: *Between the Middle Ages and Modernity - Individual and Community in the Early Modern World*. Lanham : Rowman & Littlefield, s. 109-130.
- Catterall/Campbell 2012: Douglas Catterall/Jodi Campbell, red.: *Women in Port: Gendering Communities, Economies, and Social Networks in Atlantic Port Cities 1500-1800*. Leiden: Brill.
- Cavignac 1969: Jean Cavignac: "Le Compagnonage dans les luttes ouvrières au XVIIIe siècle: L'Exemple du Bordeaux", in *Bibliothèque de L'Ecole des chartes*, 126, no. 2, 1969. s. 377-411.
- Chievitz 1847: Poul Chievitz: *Fra Gaden*. København.
- Christensen 1912: Villads Christensen: *København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes tid 1840-1857*. København: G.E.C. Gad.
- Christensen 1925: Carl C. Christensen: *Fra Værnedamsvejen til Jostys Pavillon*. København: H. Hagerups Forlag.
- Christensen 1929-30: Carl C. Christensen: "De første Schweizerkonditorier i København" in *Historiske Meddelelser om København*, 2. rk, IV, 1929-30, s. 464-474.

- Christensen 1996: Dan C. Christensen: *Det moderne projekt, teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*. Disputats. København: Gyldendal.
- Christensen mfl. 2007: Lars K. Christensen, Søren Kolstrup og Anette Eklund Hansen, red: *Arbejdernes Historie i Danmark, 1800-2000*. København: SFAH.
- Clark 1987: Peter Clark: "Migrants in the city. The process of social adaptation in English towns", P. Clark & D. Souden (eds.): *Migration and society in Early Modern England*, London: Hutchinson.
- Clark/Souden 1987: Peter Clark og David Souden (red.): *Migration and Society in Early Modern England*. London.
- Clausen 1877: H.N. Clausen: *Optegnelser over mit Levneds og min Tids Historie*. København.
- Clausen 1944-46: Julius Clausen: "Franske emigranter i København" i *Historiske Meddelelser om København*, 3 rk., 6. Bind, p. 329-360.
- Clawson 1989: Mary Ann Clawson: *Constructing brotherhood, class, gender, and fraternalism*. Princeton, N.J. : Princeton University Press.
- Clement 1870: D. L. Clement: *Notice sur l'Église Reformée Française de Copenhague, Avec une carte du Cimetière*. Copenhague: Hagerup.
- Cohn 2009: Henry J. Cohn: "Jews and Muslims" in Beate Kümin, ed.: *The European world 1500-1800, an introduction to early modern history*. Abingdon: Routledge.
- Coller 2010: Ian Coller: "East of Enlightenment: Regulating Cosmopolitanism between Istanbul and Paris in the Eighteenth Century" in *Journal of World History*, vol. 21, 3, 2010, s. 447-470.
- Collomp 1988: A. Collomp: "From stem family to nuclear family: changes in the co-resident domestic group in Haute Provence between the end of the eighteenth and the middle of the nineteenth century" in *Continuity and Change*, 3, s. 65-81.
- Connerton 2009: Paul Connerton: *How modernity forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Connor 1990: Walker Connor: "When is the Nation?" i *Ethnic and Racial Studies*, vol. 13, iss. 1, 1990, s. 92-103.
- Constantine 2013: S. Constantine: "British Emigration to the Empire Commonwealth since 1880: From Overseas Settlement to Diaspora?" i Bridge/Fedorowich, red.: *The British World: Diaspora, Culture, Identity*. Oxford: Oxford University Press, s. 16-35.
- Coy 2008: James P. Coy: *Strangers and Misfits : Banishment, Social Control, and Authority in Early Modern Germany*. Leiden.
- Czouz-Tornare 2011: Alain-Jacques Czouz-Tornare: "Swiss Mercenaries in Europe from the 17th to the 19th Century: The Example of France" in J. Bade et al: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe: From the 17th Century to the Present*, Edited by Klaus J. Bade, Pieter C. Emmer, Leo Lucassen and Jochen Oltmer. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahinden 2012: Janine Dahinden: "Transnational Belonging, Non-ethnic Forms of Identification and Diverse Mobilities: Rethinking Migrant Integration?" i *Migration: Interdisciplinary Perspectives*, 2012, p. 117-128.

- Dahl 1943: Flemming Dahl: *Københavns bystyre gennem 300 år, hovedtræk af stadens forfatningshistorie fra Frederik III's til Christian X's tid, bd. 1*. København: Københavns Borgerrepræsentation.
- Dahl 2012: Bjørn Westerbeek Dahl: "En sådan kapabel person". Ingeniøren Hendrick Rüse (1624-1679)" i *Kastellets Venners onlinebibliotek* – senest tilgæet maj 2015: <http://kastelletsvenner.dk/index.php?page=hendrick-ruese>
- Dalsgaard 1948: "Anmeldelse af Aa. Rasch P. P. Sveistrup: Asiatisk Kompagni i den florissante periode 1772-1792" i *Historisk Tidsskrift*, 11 r., II, 1949, p. 506-14, 1948, s. 16-22.
- Damsholt 2000: Tine Damsholt: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd, patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*. København: Museum Tusulanum.
- Damsholt 2007: Tine Damsholt: "Udvorteshedens triumf - fransk og dansk politisk kultur" i Eric Lerdrup Bourgois og Niels Høffding, red.: *Napoleon og Danmark*. Højbjerg: Hovedland, s. 136-60.
- Danneskiold-Samsøe 2005: Jakob Danneskiold-Samsøe: "Patron og klient i 1600-tallets Europa" i *Fortid og Nutid* 2005, s. 163-191.
- Darnton 1979: Robert Darnton: *The business of enlightenment, a publishing history of the Encyclopédie, 1775-1800*. Cambridge: Harvard University Press
- Darnton 1982: Robert Darnton: *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Darnton 1984: Robert Darnton: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York: Vintage Books.
- Darnton 1995: Robert Darnton: *The Forbidden Bestsellers of Prerevolutionary France*. London: HarperCollins.
- Davidson 1883: J. Davidson: *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn*. København: Gyldendal
- De Meester 2012: Jan De Meester: "Migrant Workers and Illicit Labour: Regulating the Immigration of Building Workers in Sixteenth-Century Antwerp" in *De Munck/Winter* 2012, s. 25-44.
- De Munck/Winter 2012: Bert De Munck & Anne Winter, eds.: *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities*. London: Ashgate.
- De Vries 1984: Jan de Vries: *European urbanization 1500-1800*. London.
- de Vries 1994: Jan de Vries: "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution" in *Journal of Economic History* 54, 1994, s. 249-270.
- Deding/Jakobsen 2006: Mette Deding og Vibeke Jakobsen: *Indvandreres arbejdsliv og familieliv*. København: Socialforskningsinstituttet
- Degn/Fode 2008: Ole Degn & Henrik Fode: "Ikke plads til dem alle" I *Historie*, vol. 1, 2008, s. 115-121
- Delanty 2006: Gerard Delanty: "The cosmopolitan imagination: critical cosmopolitanism and social theory" i *The British Journal of Sociology* 2006, 57/1, s. 25-47
- Delanty 2009: Gerard Delanty: *The cosmopolitan imagination: the renewal of critical social theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deuntzer 1908: J. H. Deuntzer: *Af det Asiatiske Kompagnis historie*. København.
- Drachmann 1876: Holger Drachmann: *Et Overkomplet*. København. (Efter udgaven Danske Klassikere, Valby: Borgen, udgivet 1987).

- Dybdahl 1982-84: Vagn Dybdahl, red.: *Håndværkets Kulturhistorie, bd. 1-6*. København: Håndværksrådets Forlag.
- Dybdahl/Dübeck 1983: Vagn Dybdahl & Inger Dübeck: *Håndværkets Kulturhistorie, bd. 3: Håndværket og Statsmagten*, bd. 3 af Dybdahl 1982-84. København: Håndværksrådets Forlag.
- Dübeck 1987: Inger Dübeck: "Fremmedrettens udvikling i Danmark, ca. 1700-1914" in Bent Blüdnikow, ed.: *Fremmede i Danmark: 400 års fremmedpolitik*; Odense: Odense Universitetsforlag, p. 12-45.
- Eakin 1999: Paul John Eakin: *How our Lives become Stories – Making Selves*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Ehmer 1994: Josef Ehmer: *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main/New York.
- Ehmer 2000a: Josef Ehmer: "Tramping artisans in nineteenth-century Vienna" i J. Siddle, red.: *Migration, Mobility and Modernization*. Liverpool 2000. s. 164-85
- Ehmer 2000b: Josef Ehmer: "Journeymen as Nineteenth-Century Mass Migration" i Rene Leboutte, red.: *Migrations et migrants dans une perspective historique : permanences et innovations/Migrations and Migrants in Historical Perspective: permanencies and innovations*. New York, P.I.E.-Peter Lang SA.
- Ehmer 2002: Josef Ehmer: "Zünfte in Österreich in der frühen Neuzeit" i Haupt (red.) *Das Ende der Zünfte – Ein europäischer Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Ehn/Löfgren 2006: Billy Ehn & Orvar Löfgren: *Kulturanalyser*. Århus: Klim.
- Eliassen 2009: Finn-Einar Eliassen: "Krigen og de norske byene - militarisering, folketap og en overklasse foran undergangen" i Bård Frydenlund og Rasmus Glenthøj, red.: *1807 og Danmark-Norge. På vei mot atskillelsen*. Oslo: Unipub.
- Elling 1945: Christian Elling: *Maskespil – fire afhandlinger*, København: Gyldendal.
- Enevig 2007: Anders Enevig: *Sigøjnere, tatere og danske rejsende*: Odder: Wisby & Wilkens. Opdateret og ajourført udgave. Tidligere udgivet som Anders Enevig: *Tatere og Rejsende*. København: Fremad 1965.
- Engelhardt 2001: Juliane Engelhardt: "Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger - Slesvig-holstensk helstatpatriotisme 1784-1814" i *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum* 2001, s. 33-44.
- Engelhardt 2002: Juliane Engelhardt: "Adel er arvelig, men Dyd maa erhverves. Den patriotiske bevægelse i Det danske Monarki 1780-1799" i *Fortid og Nutid*, (2002/3), s. 161-187.
- Engelhardt 2010: Juliane Engelhardt: *Borgerskab og fællesskab – de patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*. København: Museum Tusulanum.
- Epstein 2004: Samuel Epstein: "Labour Mobility, Journeyman Organisations and Markets in Skilled Labour Europe, 14th to 18th Centuries" i M. Arnoux and P. Monnet (red.): *Le Technicien dans la cite en Europe occidentale 1250-1650*. Rom: Ecole Francaise de Rome, s. 251-69.
- Epstein/Praak 2008: Samuel Epstein og Maarten Praak, red.: *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Erichsen 1972: John Erichsen: *Frederiksstaden: grundlæggelsen af en københavnsk bydel 1749-1760*. Speciale fra Københavns Universitet, Historisk institut, Lokalhistorisk Afdeling.
- Eriksen 1993a: Thomas Hylland Eriksen: *Ethnicity and nationalism, anthropological perspectives*. London: Pluto.
- Eriksen 1993b: Thomas Hylland Eriksen: *Kulturterrorismen, et oppgjør med tanken om kulturell renhet*. Oslo: Spartacus.
- Eriksen 2001: Thomas Hylland Eriksen: "Ethnic identity, national identity and intergroup conflict: The significance of personal experiences" i Ashmore/Jussim/Wilder, red.: *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction*. Oxford: Oxford University Press, s. 42-70.
- Exner 1881: Julius Exner: *Efterretninger om Vajsenhuset*, København 1881.
- Fabricius/Lorenzen 1945: Knud Fabricius og Vilhelm Lorenzen: *Holland-Danmark, Forbindelserne mellem de to Lande gennem Tiderne*. København.
- Faist 2000: Thomas Faist: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon.
- Farge 1993: Arlette Farge: *Fragile Lives: Violence, Power and Solidarity in Eighteenth Century Paris*, transl. Carol Shelton. London: Polity Press.
- Farr 1988: J. R. Farr: *Hands of Honor: Artisans and their World in Dijon, 1550-1650*. Ithaca: New York: Cornell University Press.
- Farr 1997: J. R. Farr: "On the Shop Floor": Guilds, Artisans and the European Market Economy, 1350-1750" in *Journal of Early Modern History*, I, 1997, s. 24-54
- Farr 1997: James R. Farr: "Cultural analysis and early modern artisans" i Crossick, Geoffrey, ed: *The Artisan and the European Town*, Aldershot: Scholar Press. S. 56-74.
- Farr 2000: J. R. Farr: *Artisans in Europe: 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fedorowich/Thompson 2013: Kent Fedorowich og Andrew S. Thomson: *Empire, migration and identity in the British World*. Manchester: Manchester University Press.
- Fedorowich/Thompson 2013: Kent Fedorowich/Andres S. Thompson: "Mapping the contours of the British World: empire, migration and identity" i Fedorowich/Thompson, red.: *Empire, migration and identity in the British World*. Manchester, s. 1-41
- Feldbæk 1983: Ole Feldbæk: "Eighteenth Century Danish Neutrality: Its Diplomacy, Economics and Law" in *Scandinavian Journal of History* 8-1, 1983, s. 3-21.
- Feldbæk 1990a. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, bd. 9: Den lange fred*, red. af Ole Feldbæk. København: Politiken/Gyldendal.
- Feldbæk 1990b: "Den danske Asienhandel 1616-1807 – Værdi og Volumen" i *Historisk Tidsskrift*, 15. rk, V, s. 320-352.
- Feldbæk 1991-92: Ole Feldbæk, ed.: *Dansk Identitetshistorie*, bd. 1-4. København: Reitzel.
- Feldbæk 1991: Ole Feldbæk: "Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet" i Feldbæk 1991-92, I, s. 111-230.
- Feldbæk/Justesen 1980: Ole Feldbæk og Ole Justesen: *Kolonierne i Asien og Afrika*. København: Politikens Forlag.

- Feldbæk/Winge 1991: Ole Feldbæk og Vibeke Winge: "Tyskerfejden 1789-90 – den første nationale konfrontation" i Feldbæk 1991-92, II, s. 9-109.
- Fink 1946: Troels Fink: "Admiralstatsplanerne i 1840erne" i *Festskrift til Erik Arup 22. november 1846*. København: Gyldendal, s. 287-303.
- Fjord Jensen/Møller/Nielsen/Stiegel 1984: Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen og Jørgen Stiegel: *Dansk Litteraturhistorie*, bd. 4: Patriotismens Tid 1746-1807. København: Gyldendal.
- Fleischer 1985: Jens Fleischer: *Kulturhistorisk Opslagsbog*. København: Politikens Forlag.
- Fontaine 1996: Laurence Fontaine: *History of Peddlers in Europe*. Cambridge.
- Fontaine 1998: Laurence Fontaine: "Migration and Works in the Alps (17th-18th centuries): Family Strategies, Kinship, and Clientism" in *History of the Family*, vol. 3, no. 3, s. 351-369;
- Fontaine/Siddle 2000: Laurence Fontaine & David Siddle: "Mobility, kinship, and commerce in the Alps, 1500-1800" in Siddle, David: *Migration, mobility, and modernization*. Liverpool University Press.
- Frandsen 1990: Steen Bo Frandsen: *Opdagelsen af Jylland: den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Fridericia 1889-90: J.A. Friedericia: "Studier over Kjøbenhavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660" i *Historisk Tidsskrift*, 6. R, 2.b, 1, s. 219-263.
- Friis 1903-14: Aage Friis: *Bernstorffske Papirer, udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff i Tiden fra 1732 til 1835*; bd. 1-3. København: Gyldendal
- Friis 1903-1919: Aage Friis: *Bernstorfferne og Danmark*, bd. 1-2. København.
- Friis 1975: Finn Friis: "Les Suisses au Danemark à travers les ages" in *Revue des sociétés des amis de Versailles*. Nr. 53-54, s. 19-26.
- Frykman/Löfgren 1979: Jonas Frykman & Orvar Löfgren: *Den kultiverade människan*. Lund: Gleerups.
- Gabaccia 1998: Donna Gabaccia: "Do We Still Need Immigration History?" in *Polish American Studies LV*, no. 1, s. 45-68.
- Garrioch 1986: David Garrioch: *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790*, 1986.
- Garrioch 2005: David Garrioch: *The Making of Revolutionary Paris*, 2005.
- Geertz 1973: Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures, Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Giddens 1991: Anthony Giddens: *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford, California: Stanford University Press
- Gillis 1974: John Gillis: *Youth and history: Tradition and Change in European Age Relations 1770-Present*. New York.
- Gjødesen 1884: P.F. Gjødesen: *Mindeskraft om Henrik Gerner, Flaadens Fabriksmester 1772-1787*. København: Sølieutenantselskabet. 1884.
- Glamann 1949: "Studie i Asiatisk Kompagnis økonomiske historie 1732-72" i *Historisk Tidsskrift* 11 række, II.
- Glenthøj 2010: Rasmus Glenthøj: *Fælles kultur – forskellige nationaliteter: De borgerlige eliters skabelse af en national identitet i Danmark og Norge 1807-30*. Ph.d.afhandling. Odense: Syddansk Universitet.

- Glenthøj 2012: Rasmus Glenthøj: *Skilsmissen, dansk og norsk identitet før og efter 1814*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Glenthøj 2014: Rasmus Glenthøj: 1864 – Sønner af de Slagne. København: Gads Forlag.
- Glick Schiller 2012: Nina Glick Schiller: "Situating identities: towards an identities studies without binaries of difference" in *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 19:4, s. 520-532.
- Glick Schiller/Basch/Blanc 1992: Linda G. Basch, Nina Glick Schiller & Christina Szanton Blanc, eds.: *Towards a transnational perspective on migration: Race, class, ethnicity and nationalism reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences.
- Glick Schiller/Basch/Blanc 1994: Linda G. Basch, Nina Glick Schiller & Christina Szanton Blanc: *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-states*. [S.l.]: Gordon and Breach, 1994
- Glick Schiller/Basch/Blanc 1995: Linda G. Basch, Nina Glick Schiller & Christina Szanton Blanc: "From Immigrant to Transmigrant" in *Anthropological Quarterly*, vol. 68, 1 (1995), s. 48-63.
- Glick Schiller/Çağlar 2008: Nina Glick Schiller og Ayse Çağlar: "Migrant Incorporation and City Scale: Towards a Theory of Locality in Migration Studies" i *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations 2/07*, s. 1-37. Malmø: Malmø Universitet MIM/IMER
- Glick Schiller/Çağlar 2011: Nina Glick Schiller & Ayse Simsek-Çağlar, red.: *Locating Migration: Rescaling Cities and Migrants*. Ithaca, NY : Cornell University Press.
- Glick Schiller/Çağlar 2011a: N. Glick Schiller & A. Çağlar.: "Locality and globality: Building a comparative analytical framework in migration and urban studies" in Glick Schiller/Çağlar 2011, s. 60-84.
- Glick Schiller/Çağlar 2011b: Nina Glick Schiller & A. Çağlar: "Down-scaled cities and migrant pathways: Locality and agency without an ethnic lens" in Glick Schiller/Çağlar 2011, s. 190-211.
- Greenblatt 1980: Stephen J. Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning – from More to Shakespeare*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grove 1906: G. L. Grove: *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden i 1728*. København.
- Gude 1918: Jacob Gude: *En kjøbenhavnsk Embedsmand optegnelser 1754-1810*, red. August Bang; Memoirer og breve, bd. 27. København.
- Gupta/Ferguson 1997: Akhil Gupta & James Ferguson: "Culture, Power and Place: Ethnography at the end of an era" i Akhil Gupta & James Ferguson, red.: *Culture, power, place: explorations in critical anthropology*. London: Duke. University Press; p. 1-32.
- Gustafsson 1998: Harald Gustafsson: "The conglomerate state: a perspective on state formation in Early Modern Europe" i *Scandinavian Journal of History*, 23, s. 189-213.
- Gustafsson 2002: Harald Gustafsson, "The Eighth Argument: Identity, Ethnicity and Political Culture in Sixteenth Century Scandinavia" i *Scandinavian Journal of History*, 27/2 (2002), s. 91-113.
- Gustafsson/Sanders 2006: Harald Gustafsson/Hanne Sanders (eds.): *Vid gränsen, integration och identitet i det förnationella Norden*. Göteborg/Lund: Makadams Forlag.

- Habermas 1962: Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hagerup 1767: Eiler Hagerup: *Brev om Kierlighed til Fædrelandet*. København.
- Hall 1993: Stuart Hall: "Cultural Identity and Diaspora" in *Colonial Discourse & Postcolonial Theory: A Reader*. Williams, Patrick & Laura Chrisman, eds. London: Harvester: Wheatsheaf.
- Hansen 1846: *En københavnsk Snedkersvends høist mærkværdige Fodreise igjennem Norge og Sverrig, Tydskland, Schweitz, Savoyen og Italien. Forfattet og udgivet af den Reisende Andreas Christian Hansen*. Kjøbenhavn: Det Brünnichske Bogtrykkeri.
- Hansen 2005: Michael Kristian Hansen: "Familien Dumreicher" i *Tidsskrift for Søværnen*, Årg. 176, 6.
- Hanssen 1910: Georg Hanssen: "Lebenserinnerungen des Agrarhistorikers und Nationalökonomens Georg Hanssen", red. af sønnen H. Hanssen i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 40, 1910, s. 1–180.
- Harders 1988: Joan Harders: "Frederick de Coninck" i *Erhvervshistorisk Årbog 1988*. p. 106-141.
- Hartvig 1951: Michael Hartvig: *Jøderne i Danmark i tiden 1600-1800*. København.
- Harzig/Hoerder 2009: Christiane Harzig & Dirk Hoerder: *What is migration history?* Cambridge: Polity.
- Haupt 2002: Heinz-Gerhard Haupt: "Neue Wege zur Geschichte der Zünfte in Europa" in Heinz-Gerhard Haupt, ed: *Das Ende der Zunft – Ein Europäischer Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 9-37
- Head 1995: Randolph C. Head: *Early Modern Democracy in the Grisons, Social Order and Political Language in a Swiss Mountain Canton, 1470 to 1620*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heiberg 1828: Urbanus [J.L. Heiberg]: "Om den i det offentlige Liv herskende Tone" i *Kjøbenhavns Flyvende Post 1828*, nr. 85-87.
- Heiberg 1884: P. A. Heiberg: *Udvalgte Skrifter*, udg. af Otto Borchsenius og Fr. Winkel Horn. København.
- Held 2008: David Held: "Kosmopolitisme som vor tids politiske filosofi?", interview med Mikkel Thorup in *DOX*, april 2006, p. 10.
- Held et al. 1999: David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt og Jonathan Perraton: *Global Transformations. Politics, Economics, Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Henningsen 1978: Lars Henningsen: "Turist i København, 1737" i *HMoK 1978*, s. 140-157.
- Henningsen 1994: Peter Henningsen: "Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælder, titulaturer, prædikater og patronymer i 1700-tallets Danmark" i *1066 – Tidsskrift for Historie*, årg. 32, nr. 2, s. 11-24.
- Henningsen 2005: Peter Henningsen, ed.: *Patrioter og fattigfolk: Fattigvæsenet i København, ca. 1500-1800*. Historiske Meddelelser om København. København: Københavns Stadsarkiv.
- Henningsen/Langen 2010: Peter Henningsen & Ulrik Langen: *Hundemordet i Vimmelskiftet – og andre fortællinger fra 1700-tallets København*. København: Jyllandspostens Forlag.

- Henriques 1861: W. H. V. Henriques: *Frederiksborgske Tilstande*. København.
- Herzog 2003: Tamara Herzog: *Defining Nations: Immigrants and Citizens in Early Modern Spain and Spanish America*. New Haven.
- Hobsbawm 1959: Eric J. Hobsbawm: *Primitive Rebels*, Manchester: Manchester Univ. Press.
- Hobsbawm 1991: Eric Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm/Ranger 1983: Eric Hobsbawm & Terence Osborn Ranger: *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochstadt 1983: Stephen Hochstadt: "Migration in pre-industrial Germany" in *Central European History* 16 (1983), s. 195-224.
- Hochstadt 1999: Stephen Hochstadt: *Mobility and Modernity: Migration in Germany, 1820-1989*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Hoerder 1997: Dirk Hoerder: "Segmented macrosystems and networking individuals: the balancing functions of migration processes", i Jan Lucassen og Leo Lucassen, red., *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*. Bern: Peter Lang, s. 73-84.
- Hoerder 2005a: Dick Hoerder: "From Interest-Driven National Discourse to Transcultural Societal Studies" i Dick Hoerder: *From the Study of Canada to Canadian Studies: To Know our Many Selves Changing across Time and Space*. Augsburg, p. 316-26.
- Hoerder 2005b: Dirk Hoerder: "Transculturalism(s): From Nation-State to Human Agency in Social Spaces and Cultural Regions" i *Zeitschrift für Kanada-Studien* 45 (2005), s. 7-20.
- Hoerder 2009: "Losing national identity or gaining transcultural competence: changing approaches in migration history" i Kocka/Haupt 2009.
- Hoerder 2012a: Dirk Hoerder: "Local, Continental, Global Migration Contexts: Projecting Life Courses in the Frame of Family Economies and Emotional Networks" i Alexander Freund, red.: *Beyond the Nation?: Immigrants' Local Lives in Transnational Cultures*. Toronto: University of Toronto Press
- Hoerder 2012b: Dirk Hoerder: "Transnational – transregional – translocal: transcultural", i Carlos Vargas-Silva, red.: *Handbook of Research Methods in Migration*, Cheltenham, s. 69–91.
- Hoerder/Moch 1996: D. Hoerder og L. P. Moch (red.): *European Migrants. Global and Local Perspectives*. Boston: Northeastern University Press.
- Hoerder/Moch 1996: *Dirk Hoerder & Leslie Page Moch: European migrants, global and local perspectives*. Boston: Northeastern University Press.
- Holberg 1735: Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie*. København.
- Holm 1886: Edward Holm: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720. Indledning til den dansk-norske Stats historie fra 1720-1814*. København.
- Horstbøll 1990: Henrik Horstbøll: "Den ubanede og sporeløse sti mod borgerdyd. En borgerlig bevægelse i Kronprinsens København 1785" i *Magasin fra Det kgl. Bibliotek*, 5. årg. nr. 3. 1990, s. 25-38.
- Hroch 1996: Hroch, Miroslav: "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe" i Gopal Balakrishnan, red. *Mapping the Nation*. New York/London: Verso, s. 78-97.

- Hufton 1974: Olwen W. Hufton: *The poor of eighteenth-century France, 1750-1789*. Oxford.
- Hvidt 1971: Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika - Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*. København.
- Hvidt/Ellehøj/Norn 1975: Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn: *Christianborg Slot*, bd. 1-2. København: Nyt Nordisk Forlag.
- Hyldtoft 1984: Ole Hyldtoft: *Københavns Industrialisering 1840-1914*. Herning: Systime.
- Hyldtoft 2012: *Mad, drikke og tobak 1800-1835 - Forbrugsmønstre, kultur og diskurser*. København: Museum Tusulanum.
- Höck 1822: Johann Daniel Albrecht Höck: *Statistisch-topographische Darstellung des Königreichs Baiern*: in 9 Tab, Nürnberg.
- Ilsøe 1991: "Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser, ca. 1550-1700" i *Dansk identitetshistorie*, bd. 1, red. Ole Feldbæk. København: Reitzels Forlag 1991.
- Jansen 2000: Inger Kjær Jansen: "Hvor broen lander - Svenskere i Tårnby gennem 250 år" i *Over Øresund før Broen. Svenskere på Københavnsegnen i 300 år*, s. 31-56.
- Janssen 2001: Jan E. Janssen: *Schweisiske Spor i København*. København: Tyskforlaget.
- Janssen/Thorud 2000: Jan E. Janssen & Erik Thorud: *Deutsche Spuren in Kopenhagen*. Greve: Tyskforlaget.
- Jenkins 2001: Richard Jenkins: "Ethnicity: Anthropological Aspects" i N. J. Smelser and P. B. Baltes red.: *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*. Oxford: Pergamon, s. 4824-8.
- Jensen 1992: Bernard Eric Jensen: "Diskussion - Dansk Identitetshistorie" i *Historisk Tidsskrift*, bd. 98 (1992), p. 326-347.
- Jensen 1994: Jensen, Bernard Eric: *Historiedidaktiske sonderinger*, bd. 1. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- Jensen 2008: Bernard Eric Jensen: "Danmarkshistorier som identitetspolitik" i *Historie* 2008, s.150-155.
- Jensen/Møller/Nielsen og Stigel 1984: Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen og Jørgen Stigel: *Dansk Litteraturhistorie 4: Patriotismens tid 1746-1807*. København: Gyldendal.
- Johansen 1941: Kjeld Johansen: *København 1840-1940, det københavnske Bysamfund og Kommunens Økonomi*. København: Københavns Borgerrepræsentation.
- Johansen 1995: Hans Christian Johansen: "Migration into and out of the Danish City of Odense" i A. M. van der Woude mfl. red., *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions*. Oxford: Oxford University Press, s. 152-164.
- Jones 1990: Vivien Jones: *Women in the eighteenth century, constructions of femininity*. London/New York: Routledge.
- Jones/Krzyzanowski 2008: P. Jones og M. Krzyzanowski: "Identity, Belonging and Migration: Beyond Constructing 'Others'" i G. Delanty, R. Wodak og P. Jones, red.: *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Jordanova 2000: Jordanova, Ludmilla: "History, 'Otherness' and Display" i: Hallam & Street (red.): *Cultural Encounters - representing 'otherness'*. Routledge: London. s. 245-259.

- Juel-Hansen 1885: Erna Juel-Hansen: *Sex Noveller*. København.
- Kaiser 1985: Dolf Kaiser: *Fast ein Volk von Zuckerbäckern? Bündner Konditoren, Cafetiers und Hoteliers in europäischen Landen bis zum 1. Weltkrieg. Ein wirtschaftsgeschichtlicher Beitrag*. Zürich: NZZ Verlag.
- Kallehave 2001: Tina Kallehave: "Somali Migrants. Family and Subjectivity" i *Ethnologia Scandinavica*, vol. 30, s. 25-44.
- Kant 1795: Immanuel Kant: *Zum Ewige Frieden*. Königsberg.
- Kaplan 1964: Kaplan Abraham: *The conduct of inquiry: methodology for behavioral science*. San Francisco: Chandler.
- Kaplan 1986: Steven L. Kaplan: "Social Classification and Representation in the Corporate World of Eighteenth-Century France: Turgot's 'Carnival'" in Koepp/Kaplan 1986; p. 176-228.
- Karmark 1989: Kim Karmark: *Laug og zünftighed: de tyske håndværkerskikke, deres ankomst, etablering og forsvinden belyst gennem det københavnske snedkerlaugs historie, 1577-1800*. Århus: Studenterafhandling fra Århus Universitet.
- Katz 1981: Per Katz: *Jøderne i Danmark i det 17. århundrede*. København: C. A. Reitzel.
- Kearney 1995: Michael Kearney: "The local and the global: The anthropology of globalization and transnationalism" i *Annual Review of Anthropology* 24, s. 547-65.
- Kidd 1999: Colin Kidd: *British identities before nationalism, ethnicity and nationhood in the Atlantic world, 1600-1800*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Kierkegaard 1992: *Søren Kierkegaard: Dagbøger i udvalg 1834-46*. Jørgen Dehs & Niels Jørgen Cappelørn eds. København: Borgen.
- Kivisto 2001: Peter Kivisto: "Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts" i *Ethnic and Racial Studies*, 24:4, s. 549-577.
- Kjær 1991: Gunnar Kjær: *Landet bag havet. Om Argentina og om danskere og deres efterkommere i Argentina*. København.
- Kjerulf 1962: Axel Kjerulf: *Omkring Nyhavn og Kongens Nytorv*. København: Boghallens Forlag.
- Kocka/Haupt 2009: Jürgen Kocka & Hans Gerhard Haupt, red.: *Comparative and transnational history, Central European approaches and new perspectives*. New York: Berghahn Books.
- Koepp/Kaplan 1986: Steven L. Koepp og Cynthia J. Kaplan, eds.: *Work in France, representations, meaning, organization, and practice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kofoed/Simonsen 2010: Lasse Kofoed & Kirsten Simonsen: *Den fremmede, byen og nationen – om livet som etnisk minoritet*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Kofoed/Simonsen 2012: Lasse Kofoed & Kirsten Simonsen: "(Re)scaling identities: Embodied Others and alternative spaces of identification" in *Ethnicities*, October 2012, vol. 12, no. 56, p.623-642
- Kopitzsch 1981: Franklin Kopitzsch: "Hamburg zwischen Hauptrezess und Franzosenzeit" in W. Rausch, ed.: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Linz.
- Kornerup 1973: *En Københavners Meddelelser om sit Hjem og sin By, 1820-1850 (Kontorchef W. Kornerups Memoirer)*, udg. Julius Clausen og P. Fr. Rist i serien *Memoirer og Breve XLII*. København: August Bangs Forlag, 1973.
- Korsgaard 2004: Ove Korsgaard: *Kampen om folket, et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. Doktordisputats. København: Gyldendal.

- Korsgaard 2004b: Ove Korsgaard: "Statsborgerskab, medborgerskab og identitet" i Ove Korsgaard, ed.: *Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.
- Kosseleck 2004 (1979): Reinhardt Kosseleck: *Futures Past – On the Semantics of Historical Time*. Oversat af Keith Tribe fra *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* Frankfurt am Main/Suhrkamp Verlag, 1979. New York/London: Columbia University Press
- Kringelbach 1873: Kringelbach: *En kjøbenhavnsk Arbejderbevægelse i 1781*, in *For Roman-tik og Historie*, X.
- Kryger 1986: Karin Kryger: *Frihedsstøtten*. København: Landbohøiologisk Selskab.
- Langebek 1772: Jacob Langebek: *Trende Skialdedigte til Oplysning om vore Tiders Historie*. København.
- Langen 2003: Ulrik Langen: "Toulonballet i København 1794: Historien om en aflysning" i *Historiske Meddelelser om København*, 2003, s. 5–24.
- Langen 2005: Ulrik Langen: *Revolutionens Skygger – franske emigranter og andre folk i København 171789–1814*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Langen 2005: Ulrik Langen: *Revolutionens skygger – Franske emigranter og andre folk i København 1789–1814*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Langen 2005b: Ulrik Langen: "Taskenspilleren og den danske nation – Historien om et slagsmål og et parti billard, der aldrig blev spillet" in *Fortid og Nutid, december 2005*, s.243–60.
- Langen 2008: Ulrik Langen: *Den afmægtige – en biografi om Christian 7*. København: Jyllandspostens Forlag
- Langen 2009: Ulrik Langen: "På kryds og tværs: franske revolutionsemigranter 1789–1814 og *histoire croisée*" i Sidsel Bjerrum Fossat et. al. red.: *Transnationale historier*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Langen 2012: Ulrik Langen: *Det sorteste hjerte – Fortællingen om et dybt fald i Enevældens København*. København: Politikens Forlag.
- Larsen 2000–2001: Jytte Larsen, ed.: *Kvindebiografisk Leksikon*, bd. 1–4 Trykversion 2000–2001. København: Rosinante. Henvisninger er til onlineversion 2003 på <http://www.kvinfo.dk/side/170/>
- Lassen 1965: Aksel Lassen: *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960*. Århus: Universitetsforlaget i Aarhus.
- Lauring/Jappe 1998: Kåre Lauring & Kirsten A. Jappe: *Købmand, sømand og supercargo – guide til den florissante handels København*. Helsingør: Handels- og Søfartsmuseet.
- Lausten 2002: Lausten, Martin Schwarz: *Oplysning i kirke og synagoge: forholdet mellem kristne og jøder i den danske oplysningstid (1760–1814)*. København: Akademisk Forlag.
- Leersen 2005: Joep Leerssen: *The Cultivation of Culture – Towards a Definition of Romantic Nationalism in Europe*. Working Paper: Opleiding Europese Studies: Universiteit van Amsterdam.
- Leersen 2006: Joep Leerssen: *National thought in Europe: a cultural history*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lehmann 1872: Orla Lehmanns *Efterladte Skrifter*, bd. 1. København.
- Lehmann 1944: Johannes Lehmann: *Jacob Holm – En dansk storkøbmand*. København: J.

- D. Quist og Co's bogtrykkeri.
- Lele-Rozentale 2001: Dzintra Lele-Rozentale, *Sprachprobleme im Baltikum des 18. Jahrhunderts, Das Baltikum als Spiegel der deutschen Literatur*, ed. Michael Schwidtal, Armands Gutmanis, Heidelberg.
- Lemcke 1933-39: Gyrithe Lemcke: "Den Bernstorfske Vennekreds i Lyngby" i *Lyngbybogen 1933-39*, s. 84-92
- Lesger/Lucassen/Schrover 2002: Lesger, Clé, Leo Lucassen & Marlou Schrover, "Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology" i *Annales de Démographie Historique*, no. 2, 2002, s. 29-50.
- Lester 2006: A. Lester: "Imperial Circuits and Networks: Geographies of the British Empire" i *History Compass*, 4:1, 2006, s. 124-41.
- Levinas 1998: Emmanuel Levinas. *Totality and Infinity. An Essay on Exteriority*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Löfgren 1989: Orvar Löfgren: "The nationalization of Culture" in *Ethnologia Europaea*, 19, 1, p. 5-24.
- Lofland 1973: Lyn H. Lofland: *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space*. New York: Basic Books.
- Logue 1983: John Logue: "Da jeg blev svend tog jeg på valsen" i *Arbejderhistorie*, nr. 20, s. 3-24.
- Lorenzen 1942: Vilhelm Lorenzen: *Grosserer-Societet 1742-1942*. København.
- Lorenzen 1987: Erna Lorenzen: *Hvem sagde nationaldragt?* Højbjerg: Wormianum
- Louis Mourier: "Dronning Charlotte Amalie, de franske Flygtninges Velgørerinde" in *Minerva*, februar til august 1816. København.
- Lous 1776: C. C. Lous: *Indfødsretten en Eclogue*. København.
- Lucassen 1987: Jan Lucassen: *Migrant labour in Europe, 1600-1900, the drift to the North Sea*. London: Croom Helm.
- Lucassen/De Moor/Van Zanten 2008: Jan Lucassen, Tine De Moor og Jan Luiten van Zanden: "Introduction" i samme, red.: *The Return of the Guilds. Supplement to International Review of Social History*.
- Lucassen/Lucassen 1997: Jan Lucassen & Leo Lucassen, eds.: *Migration, Migration History, History – Old Paradigms and New Perspectives*. Bern: Peter Lang.
- Lucassen/Lucassen 2009: Jan og Leo Lucassen: "The Mobility Transition Revisited, 1500-1900: What the Case of Europe Can Offer to Global History" i *Journal of Global History*, 4/3 (2009), s. 347-77
- Lucassen/Lucassen 2011: "Discussion - Global migration. From mobility transition to comparative global migration history" i *Journal of Global History* 2011/6, s. 299-307.
- Lund 1882: H. Lund: "Lidt om Landsknægtene" i *Historisk arkiv – Et Maanedsskrift for populære Skildringer af historiske Personer og Begivenheder*, udgivet af F.C. Granskov og S. B. Thrige, 7. Bind. København: P. Philipsens Forlag.
- Lützen 1998: Karin Lützen: *Byen Tømmes – Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzel.

- Lützen 2009: Karin Lützen: *Mors hemmelighed – På sporet af en jødisk indvandrerhistorie*. København: Gyldendal.
- Luxdorph 1915-30: Eiler Nystrøm, ed.: *Luxdorphs Dagbøger, Indeholder Bidrag til det 18. Århundredes Stats-, Kultur- og Personhistorie*, bd. 1-2. København
- Lyngby 2001: *Den sentimentale patriotisme, slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*. København: Museum Tusulanum.
- Lyngby 2006: *Måder at bo på – Indretning, liv, stemninger og bevidsthedsformer i danske overklasseboliger i byen 1570-1870*. Ph.d.-afhandling. Århus Universitetsforlag.
- Macdonald 2003: Sharon Macdonald: "Museums, national, postnational and transcultural identities" in *Museum and Society* 1, (1), 2003, s. 1-16.
- Macdonald 2013: Sharon Macdonald: *Memorylands – Heritage and Identity in Europe Today*. London/New York: Routledge.
- Mackeprang 1911: Edv. Ph. Mackeprang: *Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie. Bind 1: Laugstiden*. København 1911
- Mai 1997: Anne Marie Mai: "Overvættets læselyst – om nogle kvindelige læsere i det danske 1700-tal" in *Alenius* 1997, s. 41-52.
- Manniche 1973: Jens Christian Manniche: "Den københavnske tømrerstrejke, 1794" i *Historie – jyske samlinger*, ny rk. 10, 4, 1973
- Marshall 2002: Cynthia Marshall: *The Shattering of the Self: Violence, Subjectivity and Early Modern Texts*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Mathieu 1992: Jon Mathieu: *Eine Agrargeschichte der inneren Alpen, Graubünden, Tessin, Wallis 1500-1800*. Zürich: Chronos.
- Mathieu 2009: Jon Mathieu: *History of the Alps, 1500-1900, environment, development, and society*. Morgantown, WV : West Virginia University Press. Oversat fra *Geschichte der Alpen, 1500-1900 Umwelt, Entwicklung, Gesellschaft*. Köln: Böhlau.
- Matthiessen 1924: Hugo Matthiessen: *Københavnske Gader 1728-95. Kulturhistoriske Studier*. København 1924
- McCloy 1961: Shelby T. McCloy: *The Negro in France*. Black Studies. Book 2. Lexington: The University Press of Kentucky
- McCrone 1998: *The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors*. London/New York: Routledge.
- McKenzie 1986: D.F. McKenzie: *Bibliography and the Sociology of Texts*. London: British Library.
- Meerman 1804: Johan Meerman: *J. Meerman's (Herrn von Dalem und Buren) Reise durch den Norden und den Nordosten von Europa in den Jahren 1797 bis 1800/Eenige Berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa*, 1. Deel, 1804. Aus dem holländischen übersezt und mit Anmerkungen begleitet von Rühs. Weimar: Verlag des Landes-Industrie-Comptoirs. 1810.
- Mendonca 2010: Pedro de Quintanilha E Mendonca: "Højædle og Velbårne Herrer – Udnyttelse, opnåelse og opfattelse af social rang under Enevælden 1671-1849" i *Siden Saxo*, nr. 2, s. 38-47.
- Menetra 1986: Daniel Roche, ed.: *JOURNAL OF MY LIFE by Jacques-Louis Menetra*. New York: Columbia University Press.
- Meyer 1999: Joachim Meyer: "De danske synagoger" i Miriam Gelfer Jørgensen, red.: *Dansk Jødisk Kunst – Jøder i Dansk Kunst*. København: Rhodos, s. 179-223.

- Michael-Cafilisch 2007: Peter Michael-Cafilisch: "“Wer leben kann wie ein Hund, erspart“. Zur Geschichte der Bündner Zuckerbäcker in der Fremde“ in *Histoire des Alps* 2007/12, p.273-289.
- Michael-Cafilisch 2008: Peter Michael-Cafilisch: *Hier hört man keine Glocken – Geschichte der Schamser Auswanderung nach Amerika und Australien*. Baden-Dättwil: Hier und Jetzt.
- Mikkelsen 2005: Keld Mikkelsen: "Københavns Fattigvæsen 1770-1840" in Peter Henningsen, ed.: *Patrioter & fattigfolk – Fattigvæsenet i København, ca. 1500-1850*.
- Mikkelsen 2008: Flemming Mikkelsen: *Indvandring og integration*. København: Akademisk Forlag.
- Mikkelsen 2011: Flemming Mikkelsen: *Transnational identitet under forandring, indvandrernes sociale, religiøse og politiske mobilisering, 1965-2010*. København: Museum Tusulanum.
- Minken 2006: Anne Minken: "Tre manntall og en slåsskamp – Etnisitet og Nasjonsbetegnelser i tidlig nytid belyst ved hjælp af innvandringshistoriske kilder" i *Vid Gränsen – integration och identitet i det förnationella Norden*. Göteborg: Makadams Forlag, s. 273-281.
- Moch 1992: Leslie Page Moch: *Moving Europeans – Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington: Indiana University Press.
- Modood 2007: Tariq Modood: *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press.
- Møller Jensen 1993-98 Elisabeth Møller Jensen (red.): *Nordisk kvindelitteraturhistorie, 1993-98*. København: Rosinante.
- Montreuil/Bourhis 2001: A. Montreuil & R. Y. Bourhis, R.Y.: "Host majority acculturation orientations towards 'valued' and 'devalued' immigrants" in *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(6),718-739.
- Morawska 1990: Ewa Morawska: "The Sociology and Historiography of Immigration" in Virginia Yans-McLaughlin, ed.: *Immigration Reconsidered – History, Sociology and Politics*. New York: Oxford University Press.
- Morawska 2003: Ewa Morawska: "Immigrant Transnationalism and Assimilation: a Variety of Combinations and the Analytical Strategy it Suggests" in Christian Joppke and Ewa Morawska, eds.: *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation States*. Houndmills: Palgrave, s. 133-76.
- Mortensen 1994: Klaus P. Mortensen: "Romantikken" i Jette Lundbo Levy, Klaus P. Mortensen og Erik A. Nielsen, red.: *Litteraturhistorier: Perspektiver på dansk tekst-historie 1700-1970*. København: DRs Forlag, s. 91-150.
- Mourier 1816: Ferdinand Nagel 1994: Joane Nagel: "Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture" in *Social Problems*, vol. 41, 1, Special Issue on Immigration, Race and Ethnicity in America (Feb., 1994), s. 152-76.
- Nathansson 1838: M. L. Nathansson: *Om klagerne over Næringsløshed. En historisk-statistisk Undersøgelse*. København.
- Nathansson 1860: M. L. Nathansson: *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig i København*. København.
- Nielsen 1877-92: Oluf Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, bd. I-VI. København.
- Nielsen 1884: Oluf Nielsen: *København på Holbergs tid*. København.
- Niggemann 2012: Ulrich Niggemann: "Craft Guilds and Immigration: Huguenots in

- German and English Cities” in De Munck/Winter 2012, s. 45-60.
- Noldus 2014: Badeloch Vera Noldus: *Philip de Lange – Københavns Store Bygmester*, København: Strandberg.
- Nordquist 2011: Anna Nordquist: ”*nu er vi ikke mere Piger*” – *Identitetsprocesser blandt svenske tjenstekvinnor i Köpenhamn 1880-1920*. Lund: ph.d. afhandling.
- Nørregaard 1933: Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold indenfor Dansk Haandværk og Industri*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Nørregaard 1943: *Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857-1899*. København: Gyldendal/Nordisk Forlag.
- Nørregaard 1956: *Den forrykte Styrmand på fregatten Jægersborg*, 1956. se: www.maritime-museum.dk/videnscenter
- Nyrop 1885: Camillus Nyrop: ”Forholdet mellem Mestere og Svende i Lavstiden – Foredrag ved det 5te danske Industrimøde 21. Juli 1885” i *Særtryk af Industrimødets Beretning*. Odense: Fyens Stiftsbogtrykkeri.
- Nyrop 1903: Camillus Nyrop: *Haandværksskik i Danmark, Nogle Aktstykker samt nogle Oplysninger om Handwærksgebrauch und Gewohnheit*. København.
- Nyrop 1904: Camillus Nyrop: *Nogle Gewohnheiten, Et Tillæg til "Haandværksskik i Danmark"*. København.
- Nystrøm 1910-13: Eiler Nystrøm: *Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes tid, et Bidrag til dansk Kulturhistorie*, bd. 1-2. København.
- Olsen 1932: Albert Olsen: *Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid*. Acta Jutlandica 4, bd. 2/Merkantilistiske Studier, I. Århus.
- Olsen 1977: G. Olsen: *Den unge Enevælde 1660-1721*, Politikens Danmarkshistorie, bd. 8, København: Politikens Forlag.
- Olsen 1987: Poul Erik Olsen: ”Disse vilde karle” - Negere i Danmark indtil 1848’ in: Bent Blüdnikow, ed.: *Fremmede i Danmark – 400 års fremmedpolitik*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Olsen 2012: Anne Ji Olsen: *Fordanskningen af København – En kvantitativ undersøgelse af tyskfødte borgerskabsansøgere i København mellem 1760-1890*. Kandidatspeciale, Københavns Universitet.
- Østergaard 2007: Bent Østergaard: *Indvanderne i Danmarks Historie*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Oxenbøll 1983: Erik Oxenbøll: ”Manufakturer og fabrikker : staten og industrien i det 18. århundrede” i Kristoff Glamann: *Studier i dansk merkantilisme: omkring tekster af Otto Thott*. København: Akademisk Forlag.
- Parby 2008: Jakob Ingemann Parby: ”Jewish communities in Copenhagen 1700-1850 – Discourses of cultural Otherness and urban space.” *Paper fra European Association of Urban History's konference i Ghent 2008*.
- Parby 2015: Jakob Ingemann Parby: ”The Theme of Migration as a Tool for Deconstructing and Reconstructing Identities in Museums: Experiences from the Exhibition Becoming a Copenhagener at the Museum of Copenhagen” i Christopher Whitehead, Katherine Lloyd, Susannah Eckersley og Rhiannon Mason, red.: *Museums, Migration and Identity in Europe*, Ashgate Publishing: Farnham, kapitel 5.
- Paulsen 1936: Jørgen Paulsen: ”Tyske Embedsmænd i København i Tiden 1800-1840” i *Sønderjyske Aarbøger*, 1936, s. 43-85.

- Pedersen 1999: Søren Pedersen: "Vandringen til og fra Danmark i perioden 1960-1997" i David Coleman/Eskil Wadensjö, red: *Indvandringen til Danmark, internationale og nationale perspektiver*. København: Spektrum.
- Pedersen 2003: Sune Christian Pedersen: *På liv og død – Duellens historie i Danmark*, København: Gyldendal.
- Pedersen 2004: Karl Peder Pedersen: "Fremmed i Frederik 6.s København" in *Siden Saxo*, årgang 21, nr. 3, s. 38-46.
- Pedersen 2013: Mikkel Venborg Pedersen: *Luksus – Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*. København: Museum Tusulanum.
- Pedersen 2014: Karl Peder Pedersen: *Kontrol over København. Studier i den sene enevældes sikkerhedspolitik 1800-48*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Pfister 1985: Christian Pfister: *Das Klima der Schweiz von 1525-1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*, bd. 1-2. Bern: Paul Haupt.
- Poehls 2011: Kerstin Poehls: "Europe Blurred – Migration, Margins and the Museum" in *Culture Unbound*, Volume 3, 2011: 337-353
- Poitrineau 1981: A. Poitrineau: *Remues d'hommes: les migrations montagnardes en France au XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris
- Pooley/Turnbull 1998: C. G. Pooley and J. Turnbull: *Migration and Mobility in Britain since the Eighteenth Century*. London: UCL Press.
- Prak 1997: Maarten Prak: "Burghers into Citizens: Urban and National Citizenship in the Netherlands during the Revolutionary Era c. 1800" i *Theory and Society*, 26, 1997, s. 403-20.
- Procedure og Dom 1791: *Procedure og Dom ved Kiøbenhavns Hof- og Stadsret i Sagen mellem Agenterne Zinn og Erichsen, samt Banco-Commisair Cramer paa den eene og Etatsraad Friderich de Coninck paa den anden side*.
- Quellen und Forschungen 1915: *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig – Holsteins*, bind 3. Udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Leipzig: Haessel Verlag
- Rasch 1964: Aage Rasch: *Niels Ryberg 1725-1804, fra bondedreng til handelsfyrste*. Århus 1964.
- Rasch/Sveistrup 1948: Aa. Rasch og P. P. Sveistrup: *Asiatisk Kompagni i den florissante periode 1772-1792*. København 1948.
- Rasmussen 1984: Rasmussen, Edit: "Tømmerstrejken i København 1794 og dens omfang", in *Historiske Meddelelser om København*, 1984, s. 69-85.
- Reiningshaus 1981: W. Reiningshaus: "Die Migration der Handwerksgelesen in der Zeit der Entstehung ihrer Gilden (14./15. Jahrhundert)" in *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 68, 1981, s. 1-21.
- Reiningshaus 1990: W, Reiningshaus: *Gewerbe in der Frühen Neuzeit*, Munchen: Oldenbourg.
- Reiningshaus 2000: W. Reiningshaus, ed.: *Zünftslandschaften in Deutschland und den Niederlanden im Vergleich*, Münster: Aschendorff.
- Reith 1989: R. Reith: "Arbeitsmigration und Gruppenkultur deutscher Handwerksgelesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert" i *Scripta Mercaturae. Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 23, S. 1-35 (1989).

- Renan 1882/1992: Ernest Renan: "What is a Nation?", tale ved Sorbonne 11. Marts, 1882 i Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris: Presses-Pocket.
- Reske-Nielsen 1950-52: Erik Reske-Nielsen: "Nationale og sociale forhold i søofficerskorpset, 1660-1919" in *Jyske Samlinger*, Tidsskrift for Danmarks Historie, ny række, bd. 1, Vagn Dybdahl, ed. Aarhus: Universitetsforlaget.
- Ribeiro 2005: Gustavo Lins Ribeiro. "What is Cosmopolitanism?" in: *Vibrant – Virtual Brazilian Anthropology*, v. 2, n. 1/2. January to December 2005. Brasília, ABA.
- Riis 1988: Thomas Riis: *Should auld acquaintance be forgot –, Scottish-Danish relations c. 1450-1707*. Odense: Odense University Press.
- Ring 1992: Peter Ring: "Bevölkerung" in Horst Ulrich, Uwe Prell, Ernst Luuk, eds: *Handbuch Berlin – Das Lexikon der Bundeshauptstadt*. Berlin: FAB-Verlag, s. 236-248.
- Roche 2000: Daniel Roche, red.: *La ville promise. Mobilité et accueil à Paris (fin XVIIe-debut XIXe siècle)*. Paris.
- Roche 2003: Daniel Roche: *Humeurs vagabondes. De la circulation des homes et de l'utilité des voyages*. Paris.
- Rockstroh 1926: K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, bd. 3: Tiden 1709-1808*. København: Schøbergsske Forlag.
- Rørdam 1877-80: H. Rørdam: *Fem Præstebioграфier*, Kirkehist. Samlinger 3. R., 2., 1877-80.
- Rosenthal 2006: "The Narrated Life Story: On the Interrelation between Experience, Memory and Narration", p. 1-16 in Kate Milnes et al. red.: *Narrative, Memory and Knowledge: Representations, aesthetics and contexts*. Huddersfield: University of Huddersfield Press.
- Rothe 1773: Caspar Peter Rothe: *En Dansk Patriots betænkning over de ved Trykken udgivne Kommando-Ord for den Kongelige Danske Armee*. Viborg.
- Rousseau 1761: Jean-Jacques Rousseau: *La nouvelle Héloïse*. Paris.
- Rubin 1881: "Bidrag til Kjøbenhavns Befolkningsstatistik i Hundredaaret 1630-1730" in *Historisk Tidsskrift*, 5. række, 3, 1881, s. 487-549.
- Rubin 1892: Marcus Rubin: *1807-14, Studier til Københavns og Danmarks Historie*. København: P. G. Philipsen.
- Rudé 1967: George Rudé: *The crowd in the French Revolution*. London: Oxford University Press.
- Said 1979: Edward W. Said: *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- Salomon 1914: Julius Salomon: *Mindeskript i Anledning af Hundredaasdagen for Forordningen af 29. Marts 1814*. København.
- Samuelsen 1861: W. C. Samuelsen: *En Fodvandring i Fire Verdensdele*. København.
- Sassen 1999: Saskia Sassen: *Guest and Aliens*. New York: New Press.
- Sassen 2001: Saskia Sassen: *The global city, New York, London, Tokyo*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Schellenberg 1796: Anonym (Otto Schellenberg): *Freie Bemerkungen über Kopenhagen*, U. st.

- Schilling 1992: Heinrich Schilling: "Civic republicanism in Late Medieval and Early Modern German Cities" i Heinrich Schilling: *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society: Essays in German and Dutch History*, Leiden: Brill.
- Schleiden 1890: R. Schleiden: *Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners*, bd. 1: *Neue Folge*. Wiesbaden.
- Schmidt 2002: Garbi Schmidt: Betydningen af familieformer og familietraditioner for integrationsprocesserne. AMID Working Paper Series 21/2002. København: Socialforskningsinstituttet
- Schovelin 1900: Julius Schovelin: *Fra den danske Handels Empire. Forhold og Personer i det 18. Aarhundredes sidste Halvdel*, bind 2. København 1900.
- Schrover 2000: Marlou Schrover: "German Communities in Nineteenth-Century Utrecht: Factors Influencing the Settlement Process" in *IMIS-Beitrage*, 14, s. 45-74.
- Schultz 1985: Knut Schulz: *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter: Untersuchungen zur ober-rheinischen und oberdeutschen Stadtsgeschichte des 14. bis 17. Jahrhunderts*. Sigma- ringen.
- Schütze 2014: Laura Schütze: *A sense of migration – Place, materiality and religion in exhibitions at the Danish Immigration Museum and the Museum of Copenhagen*; ph.d. afhandling, København: Københavns Universitet, Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier.
- Scott 1997: Allan Scott, red.: *The Limits of Globalization*. London: Routledge
- Seip 1958: Jens Arup Seip: "Teorien om det opinionsstyrte enevelde" i *Norsk Historisk Tidsskrift*, bd. 38, s. 397-464
- Sennett 2005: "Capitalism and the City: Globalization, Flexibility, and Indifference" in Yuri Kazepov, ed.: *Cities of Europe: Changing Contexts, Local Arrangements, and the Challenge to Urban Cohesion*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Sewell 1980: William H. Sewell Jr.: *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge, N.Y: Cambridge University Press.
- Sharlin 1978: Allan Sharlin: "Natural Decrease in Early Modern Cities: A Reconsideration" in *Past and Present*, no. 79, 1978, p. 126-38
- Sharlin 1981: Allan Sharlin: "Debate: Natural Decrease in Early Modern Cities", *Past and Present*, no. 92, 1981, p. 169-80.
- Simmel 1908 (1950): "The Stranger" i *The Sociology of Georg Simmel*, red. Kurt H. Wolff, Illinois: Free Press, 1950. Oprindeligt i G. Simmel: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Simonsen 2012: Kirsten Simonsen: "(Re)scaling identities: Embodied others and alternative spaces of identification" in *Ethnicities*, October 1, 2012, 12: s. 623-642
- Skjerne 1912: Godfred Skjerne: H.C. Lumbye og hans Samtid. Kjøbenhavn.
- Skjold Petersen 2001: Karsten Skjold Petersen: "Den danske hærs hvervning af soldater i slutningen af 1700-tallet" in *Fortid og Nutid*, september 2001, s. 171-192.
- Skjold Petersen 2002: Karsten Skjold Petersen: *Geworbne krigskarle*. København: Tøjhusmuseet/Museum Tusulanum.
- Sluga/Horne 2010: Glenda Sluga and Julia Horne eds.: *Cosmopolitanism in World History*, special issue of *Journal of World History*, vol. 21, no. 3, september 2010

- Smidt 1994: Claus M. Smidt: *Den florissante tids købmænd, kunst, arkitektur, møbler*. Udstillingskatalog, Nivågårds Malerisamling.
- Smith 1986: Anthony D. Smith: *The ethnic origins of nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith 1995: Anthony Smith: *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Smith 2002: A. D. Smith: "When is a Nation?" in *Geopolitics*, issue 7, 2, s. 5-32.
- Smith 2002: Woodruff Smith: *Consumption and the Making of Respectability, 1600-1800*. New York: Routledge.
- Smith/Hutchinson 1994: Anthony D. Smith & John Hutchinson: *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith/Hutchinson 1996: Anthony D. Smith and John Hutchinson: *Ethnicity*. Oxford: Oxford University Press.
- Snell 1999: Gesa Snell: *Deutsche Immigranten in Kopenhagen 1800-1870 – Eine Minderheit zwischen Akzeptanz und Ablehnung*. Münster: Waxmann.
- Snell 2001: Gesa Snell: „Ein merkwürdiger Krieg, man schlägt sich todt ohne sich zu hassen“ - Familien von Rosen og Treårskrigen“ i *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum* 2001, København: Thorvaldsens Museum.
- Søgaard et al. 1954: Helge Søgaard, Tove Clemmensen og Georg Nørregaard: *Københavns Snedkerlaug gennem fire hundrede år, 1554 – 1954*. København.
- Søllinge og Thomsen 1988-91: Jette Søllinge og Niels Thomsen: *De danske aviser 1634-1991*, bd. 1-3. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Søndergaard 2008: Nina Søndergaard: *Mephitiske dunster og møddinger. Om lugten i København, set gennem bladet Politivennen 1798-1945*. Speciale, Københavns Universitet.
- Sonenscher 1986: Michael Sonenscher: "Journeyman's Migrations and Workshop Organization in Eighteenth-Century France" in Koepp/Kaplan 1986, s. 74-96.
- Sonenscher 1989: Michael Sonenscher: *Work and Wages: Natural Law, Politics and the Eighteenth-century French Trades*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sonkajärvi 2012: Hanna Sonkajärvi: "Local Categories of Residence Redefined: The Former Imperial City of Strassbourg and the Politics of the French Crown (1681-1789)" i De Munck/Winter 2012, s. 81-98.
- Sørensen 1992: Preben Sørensen: *Under herrer og mestre - om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794*. København.
- Sørensen et al. 1992: Preben Sørensen, Henning Grelle og Vagn Oluf Nielsen: *Under herrer og mestre. Om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794*. København: SFAH.
- Stampe 1793-1808: Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende*, bd. 1-6. København.
- Stevnsborg 1980: Henrik Stevnsborg: "Fra den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken : om førindustriell, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede" i *Fortid og Nutid* 28:4 (1980), s. 570-599
- Stibolt 1785: A. H. Stibolt: *Tale hvormed Selskabet for Borger-Dyd blev aabnet*. København 1785
- Stoklund 1999: Bjarne Stoklund, ed.: *Kulturens nationalisering, et etnologisk perspektiv på det nationale*. København: Museum Tusulanum.

- Stoklund, *Tingenes Kulturhistorie*, København: Museum Tusulanum.
- Stolcke 1995: Verena Stolcke: "Talking culture: new boundaries, new rhetorics of exclusion in Europe" i *Current Anthropology* 36/1, s. 1-24.
- Strange Petersen 2012: Erik Strange Petersen: "Det unge demokrati 1848-1901" på danmarkshistorien.dk. Århus Universitet, hjemmeside 2012.
- Strømstad 1954: Poul Strømstad: *Danske håndværkeres vandringer i det 19. århundrede*. Speciale. København: Københavns Universitet.
- Strømstad 1955: Poul Strømstad: "Håndværkervandringer i Laugstiden" i *Den Færende Svend*, 1954-55.
- Strømstad 1984: Poul Strømstad: *Danske svende på valsen*. København: Gjellerup & Gad
- Suhm 1771: Anonym [P. F. Suhm]: "Forsøg at beskrive den nærværende Tilstand af de grundige og skønne Videnskaber samt smukke Konster i Danmark og Norge". København, 1771. Findes i Luxdorpha's samling af trykkefrihedsskrifter, I, 12.
- Svennes Optog 1770: Kort forfattet Beskrivelse over Snedker Laugets Svennes Optog ved et nyt Skildts Ophængelse for deres Amts-Huus, udført d. 7. May 1770*. Pjece med en kobbertavle. København.
- Taylor 1989: Charles Taylor: *Sources of the self. The making of the modern identity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Thalbitzer 1906: Sophie Dorothea Thalbitzer: *Grandmamas bekendelser*, København 1906, udg. af August Bang i serien *Memoirer og Breve* 4, København.
- Thestrup 1971: Poul Thestrup: *The standard of living in Copenhagen 1730-1800*. København: Københavns Universitet.
- Thiele 1873: J. M. Thiele: *Af mit Livs Aarbøger, 1795-1826*. København: C. A. Reitzels Forlag.
- Thing 2008: *De russiske jøder i København 1882-1943*. København: Gyldendal.
- Thompson 1963: E. P. Thompson: *The Making of the English Working Class*. London: Victor Gollancz.
- Tilly 1969: Charles Tilly: "Collective Violence in a European Perspective," in *Violence in America: Historical and Comparative Perspectives*, ed. Hugh Davis Graham and Ted Robert Gurr, 2 vols., Washington D.C., 1969, bd. 1, s. 5-34
- Tilly 1975: Charles Tilly, ed.: *The Formation of National States in Western Europe*. (Studies in Political Development) Princeton : Princeton University Press.
- Tilly 1978: Charles Tilly: "Migration in Modern European history" in *Human Migration. Patterns and Policies*, William H. McNeill (ed.). Bloomington: Indiana University Press, s. 48-72.
- Tilly 1992: Charles Tilly: *Coercion, Capital and European States – AD 990-1992*. Cambridge/Oxford: Blackwell.
- Tilly et al. 1975: Charles Tilly et al., *The Rebellious Century, 1830-1930*. London.
- Tracy 1999: James Tracy: *Europe's Reformations 1450-1650*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Truant 1986: Cynthia M. Truant: "Independent and Insolent: Journeymen and Their "Rites" in the Old Regime Workplace" in Koepp and Kaplan 1986, s. 131-173.
- Truant 1994: Cynthia Maria Truant: *The rites of labor, brotherhoods of compagnonnage in old and new regime France*. New York/London: Cornell University Press.

- Vammen 1986: Tinne Vammen: *Rent og urent – Hovedstadens piger og fruer 1880-1920*. København.
- Van der Woude 1982: A. M. van der Woude: "Population Developments in the Northern Netherlands (1500-1800) and the Validity of the 'Urban Graveyard Effect' in *Annales de démographie historique*, 1982, p. 55-75.
- Van Lottum/Brock 2014: Jelle van Lottum and Aske Laursen Brock: "Rural to Urban Migration in Eighteenth Century Scandinavia – Evidence from the Maritime Sector" i MEMS Working Papers, nr. 3; University of Kent; Centre of Medieval & Early Modern Studies; <http://www.kent.ac.uk/mems/research/working-papers.html>
- van Nierop 2007: J Henk van Nierop: A tale of two brothers: "Corporate identity and the revolt in the towns of Holland" in *Between the Middle Ages and Modernity*, eds. Parker and Bentley:
- Vertovec 1999: Steven Vertovec: "Conceiving and researching transnationalism" i *Ethnic and Racial Studies*, 22:2, s. 447-462.
- Vertovec 2007: Steven Vertovec: "Super-diversity and its implications" i *Ethnic and Racial Studies*, 30: 6, s. 1024 — 1054
- Viazzo 1989: Pier Paolo Viazzo: *Upland Communities, Environment, Population and Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century*. Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, no. 8. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waaben 1964: Knud Waaben: "A. S. Ørsted og negerslaverne i København" i *Juristen*, 1964, s. 321-43.
- Waaben 2000: Waaben, Knud, "Folk fra det fjerne. Tilflyttere og gæster i 1600- og 1700-tallet" i *Historiske Meddelelser om København*, s. 7-40.
- Wadauer 2005: S. Wadauer: *Die Tour der Gesellen. Handwerk und Biographie vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*; Studien zur historischen Sozialwissenschaft; Bd. 30. Frankfurt am Main: Campus.
- Wadauer 2006: S. Wadauer: "Journeymen's Mobility and the Guild System: A Space of Possibilities Based on Central European Cases" i Ian A. Gadd and Patrick Wallis, red.: *Guilds and Association in Europe, 900-1900*. London: Centre for Metropolitan History, Institute of Historical Research, s. 169-186
- Ward 1997: J. P. Ward: *Metropolitan Communities: Trade Guilds, Identity and Change in Early Modern London*. Stanford: Stanford University Press.
- Ward 2007: Stuart James Ward: "Imperial Identities Abroad" i Sarah Stockwell, red: *The British Empire: Themes and Perspectives*. Oxford: Blackwell Publishing, s. 219-243.
- Weedon 2004: Chris Weedon: *Identity and Culture*. Open University Press.
- Weile 1934: Roberto Weile: *Danske Værter*. København.
- Werbner 1997: Pnina Werbner: "Introduction: the Dialectics of Cultural Hybridity", i P. Werbner and T. Modood, red.: *Debating Cultural Hybridity. Multi-cultural Identities and the Politics of AntiRacism*, London: Zed Books, s. 1-26.
- Werbner 2006: Pnina Werbner: "Vernacular Cosmpolitanism" i *Theory, Culture & Society*, may 2006, no. 23, s. 496-98.

- Werbner 2012: Pnina Werbner: "Multiculturalism from Above and Below: Analysing a Political Discourse" i *Journal of Intercultural Studies*, Volume 33, Issue 2, 2012, s. 197-209.
- Werbner/Modood 1997: P. Werbner and T. Modood, red.: *Debating Cultural Hybridity. Multi-cultural Identities and the Politics of AntiRacism*, London: Zed Books.
- Werlauff 1873-74: "Danske, især kjøbenhavnse, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede. Efterladte Optegnelser af E. C. Werlauff." i *Historisk Tidsskrift*, IV, 4. række (1873-74), I. s. 245-412.
- Werner/Zimmermann 2006: Michael Werner & Bénédicte Zimmermann "Histoire croisée and the challenge of reflexivity" in *History and Theory* 45, february 2006, s. 30-50.
- Wessel Hansen 2014: Peter Wessel Hansen: *Den skjulte fattigdom - Middelstandens fattige i København 1750-1850*. Ph.d. afhandling. Københavns Universitet.
- Wever 1898: Walter Wever, *Geschichte der Familie Wever*. Berlin.
- Whitehead et al. 2012: Chris Whitehead, Susan Eckersley og Rhianon Mason: *Placing Migration in European Museums: Theoretical, Contextual and Methodological Foundations*. Milan: DPA Press.
- Wiene 2013: Inger Wiene: "Kiøbenhavns Folk plages tit af skidne Gader" i *Historiske Meddelelser om København*, 2013, s. 132-64.
- Willerslev 1981a: Richard Willerslev: "Den slesvigske, svenske og russiske indvandring til København 1850-1914" in *Historiske Meddelelser om København 1981*. s. 84-123
- Willerslev 1981b: Richard Willerslev: "Svenske gæstearbejdere i København 1850-1914" in *Fortid og Nutid* 1981, s. 224-241.
- Willerslev 1983: Richard Willerslev: *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914*. København: Gyldendal.
- Winge 1987: Vibeke Winge: "Hochdeutsch and Niederdeutsch im Blauen Turm" i *Køpenhagener Beiträge zur germanistischen Linguistik Sonderband*, s. ?
- Winge 1991a: "Dansk og Tysk i 1700-tallet" in *Feldbæk 1991-92*, bd. 1, p. 89-110.
- Winge 1991b: "Dansk og tysk 1790-1848" in *Feldbæk 1991-92*, bd. 2, p. 110-49
- Winge 1992: Vibeke Winge: *Dänische Dänische Deutsche - deutsche Dänen, Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300-1800 mit einem Ausblick auf das 19. Jahrhundert*. Heidelberg: Carl Winter.
- Winge 2006: Vibeke Winge: "Language - Means of Communication or National Treasure" in *Gustafsson/Sanders 2006*, s. 46-54.
- Winther 2009: Winter, Anne: *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (Perspectives in Economic and Social History 1); London: Pickering & Chatto.
- Wirth 1938: Robert Wirth: "Urbanism as a Way of Life" in *The American Journal of Sociology*, Vol. 44, No. 1, (Jul., 1938), pp. 1-24
- Zerlang 2008: Martin Zerlang: "Modernity and Orientalism: Tivoli in Copenhagen" in *Nineteenth Century Contexts*, vol. 20/1, 2008. P. 81-110
- Zip Zane 1999: Henrik Zip Zane: "Medborgerskabet fødes: Udvisningspraksis i Danmark 1875-1915" in *Historisk Tidsskrift* 99:1, p. 1-31.
- Zip Zane 2000: Henrik Zip Zane: *Billige og villige? Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800-1970*. Farum: Farums arkiver og museer.